

8/894-2135

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

243-ol
KÉTSZÁZNEGYVENKETTEDIK KÖTET.

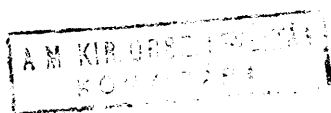
(704., 705., 706. SZÁM)

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1936

TARTALOM.

DCCIV.

	Lap
EGYETEM ÉS POLITIKA. — Kornis Gyulától	1
PROHÁSZKA MINT AKADÉMIKUS. — Schütz Antaltól	57
MAGYAR RENAISSANCE, MAGYAR BAROKK. (III.) — Mályusz	
Elemértől	86
KÖLTEMÉNYEK. — A galamb. — Szász Károlytól. — Aranykapu.	
Áprily Lajostól	105
SZEMLE. — Képzőművészet. — Ybl Ervintől	110
IRODALOM. — 1. A szellemi lét metafizikája. — (Jánosi József: <i>A szellem.</i>) — Zemplén Györgytől.	
2. Török Sándor nyári idillje. — (Török Sándor: <i>És mégsem mozog a föld.</i>) — r. r.-től	122

DCCV.

A LONDONI MAGYAR PROPAGANDA-BIZOTTSÁG 1849-BEN. —	
Horváth Jenőtől	129
MAGYAR RENAISSANCE, MAGYAR BAROKK. (IV.) — Mályusz	
Elemértől	154
AZ ORCZY-KERT. — Rapaics Raymundtól	175
A MŰVÉSZET MINT VALÓSÁGÉRTELMEZÉS. — Szemere Samutól	191
AZ IRODALOMTUDOMÁNY KEZDETEI. (I.) — Nagy Ferencről	220
A HALÁL ELÉ. — Elbeszélés. — Komáromi Jánostól	236
SZEMLE. — Donner Ottó emlékezete. — Papp Istvántól	242
IRODALOM. — 1. Budapesti egyetemünk jubileumi emlékkönyve. —	
Grósz Emiltől.	
2. Egy elfeledett festőművész életregénye. — (Csathó Kálmán: <i>A Szép Juhászné.</i>) — k. l.-tól.	
3. Egy kis magyar történeti kézikönyvről. — (Görög Ferenc dr.: <i>A magyar nemzet története.</i>) — Nagy Miklóstól	247

	Lap
PETŐFI PESSZIMIZMUSA. (I.) — Kornis Gyulától	257
A HUSZADIK SZÁZAD SHAKESPEARE-JE. — Hevesi Sándortól	287
A KÖZÖNSÉG. — Dékány Istvántól	310
AZ IRODALOMTUDOMÁNY KEZDETEI. (II). — Nagy Ferentől	325
VIHAR. — Elbeszélés. — Nyíró Józseftől	343
KÖLTEMÉNYEK. — Gyulai Pál hátrahagyott költeményeiből. — <i>Egy rossz órában. — Gondolni rád. — A dési ezredévi emlékoszlopra.</i>	
<i>Kérés az, amit én kívánok. — Margit napjára.</i> — Papp Ferentől	350
SZEMLE. — Népszövegségi «Entretien» Budapesten. — Zolnai Bélától	354
IRODALOM. — 1. II. Rákóczi Ferenc felségárulási pöre. — (Archivum Rákócziánium. II. Rákóczi Ferenc levéltára. Had- és belügy.) — Nagy Miklóstól.	
2. A halhatatlan ókor. — (Wiseman: <i>Fabiola</i> . — Robert Graves: <i>Claudius az isten és felesége Messalina</i> . — Nemes Vazul: <i>Tertullianus görög műveltsége</i> . — Révész László: <i>Latin nyelv és stílusgyakorlatok</i> .) — Révay Józseftől.	
3. Válaszom a Magyar Történet dolgában. — Szekfü Gyulától	362

EGYETEM ÉS POLITIKA.¹

Amikor a természet évről-évre virágba borul, egyetemünk mindig kettős ünnepet ül. Május 12-én annak az egyetem életében legfontosabb történeti ténynek emléknapiját idézzük fel, hogy Pázmány Péter bíboros érsek ekkor írta alá egyetemalapító oklevelét. Május 13-án pedig egyetemünk kegyelete Mária Terézia születésnapját ünnepli, aki 1777-ben elrendelte az egyetem újjászervezését s Nagyszombatból az ország középpontjába, Budára, a királyi palotába való áthelyezését.

A Mária Terézia-féle egyetemi reform mögött a felvilágosult abszolutizmusnak az az alapelve húzódott meg, hogy a művelődésügy politikum, az állami központosító hatalom ügye. Az egyetem, amely eredetileg Pázmány Péter nagy egyház- és nemzetpolitikai alkotása volt, most a felvilágosult abszolutizmus politikájának élénk figyelemmel kísért tárgyává emelkedett. A nagy királynő egyetemi reformjainak történeti stílusához egészen jól illik, ha ma fölvetem azt a kérdést, vajjon mi a viszonya az egyetemnek a politikához.

Ennek a kérdésnek első pillanatra kényes természete nem riaszt vissza beható tárgyalásától. A politika, akárhogy forgatjuk is fogalmi tartalmát, lényegében a társadalom életének alakítása, a nemzet sorsának irányítása, amelytől a nemzetnek hatalmi, művelődési és gazdasági virágzása vagy hanyatlása, sőt egyenest léte vagy bukása függ. Ezért van a politika oly hevesen és állandóan minden nemzet

¹ Rectori beszéd 1936. május 12-én a budapesti kir. magyar Pázmány Péter tudományegyetem ünnepélyes közgyűlésén.

érdeklődésének gyújtópontjában : a közéletben semmi sem vonja annyira magára a figyelmet, semmi sem kelt annyi szeretetet és gyűlöletet, vonzást és taszítást, szenvedélyes vitát és elkeseredett küzdelmet, mint a politika. Az állam polgárai akármilyen foglalkozást űznek, akármilyen társadalmi réteghez tartoznak, akármilyen gazdasági, közigazgatási, művelődési intézmény munkásai : maguk fölött érzik lebegni a politikát, még pedig annál inkább, minél jobban csúszik át minden hatalom és irányítás a modern állam centralizáló kezébe. A politika a társadalom pórúseit szükségképpen minden irányból áthatja : nincs a társadalomnak intézménye, amely ne érezné a politika befolyását. Így az egyetem sem teheti egyszerűen zárjelbe az elvi kérdést : mi a viszonya a politikához ? milyen a helyes viszony egyfelől a társadalmi és állami rendet vizsgálni köteles tudomány s ennek képviselője, az egyetem, másfelől a valóságos, empirikus állam között ?

A tudománynak ezen az órálló helyén a probléma vizsgálatához abból merítem a jogcímet, hogy a tudomány és a politika, az egyetem és az állam kölcsönös viszonyának kérdése maga is tudományos-elméleti probléma és nem pusztán hatalmi kérdés. Ha merőben az utóbbinak tekintjük, amint ma számos művelt nagy nemzet kormánya ennek is nézi, akkor természetesen logikai érveknek nincsen helyük, akkor nyilvánvalóan az egyetem, mint pusztán szellemi hatalom, az idők pillanatnyi árában alul marad.

Az egyetemnek az önkormányzat alapján megválasztott első képviselői, a rektor és a dékánok, ünnepélyes alkalmakkor láncot hordanak : ez a lánc annak ősrégi jelképe, hogy mindenkori viselőjét az egyetem tiszteletreméltó hagyományai kötik és arra figyelmeztetik, hogy őrkdjék az egyetem jogain és méltóságán. De ennek a láncnak történeti zománca és fénye sem köt bennünket annyira, hogy az észszerű újítások elől mereven konzervatív elzárkózást parancsolna reánk, amely meggátolna abban, hogy a kornak és a nemzeti életnek követelményeit fokozatosan beleépítsük az egyetem hagyományos épületébe.

A mi egyetemünket a német egyetemeknek a XIX. század

elején, a neohumanizmus korában, megszületett eszméje alapján szervezte újjá a Thun-féle reform, amelynek szabályzata lényegében egyetemünknek ma is érvényes élő alkotmánya. A nagy német idealizmus hagyományaiban nőtt nagygyá egyetemünk. Természetszerű tehát érdeklődésünk aziránt, vajjon hogyan alakul át eredeti egyetemi modellünk a mai társadalmi viszonyok s politikai rendszer közepett? milyen vajdó válságon megy keresztül? Az egyetem középkori eredetétől kezdve nemcsak nemzeti intézmény, hanem a tudománynak nemzetközi szervezete is. Nem lehet tehát közömbös reánk nézve, vajjon a politikának új, diktatórius szellemű éghajlata alatt az önkormányzatára mindig büszke egyetem micsoda változásokon és reformokon megy keresztül oly nagy nemzetek kebelében, mint amilyen a német, az olasz és az orosz. Vajjon a politika nem forgatja-e ki itt az európai egyetemi életformát immár hét évszázados lényegéből, történeti szervezetéből és hagyományos jogaiból?

Abból a célból, hogy e kérdésekre felelhessünk, először szemügyre vesszük az egyetemnek az eddigi fejlődés folyamán kialakult *történeti típusait* (I). Nem szorítkozunk a pusztá történeti vizsgálatra, nem esünk az egyoldalú historismusba, hanem megvizsgáljuk *a mai korszellem*, a mai társadalom és politika igényeit is az egyetemmel szemben a praesentismus jogos szellemében (II). Mivel az egyetem szellemét mindig elsősorban az igazságról és a tudományról táplált meggyőződés határozza meg, a politikának és az igazság pragmatisztikus felfogásának mai viszonyát kutatjuk: mennyiben érvényesül a mai egyetempolitikában az igazságra s a hatalomra törő akarat? milyen ellentét éleződik ki a humanizmus és a politizmus között? (III). Mivel az új politikai rendszerek: a nemzeti szocializmus, a fasiszmus és a kommunizmus az egyetemet legérzékenyebb pontján, az önkormányzatban támadják meg, elmélkedésünk egyik központi gondolata az egyetemi önkormányzat s az állami kormányzat viszonyának kérdése (IV). De szemügyre kell vennünk a tudományos képzésnek és az egyes gyakorlati hivatásokra való nevelésnek az egyetemen való viszonyát is, mert az

állami beavatkozás útja rendszerint e viszony megállapításából indul ki (V).

Fejtegetéseim merőben elméleti természetűek. Eleve óvást emelek tehát az ellen, hogy elvi állásfoglalásaimat bárki is a jelen magyar politikai viszonyokra önkényesen alkalmazza, s ilyen irányban kiélezze, mert a magyar egyetemek s a közoktatási kormányzat között teljes összhang uralkodik, az egyetem ősi jogait az államhatalom részéről nálunk semmiféle veszedelem nem fenyegeti, a diktatórius rendszerek egyetempolitikájának nálunk a legkisebb nyoma sem fedezhető fel.

I.

Az egyetemek történeti típusai. — A középkori egyetem. — A felvilágosodás egyeteme. — A német idealizmus egyeteme. — A pozitívizmus egyeteme. — Az egyetemek tekintélyének csökkenése.

Milyen az egyetem egyes történeti típusainak szellemi structurája? Erre a kérdésre való feleletben a következő szempontok az irányadók: az *igazságnak* és a tudománynak milyen fogalma irányítja az egyetemet a kutatásban? Ebből folyólag milyen tudomány áll a tanítás centrumában s melyik fakultás az uralkodó kar? milyen emberideál lebeg az egyetem lélekformáló tevékenysége előtt? milyen jogot formál erre való tekintettel az állami hatalom az egyetem irányításában?

Ezeknek a szempontoknak szögéből vizsgáljuk most a középkornak, a felvilágosodás korának, a XIX. század első idealista, majd második pozitívista felének, végül a világháborút követő korszaknak egyetemi szellemét.

A *középkor* transcendens világfelfogásának középpontjában a kinyilatkoztatott vallás áll. Az egyetem feladata első sorban a vallás tételeinek előadása és igazolása. Igazságfogalma természetszerűen dogmatikus. Az uralkodó tudomány a teológia, az uralkodó kar a hittudományi kar. Az egyetem embereszménye az igazi keresztény, aki meg tudja védeni hitét s akinek erénye a jámborság. Az egyetem a hit egyeteme. Mint *universitas magistrorum et scholarium* keletkezését a középkor korporatív szellemének köszöni, tehát ügyeinek intézésében önkormányzata van, tanításának helyességét

azonban ellenőrzi az egyházi hatalom, amelynek feje a pápa. Szellemi téren tehát bizonyos határon túl nem autonóm. A középkori egyetem fölött az egyház, mint Krisztus helytartója, *in spiritualibus* gyakorolja a felügyeletet. A császár is, mint az egyetemes, keresztény állam képviselője, megengedheti egyetemek alapítását s bizonyos jogokat gyakorol fölöttük. A keresztény egyetemes állam ugyanis a német-római birodalom, amely az egyházzal együtt, mint politikai test, egységet alkot s ebbe tagolódik bele szervesen az egyetem is. A reformáció ezt az egységet megbontja: az egyetemek alapítása és felügyelete az egyes protestáns fejedelmek jogkörébe megy át.

A XVIII. századi *felvilágosodás* korának abszolutisztikus központosító politikai rendszere, amely az állampolgárok minden fokon való nevelését politikumnak minősíti s az állami hatalomtól függővé iparkodik tenni, az egyetemet is hatalmi terjeszkedése eszközének nézi s ezért belső életét maga szabályozza: az egyetemek önkormányzati testületeit állami intézményekké iparkodik formálni. A felvilágosult korlátlan hatalmú fejedelmek előtt az egyetemen is a jó és hasznos alattvaló utilitarisztikus embereszménye lebeg, akinek erénye az államnak mennél hasznothajtóbb szolgálata. A fejedelmi abszolutizmus szemében az egyetem csak életpályákra előkészítő szakfőiskolák együttese. Az egyetemben csak jó tisztviselők nevelő intézményét látja, ezért a jogi kar emelkedik vezérlő fakultássá, ahol a közigazgatási és pénzügyi tudományok sajátíthatók el. Gyakorlati célból a fejedelmek az orvosi karokat is fejlesztik. Minthogy a gyakorlati pályákra való kiképzésre vetik a súlyt, az egyetemeken kívül katonai, bányászati, erdészeti s egyéb technikai szakfőiskolákat állítanak fel. Amennyire lehetséges, az egyetemet is gazdasági-technikai szükségletek kielégítésére iparkodnak felhasználni. Az egyetemek teorétikus szelleme is közben fokozatosan átalakul. A középkori dogmatikus igazságfogalom helyébe lassankint az egyetemeken is az igazságnak racionalista, kritikai fogalma lép, amely az ész autonómiáján alapul. A felvilágosodási kor racionalizmusának nem az egyetemek a szülőhelyei: a felvilágosodásnak az ész meg-

váltó erejében hívő szóvivői az egyetemeken kívül álló emberek. Ha akad is ilyen gondolkodású tanár az egyetemen, ennek kötött rendszere miatt nem adhatja elő egyéni gondolatait. Kant a *Kritik der reinen Vernunft* eszméit sohasem terjeszthette az egyetemen, ahol megszabott tankönyvek fonalán volt kénytelen előadni. Paradox történeti jelenség: a felvilágosult abszolutizmus korában az egyházi cenzurát az állami cenzura pótolja. Mégis a felvilágosodás idején születik meg a történeti jog mellett az önkormányzatnak újabb jogcíme: az ész autonómiája. Ennek gyakorlati követelménye: a tanítás és a tanulás szabadsága. Ezt azonban csak a XIX. század közepén fellángoló politikai szabadságmozgalmak tudják államjogilag, mint nálunk az 1848. XIX. törvénycikkben, elismertetni. A racionalizmussal együtt fokozatosan beszűremkezik az egyetemek szellemébe is a felvilágosodás kozmopolita vonása: az egyetemes emberiség elvont gondolata. Magának az egyetemnek fogalmi tartalma is a racionalizmus hatása alatt átalakul: az egyetem a középkori testületi egyetemességből, a tanárok és a tanulók együttességéből (*universitas magistrorum et scholarium*) a tudományok egyetemességévé (*universitas literarum*) változik át. Az egyetem neve most már nem az egyetem jogi személyiségét domborítja ki, hanem tárgyi oldalát: az egyetem a tudományok észszerű egészének képviselője, azaz tudományegyetem.

A tudománynak és az egyetemnek ez az új fogalma a XIX. század eleji nagy német idealizmusnak kiindulópontja: a tudományok egységes egészet alkotnak, amelynek csak részei az egyes tudományok. Valamennyinek középpontja a filozófia, amely, mint az ész őre, képviseli a tudományok egységét. A német idealizmus tudományfogalmának, amelyből egész egyetemi tervezete és szelleme következik, metafizikai háttere van: a világ lényege az ész, a szellem. A világ a szellem törvényszerű kibontakozása: a megismerő tudat a tudományos kutatás útján ezt a világban megtestesült észszerű összefüggést fürkészi. Ismeretrendszere a világ rendszerének felel meg: az utóbbi egysége visszatükröződik a megismerés, azaz a tudomány rendszerének egységében. A világ szerves

egész, ismeretének is szerves egésznnek kell lennie. Az egyes dolgok a világ egységébe tagolódnak : az egyes ismereteknek, a résztudományoknak is egységbe kell zárulniok. Ez az átfogó végső tudomány a filozófia : a részek ismeretével szemben az egésznnek ismerete. Ezért jut a német idealizmus egyetemi szervezetének centrumába a filozófiai kar : ez a vezérlő fakultás.

E szerint csakis az, aki a *filozófia* elvi látására már szert tett, alkalmas a szaktudományok beható művelésére. «Az egyes szakokra való különleges képzést — mondja Schelling — meg kell előznie a tudományok organikus egésze ismeretének». Ez a követelmény sohasem volt sürgetőbb, «mint a mai korban, amikor minden a tudományban és a művészetben mind erősebben az egység felé törekedni látszik». «Attól a képességtől, hogy mindent, a részlettudást is, az eredeti egységben pillantsunk meg, függ az, hogy az egyes szaktudományokban is szellemmel s azzal a magasabbrendű sugallattal dolgozzunk, amelyet tudományos géniusznak nevezünk». Ezért Schelling tiltakozik az egyetemnek olyan felfogása ellen, amely szerint az. egyetem csak a tudás továbbhagyományozására, -vagy az egyes pályákra való előkészítés gyakorlati céljaira szolgálna.

A német idealizmus egyetem-eszméjének másik vonása a *humanitás-eszme*, mint a személyiség tökéletesítésének biztos útja. A neohumanizmus embereszménye az antik görög ember, akiben a szépség és a jóság megtestesült. Ennek az erősen *esztétikai* jellegű emberideálnak szellemében az egyénnek meg kell adni minden módot és szabadságot, hogy a benne szunnyadó erőket szabadon kibontakoztathassa. Evvel az *individualisztikus* iránnyal van összhangban a német egyetemi idealizmusnak másik követelménye : *a kutatás és a tanítás szabadsága*. Az egyénnek tudományos gondolkodása nem egyéb, mint az örök ideák személyes-produktív megragadása : a szellem nem korlátozható ebben a tevékenységében.¹ De a tudományos gondolkodásnak ebből a termé-

¹ A német idealisták a tanítás és a tanulás szabadságának elvéről néha megfélekedtek. Ha a középkori egyetemet arról vádol-

szetéből szükségképpen folyik az egyetem *önkormányzata* is. A német egyetemi eszme a politikai liberalizmus eszme-áramlatából született meg, amely a gondolat, a sajtó, a személy szabadságát követelte. Ezzel az általános szabadságmozgalommal az egyetemen is csak az autonómia szelleme lehetett összhangban.

Herder, Goethe, Schiller s a többi német neohumanista meg volt győződve, hogy az állam a kultúra területén semmi valóban teremtő munkát nem tud végbevinni. A «szabad emberképzés» lebegett előttük. Ez ellenkezett azzal, amit a fölvilágosodott abszolutizmus állama akart az emberből faragni: csupán hasznos tagot az állam gépezete számára. Humboldt Vilmos, a német idealizmus egyetem-eszméjének valóságba ültetője, többször hangsúlyozza, hogy a tudomány az embernek teljesen szabad tevékenysége s hogy a szabadság a tudomány és az egyetem körében az «uralkodó elv». A berlini egyetemnek Humboldt vezetése alatt végbevitt alapítása nagy állampolitikai aktus éppen a szabadság jegyében: «Le-
gyen — úgymond — az egyetem középpontja azoknak az erőknek, amelyekből a fölemelkedésnek és felszabadulásnak ki kell indulnia». A tanárok — élükön Fichtével — és a tanulók ekkor a nagy nemzeti eszme rajongó apostolai a tudomány pátozával. Csodálatos ellenmondásban keve-

---

ják, hogy türelmetlen volt a heterodox nézetekkel szemben, mert csak egy teológiát s filozófiát akart elismertetni s pl. az averroizmust nem engedte tanítani: akkor ugyanilyen intolerans volt a neohumanizmus egyeteme is, mert Fichte a berlini egyetem tervezetérőszóló munkájában azt vallja, hogy egy egyetemen csak egy és ugyanaz a filozófia tanítható s «aki azt vetné ellen, hogy az ifjakat az egyoldalúságtól s az egy tanárba vetett vak hittől csak úgy lehet megóvni, ha többféle nézet és rendszer érvényesül az egyetemen, csak azt árulja el, hogy sem általában a filozófiáról, sem a filozofálásról mint művészetéről fogalma sincs». Az abszolutista elmejárású Hegel még tovább megy: egyenest azt hirdeti, hogy «egy bizonyos államban csak egy bizonyos filozófiának szabad előadatnia». Persze a saját rendszerére gondol, amely a fejlődés tetőpontja. Itt is ismétlődik a megszokott történeti látvány: amikor szabadságot hirdetünk, mindig a magunk s nem a mások szabadságára gondolunk; s amikor engedelmisséget és fegyelmet követelünk, mindig a mások s nem a magunk alázatosságára építünk.

redett össze a német idealizmusban az egyetemes humanizmus és a forró nacionalizmus, a kozmopolitizmus és a nemzeti állam eszméje. Az ellenmondás kiegyenlítését abban látták, hogy minél jobban kibontakoztatja egy nemzet a maga szellemi erőit, amiben az egyetemnek vezérszerepe van, annál nagyobb hasznára van az egész emberiségnek.

A német idealizmus romantikus természetéből fakad végül az egyetemeknek máig érvényesülő vonása: a *historismus*, a jelent mindig a mult gondos vizsgálata alapján megérteni törekvő szellem. Abban, hogy a XVIII. század felvilágosodási korával, a *saeculum philosophicum*mal szemben a XIX. századot a történeti szellem *saeculum historicum*má avatta, nagy része van a német idealizmus egyetemének, amely Hegel történetfilozófiájának szellemében fejlődött: csak a szellem a tőlünk közvetlenül magában megragadható valóság, ennek lényegét és értékét pedig csakis a történeti élet fejlődése tárhatja elénk. Az egyetemek mindent, ami az ember szellemi életére és kultúrájára vonatkozik, történetileg kezdtek vizsgálni: historizálni. Valamennyi szellemi tudomány terén «történeti iskolák» támadtak: a szisztematikus vizsgálat helyébe lépett a jognak, a nyelvnek, a közgazdaságnak történeti-fejlődési kutatása. Az általános államelméletet az államtörténet, a retorikát s poetikát az irodalomtörténet, az esztétikát a művészettörténet háttérbe szorította. Sőt a filozófia is levetette fogalmi-szisztematikus köntösét s gondolkodása multjának történeti kutatásában merült ki: önnönmaga történelmévé alakult át. Ennek a túlzó historizmusnak hagyománya máig megűli az egyetemek szellemét a jelen iránt való friss érdeklődés rovására, pedig éppen az egyetemen kellene végbemennie a mindenkori korszellem és kultúra tudományos önelemzésének.

A XIX. század második felében a tudomány fogalma ismét nagy változáson megy keresztül, ami visszatükröződik az egyetem szellemében is: a szaktudományok mind inkább szétkülönülnek, a természettudományok rendkívül gazdagon fejlődnek: veszendőbe megy a tudománynak a német idealizmustól hirdetett egységtudata, amelyet a filozófia képviselt. A filozófia, amely túlnyomóan historizál, elveszti

vezető szerepét, mintegy élethatalmát. A *pozitivizmus* tudományfogalma merőben empirikus, minden metafizikától mentes. A pozitivizmus általában a szellemi világot elvileg minden téren elsikkasztani iparkodik, de közben nem veszi észre, hogy amikor a metafizikát kiiktatja a tudományok köréből, maga is a materializmus nyílt vagy titkos metafizikáját űzi. A megismerés egyedüli kiinduláspontja az érzéki benyomás. Nem a filozófia az első, mint a német idealizmus hitte, hanem a pozitív tények megfigyelésén és elemzésén alapuló szaktudomány, amelynek egyedüli célja a tüneményváltozások törvényszerűségének megállapítása. A filozófia legfeljebb a szaktudományok elvi szintézise: nem alaptudomány, hanem tetőtudomány. A tudományok hierarchiája, amelyben eleinte a pozitivizmus még rendszerezni próbálta az egyes ismeretköröket, a valóságban a tudományok anarchiájává szóródott szét. Az egyetem, mint *universitas literarum*, csak az egymás mellé külsőleg sorozott, de belső egységes köteléktől össze nem tartott tudományok foglalatává, szellemi gyárüzemmé mechanizálódott, amelyet mint egészet valamely egységes éltető elv nem táplált. Ez az éltető elv a középkor egyetemén a vallás volt, a német idealizmus egyetemén a filozófia. Most a szaktudományok merőben autonómok lettek minden egyetemes összekötő eszme nélkül. Az egyetem egysége elveszett, mert a tudományban csak a részletek racionálisak, a szerves *egész*nek képét mindig irracionális erők kapcsolják össze. A szaktudományok magukban nem elegendők: az egésznek össze kell tartania vagy a vallásos hitnek, vagy a művészi intuíciónak, vagy a filozófiai alapszemléletnek.

Így a pozitivizmus korában a tudományok végnélküli szétkülönülése közepett az egyetem voltaképpen egymásról alig tudó szakfőiskoláknak laza aggregatumává bomlik szét. Ezeket azonban továbbra is fakultásoknak nevezi, mintha még mindig megőrizte volna az egyetem szerves egységét s filozófiai jellegét. Az egyetem szellemében belső antinómia támad: vagy megőrzi a tudománynak szerves egységét, amelyet a filozófia képvisel s általánosságban elvi alapon mozog, de ekkor elveszti a beláthatatlanul gazdagon fejlődött részlet-

kutatásokkal való konkrét összefüggését; vagy merőben a részletkutatásokba merül, de ekkor meg lesiklik szeme a tudományok egészéről, elveszti az egységes világkép kialakítására törekvő filozófiával való kapcsolatát.

A pozitivizmus tudomány- és egyetem-fogalmának egyoldalúságára a XX. század elején visszahatás támad. A német idealizmusnak a tudomány és a világkép szerves egységéről táplált meggyőződése újra előtérbe kezd lépni: a szaktudományoknak a filozófiával való benső kapcsolata újra melegebb élmény és lelki szükséglet tárgya. Tanúság rá az újra föllendült természetfilozófia és szellemfilozófia, amelyek közös elvekből iparkodnak nézni a természetre, a szellemre és a kultúrára vonatkozó szaktudományi eredményeket.

A pozitivizmus szelleme, minthogy a tudomány feladatául csakis a jelenségváltozások oksági törvényszerűségének kutatását tűzi ki, az államot is csak mint történeti tényt írja le, szociológiai szempontból elemzi, az államéletben beálló változások ténybeli törvényszerűségét vizsgálja. A pozitivizmus jogtudománya sem a helyes jogot keresi, hanem a tényleges jogot: így szemében a hatalom és a jog, a törvény és a norma azonosul. A pozitivizmus szellemét képviselő egyetem tehát kétségkívül hajlamos volt arra, hogy megfogatkozzék benne a *jobb* állam elméleti kidolgozására való normatív hajlam, a Platon Akadémiájának, az első egyetemnek öröksége: a puszta államtények vizsgálata elhalványította benne az eszménykitűző, a társadalomfejlesztő elméleti tevékenységet. A pozitivizmus tény-fetisizmusa még csak fokozta a liberalizmusnak *laissez faire* szellemét az egyetemen a társadalom és az állam irányában.

A XIX. század végétől kezdve az egyetemek tekintélye általában csökken. A tekintélyhanyatlásnak több oka van. Először is minden korban, amelyben a demokrácia hirtelen uralomra jut, minden szellemi tekintély lefokozódik. A félművelt tömegek az egyetemet úgy képzelik, mint valami nép főiskolát: gyakorlati életműveltséget kívánnak tőle, amelynek azonnal hasznát veszik. Az egyetem, amely az elméleti kutatás és tanítás színhelye, ezt az igényt is mellékesen ki akarja elégíteni a *University Extension*-intézménnyel, amely

már a leszűrt és nem a problémászerű ismereteket nyújtja. A félművelt ember mindig lenézi a részletekbe menő, aprólékos, «szórszálhasogató», módszeres, céhszerű, élettől idegen, száraz és sokszor «unalmas» tudományt s vele az egyetemet. Ez a szellemi primitivizmus korunk tömeglelkének egyik kóros tünete s az egyetem lenézésének egyik forrása. A mások, mely a tudományoknak mesterembszerű elszakosodásával szorosan összefügg, az embereket mindig egyetemesen érdeklő nagy filozófiai gondolatok hiánya : az átfogó eszméknek mindig nagyobb a vonzó és átütő ereje. A szaktudományi kiváló felfedezések és feltalálások a természet-, orvosi- és műszaki tudományok terén a tömegeknek imponálnak, s az egyetemek tekintélyét bizonyos színvonal alá süllyedni nem engedik ugyan, de viszont el kell ismernünk, hogy ma az egyetemek a nagy világnézeti kérdésekben és társadalmi mozgalmakban nem játszanak vezető szerepet. A tömegnek nincsen elég érzéke az iránt a heroikus és önmegtagadó elméleti-kutató munka iránt, amely a tudós tanárok életének mélyebb értelme és célja. Az sem emeli az egyetem tekintélyét, hogy fokozatosan mindenestül az állam hatalmába került s tanárai lassankint az állami hivatalnok jellegét kénytelenek, ennek minden függőségi kellékével, magukra ölteni.

II.

Az egyetem s a *homo politicus* a világháború után. — Az egyetemek demokratizálása. — Az orosz bolsevik egyetempolitika. — Az olasz fasiszta egyetempolitika. — A német nemzeti szocializmus egyetemi eszménye : a politikai egyetem. — A *Führergedanke* az egyetemi kormányzatban. — Összefoglalás.

A világháborút követő nagy megrázkódtatások közepett a tudomány s vele az egyetem is belesodródik azokba a politikai forrongásokba, amelyek a mai kultúra egész területét magukkal ragadják. A bal- és jobboldali forradalmak patosza elpolitizálni iparkodott az egyetemet is. A német idealizmus tudós embereszménye helyébe, amely nemcsak a német, hanem az orosz és az olasz egyetemek szervezeti és tanulmányi rendje előtt is lebegett, a *homo politicus* lépett : az oroszok-

nál a kommunista, az olaszoknál a fasiszta; a németeknél előbb a szociáldemokrata, majd a nemzeti szocialista ideológia szellemében. Az egyetemek ősi történeti sarkaiból kifordultak. Az új politikai rendszerek a totális állam eszményét követik, amely minden téren, a kultúra területén is, tehát az egyetemekkel szemben is minden eszközzel érvényre juttatja a maga hatalmi szellemét. Ez a szellem éppen ezért formai szempontból számos közös strukturális vonást mutat. Útjai a végső célszempontjából értékelési síkon válnak el: az egyik nemzetközi kommunista, a másik forró nacionalista irányban halad. Az autonómiájára büszke, régi «liberális» egyetem mindkettőnek útjában áll: a letörésére és átformálására használt eszközök jórészt azonosak.

A szocialista és kommunista forradalmak első tette az egyetempolitika terén német és orosz földön (a rövidéletű bolsevik uralom alatt Magyarországon is) a hallgatóság demokratizálása: az egyetem kapuinak a tömegek előtt való kinyitása az előképzettségre vonatkozó igény teljes leszállításával vagy egyenest megszüntetésével. A szovjet-kormány 1918-ban az egyetemre való felvétel feltételét csupán a betöltött 16-ik életévben állapította meg. Erre a moszkvai főiskolák és egyetemek tanulóinak száma hirtelen a duplájára szökött fel. Ez a szám egy esztendő múlva gyorsan leapadt, mert az egyetemre tódult munkástömegek csakhamar rájutottak az egyetem látogatásának céltalanságára és hasztalanságára: az egyetem tudományos igénye messze felülhaladja előképzettség nélkül szűkölködő felfogó képességüket. Így az egyetem vonzóereje számukra megszűnt. Lenin tehát, hogy politikai eszméjét, az egyetemeknek demokratizálását, proletárokkal való megtöltését mégis keresztülvigye, nagyszámú «munkásfakultást» kapcsolt az egyetemekhez és technikai főiskolákhoz, amelyekbe nagy sereg kommunista munkásifjút vezényelt ki, hogy a tudományos gondolkodáshoz szükséges előképzettségre tegyenek szert s e mellett politikai és katonai kiképzésben is részesüljenek. A munkásfakultások végzettjei vétettek fel elsősorban az egyetemekre, amelyeken a nem-proletár elemek számára csak 10%-nyi hely engedélyeztetett. Ez az intézkedés a mennél gyorsabb osztálykivá-

lasztás célját szolgálta. Azonban a kíméletlen intézkedéseknek ez az ostroma sem tudta az arisztokratikus tudomány kapuit bevenni: a munkásifjúság jórésze nem tudott az egyetem szellemi igényeinek eleget tenni s a tudományos gondolkodásba beletörni. A kommunista munkásdiákok száma, amely az I. félévesek közt 60%-ra rúgott, a VII. félévben 8·5%-ra, a IX. félévben 3·9%-ra csökkent. Közben, hogy a nem-proletár elemeket eleve távoltartsák az egyetemtől és főiskoláktól, felvételi vizsgálatot vezettek be, amelynek egyik főtárgya a «politikai ábécé», a *poligramota* volt, amely nemcsak a marxi ideológia ismeretére, hanem a politikai érzület megvizsgálására is kiterjedt. Ez a politikai vizsgálat a már beiratkozott hallgatóságot is «megtisztogatta» a gyanús elemektől. Ennek alapján 1924-ben 23,000, 1925-ben 40,000 tanulót zártak ki a főiskolákról. A tiltakozó tanulók százait Szibériába kényszermunkára küldték. (L. ezeket s a következő adatokat: Sergius Hessen: *Fünfzehn Jahre Sowjetschulwesen*. 1933. 134—150. lk.)

A bolsevik diktatúra, minthogy a régi tanárok nem voltak alkalmasak az új vörös intelligencia-réteg nevelésére, az egyetemek önkormányzatát megszüntette, a tanárok nagyrészét eltávolította s egyetemi fokozattal nem bíró «vörös professzorokkal», a szellemtudományi tanszékeket többnyire ortodox marxista újságírókkal töltötte be. A tanítás szabadsága is megszűnt. A tanárok félév elején kötelesek előadásaik szövegét bemutatni. A kommunista diákok szemesen vigyáznak arra, hogy a tanár semmi olyant ne taníthasson, ami nincs összhangban az új politikai rendszer alapelveivel. Ilyen irányban sokszor érvényesül bosszúérzésük a vizsgálatokra való elutasításuk miatt. A kormány bizottságokat alakított a régi tanárok tudományos és tanári tevékenységének, főképp pedig politikai megbízhatóságának megvizsgálására. A bizottságban a kommunista diákok képviselői is részt vettek. A bolsevik világnézet minden egyetemi fakultáson és főiskolán a tanítás jelentékeny része. Az orvostanhallgatók például a következő «társadalomtudományi» előadásokat kötelesek hallgatni (1929): 1. A dialektikai materializmus (heti 6 óra 4 féléven át); 2. A leninizmus (heti 2 óra a VI. félévben); 3. A

szovjetgazdálkodás és gazdasági politika (heti 2 óra a VIII. félévben).

Az új politikai ideológia szemében nem volt értelme a jogi- és a nyelv- s történelmi-fakultásoknak. A jogi kart először egyszerűen eltörölték, a történelmi tanulmányokat a közgazdaságtannal kapcsolták össze a történelmi materializmus szellemében és a «társadalomtudományi karba» utalták. A filozófia tanszéke is fölöslegessé vált, mert csak egyféle filozófia jogosult, a marxista ideológia: ezen a címen állítottak fel tanszéket. Mivel közben a «polgári» jog helyében kifejlődött a sajátságos szovjetjog, ennek számára újra felállították a szovjetjogi fakultást. Ezenkívül még három kar van: a pedagógiai, a társadalomtudományi és az orvosi.

A cári egyetemek a német idealizmus egyetemének szellemében voltak szervezve: a szovjetegyetemek fölött a marxizmus materialisztikus szelleme lebeg. Az egyetem nem autonóm szellemi intézmény, hanem csak az egyetemes és egységes termelési folyamatnak egyik organikus kiegészítő része: az egyetem feladata magasabbrendű munkaerők termelése. Az egyetem eszméje egészen a gazdasági gondolatban oldódik fel. A szellemi munkaerőket az egyetem nem termelheti «készletre», mint az anarchikus kapitalista termelési mód korában, hanem a tényleges szükséglet szerint, amint ezt a tervgazdálkodás megköveteli. Ennek pedig csakis specialistákra, szellemi szakmunkásokra van szüksége. Ahogy a fejlődési abszolutizmus a XVIII. század végén vagy ahogy Napoleon a szakfőiskolákat szervezte vagy az egyetemet is olyan irányban reformálta, hogy az állam közvetlen gyakorlati szükségleteit kielégítse, hasonlóképpen a mai kommunista diktatúra is az egész egyetemi és főiskolai ügyet az új államrendszer szolgálatába állítja: a szovjetközigazgatás és szovjetgazdaság specialista vezetőit akarja kinevelni. Nem ismer általános műveltséget, hanem csak szakműveltséget. A szakképzés egyoldalúsága csak egy kivételt ismer: a szovjet-társadalomtant és politikát. Ebben minden fajta specialistának jártasnak kell lennie, mert az egyetemen kinevelt kommunista ifjak lesznek az új társadalom vezetői, akiknek érteniök kell a társadalom és tömeglélek formálásához.

(Albert Pinkevitch : *The new education in the soviet republic.* 1929. 366. l.)

A Szovjet a politikát és a tudományt, elsősorban a természettudományt s a technikát, kétségkívül igen szoros kapcsolatba kovácsolta össze, mert a technikai célzatú természettudományokban egyedül a társadalom szükségleteinek kielégítési eszközét látja. A politika a társadalom szervezése, ennek gazdasági feltételei pedig a tudomány fejlődésétől függnék. A Szovjet a politikának Nyugaton uralkodó verbális módszereivel szembeszegzi a tudomány gazdasági-reális módszereit: büszkén hirdeti, hogy Nyugaton még mindig a görögök prae-technológiai politikai ideológiája uralkodik s nem a Galileit követő természettudományi gondolkodás korszaka. Ellenben Szovjet-Oroszország társadalmi filozófiája, a dialektikai materializmus, a modern fizikai és biológiai tudományokon alapul: a természettudomány s a ráépülő technika a marxi filozófia és társadalomszervezés organikus része. Ezért a Szovjet tudománypolitikáját az Állami Tervező Bizottság irányítja. Ez kiszámítja a lakosság gazdasági szükségleteit, megállapítja a tervgazdálkodás irányelveit s aztán az egyetemi és egyéb tudományos intézetekhez fordul, hogy ezek a szükségleteknek tudományos-technikai kielégítésére legalkalmasabb s leggazdaságosabb eszközeit rendszeres kutatás alapján találják fel. Ezért Oroszországban ma az egyetemi s egyéb tudományos intézetek a legszorosabb kapcsolatban vannak a gyárakkal és az ipari telepekkel.

Merőben a tudomány gyakorlati alkalmazásának céljára alakították át az orosz tudományos akadémiát, amely ma a szovjet-kormánynak technikai tanácsadója a társadalmi-gazdasági élet új formájának kialakításában. Tagjai túlnyomóan fizikusok, kémikusok, gépészmérnökök, geológusok, biológusok, közgazdászok, akik három osztályban foglalnak helyet: a természettudományi, technológiai és szociológiai osztályban. Az akadémia vezére Krzhizhanovszki G. M., aki az ötéves tervnek főszerzője, Szovjet-Oroszország elektrifikálásának Leninnél főszorgalmazója. Az orosz akadémia számára, amelyhez húsz tudományos intézet tartozik, az Állami Tervező Bizottság évkörönként megszabja a kutatnivaló

tudományos problémákat. Az akadémiának második öt éves tudományos kutatási terve (1932—1937) a következő, túlnyomóan technikai célzatú kérdéseket öleli fel : 1. az anyag szerkezete ; 2. Szovjet-Oroszország természeti forrásainak kutatása és hasznosítása ; 3. Szovjet-Oroszország energiaforrásainak tervszerű felhasználása ; 4. a szétosztás kérdései, építőanyagok, közegészségügy stb. ; 5. a kémia alkalmazása az iparban és mezőgazdaságban ; 6. a biológiai kutatások alkalmazása a mezőgazdaságban ; 7. történelmi és társadalmi elméletekről való gondoskodás a kapitalizmus eszméi ellen való küzdelemre, szétosztatása a nép lelkében élő balítéleteknek, amelyek a társadalom elavult korából fennmaradtak.

Az egyetemi intézeteken kívül a Szovjet egész sereg hatalmas tudományos kutató intézetet állított fel technikai céllal. Ezek felszerelését, belső életét és eredményeit elfoglalt rokonszenvvel és túlzó elismeréssel rajzolja meg Crowther J. G. (*Soviet Science*. London. 1936. 342 lap). Ilyen intézetek : a leningradi, a kharkovi, a dnepropetrovszki, a sverdlovszki Fiziko-tecnikai Intézet, a moszkvai Karpov Fizikai Kémiai Intézet, a leningradi Kémiai Fizikai Intézet, a dnepropetrovszki Fizikai Kémiai Intézet, a leningradi Állami Optikai Intézet, a moszkvai Aero- és Hydrodinamikai Laboratórium, a moszkvai Kísérleti Elektrotechnikai Intézet, a leningradi Elektrofizikai Intézet, a moszkvai Thermotechnikai Intézet, a moszkvai Alkalmazott Ásványtani Intézet, a kharkovi Keramikai Intézet, a Mezőgazdasági Tudományok Lenin Akadémiája, a moszkvai Maxim Gorkij Orvosi-Biológiai Kutató Intézet, a moszkvai Kísérleti Biológiai Intézet, a kharkovi Orvosi Kutató Intézet, a kievi Biológiai Intézet. Némelyik intézetben 2000-re is rug a kutatók és asszisztensek száma. Jellemző, hogy a szovjet-gondolatot a tudományos kutatásban is alkalmazzák : a kutatók időnkint kötelesek összejönni, hogy az évi tudományos program végrehajtásának előmeneteléről vagy akadályairól tanácskozzanak. A szellemi munkának is lehetőleg kollektív formát adnak. Megvetik e téren is a nyugati individualizmust, amely szerint a tudós teljesen szabadon választja meg kutatása tárgyát : itt a tudományos kezdeményezésnek és gondolkodásnak is lehe-

tőleg szovjetszerűen, testületi ellenőrzés mellett kell lefolynia. Bizottság dönt a kutatás tárgyáról, amelynek a társadalom szükségleteihez kell alkalmazkodnia. A kutatóintézetek kommunista párttagjai felelősek azért, hogy az intézetekben folyó tudományos munka valóban alkalmazkodjék annak a politikának irányelveihez, amelyeket a kommunista-párt Központi Végrehajtó Bizottsága időről-időre kitűz.

A tudományos intézetekben rendszerint három vezető van: a tudományos igazgató, a szakszervezetek azon ágának titkára, ahová az intézet személyzete tartozik és a kommunista-csoport titkára. Ez az intézet «vörös háromszöge». A vezetés kollektív, ezért lassú. Az adminisztratív politikai vezetőnek sokszor több hatalma van, mint a tudományos igazgatónak, mert a kommunista-pártban jelentős pozíciója van s így politikai súlyát az intézet anyagi javára kamatoztathatja, másrészt nagyobb a megfélemlítő ereje az engedelmesség kikényszerítésére. Ahol mindent terrorral kormányoznak, ennek fekete szárnyai ránehezednek a tudományra is. A kommunista párttagok az intézetben politikai sejtet alkotnak. Kötelességük az intézetnek azokat a munkásait, akik nem tagjai a pártnak, a szovjet-kormányzat politikai elveiről s rendeleteiről kioktatni. Ha pl. Sztalin nyilatkozatot tett a kommunista-párt Központi Végrehajtó Bizottságában a szovjetpolitika valamely irányelvéről vagy ennek módosításáról, a tudományos intézet pártsejtje Sztalin nyilatkozatát rövid időn belül az intézet tagjai előtt megmagyarázza és az intézet sajátos feltételeire alkalmazza: milyen kihatással kell lennie a nyilatkozatnak az intézet munkájára és rendjére? A pártsejt előadásokat tart politikai kérdésekről és irodalomról. Ennek tárgyai: a kommunista-párt története, a marxizmus klasszikusai, a párt tagjelöltjeinek politikai oktatása, a nemzetközi helyzet stb. A vitában megfigyelik az érzületet is, amelyet öntudatlanul az ellenkező véleményű tudós elárul. Jellemző a szellem lebírhatatlan erejére, hogy még ilyen, minden szabadságot lenyűgöző légkörben is az orosz tudomány jelentékeny kutatási eredményekről számolhat be. Az előre pontosan megszabott tervszerűség tagadhatatlanul sikereket mutathat föl (L. Crowther i. munkáját, amely

tüzetesen ismerteti az egyes intézetek kutatásainak eredményeit.)

Az *olasz fasiszta* és az orosz bolsevista politikai eszmekört és világnézetet ég és föld választja el: amaz spiritualisztikus, emez materialisztikus; amaz elvben nemzetközi, emez forrón nemzeti; az előbbi történeti talajon áll, sőt egyenest a régi római impériumot akarja hatalmi és erkölcsi szellemében rehisztorizálni («a történelmen kívül az ember semmi»), addig az utóbbinak vad neomániája szabadulni akar mindentől, ami a multa, a régi társadalmi rendre emlékezteti; a fasizmus a polgári társadalmi rend talaján áll, a bolsevizmus kizárólagos proletár osztályuralomra tör.

Egyben azonban megegyeznek: a totális állam eszméjében. Mindkét politikai rendszer antiindividualisztikus: az egyén az államért van, fel kell olvadnia a közösségben. Csak-hogy a fasizmusban a közösség az egész nemzetet jelenti, munkásrétegével együtt, míg a bolsevizmusban kizárólag a proletárságot. Mindkét irány ellene van a klasszikus liberalizmusnak, amely megtagadta az államot az egyén érdekében.

Az új politikai rendszer számára — mint Mussolini *A fasizmus doktrínájában* kifejti (7. pont) — «minden az államban van és semmi emberi vagy szellemi nincs, aminek értéke lehetne az államon kívül». «Az állam hozza létre a nemzetet, az állam ad a saját erkölcsi egysége tudatában lévő népnek egy akaratot és ehhez képest effektív létezést . . . Az állam, mint egyetemleges ethikai akarat, a jog teremtetője» (10. pont). «A fasiszta állam erő ugyan, de szellemi erő. Ez magában foglalja az ember erkölcsi és szellemi életének összes formáit. Nem lehet ennél fogva egyszerű rendfenntartó és védelmező szerepre korlátozni, mint ahogy ezt a liberalizmus akarta. Az állam belső forma és irányító szabály, az egész személyiség fegyelme: áthatja az akaratot épp úgy, mint az értelmet. Vezérelve, amely a társas közösségben élő emberi személyiség központi ihletője, behatol és gyökeret ver a cselekvő és gondolkodó ember, a művész és tudós szívének mélyébe: lélek a lélekben . . . A fasizmus nemcsak törvények alkotója és intézmények teremtetője, hanem egy-

ben a szellemi élet nevelője és előmozdítója is. Ezért fegyelmet és tekintélyt követel, amely a lélek mélyébe hatol s itt ellenkezés nélkül uralkodik. Jelvénye épp ezért a liktori köteg: az egység, az erő és az igazságosság szimboluma». «A fasiszta állam *egy* hatalom és uralom akarása. A római hagyomány itt az erő eszméje. A fasizmus tanításában az uralom, az imperium, nem csupán területi, katonai vagy kereskedelmi kifejezés, hanem szellemi és erkölcsi is».

A fasiszta politikai rendszernek ebből a Mussolini-féle fogalmazványából, mint az erőszak himnuszából a sápadt jogeszmével szemben természetszerűen következik a diktatórius egyetempolitika is: az államnak, amelyet a fasizmus szellemi-erkölcsi hatalommá avat a liberalizmusnak be nem avatkozó, «tétlen» államával szemben, joga van meghatározni minden ízében az egyetem szervezetét és belső életét is. Amint az állam a nemzet egész szellemi életét áthatja, akként az egyetem fölött is mindenben uralkodik: az egyetem nem lehet az állam intézményei között autonóm, elszigetelt intézmény, hanem egész szellemében hozzá kell símulnia a fasiszta politikai eszmeekörhöz. Az olasz egyetemeknek tehát nincs önkormányzata; a rektort, a dékánokat a kormány nevezi ki; a tanárok egyik egyetemről a másikkra áthelyezhetők; a tanszékekre való jelölés a minisztertől alkotott bizottság joga; a tanároknak esküt kell tenniök a fasiszta politikai hűségre. Mussolini igazi olaszos romantikával többször felszólítja a nemzet fiait, hogy vérükkel s ne agyvelejükkal gondolkodjanak, azaz, hogy egyáltalában ne gondolkodjanak, hanem csak engedelmeskedjenek. A fasizmus-sal nem lehet vitatkozni, vele érveket szembeszegezni. Így valóban nehéz helyzete van az igazságot szabadon, politikai dogmatikától meg nem kötött módon vizsgáló tudománynak. Az igazságot eleve az állami tekintély dönti el.

Az olasz nemzet csodálatos politikai megújódása és területi expanziója az állam abszolút egységét követeli meg. Ez az egység nem engedi magát korlátozni az autonóm egyetemnek hagyományos individualisztikus szabadság-eszméje által sem: az egyetem géniuszát is mindenestül maga alá rendeli a végső cél: a nemzet imperializmusa számára. A

fasiszta államkoncepció elvileg a szellemet is abszorbeálja. Az egyetemi tanárság ezt látva, sokáig ellenállott a fasiszta rendszernek. Ezért rendelte el az olasz kormány 1931-ben a tanároknak a fasiszta alkotmányra való külön eskütételét, amikor 1133 előadó tanár közül csak 11 nem volt hajlandó az esküt letenni.

A fasiszta művelődési politikának eszménye a heroikus ember, «aki elfojtja az élvezet szűkös kereteibe zárt élet ösztönét, hogy a kötelességben teremtsen meg egy felsőbbrendű, az idő és tér korlátaitól nem kötött, az önmegtagadáson, a személyes érdekek feláldozásán alapuló életet»; aki tagadja a «boldogság», a «kényelmes élet» materialisztikus fogalmát, «amely az embereket csak egy dologgal törődő állatokká változtatná: azzal, hogy táplálkozzanak és hízzanak, a tisztán vegetatív életre szorítkozzanak». (Mussolini.) Az egyetem elé is az új olasz életstílust tűzte ki a Duce: a küzdelemre nevelésnek, a velejáró kockázatnak elvállalását a nemzet érdekében. Ennek az eszménynek az ifjúság lelkében való kialakítását nem bízta közvetlenül az autonóm egyetemre, hanem csak eszközül használja fel az állam ellenőrzésével az egyetemet e cél elérésére.

Az új német egyetemi ideált is a nemzeti politika sugallja. Elismeri, hogy a neohumanizmusnak volt egységes művelődési eszménye: a humanitás-eszme, amelyet a filozófián s a filozófiai karon, mint az egyetem centrumán keresztül iparkodott érvényesíteni. Azonban a neohumanizmus egyeteméből a XIX. század folyamán a pozitivizmus hatása alatt fokozatosan kifakult az éltető centrális eszme: a filozófiai kar tanárképzővé, a többi kar is egymásról alig tudó szakfőiskolává alakult át. A XX. századig kiváló teremtő szellemű professzorok nagy számmal akadtak, akik a német nemzet szellemi életében döntő hatalmakká emelkedtek, akik mély felelősséget éreztek hivatásukban a nemzet közvetlen feladatai iránt. A XIX. század végétől — állapítják meg a nemzeti szocializmus mai szóvivői — az egyetem szellemében nagy süllyedés állott be: az egyetem nem volt többé a nemzet lelkiismerete, nem harcolt ennek jövőjéért s ezért

elvesztette vezető szerepét. A tudomány öncél lett, művelő-nevelő ereje veszendőbe ment: »értékmentes» tudományt önmagáért űzött, száraz intellektualizmusa beleveszett a merő szakszerűségbe. Ernst Krieck, a nemzeti szocializmus egyetempolitikai teoretikusa, így jellemzi a világháború utáni német egyetemet: »A tanárság olyan tudományból él, amelynek semmi eleven kapcsolata sincs a valósággal, a népi-történeti fejlődéssel, egy önmagának elég világban él, terméketlen szakrendszerbe van befogva, merev és üres fogalmiságba, amely nem tud hatékony műveltséget sugározni. Ma a tudománynak olyan fajtája uralkodik, amely egyes embereknek megélhetést ad, másoknak doktori címet szerez, egyébként pedig valójában, mint a betegség, nemzedékeken át tovább öröklődik, senkinek és semminek nem használ; értelem, nevelő cél, étosz nélküli, egy hagyományosan továbbcipelte balítéletből élve» (*Nationalpolitische Erziehung*. 1932. 161. l.). A mostani egyetemet a teljes forma- és irány nélküiség jellemzi: részletek halmozása, amelyből mint valami hatalmas áruházból minden hallgató azt hordja ki, ami éppen neki szükségesnek látszik. Ebből aztán műveltséget magának kell teremtenie, ha tud. De kialakulhat-e az ilyen egyetemen közösségteremtő műveltség, amely a nemzet vezetésére képesít? A nemzeti szocializmus feladata ebbe a chaoszba egységet és formát, jelentést és irányt belevinni a német nép fejlődése számára. Az egyetemből hiányzik a jelentést adó eszme, amely csak az élet és valóság egyetemes felfogásából: a *politikából* fakadhat.¹

¹ A német nemzeti szocialista egyetemi ifjúság is az egyetemi reform lényegét az egyetemet átható politikai lélek átférfalálásában látja. »A főiskola még ma is, — mondja Feickert (*Studenten greifen an*. Hamburg, 1934.) — a nemzeti szocialista forradalom után, magába zárt liberalisztikus egész... Nekünk nemzeti szocialistáknak a régi főiskolát *politikailag* kell megtámadnunk, mint a liberalizmus, a reakció fészket, s mint fiatal nemzedéknek első sorban ahhoz a munkához kell látnunk, hogy a liberális tudósokat szaktudományukban, amely most előnyt ad nekik, saját erőinkkel pótoljuk». A mai német egyetemi ifjúság nem veszi észre, hogy a liberalizmusnak is, minden egyoldalúsága és hiánya ellenére, van egy örökké termékeny hagyománytökeje: a szabadság bizonyos foka minden

A humanisztikus egyetem helyébe tehát a népi-politikai egyetemnek (*die völkisch-politische Universität*) kell lépnie, amely a tudomány, a kiválasztott réteg nevelése és képzése által kiveszi a maga részét a németiség népi-politikai közösségének felépítéséből. Nemzeti akarat- és jellemképzés az új egyetem feladata. A jövőben a nemzeti szocializmus nem ismer el semmiféle szellemet, semmiféle kultúrát és nevelést, amely nem áll a német nép öntökeletesedésének szolgálatában. Csakis így tudja a német nép küldetését az emberiség számára teljesíteni s a nyugati kultúra fejlesztéséhez nagy mértékben hozzájárulni. A nemzeti szocializmusnak becsvégya, hogy mintát mutasson a többi nép számára az egyetemek újjászervezésében is (E. Kriek : *Die Erneuerung der deutschen Universität*. Marburg, 1933. 3. l. Az új német egyetemi eszmét a későbbiekben főképp Kriek alapján ismer-tetem).

A német nemzeti szocialista politikának, így az egyetemi politikának is háttere a versailles-i békeparancstól agyon-sanyargatott németiség faji önértetének felkorbácsolása s ennek nyomán támadt fajelmélet : a *politikai biologizmus*. Eszerint a harmadik birodalom nem öncélú, hanem arra való, hogy betöltse a germán-árja faj történeti hivatását. Ezt azért tudja igazán csak az árja faj kiteljesíteni, mert a többi fajokkal szemben a közösségért természeténél fogva mindent fel tud áldozni. Ezért fontos az árja faj fizikai és lelki tisztasága. Az állam arra való eszköz, hogy ezt biztosítsa az értékek igazi rendjét képviselő árja fajiság számára. Franciaország elnégeresedik, Afrika nyúlványává süllyed : a germán ellenben meg fogja menteni a fehér fajt és kultúráját. Az árja lesz a népeket rendező emberfajta. A német birodalomnak ezért *Rassenreich*nek, fajbirodalomnak, a német államnak

---

egyéni kezdeményező erőnek és fejlődésnek, minden gondolkodásbeli függetlenségnek és szellemi hatásnak, minden gazdagabb személyiség és jellem kialakulásának elemi feltétele. Az ifjúság önnön-maga szellemi kibontakozásának állja útját, ha eleve megtagadja a liberalizmusnak helyes értelmű szabadságfogalmát s a liberalizmust nem *elvileg*, hanem csakis XIX. századi történeti megjelenésében és formájában nézi.

*Rassenstaat*nak kell lennie. Az állam biopolitikai rendelkezése: a germán vérközösség tisztántartása, a germán örök-
lési vonalak épentartása.

Ez a fajpolitikai romantika erkölcsi szempontoktól mentes, tudományosan nem igazolt naturalizmus, amelynek lelki gyökere az antiszemitizmus, a csekélyszámú zsidóság rendkívüli szerepe a forradalomban s a weimari korszakban. A fajnak ez a nagy sugalmazó erejű mythosa visszahatás a zsidóknak tagadhatatlanul mohó térfoglalására a gazdasági és szellemi élet terén, így az egyetemeken is a forradalom után. Az érzelmi visszahatás megszerkesztette a maga fajromantikáját, a merőben biológiai determinizmust, amely szerint a faj dönt el mindent: a faj csinálja a történelmet, teremti meg s rombolja le a kultúrákat.

Kétségtől a faj titokzatos erejének nagy történetformáló szerepe van. A faj fontos történeti tényező, amelyből a társadalom és kultúra számos, főképp irracionális vonása érthető. Azonban mégis csak *egyik* tényező, amelyre az egész történeti élet mindenestől vissza nem vezethető: az egyén, mint ilyen, saját szerű szellemisége számára a történet lapjain bő margó marad. A nemzeti szocializmus legfőbb tudománya mégis a fajismeret (*Rassenkunde*). Ez a politikai érzület kialakításában és megszilárdításában épp oly szerepet játszik, mint a szociáldemokrata és kommunista politikai lélek formálásában az osztályharcnak, mint a történeti folyamat hajtóerejének «tudományos» elmélete, a történeti materializmus filozófiája. A marxizmusban a történetalkotó erők a gazdasági törvények, a nemzeti szocializmusban a fajnak vértörvényei. Amott a «kizsákmányolt» és a «kizsákmányoló» szerepel, itt az «alsóbb» és «felsőbbrendű» faj. Marx az ú. n. klasszikus gazdasági iskolából átvette az elvont *homo oeconomicus* fikcióját s ezzel szerkesztette meg egyoldalúan a világtörténelmet; a nemzeti szocializmus fajpolitikusa az «északi faj» fikciójával dolgozik s minden történeti alkotó-erőt vele monopolizáltat. Amott gazdasági-történeti materializmussal, emitt biológiai naturalizmussal állunk szemben.

A mai német fajpolitika szerint minden emberfajnak

más és más az elmejárása, világlátása, gondolkodásmódja, alapvető értékkategóriája. Ezért mindig csak egy-egy faj tagjai képesek szellemi egységben való élésre, közös világnézetre, kollektív erő kifejtésre. Más a gondolkodásmódja az indiánnak, a négernek, a kínainak, a zsidónak s a germánnak. Ugyanaz a tárgy különböző gondolkodási reakciókat vált ki belőlük. Ezért nincsenek egyetemes emberi igazságok: csak indián, néger, kínai, zsidó, germán stb. «igazságok» vannak. Csak a tisztavérű nemzet tud közösen és egységesen látni, azonos világnézetet kialakítani, egyforma értékelő álláspontot elfoglalni s ennek alapján közös erőfeszítést tenni, hatalmát növelni, egynemű kultúrát kifejleszteni. A mai kultúra azért esett ilyen aggasztó válságba, mert a fajok keveredtek, fajiszellemi egységük megbomlott. Ezt a válságot csak úgy lehet megszüntetni, ha a kultúra-alkotó faj tisztaságára gondosan törekszünk. Mivel pedig a zsidóság «fertőzte meg» legjobban a germánságot, ennek a bomlasztó fajnak tagjait iparkodik a nemzeti szocialista állam a németiség testéből kioperálni, különösen olyan területeken, ahol szellemi, világnézeti, lélekformáló tevékenységet fejtenek ki, mint a sajtóban, a művészetben, az iskolákban s az egyetemeken. Ezért a kb. 7000 egyetemi alkalmazott közül 1300-at elbocsátottak vagy nyugalmába küldtek: zsidó származású vagy zsidó rokonságú egyén nem taníthat az egyetemeken, bármilyen sikeres tudományos működést fejt is ki (l. *The Universities Review*. 1936 103. l.).

A nemzeti szocializmus fajpolitikai eszméin alapuló új német egyetem első feladata, hogy az új nemzedékek lelkében egységes német politikai világképet fejlesszen ki azzal, hogy a régi individualisztikus rendszerrel szemben, amely eddig a germán faji világnézettel nem törődve, az egyetem tanulóira bízta, hogy maguk formálják ki a tudományok összefüggéstelen chaoszából világnézetük egységét, ami természetesen legtöbbször nem sikerült.

Mi a német egyetemi reform alapelve? Az eddigi tudomány túlnyomóan analitika, pusztá részekre bontás az értelmes egész együttnézése nélkül. Ezért nincs a tudománynak nevelő és képző ereje. Még a filozófia is az aprózó

munkába vész el és szem elől téveszti szintetikus feladatát. A mai tudományból magából rendezett és átfogó világkép nem alakulhat ki. A szintézis elve csakis kívülről léphet a tudományhoz, s ez a nemzeti politika: a forradalmi elv, amely az egész mostani német népi életet áthatja, a tudományt is nemzeti feladatokra kötelezi. *A népi-politikai világnézet az egyedüli alapelv és eszme*, amely a tudomány számára meg tudja mutatni a belső egységhez vezető utat, a közös célt és irányt. Ebből fakad a tudomány nevelő ereje is: a népi-politikai világnézet tehát az egyetemi reform nemzeti szocialista alapgondolata (Krieck: *Nationalpolitische Erziehung*. 164).

Minden tudománynak az egyetemen a nemzeti feladatokból kell merítenie problematikáját a régi liberális kor tudományával szemben, amelynek kérdésfeltevéseit a véletlen, az önkény, a szubjektív szeszély szabta meg. A német nemzet élete a tudománnyal szemben rengeteg kérdést állít fel, sok feladat megoldását követeli meg. S ha a tudomány a maga módszereivel elsősorban ezeket a feladatokat iparkodik megoldani, akkor nem áll az étellel szemben idegenül, hanem kiindulópontjában és céljában a konkrét valóságba szövődik bele, részt vesz a nemzeti fejlődésben, képességet és jogot nyer a nemzet szellemi formálására. Nem a tudományt kell tehát megkötni, hanem ennek művelőit: a német egyetemeken csak olyanoknak szabad kutatniok és tanítaniok, akik egész személyiségükkal a nemzet, a népi világnézet, a német feladat számára érzik magukat elkötelezettnek. Nem hűvös és impotens tárgyyszerűség fogja jellemezni őket, amely minden pozitív állásfoglalás előtt kitér, hanem a tárgyyszerűségnek az a faja, amely abból a belső erőből fakad, hogy az élet egészét látja és mély felelősséget érez. Minden korszaknak, minden nemzedéknek, amelyet közös sors kapcsol egybe, megvan a maga sajátos tudományos feladata és problematikája, kutatás- és megismerésmódja, megvannak a saját igazságai és megoldásformái, amelyeknek éppen csak ezen nemzedék számára van érvényük és igazságtartalmuk. Éppen az, hogy minden tudomány a maga különös eszméjéből és előfeltételéből kiindulva jut el

az egészhez, adja és őrzi meg egy-egy korszak tudományának egységét.

A jelen különféle együvé tartozó problémáinak megoldása egy-egy tudománycsoportra, mint szerves egészre, vár. Ilyen tudománycsoport külön önálló főiskolát követel magának. Voltaképp az egyetemek fakultásai is ilyen önálló, egy-egy hivatásra előkészítő főiskolák. Az mellékes kérdés, hogy külsőleg egy keretben, az egyetemen, élnek egymás mellett. Az egyetemnek, mint egésznek, ma nem felel meg egységes eszme: az egyetem csak külső szervezeti forma belső szellemi kötelék nélkül. Valamennyi fakultást és főiskolát azonban mégis felsőbb szintézisbe kell kapcsolnia a *népi-politikai világnézet* kialakítására való törekvésnek. A szaktudományok problematikája és kutatása a nemzet mai feladatainak szolgálatában álljon. De e mellett minden fakultás és főiskola valamennyi hallgatóját a nemzeti szocializmus politikai világnézetére is neveli, amikor kötelezi őket a katonai tudomány, a fajelmélet, a népismeret tanulmányozására. A szaktudományi munka mellett minden egyetemi és főiskolai tanárnak a nemzetpolitikai nevelés a legfőbb kötelessége. Csakis így emelkedik az egyetem a szerves népállam szellemi organumává.

Az új totális német birodalom alapelve a *Gleichschaltung*: a társadalmi szervezet valamennyi formája, mind kormányzati, mind nem-kormányzati alakja, közös típusba uniformizáltassék, még pedig az uralkodó egypárt (nemzeti szocialista párt) tagjainak vezetése alatt. Semmiféle szervezet sem tűrhető meg a harmadik birodalomban, amely független az államtól, vagy a kritika és ellenzék jogait igényelhetné. Minden az autoritatív vezetés közös modellje szerint van központilag felülről szervezve, az alulról jövő hatalom minden demokratikus elve ellenére. Így az eddig önkormányzattal bíró egyetemek is.

Az egyetemek az állam intézményei a nemzeti kultúra fejlesztésére. Ezért szellemüket mindenben csak az állam határozhatja meg: az autonóm egyetem nem lehet állam az államban. Ez az önkormányzatra való igény csak a tudományról való elavult liberális eszmén alapul, mintha a tudo-

mány minden életvalóságtól független birodalom volna. Pedig a tudomány is kizárólag csak a nemzet szolgálatában állhat : ez az egyetem helyes szervezetének alapelve. Amint a nemzeti szocializmus uralomra jutott, ezt az elvet érvényre is juttatta : azonnal megszüntette az egyetemek önkormányzatát, az állami befolyást teljessé és feltétlenné tette, a «vezérelvet» (*Führergedanke*) alkalmazta, s a diákságot is bevonta az egyetem kormányzatába. Ezek az intézkedések az egyetemek külső és belső szervezetét töből megváltoztatták. Az 1935. április 1-én kiadott *Richtlinien zur Vereinlichung der Hochschulverwaltung* megszüntetik az egyes országok egyetemszervezeti különbségeit s az egyetemi igazgatást egységesen birodalmilag szabályozzák. A rektor helyébe a *Führer der Universität* lép, akit közvetlenül a közoktatásügyi miniszter nevez ki, s aki nem az egyetemnek, hanem csak a miniszternek felelős. A miniszter nevezi ki a rektor tanácsadóit is. A rektornak csak javaslati joga van. A szenátus a prorektorból és a dékánokból, az ifjúság vezetőjéből s a tanári testületnek a rektortól meghívott két tagjából áll, akik közül az egyiknek a nemzeti szocialista *Dozentenbund* tagjának kell lennie. A fakultások körébe csak a szaktudományi munka tartozik. A kari bizottságok a dékánok mellett csak tanácskozó joggal rendelkeznek. Így az egyetemek testületi igazgatása egészen megszűnt, s az államhoz való jogi viszonyuk merőben átalakult. Mivel a nemzeti szocialista «Führergedanke»-nak centrális politikai jelentősége van, alkalmazása az egyetemi igazgatásban a közvetlen állami befolyást teljes diadalra juttatja : így a nemzeti szocialista párt világnézete és kultúrpolitikája gátlás nélkül érvényesülhet. Az új magántanári szabályzat az egyetemnek *venia legendi*-adás jogát is erősen korlátozza s politikai feltételektől teszi függővé (árja származás, csakis árjával való házasság, a diákok munkatáborában több hónapig való sikeres működés, mint a politikai nevelésre való előkészület stb.).

Végigpillantva az egyes korok egyetem-eszményein, ezek belső struktúráját jellemző tipikus vonásokat a következő szkémába foglalhatjuk össze :

Kor.	1. Alapeszme.	2. Tudomány-fogalom.
1. <i>Középkor.</i>	1. A hit egyeteme.	1. Dogmatikus.
2. <i>Felvilágosodás kora.</i>	2. Az ész egyeteme.	2. Kritikai racionalisztikus.
3. <i>A XIX. sz. első fele.</i>	3. A történet egyeteme.	3. Idealisztikus.
4. <i>A XIX. sz. második fele.</i>	4. A természeti törvények egyeteme.	4. Pozitivistikus.
5. <i>Világháború után.</i>	5. A hatalom egyeteme.	5. Pragmatisztikus

Kor.	3. Centralis tanulmány.	4. Uralkodó kar.
1. <i>Középkor.</i>	1. Teológia.	1. Teológiai kar.
2. <i>Felvilágosodás kora.</i>	2. Jog- és gazdaságtudomány.	2. Jogi kar.
3. <i>A XIX. sz. első fele.</i>	3. Filozófia.	3. Filozófiai kar.
4. <i>A XIX. sz. második fele.</i>	4. Szaktudomány.	4. Természettud. kar.
5. <i>Világháború után.</i>	5. Gazdasági és technikai tudomány.	5. Társadalom- és közgazd. kar.

Kor.	5. Embereszmény.	6. Erény.
1. <i>Középkor.</i>	1. Igazi keresztény.	1. Jámborság.
2. <i>Felvilágosodás kora.</i>	2. Hasznos alattvaló.	2. Államszolgálat.
3. <i>A XIX. sz. első fele.</i>	3. Az antik görög ember.	3. Humanitás.
4. <i>A XIX. sz. második fele.</i>	4. A szakember.	4. Hasznosság.
5. <i>Világháború után.</i>	5. A politikai ember.	5. Közösség-tudat.

Kor.	7. Egyetem és állam.
1. <i>Középkor.</i>	1. Az egyház hatalma.
2. <i>Felvilágosodás kora.</i>	2. Abszolutizmus.
3. <i>A XIX. sz. első fele.</i>	3. Individualizmus.
4. <i>A XIX. sz. második fele.</i>	4. Liberalizmus.
5. <i>Világháború után.</i>	5. Imperializmus.

III.

A politika és az igazságnak pragmatisztikus felfogása. — A nemzeti szocializmus tudományelmélete nemzeti logikai instrumentalizmus. — A tudomány nemzeti és nemzetközi természete. — Ész és hatalom : egyetem és politika. — Az igazságra és a hatalomra törő akarat : tudományos és hatalmi döntés. — Az egyetem normatív szelleme a nemzet életében. — Egyetem és jogállam. — Az egyetem és a Führer-képzés. — A tudományos gondolkodás és az egyetem korlátai az életformálásban. — Humanizmus és politizmus.

Az egyetem és a politika viszonyát a tudomány fogalma hidalja át. A világháborút követő radikális egyetemi reformok a maguk elméleti igazolását a tudomány pragmatisztikus fogalmában keresik. A XX. század eleji amerikai pragmatiz-

mus, amely szerint ismereteink annyiban igazak, amennyiben az élet fejlesztésére alkalmasak, hasznosak, szükségleteinket kielégítik, további cselekvésre (pragma-ra) indítanak, nyilvánvalóan biológiai és oekonomiai eredetű. Most az orosz bolsevik és a német nemzeti szocialista tudományelmélet az igazság és a tudomány fogalmába a maga politikai-hatalmi szempontját is beleszővi. A szovjetlogika az ismereteknek csak azt a rendszerét ismeri el igazi tudománynak, amely hatalmát közvetlenül növeli, a termelést fokozza, tehát a technikai-gazdasági tudományokat. Ez a tudományfelfogás, amely összhangban van a marxizmus történeti materializmusával, az egyetemeken és főiskolákon csak olyan ismeret-tárgyakat kutat és tanít, amelyeknek közvetlen élet- és hatalmi értéke van, ami szükségleteket elégít ki s a szovjet-imperializmus célját szolgálja.

A német nemzeti szocializmus tudományteorétikusai is hasonlóképp a pragmatizmus irányában gondolkodnak, csak-hogy erős nemzeti színezettel. A neohumanizmus korából való régi tudománykonceptiót azzal vádolják, hogy idegen a jelennek friss életigényeivel, a nemzet politikai-hatalmi szükségleteivel és követelményeivel szemben: a tudomány magát gögösen időfölkötinek, semlegesnek, az élet többi területével szemben autonómnak tartja, az igazságot *l'art pour l'art* kutatja, s a jelenbe való minden belenyúlást a tiszta ismerőtörekvés megtagadásának tekint, amely mint értékelés, akarás és cselekvés az időfölkötti igazságot kutató tudományt lealacsonyítja. A tudománynak ezzel az individualisztikus-liberális felfogásával a nemzeti szocializmus bölcselői a tudomány szociális gondolatát szegeznek szembe: a tudománynak végső hivatása, hogy a társadalmi-nemzeti élet értékeit szolgálja, azt, ami a nemzet anyagi és szellemi hatalmát növeli. A tudománynak tehát ki kell lépnie természetlen semlegességéből, «értékmentés» álláspontjából s a körülötte zajló nemzeti élet szükségleteinek kielégítésére kell törekednie. Így válik a tudomány s vele az egyetem a nemzeti életégész jelentős formáló tényezőjévé.

Ez a tudományfelfogás, bármilyen tiszteletreméltó nemzeti-politikai indítékból is fakad, a pragmatizmus egyik vál-

faja : a tudomány igazságértékét függővé teszi nemzeti használhatóságától, a társadalmi élet fejlesztésére való alkalmasságától. Ez a logikai utilitarizmusnak szociális színezetű formája : igaz az, ami a közösség cselekvését sikeresen előmozdítja. Merő nacionalista fogalmazásban : csak az az igazi tudomány, amely a nemzet hatalmát, cselekvő erejét, sikeres terjeszkedését, imperialisztikus célját mint pusztá eszköz fokozza. Ennek a nemzeti logikai instrumentalizmusnak csak egy következetes tudománypolitika felelne meg : az állam az egyetemeken lehetőleg csak oly tudományok fejlesztését mozgósítsa elő, amelyek hatalmát növelik. (L. H. Henkel : *Der Begriff der Wissenschaft in Forschung und Lehre*. Marburg. 1933. Erich Jaensch : *Die Wissenschaft und die deutsche völkische Bewegung*. 1933. V. ö. *Tudományelmélet és tudománypolitika* c. munkámat. 1934. 12—16. lk.).

A nemzeti szocializmus tudományelmélete, mint minden pragmatizmus, nyilván összetéveszti a tudományt, mint lelki tevékenységet, másfelől a tudományt, mint igazolt tételek rendszerét, tehát a tudományos gondolkodást, másfelől a gondolt igazságtartalmat. Az előbbi természetszerűen a kutató egyéniségétől, lelki alkatától, korának szellemétől és szükségleteitől, társadalmi-történeti feltételeitől függ, tehát egyáltalában nem időfeletti, semleges és autonóm. De viszont a tudomány igazságtartalma már független az egyéni hajlamoktól, a kor és nemzet sajátosságaitól, a személyes felfogástól, mert az egyetemes, mindig és mindenütt egyforma ész logikai evidencia-síkján érvényes. A tudomány, mint igazolt tételek rendszere, az egész emberiségnek közös kincse, egyetemes, nemzeti korlátok fölött álló, nemzetközi szellemi java.

A tudományos *gondolkodás*, mint a kutató személyes elmfeszítése, lelki aktusa, valóban nemzeti sajátosságokat is mutat. A tudomány ugyanis nem elszigetelt szellemi termék : kutatásának irányát az egész kultúra fejlődése, a kor szellemi diapasonja, befolyásolja ; problematikáját a környezet szellemi és társadalmi szükségletei többé-kevésbé meghatározzák, kutatási stílusának szellemét a faj, a nemzeti hagyományok, a sajátos népi elmejárás, az egymást felváltó nemzedékek

lelki struktúrája színezi. A tudományos gondolkodás tudományonkívüli tényezőktől is kap indítékokat, problémákat, lelki feszítőerőket. Még a matematikai gondolkodásmód is a lelki aktusok szempontjából többé-kevésbbé különböző a franciáknál, angoloknál, németeknél és olaszoknál, jöllehet a nyert igaz tételek, mint a gondolkodás eredményei, ugyanazok.

Más kérdés azonban, vajjon a kutatásnak a nemzeti sajátságoktól meghatározott jellege tudatosan és tervszerűen fokozható-e. A nemzeti elmejárás sajátoszerű tényezői tudattalanul és halkán dolgoznak a kutató gondolkodásában, mesterségesen és szándékosan nem termelhetők ki. Lehet-e célzatosan angol kémiát, német fizikát, francia matematikát, amerikai pszichológiát szerkeszteni úgy, hogy azért egyetemes logikai érvényűek legyenek? Úgy vagyunk a tudománnyal is, mint a művészettel: az igazság meglátásának ihletében épp úgy benne rejlik a nemzeti karakter, mint a szépségnek alkotásra indító inspirációjában, a nélkül, hogy az ihlet alanya észrevenné. Vajjon Pheidias céltudatosan akart-e görög, Michelangelo olasz, Rembrandt holland művészetet teremteni? Platon a leggörögöbbs görög, Dante a legolaszabb olasz, Shakespeare a legangolabb angol, Dosztojevszkij és Tolsztoj a legoroszabb orosz, Goethe és Wagner a legnémetebb német, ha mindjárt egyik-másik közülök világpolgárnak érzi is magát. Vajjon nem tör-e föl magától a sajátoszerű nemzeti jellem és stílus minden igazi művészi alkotásban a lélek irracionális faji mélységeiből? És vajjon a mesterkéltszándékosan akart nemzeti vonás nem mindig modorosság-e a művészetben? Így áll a dolog a tudományban is. Ki tagadhatná, hogy a francia Descartes, az angol Bacon és Locke, a német Kant, Fichte, Hegel tipikus gondolkodásmódja lényegesen különböző? De ki tudjuk-e belőlük a sajátoszerű nemzeti vonásokat pontosan emelni, fogalmilag meghatározni, észszerűen megformulázni és ezekből utánoznivaló nemzeti tudomány-modellt szerkeszteni? Tudjuk-e ezeket a finom meleg lelki vonásokat fogalmilag behűteni, jéggé fagyasztani és továbbszállítani? Az eredmény csak mesterkélts műgondolat, modoros utánczás, a szellem lombikjában

desztillált áltudomány lenne, teljesen méltatlan a «nemzeti» mély és magasztos értelméhez. Maga a nemzet is nem tudatosan és tervszerűen jött létre, hanem halkan nőtt az ösztönszerű tényezőkből a történet talaján.

Túlzott a nemzeti szocializmusnak az a vádja a «rég» tudomány ellen, hogy hűvösen elzárkózott a nemzet és a kor eleven szükségleteinek kielégítése elől és elefántcsonttornyába zárkózva semlegesen szemlélte a körülötte hullámzó nemzeti életet. A neohumanizmus tudományfogalmán felépült egyetem sem hanyagolta el a tudománynak a nemzeti élettel szemben való kötelességeit. Volt-e nacionalistább gondolkodó, mint Fichte, aki a *Reden an die deutsche Nation*-nal az ifjúságot és egész Németországot a Napoleon ellen való harcra tüzelte? Pedig ő a tudománynak nem pragmatiztikus, hanem idealisztikus hitét vallotta. És vajjon a tudomány legtöbb képviselője a világháború előtt s a világháború titáni küzdelme közepett nem dolgozott-e szívvel-lélekkel nemzete életének fejlesztésén, hatalmának növelésén, erkölcsi és gazdasági válságának leküzdésén? S a világháború után nem működött-e közre a nemzet lelki, gazdasági és egészségügyi talpraállításában? Vádolható-e joggal az egyes nemzetek tudományos élete azzal, hogy hűvösen, távoli idegenként nézte saját állama vergődő életét, «értékeléstől menten» mint száraz és közömbös objektumot figyelte csak a nemzeti közösség sorsát?

A forró nacionalizmusnak az a mély értelme a tudományban, hogy kikeresteti vele a nemzet létét és anyagi s szellemi továbbfejlődését érintő problémákat, amelyek megoldása útján a nemzet erőkészletét fokozhatja. Semmi sem emelheti s dolgozhatja ki jobban a nemzeti öntudatot, mint a nemzeti történet, nép- és földrajz, nyelv és irodalom, jogi és gazdasági élet kérdéseinek tervszerű tudományos vizsgálata s a jövőre vonatkozó irányzatok. A világ tudományosságában így minden nemzetnek megvan a maga sajátos, csak reá háruló, csak tőle megoldható feladata és kötelességszerű szerepe. E ponton érezheti legjobban minden nemzet a maga nélkülözhetetlenségét a *res publica literarum* nemzetközi fórumán is. Így a sajátos nemzeti tudományos problémák vizsgálata

meggátolja, hogy a tudomány elszakadjon a nemzeti élettől ; így megvan benne a «megismerés lovagiassága», mely áldozatkészen dolgozik a nemzetért, nem zárkózik magába, hanem hatni akar.

A tudomány is a nemzeti kultúra egyik ága, a nemzeti kultúra sorsa pedig a nemzeti politika sorsa : együtt születnek és együtt halnak, együtt nőnek s együtt hanyatlanak. A nemzet politikai-hatalmi történetével párhuzamosan játszódik le a nemzet kultúrájának s tudományosságának története : karöltve emelkednek s buknak. A valóságban nincsen — és sohasem volt — a nemzeti élettől független tudomány, de ugyanígy a tudománytól független nemzeti élet sem. A nemzeti gondolat nem teszi szükségessé a tudomány eddigi fogalmának gyökeres, pragmatisztikus irányú átalakítását. A nemzeti eszmének a tudománnyal szemben táplált jogigényei az eddigi idealisztikus tudományfogalom keretében is mélységben és szélességben elérnek. A nemzeti szocializmus pragmatisztikus tudományfelfogása csak teória : a nagy német nemzet igazi tudós fiai *a valóságban* ma is épp oly önzetlenül, a haszonra való tekintet nélkül kutatják az igazságot, méltó módon elődeik tudományos örökségéhez, amely a nemzetek között a leggazdagabbak s legsikeresebbek egyike.

Az új tudománypolitika, amelynek eszménye a régít leromboló *scientia militans*, támadja a magát «előfeltételmentesnek» hívó tudományt, kimutatva, hogy mennyi szubjektív és objektív előfeltétele van minden tudománynak, Ebben is diadalmasan pragmatizmusának igazolását látja. Abban igaza van, hogy a gőgös *voraussetzungslose Wissenschaft* az újabb ismeretkritika előtt valóban megbukott. Azonban figyelmen kívül hagyja, hogy ha vannak is a tudománynak előfeltételei, ez a gondolat nincsen ellentétben a tudomány «tárgyilagosságával». Mert a tudomány éppen a maga előfeltételeit is tudatos vizsgálat tárgyává teszi, folyton bírálja, érvényfokát próbakőre teszi s ebben különbözik a közönséges dogmatikus ismerettől. A magában érvényes igazság kutatása így is a tudomány örök értelme marad : ha vannak is előfeltevései, amelyek idővel változnak, formailag maga az igazságra, mint ilyenre való tiszta törekvés, állandó

ráirányulás ugyanaz marad. Akkor szűnik meg a tudomány, ha hiányzik belőle ez a magára az igazságra való irányított-ság, azaz ha nem él benne az újra való átvizsgálás, folytonos vita, szellemi súrlódás és kritika szelleme. Éppen ez az örökös küzdelem az igazságért, azaz tudományos gondolkodás igazolja, hogy a tudomány képviselői, titkon még a pragmatisták is, hisznek a magukban igaz tételekben, melyek messze fényben csillognak, mert különben nem kutatnának s kételkednének, nem vitatkoznának s egymás eredményeit nem ellenőriznék. Ebbe az igazság elérését célzó tudományos gondolkodásba beleszövődhetnek tudományonkívüli tényezők is, így a politikai érzület is, azonban ezzel gyakran csak megfogyatkozik az igazi tudományos törekvés, az elfogulatlan igazságkutatás. A tudományos gondolkodás szubjektív és objektív politikai előfeltételeit is a tudomány kritikai vizsgálat alá veszi. Éppen ebben különbözik az igazságkereső tudomány, amely a maga előfeltételeiről tudatos akar lenni, a dogmatikus politikától, amely a maga politikai szempontjait rendszerint kritikai vizsgálat nélkül ösztönszerűen abszolút érvényű kiindulópontoknak tartja.

Az egyetem a tudományok székhelye. Természetes tehát az előbbiek alapján, hogy nem kívánatos számára a politikától való eleve megkötöttség, amely számos területen nem engedi meg a szabad kutatást, a vitát, az ellenőrzést, az igazságnak autonóm és fesztelen, egyedül az ész logikai evidenciáján alapuló fürkészését, azt az önálló gondolkodást, mely mindig külön iparkodik választani — kizárólag a tárgy belső természete alapján — a lényegest a lényegtelenről, a pillanatnyit az időtlentől, a szükségképit a pusztá esetleges-től, az állandót a merő konjunktúráról. A tudományt képviselő egyetem a szabad vita helye, ahol egyedül az *észnek* kell ítélnie, a politika ellenben az igazságot *hatalmi* szóval akarja eldönteni, legyen ez a diktátor parancsszava, vagy a parlamenti többség követelménye. Eldöntheti-e azonban egy ember hatalmi akarata, vagy a képviselők adott többségének szavazata az *igazságot*? A dolgok logikuma nyilván független a szavazatoktól: az, ami igaz, magában igaz, akár egy, akár sok ember állítja. Maga a parlamenti rendszer is a tudósok

elgondolásának köszöni létét, akik azért törtek lándzsát a képviseleti rendszer mellett, mert éppen a tudományos szellem szabadon vitatkozó gondolkodásának hasonlóságára képzeltek a nép politikai közakaratának kialakulását a parlament útján. Naiv racionalizmussal azt hitték, hogy a parlament arra való, hogy tagjai egymást beható vita alapján meggyőzzék, javaslataikat indokolva, egymást észszerű belátásra és meggyőződésre bírják. A tudományos igazságkereső vitának hitük szerint hasonmása a nyilvános politikai vita : a *public discussion*. Azonban ki meri ma állítani, hogy a gazdasági-társadalmi érdekeltségek alapján szilárd pártokba tömörült parlamentekben az emberek egymást eszközökkel meggyőzni akarják vagy magukat meggyőzetni engedik? A parlamenti élet mai pártmegkötöttsége mellett a politikai «igazság» egyedüli biztosítéka a pártvezér belátásának evidenciafoka. Politikailag a pillanat számára mindig az lesz «helyes», amit a többségi hatalom legfőbb személyi képviselője gondol, az új politikai rendszerek nyelvén szólva : amit a *Duce* vagy *Führer* gondol. Ebből semmi baj nem támad az «igazság»-ra nézve, ha a diktátor olyan kiváló génusz, aki a tárgyak immanens természetét mély intuícióval ragadja meg s belső logikájukat eszével helyesen követni tudja. Az igazságnak elég, ha egy ember látja is meg : sok elme parlamentáris accumulatioja és tömeglogikája nem éppen biztosíték az igazság helyes megpillantására. De kérdés, vajjon mi a vezetőben a túlnyomó : a logikus ész-e vagy a hatalmi akarat? Vajjon a kettőnek milyen viszonya él lelkében?

E ponton válik el a tudományos gondolkodás és a politika útja. A politikában a hatalmi akarat rendszerint sokkal több, mint az igazságra törekvő akarat, a *Wille zur Macht* döntőbb lelki indíték, mint a *Wille zur Wahrheit*, a nélkül, hogy a tiszta szándékú politikus is ennek tudatában lenne. A tudományos gondolkodás és a politikai gondolkodás belső struktúrája elüt egymástól : az előbbi az észből, az utóbbi főképp a hatalmi akaratból táplálkozik, amelynek értékélményei eleve színezik az ész munkáját is. A tudomány az igazságok rendszerét akarja megközelíteni, a politika életértékeket iparkodik megvalósítani. A tudós lelkében átlag kevés a fogékonyság

a folyton változó, tovarohanó konkrét élet mozgalmassága és aktivitása iránt, mert elméje főképp az egyetemest, a mindig állandót, a törvényt, az elvet keresi, lelki magatartása platonizáló: az egyes esetet az általánosnak, a fogalomnak formájába iparkodik önteni. Ellenben a politikus, mint a cselekvés embere, különösen érzékeny az élet változatos mozgalmassága, az egyedi helyzetek, konkrét dolgok és emberek iránt; nem az általánoson, a mindig egyformán csüng, mint általában a tudós, hanem lelke a konkrét cselekvésre van beállítva, amely viszont csak az egyedinek, a konkrét társadalmi helyzetnek ismeretéből fakadhat. Az élettől való bizonyos távolság, az elméleti distancia patosza hozzátartozik a tudományhoz, a tudós gondolkodásbeli magatartásához. Mindent, amit a tudós meg akar ismerni, kénytelen magával szembehelyezni, közvetlen élményéből kiemelni, azaz objektíválni, fogalmilag mintegy behűteni. A politikus gondolkodása ellenben az élettől való távolságot csökkenteni törekszik, szemléletesen s nem fogalmilag akarja magát mintegy belefűrní az életbe, ennek egyedi mivoltát belülről, intuícióval akarja megragadni: célja a társadalmi valóságnak nem merev fogalmi hálóba való befogása, hanem a meleg, eleven élet szemlélete és alakítása. Az elmélet, az észokokból való igazolás, elmélyülő ideológia a politikusnál, mint a cselekvés emberénél, többnyire egészen háttérbe szorul. Lelke elsősorban cselekvésre kész, az igazolást legfeljebb utólag dolgozza ki — emlékirataiban, de ekkor már szépen kikerekítve, egységbe fogva, logifikálva. Az elméleti ember tudományos gondolkodása az én-t lehetőleg háttérbe szorítja, a tárgyi-logikai kapcsolatok vannak lelke előterében; a tudós lelki magatartásának iránya elsősorban centripetális, a külső világból befelé haladó: 'ez így van'. A politikus ellenben a társadalmat, a körülötte hullámzó világot átalakítani akarja a maga én-jének alapján; ezért lelke kifelé, a világra való hatásra van beállítva, centrifugális irányú: 'ezt akarom'. A tudomány emberének *vita contemplatívájában* a döntő mozzanat a gondolkodás; a politikus *vita activájában* az akarás. Minthogy pedig akarata akadályokba ütközik, ezért eleme a *harc*: akarataának a másokra való rákényszerítése. A tiszta tudóstípus, «a gondolatok

embere», rendszerint magában, elvonulva szeret élni, csökkent fokú benne a társas hajlam, mert kutatásának tárgyi világában él s egyébbel nem törődik : velejében nem politikai lény. Ellenben a vérbeli politikusnak különös hajlama van az élet társas viszonyai iránt, csak másokkal együtt tudja kiélni a benne szunnyadó erőket, egyedül nem érzi jól magát, mert lelki lényege nem az igazságok önelégült szemlélete s ennek csendes boldogsága, hanem a másokra való hatás, az emberek szervezése, hogy így a társadalom képét megváltoztassa. Az igazi politikai típusú ember, «a hatalom embere», mindent a hatalom megszerzésének vagy megtartásának szögéből hajlandó nézni. Ezért gyakorlatilag a pragmatizmus híve : az igazság csak annyiban értékes előtte, amennyiben hatalmának eszköze. Ez az ösztönszerű instrumentális igazságfelfogás nyilvánul meg abban, hogy a vérbeli politikus, a *Macht-mensch* elveszti a tárgyilagosság iránt való érzékét : az, amit politikailag akar, eleve színezi már számára az «igazságot» s megbénítja abban, hogy valamit elfogulatlanul lásson. Az egyoldalú hatalmi politika fokozatosan vakká teszi : csak azt látja, amit akar. Ilyenkor a gondolatoknak evidenciája helyébe a hatalomnak violenciája, a logika helyébe a retorika, a tudás helyébe a szóművészet lép, az ismeret hiányát meg a lelkiismeret hiánya tetézi, érdekeinek mágnesvasa a logikai következtetést irányából már eleve kitéríti, a hatalmi párt-szellem a tárgyi gondolkodást megzavarja (l. *Az államférfi*. A politikai lélek vizsgálata c. könyvemet. II. köt. 1933. 75. sk. lk.). A tudományos gondolkodás elsősorban az észnek, a politikai tevékenység az akaratnak aktusa, ami természetesen nem jelenti azt, hogy a teoretikus ember szellemi magatartásában nincsen egyáltalán akarat s a politikus szellemi habitusában nincsen észszerű elem. Csak az irányélmény tipikus túlnyomósága forog szóban.

Ezen a pszichológiai alapon érthető a különbség az egyetem, mint a tudományos gondolkodás képviselője s az állami hatalom, mint a politikai gondolkodás képviselője között. Ezért nincsen joga az utóbbinak erőszakkal az előbbi fölé kerekednie. Az egyetem a nemzetnek maradjon elméleti fóruma, amely neki megmutatni iparkodik, mire jut a kritikai

gondolkodás, az illuziómentes ész, a nem pusztán ösztönös, hanem módszeres gondolkodás. Az egyetem az állam kritikai tudományos öntudata, értelmi lelkiismerete, amely kiegészíteni hivatott, mint az elméleti gondolkodás képviselője, a politikusnak sokszor csak ösztönszerű, gyakorlati és hatalmi indítékú gondolkodását. Így az egyetemnek lényeges, mással nem pótolható funkciója van az állam életében. Az állam jómagának is szükséges értéket rombol szét, ha nem tartja tiszteletben a kritikai tudomány s vele az egyetem hagyományos igazságkutató szabadságát. Az utóbbi a nemzetre s az államra nem veszedelmes, hanem hasznos.

Az államnak azért is szüksége van az egyetemre, mert a tudománynak egyik legmagasabbrendű feladata az *állam* eszméjének kutatása, a meglévő állam bírálata s a jobb állam gondolatának kialakítása. A tudomány volt a modern állam fejlődésének normatív serkentője: a tudománynak köszönheti az állam mai szervezetét és formáját. Az egyetemnek állameszme-formáló és bíráló elméleti tevékenysége távolról sem jelenti azt, mintha az egyetem részt akarna magának a konkrét politikai hatalomból (bár képviselőit a legtöbb államban a felsőházakba, az angoloknál az alsóházba küldi). Az egyetemi tanárok «a közösség prófétái, az állam augurjai», akik, mint a tudomány papjai, az állam kormányzói *mellett* s nem *fölött* állanak, őket elméleti szempontjaik alapján olyasmire eszméltetik, amit a pusztá ösztön és routine nem tud meglátni, a társadalmi ideálokat bennük ébren tartják, ha mindjárt ezek egyelőre nem is valósíthatók meg, de mint végső célok fényükkel előre megvilágítják az állami fejlődés útját. Ennek a hivatásnak és feladatnak méltó betöltését az állam az egyetemnek csak olyan tudós személyiségeitől várhatja, akik nem kötött emberek, hanem a szabad bírálatot az állammal szemben is erkölcsi és értelmi felelősségük tudatában függetlenül gyakorolják. Amit ők gondolnak, azt nem az állami hatalom időleges birtokosainak hatalmi igényei nyomán gondolják, hanem önállóan és ezektől függetlenül; nem a hatalom kiszolgálása, hanem eszmei irányítása a céljuk; nem a hatalmon lévő politikusok ügyvédei, akik védik a meglévő állapotot s ezt az elmélet szentesítésével a tudo-

mány nevében igazolják, hanem a politikai hatalmasok gondolatébresztői, reformtervezői, s ha kell, lelkiismeretes jóakaró bírálói is.

A világháborút követő szélső demokratikus diktatórikus átalakulások azt bizonyítják, hogy a tudomány és az egyetem helyes szabadságának és szellemi függetlenségének igazi védelmezője csakis az *alkotmányos állam*. Ennek megrendülésével megrendül egyszersmind az egyetemnek a szabadság életelvén nyugvó épülete is. Akár a szélső demokrácia, amely a tömeg diktatúrája, akár a kommunista, akár az egyoldalú nemzeti parancsuralmi rendszer egyformán veszedelmes az egyetemre. Az európai egyetemeknek közelmúlt s jelen története eléggé tanúsítja, hogy a jelzett politikai rendszerek mindegyike azonnal megfosztja az egyetemet hagyományos önkormányzati jogaitól, maradék nélkül elkobozza a tanítás és tanulás szabadságát, a tanítás anyagát felülről szabja meg, az egyetem belső életében nyomasztó cenzurát gyakorol. A lefolyt másfél évtized meggyőző bizonyysága annak, hogy az egyetemek Európa-szerte nyugodtabban élhettek hivatásuknak az alkotmányos monarchák alatt, akik az egyetemek kiváltságos jogi helyzetét jobban tiszteletben tartották, mint akár a szociáldemokrata forradalmi kormányok, akár a különféle színezetű diktatúrák, amelyek szeme előtt nem maga az igazság, hanem csak a pártigazság lebeg, holott az igazság csak egy lehet: nincsen sem proletár, sem polgári, sem arisztokrata igazság. Az egyetem, mint az igazságra s nem a hatalomra törekvő tudomány képviselője, mégis hatalom, még pedig szellemi hatalom. Időlegesen azonban mindig a rövidebbet húzza a nyers állami hatalommal szemben, amelytől anyagilag és szervezetileg függő helyzetben van.

Az egyetemeket manapság az élettől való idegenséggel és elfordultsággal vádolják, azzal, hogy nem hallatják szavukat a nemzet sorsára annyira döntő politikában. De azok, akik az egyetemtől mint ilyenről politikai megnyilatkozást kívánnak, ezt rendszerint abban a hitben teszik, hogy az ő politikai állásfoglalásukat fogja az egyetem a tudomány nevében igazolni és szentesíteni. Eszük ágában sincsen azonban elfogadni az egyetem véleményét, ha ez az ő meggyőző-

désükkel ellenkezőt tanácsolna. Egy-egy párt azt szeretné, ha az egyetem a pártfelfogást, a politikai akaratot (s nem politikai ész) elméleti szempontból a tudomány tekintélyével utólag indokolná és megerősítené. Minthogy pedig az egyetem ezt hivatásánál fogva nem teheti, szellemi tehetetlenséget, bátortalanságot, opportunus közönyösséget hánynak szemére. Valóban rájuk illik Kant szava: «Nagyon visszás dolog az, hogy az észről felvilágosítást kérünk és mégis eleve megszabjuk neki, hogy melyik oldalra álljon». A tudomány a politikai *cselekvés* nyomán nem tud egyebet adni, mint elvi szempontokat, politikai teóriákat. Ezeknek azonban a politika cselekvő képviselői, akiknek dogmatikus párt-programjuk van, gyakorlatilag annál kevésbé veszik hasznát, mert őket nem az elmélet, hanem hatalmuk növelése érdekli, a tudomány igazságkutatása pedig sokszor feshetné őket s áldozatot kívánna tőlük. A politikusok gyakran az egyetemet csak hatalmi céljaik eszközének nézik, amelynek segítségével a naiv, tapasztalatlan, hirtelen lelkesülő, jelszavakkal könnyen kormányozható ifjúságot maguknak megnyerni iparkodnak: érdekeik szerint majd az egyetemi hallgatókat uszítják a fennálló rend és a tanártestület ellen, majd — ha az ifjúság viselkedése politikai szempontból kellemtelen — a tanári testületet iparkodnak az ifjúság ellen nagyobb szigorra ingerelni, a *magisterek* és a *scholarisok* között szakadást előidézni, az *universitas* egységét megbontani, hogy a zavarosban halászhassanak.

De joggal követelhető-e az egyetemtől, hogy a napi politika szenvedélyes harcába döntéseivel beleavatkozzék? Hogyan férne ez össze eszmei lényegével, vagyis a tudományos kutatás és oktatás logikai és etikai természetével? A tudomány, így az államelmélet is, megállapít bizonyos alapelveket. De ezek gyakorlati alkalmazása, a konkrét politikai helyzetben való *döntés*, már a tudománynak, mint ilyennek körén kívül esik: a konkrét kül- és belpolitikai, gazdaságpolitikai, katonapolitikai, népszichológiai stb. feltételeknek sajátos együttlátásán és értékelésén, tudománykivüli, irracionális tényezőkön fordul meg. Ezek mérlegelése s a nyomában fakadó cselekvés nem az államelméletnek,

hanem a lényeglátó ösztönnel és intuícióval működő állam-*művészet*nek dolga, nem a metodikus észnek, hanem az akaratnak ügye.

Ha az egyetem gyakorlati politikai kérdésekben állást foglalna s valamely párthoz nyíltan csatlakoznék, azaz : nem észbeli-elméleti, hanem akaratbeli döntésre is határozná el magát, akkor ennek nem sok értelme és értéke lenne. Miért? Mert nem lenne *tudományos* döntés, már pedig az egyetemnek csakis a tudomány, az elmélet ad különös méltóságot és sajátos tekintélyt : minden egyéb, így a politikai ténykedés is, tőle idegen, nem lényegéből, nem eredeti jogos mivoltából folyó aktus. Sőt beleavatkozva a napi politika szenvedélyébe, aláásná tudományos tekintélyét is, amely az egyetem szubsztanciájától elválaszthatatlan. Az egyetem két, egymással ellenkező úton haladhat : vagy *tudomány*-egyetem s ekkor megmarad a tudományos elmélet útján ; vagy *politikai döntésre* magát elhivatott testületnek érzi, de akkor már nem élvezheti a tudományegyetem kiváltságos tekintélyét. (Természetesen más kérdés, hogy az egyetem egyes tagjai gyakorlatilag is működhetnek-e a politika terén. Ezt világszerte mindig magától értetődőnek tartották Platon államtervezete óta : a szofokraták, a szellemi arisztokraták még kevésbé zárhatók ki a politikai életből, mint a születési arisztokraták. A professzor politikai működése az ő magán-ügye s nem az egyetemnek, mint ilyennek ügye.)

Azzal, hogy az egyetem gyakorlati politikai állásfoglalásra nem hivatott testület, nincs ellentétben az egyetemnek, mint legmagasabbrendű nemzeti művelődési intézménynek alapvető feladata : a nemzeti érületnek az ifjúságban minden téren a legintenzívebb ápolása és fejlesztése. Ennek az általános politikai nevelésnek nem a napi politika, hanem az örök nemzeti politika, a nemzet nagy, pártokon felülálló történeti aspirációja a tárgya. A hivatás-étosz lelki kiformálásával, a tudományos igazságkeresés rettenthetetlen és megvesztegethetetlen szellemével neveli legmélyebben az egyetem a nemzet fiait a közösség iránt való kötelességeikre. A tudomány észbeli, logikailag evidens igazságai, bár egy-egy nemzet fia pillantja meg őket, nemzetfelettiek. Azonban

vannak nem-evidens «érték-igazságok», amelyek nem racionalizálhatók. Ilyenek a nemzet történeti «igazságai», amelyek sem matematikailag nem evidensek, sem kísérleti-empirikus próbaköre nem állíthatók. Ezek vizsgálatának sugalló erejében rejlik az egyetemnek egyik fő nemzetnevelő hivatása. Ha ilyen értelemben az egyetem politikai jelleget ölt is, nem válik pártegyetemmé, mert az egyetemes nemzeti politika nem pártpolitika. Az egyetem sohasem törpülhet a politikai hatalom pusztá propaganda-szervévé, tanáraisohasemsüllyedhetnek az államtól fizetett politikai eszmekereskedőkké, amint ezt ma Európa több nagy nemzetének új politikai rendszere az elbocsátás fenyegetésével megköveteli tőlük. Ahogy a fejedelmi abszolutizmus idején nem lehetett az igazságkutató tudományt parancsszóra művelni, mintegy irányított szellemi oekonomiát űzni, akkép ma sem lehet ezt a diktaturáktól kitermelt pártállamban megtenni. Szabadság híján nem fejlődhetik ki önálló s gazdag kutató és vonzó erőt gyakorló tanári személyiség. A szellemi életnek a politikából kiinduló uniformizálása az egyetem belső elszegényedésére vezet: eleve útját szegi a szellemi sűrűlődsnek, az eszmék küzdelmének, a termékeny lelki feszültségnek, egyformává és lapossá esztergályozza az egyetem arculatát. Ha egy politikai rendszer teljesen ráfekszik az egyetemre és szellemét gúzsba köti, szabadság és türelmesség hiányában fokozatosan kihál az igazság után való önzetlen és független lelkű törekvés. Ahol pedig el van fojtva a szabad igazságvágy, ott nem virágozhatik a tudomány. Az ilyen egyetemen nincs szellemi mozgató erő, szabad kezdeményezési kedv: a némává lett szellem halálos csendje borul reá. Az ilyen egyetemen minden elmechanizálódik: a tanár nem adhatja elő a maga eszméit, hanem csak a reáparancsolt gondolatokat.

Azzal is vádolják az «absztrakt szellemű» egyetemeket, hogy az élettől való idegenségükben nem termelik ki a nemzet vezéreit, a Führereket. Ezek többnyire nem egyetemi végzettségű emberek, akik talán éppen annak köszönhetik a bennük szunnyadó erők szabad kibontakozását, hogy alkotó ösztöneiket, önkénytelen intuiciójukat nem tompította el és bénította meg az egyetem elvont terhes erudíciója, s nem

hervaszthatta el már korán elméjük frissességét. Ezzel a váddal szemben azonban kettőt kell gondolóra vennünk. Először is senki sem tagadhatja, hogy a nemzetnek vezető szakemberei csekély kivétellel mégis csak az egyetemek Alma Mater-eiből kerültek ki. Másodszor : az egyetemnek nem lehet feladata politikai vezéreket nevelni. Az úttörő nagy államférfi *non fit, sed nascitur*. Hogyan adhatná meg neki az egyetem, amely az igazságra, nem pedig a hatalomra való törekvés helye, azt az elszántságot, hatalmi öntudatot, gyakorlati beleélőképességet, valóság- és arányérzést, amely mind a nagystilusú politikai művészetnek elemi lelki kelléke? Viszont az is bizonyos, hogy szellemi vezetésre csak az alkalmas, akinek jelleme szabadságban nő fel. Az egyetemnek éppen ezért szabadságra van szüksége. Führer-nevelés és az egyetemi szabadságok elkobzása merő ellentétben vannak egymással.

Az eddigiekben az egyetemet védtük meg a politika túlkapásaival szemben, ami a gyakoribb tipikus eset. De éppígy illetékességi határa mögé kell szorítanunk a tudományt s az egyetemet is a politikával szemben. A tudományban is tagadhatatlanul bennrejlík bizonyos hatalomvágy : az ész imperializmusa. A tudományban (s rajta keresztül az egyetemben is) gyakran megvan a hajlandóság, hogy gögösen öncélnak és önértéknek érezze magát ; racionalizmusa egymaga akarja kisajátítani az értékek egész tábláját s minden egyéb érték és életforma helyébe akar lépni. A tudomány, mint története mutatja, néha maga akart vallás lenni, máskor az ösztönösen és szemléletesen alkotó művészet útját a maga fogalmi rendszerével akarta megszabni ; ismét máskor a hagyományos erkölcs és jog értékeit ésszel felforgatva s a történeti erőkkel szembehelyezkedve, új erkölcsi, jogi és társadalmi értékrendszert iparkodott formálni. Volt korszak, amikor a tudomány az ösztönt és intuiciót követelő gyakorlati politikát is irányítani akarta s az erudiciót óhajtotta az ösztön helyébe léptetni. Pedig a tudomány, mint elsősorban az ész tevékenysége, nyilván nem igényelheti a jogot, hogy az élet minden terén kizárólagosan kormányozzon. A tudomány kétségkívül áthatja az életnek legtöbb ágazatát, azonban az élet sokkalta gazdagabb, sem-

hogy pusztán ésszel volna felérhető és formálható. Az élet alakítása bizonyos értékek megvalósítása, az értékek pedig lényegükben érzelmi-irracionális természetűek s keresztülsiklanak a tudomány fogalmi hálójának nagyraszabott logikai szemein. A politikai életértékek sem racionalizálhatók fenéig, lényegükben irracionálisak s csak bizonyos határig tartoznak az ész fogalmi körébe, azaz a tudomány területére. Ezért az egyetem, mint a tudomány székhelye, nem támaszthat joggal igényt a politikába való beleavatkozásra.

Az egyetem maradjon a tudomány műhelye s ne alakuljon át a politika küzdőterévé. Ragaszkodjék továbbra is régi eszményéhez s legyen a *humanizmus* tűzhelye s ne a *politizmus* arénája. Ez nem a dogmatikus liberalizmus *laissez-faire*-je, amely az államtól mindent, a gazdasági életet épp úgy, mint a tudományt különválasztani iparkodott, hogy szabadon bontakozhassék ki korlátozás nélkül, hanem az igazságkutatás szükséges lelki feltétele és etikai követelménye, mert a nem-szabad tudomány voltaképpen már nem tudomány. A tudomány s vele az egyetem lélekben elpusztul, ha nem az állandót, a változatlant, a tárgyakban magukban rejlő időtlen törvényszerűséget és szerkezetet keresheti, hanem e helyett egy mulandó párt politikai és világnézeti dogmatikájának szolgálatába kényszerül. Tudomány és megkötöttség: önellenmondás. Megkötött tudomány: értelmetlenség. A szellemet lenyűgöző állami egyetempolitikában a politika elnyeli az egyetemet.

IV.

Az egyetemi önkormányzat és az állami hatalom. — Az egyetemi önkormányzat *minimum juris*-a. — Az egyetem tudományos céhszerűsége. — A kultúrállam joga a tudománypolitikában.

Kérdésünket, az egyetem és a politika viszonyát, eddig inkább negatív oldalról vizsgáltuk: milyen tipikus túlkapások jelentkeznek e viszony szempontjából? Most azonban pozitív formában ötlük elénk a kérdés: hogyan férhet békésen össze a tudomány és a hatalom, az egyetem és az állam, a szabad igazságkeresés és a kormányhatósági tekintély?

A középkorban az egyetem fölött az egyházi hatalom állott; a reformáció és a felvilágosult abszolutizmus idején a fejedelmi hatalom gyakorolta a felügyeletet. Éppen erre való visszahatás jelentkezik abban, hogy a német idealizmus egyeteme nem akar az állam pusztá eszköze lenni, hanem szellemben függetlennek érzi magát az államtól, bár ennek hivatalnokokat nevel. Ezen az elvi állásponton van az egyetemszervező Humboldt Vilmos is. Innen a XIX. század liberális egyetem-típusa, melynek alapelve: emancipálni kell a tudományt és az egyetemet az állami beavatkozástól! Ez azonban csak részben sikerült, mert a liberális politikai szellemű állam sem engedte magától egészen elválasztani a tudományt s vele az egyetemet. Aliter in theoria, aliter in praxi. A liberális állam, ahogyan elállamosítani iparkodott a népiskola- és középiskolaügyet, épp úgy bizonyos határig az egyetemet is hatalmi körébe iparkodott vonni, bár az egyetemek önkormányzati jogait — némi surlódásokat nem tekintve — lényegükben tiszteletben tartotta.

Élesebb formában jelentkezett az egyetemek önkormányzataért való küzdelem a világháború után. Sajátságos történeti látvány: a forradalmak mindig a szabadság nevében az elnyomatás ellen törnek ki, de amikor sikerülnek, minden szabadságjogot kegyetlenebbül leigáznak, mint a gyűlölt régi kormányzat. Ahogy a modern társadalmi földrengések őse, a francia forradalom 1791-ben megvonta az egyetemektől a rektorválasztási jogot s szervezetüket töből felforgatta, a világháborút követő forradalmak első cselekvései közé tartozott az egyetemek jogainak megnyirbálása, sőt elkobzása, a tanárok jórészének politikai érzületük miatt való eltávolítása, szervezetük alapvető átalakítása.

Az egyetemi önkormányzat a legtöbb államban inkább csak szokásjogon, semmint tételes jogon alapul. S ha van is tételes jog, ez is nagyon keskeny alap, mert nagy általánosságban mozog. A szokásjog pedig csak addig érvényes, míg valaki védelmezi s a hatalom tiszteletben tartja. Így az egyetemi szabadságjogok végső elemzésben az állami kormányhatalom erkölcsi tudatától és lelkiismeretétől, valamint a közvéleménybe belegyökerezett erkölcsi hagyománytőke

erejétől függenek. Ma, amikor számos állam már egyáltalában nem büszke jogállam-jellegére s a régi tételes jogok egész rendszerét törvényeknek nevezett s folyton változó rendeleteivel könnyű szerrel hatályon kívül helyezi, meg kell vallanunk, hogy a tételes jogban sem érezhetjük az egyetemi szabadságok nagyobb biztosítékát, mint a sok százados szokásjogban.

Az egyetemek önkormányzatának lényege: az egyetem maga választja fejét és többi tisztviselőit; az egyetem tesz javaslatot a tanszékek betöltésére; az egyetem *venia legendi*-t ad; az egyetem adja az akadémiai fokozatokat; az egyetem állapítja meg a maga tanrendjét; az egyetem gyakorolja a fegyelmi jogot mind a tanárokkal, mind a tanulókkal szemben. A kormányhatalom csak felügyeleti jogot gyakorol ezekben az ügyekben a jóváhagyás, illetőleg tudomásulvétel útján. Ez az önkormányzat *minimum juris*-a, amelyben legfontosabb az egyetem személyi önkiegészítésének, a tanszékek betöltésére vonatkozó javaslattételnek joga, mert az egyetemen elsősorban nem az intézményeken, hanem a professzorok *személyiségén* fordul meg minden: az intézmény csak feltétele a rátermett személyek kutató és tanító ereje kibontakozásának. Éppen ezért a személyi kérdés a legkényesebb pont, amelyen a leggyakoribb az összeütközés egyetem és államhatalom közt. Az egyetem gyakran vádolja a kormányhatalmat, hogy a tudós testület szaktudását mellőzve, a pillanatnyi politikai hatalommegoszlásnak és pártérdeknek megfelelően tölti be a tanszékeket. A politikai hatalom képviselője pedig azt a vádat emeli az egyetem, illetőleg ennek jelölő fakultásai ellen, hogy az értékelésben nem a belső tudományos érdem, a kifejtett tudományos munka objektív minősége irányítja őket, hanem a személyi rokon- vagy ellenszenv, egy-egy megszervezett tudományos klikk érdeke, sőt — amitől éppen az egyetem félti a kormányhatalmat — a pártpolitikai állásfoglalás.

A tapasztalat azt mutatja, hogy sem a feltétlen és teljes egyetemi önkormányzat, sem a kizárólagos állami hatalom nem szolgálja az igazság érdekét, hanem az egyetem és az állam együttműködése. A ma annyira szétkülönült szak-

tudományok kutatására és tanítására való rátermettség kérdéseiben az egyetem, mint szakemberek fóruma sokkalta illetékesebb, mint az államnak valamely kormányzati vagy közigazgatási szerve. Tudományos ügyek szakszerűen csakis a szakemberek véleménye alapján intézhetőek, vagy mint Kant mondotta: «Tudósok, mint ilyenek, felett csak tudósok ítéelhetnek.» Ez minden egyetemi és egyéb tudományos testületi önkormányzat megdönthetetlen tárgyi alapja. Szemére hányják az egyetemeknek, hogy a személyi kiegészítésre vonatkozó javaslataikban a tudományos *céhszerűség* szempontjait érvényesítik. De hát mire való volt a céh a középkorban? Arra, hogy kizárja a kontárokat, ellenőrizze tagjainak színvonalát, csak olyanokat bocsásson be a céhbe, akik mestermunkát tudnak alkotni. Az egyetem is, mint a tudományos szellemi munkások testülete, vigyáz arra, hogy amikor kebelébe fölvesz valakit, ez üsse meg a szigorú mértéket, s aztán is a tudományos versenyben ellenőrzi. A fakultások is, mint valamikor a céhek, a fraternitások, iparkodnak foglalkozásukat tökéletesíteni, jó példa, oktatás és fegyelem útján fejleszteni, egymás munkáját megbírálni s a színvonalat nemcsak megtartani, hanem emelni.

Viszont az sem tagadható, hogy az egyetemek tudományos szakvéleménye is gyakran felülvizsgálatra és ellenőrzésre szorul. Az egyetemben épp úgy benne rejlenek a jogokkal való visszaélés forrásai, mint ahogy az állami hatalomban. Tagadhatatlan, hogy az egyetem számos tagja a jogok erélyes hangoztatása közepett gyakran megfeledkezik kötelességei teljesítéséről, amelynek kikényszerítésében az egyetemnek választott tisztviselőit a kollegiális szemérem legtöbbször eleve meggátolja. Így az önkormányzattal való visszaélés valóban szükségessé teszi az állami ellenőrzést. Az egyetem szellemi hatalmának s az állami hatalomnak helyes konvergenciája az egészséges egyetemi politika alapja.

Az állam igenis joggal nyúl bele bizonyos határig az egyetem kormányzatába. Az egyetem, bár külön életet él, mégis az állami funkciók egyik részfunkcióját végzi. Az állam, a pusztá hatalmi, jóléti és jogállam fejlődési fokozatain átmenve, ma kultúrállam. Ennek ideális síkon a kultúra értékei-

nek megvalósítása a végső célja, amelyet csak mint eszköz szolgál a jogtól szabályozott állami hatalom. Bár az állam valamennyi működésének *végső* elemzésben ebbe az eszményi célba kell összefutnia, mégis van egy külön tevékenységi köre, amely a kultúra értékrendszerének megvalósítására sajátképpen törekszik, az idevágó konkrét célokat kitűzi s ezekhez a legalkalmasabb eszközöket alkalmazni iparkodik: a kultúrpolitika. Mi szabja meg a kultúrpolitikának feladatkörét s ennek egyes ágazatait? A kultúrának, mint az értékek rendszerének szerkezete. A szellemi javak ugyanis, amelyeknek ápolásáról, fejlesztéséről és helyes elosztásáról a kultúrpolitika, mint szellemi oekonomia, törekszik gondoskodni, az *önértékek* (a jó, az igaz, a szép és az isteni) körül kristályosodnak, mert a szellemi javak nem egyebek, mint a kultúra értékeinek emberi tevékenység útján konkrét formákban való megjelenései. Ahányféle faja van tehát a kultúra ezen megvalósulási formáinak, annyiféle ága van a kultúrpolitikának is. A négy *önértéknek* megfelelő szellemi javak: az erkölcs, a tudomány, a művészet és a vallás. Ezeknek megfelelően a kultúrpolitika irányai, amelyek egybevágnak az állami igazgatás területén kifejlődött művelődéspolitikai ágazatokkal: a neveléspolitika, tudománypolitika, művészetpolitika és valláspolitika.

A tudománypolitika, mint a kultúrállam egyik céltudatos tevékenysége, csak későn kezdett öntudatra ébredni s rendszeres formát ölteni: akkor, amikor a tudományok mindjobban szétkülönültek s mind célszerűbb munkamegosztást követeltek. Ahol pedig munkamegosztás van, ezt szervezni is kell. Az állam tudománypolitikája éppen a tudományos munkamegosztás helyes dologi és személyi feltételeit óhajtja céltudatosan és tervszerűen biztosítani, a sokfelé ágazó tudományos erő kifejtését a nemzet közérdekében összekapcsolni és tervszerűen felsőbb egységben egyesíteni. Ezt azonban a modern kultúrállam csak úgy teheti, ha az egyetemen folyó tudományos kutató és tanító munka célszerű szervezésére befolyást gyakorol. Nem is a primitív hatalmi államnak, hanem a kultúrállamnak fogalmából természetszerűen következik tehát az a jog, hogy az egyetem ügyeinek intézésébe

jelentékeny módon befolyjon s az egyetemnek ne engedje át a korlátlan *ius statuendi*-t.

Egyáltalán nem szabad oly mereven szembeállítani a társadalmat és az államot, mint az ortodox liberalizmus tette, mely az állammal szemben a gazdasági és szellemi élet, így a tudomány és egyetem szabadságát is korlátlanul követelte. Mert hisz az állam olyan hatalmi keret, amelyben a nemzeti társadalom önnönmagát szervezi meg : az állam végső elemzésben a társadalom külső önszervezkedési formája. De ha ez így van, akkor nem lehet oly nagy feszültség és ellentét normális viszonyok között az állam és a gazdasági élet, az állam és a polgárok személyes joga, az állam és az egyetem között. Az állam világszerte egészen az amerikai demokráciáig a társadalmi fejlődés kényszerű rendje szerint mindjobban kiterjeszti hatalmát : mind kevesebb marad az a terület, amellyel szemben közönyös marad, abban a hitben, hogy neki kell gondoskodnia nemcsak a rendről, a gazdasági élet szabályozása útján a polgárok jólétéről s szociális szempontból az igazságos jövedelemeloszlásról, hanem iskolák s egyéb művelődési intézmények útján a kultúra fejlesztéséről, az egyetemek útján a tudományos kutatás és tanítás célszerű organizációjáról is. Ebben a munkájában ki segítheti határozottabban az államot, mint éppen a tudomány ápolására hivatott egyetem?

A tudományt és vele az egyetemet mindenestől csakis az a mechanisztikus államfelfogás akarhatja a maga kizárólagos hatalmába keríteni, amelynek hite szerint a politika csak addig ér, ameddig az állam : a nemzetnek nincs semmi egyéb irányító tényezője, mint az állam. Ezzel a mechanisztikus államfelfogással szemben áll az organikus államgondolat, amely a nemzet életébe ennek tényezőit szerves életösszefüggésbe, a szabadság bizonyos fokával felruházottan, tagolja bele. A mechanisztikus állam, amely minden hatalmat mohón a maga kezébe összpontosít s magát büszkén «totális» fölöttnek nevezi, oly emberhez hasonló, akinek értelme állam-mindig indulata és akarata uralkodik. Az ilyen ember a pillanat szeszélyétől űzve s az ész szuverénitásától lemondva, elveszti belső szabadságát és magasabbrendű szel-

lemi erejét. Ugyanígy vagyunk az állammal is, amely nem enged szabadságot az észnek a független meggondolásra. Már pedig a nemzet esze főképp a tudományban nyilvánul meg, amelyet elsősorban az egyetem, mint a nemzet elméleti öntudata, képvisel.

Szellem és Hatalom : az egyiket az Egyetem, a másikat az Állam képviseli. A kettő békés együttműködése, természetes jogaik kölcsönös tiszteletben tartása, az *igazi* tudománypolitika és egyetempolitika alapja.

V.

Tudományos elméleti és élethivatásokra való gyakorlati képzés az egyetemen. — A kettő látszólagos antinomiája. — Az egyetemen az államhoz ebből folyó viszonya. — Az egyetem fejlődésének szerves történeti folytonossága.

Az egyetemen időfeletti, változatlan ideája, bármilyen időleges, korok szerint változó mozzanatok tapadtak is hozzá s alakították ki különféle történeti típusait, lényegében mindig három feladatot foglal magában. Először is *kutató intézmény*, amelynek célja : a tudomány fejlesztése, új ismeretek szerzése s erre a munkára a fiatal nemzedék nevelése. Másodszor : *egyes élethivatásokra szakszerűen képző intézmény*, amelynek célja : az alapos szakember kinevelése. Harmadszor : *általánosan művelő intézmény*, amelynek célja az embernek, mint egésznek szellemi formálása (ebben különbözik a puszta szakiskolától).

Az első két főfeladat szempontjából az egyetemen századok óta kettős arculata van : a tiszta tudományok székhelye és az életpályákra előkészítő intézmény, ahol papok, bírák, közigazgatási hivatalnokok, orvosok, tanárok nyerik tudományos kiképeztetésüket. Sőt : a tanulók legnagyobb része éppen ebből az utóbbi célból folytatja tanulmányait az egyetemen. Az egyetem erre a feladatra régesrég berendezkedett : egész sereg tanszéke és intézménye éppen a tudományos megalapozást kívánó életpályákra való képzést szolgálja. Az állam nemcsak úgy nézi az egyetemet, mint a tiszta tudomány tűzhelyét, hanem mint olyan intézményt,

ahonnan hivatalnokait s egyéb szakembereit kapja. A XVIII. század végétől kezdve a tudományos és az élethivatásokra képző feladatnak megfelelően az egyetemi vizsgálatok is ketté ágaznak: a szoros értelemben vett egyetemi vizsgálatokra (gradus) és az államvizsgálatokra, amelyekre az állam az egyetem tanárainak külön megbízást ad, mert ezek a vizsgálatok a közhivatalok elnyerésére képesítenek.

Az egyetem sohasem tiltakozott az egyes hivatásokra kebelében folyó szakképzés ellen. Miért? Mert a szellemi életpályákra *tudományos* alapvetést óhajt adni s nem gyakorlati mesterségszerű készséget, pusztá routine-t. De hol is nevelődhetnének a magasabbrendű szakemberek, ha nem az egyetemen? Ezen a ponton is az egyetem a társadalomnak, az államnak fontos szellemi szervévé válik. Ha gyakorlati lelkészt, orvost, bírót, ügyvédet, tisztviselőt, tanárt nevel is, ezeket a tudomány útján neveli s közülök maradnak az egyetemen azok, akik mint tiszta teorétikusok, tudományuk művelését tűzik ki életfeladatukul s akadémiai pályát óhajtanak befutni. Így tekintve a dolgot, a hivatásra való képzés nem rontja meg elvileg az egyetem, mint a tudomány székhelyének eszméjét, nincs ellentétben vele, nem okoz mint versenytárs belső feszültséget az egyetemen. A tanulók túlnyomó része nem a tiszta tudományért, hanem a kenyéradó oklevél megszerzéséért jön az egyetemre. De ha nem lesz is jómaga tudományos kutató, mégis megérzi legalább a tudomány lehellétét, a tudományos kutatás szellemét.

Belső feszültség akkor támad, ha az állam a hivatásra való képzést merőben technikai értelemben fogja fel a tudomány rovására s politikája odahat, hogy az egyetem fakultásai pusztá szakfőiskolákká alakuljanak át, ahonnan a kész, begyakorolt szakembereket nyeri. Pedig a mélyebb hivatásképzés is csak az egyetem tudományos jellegével összhangban végezhető: az egyes szakhivatások szélesebb látókörű gyakorlása a tudományos gondolkodásba való szabad elmélyedést követel, ha nem pusztá rutinier-eket akarunk nevelni. A banauzikus, egyoldalúan technikai előkészítés a tudomány lebecsüléséhez vezet: a szellemi szegénység és szatócs-gondolkodás jele. Így a nemzet vezető rétege magasabbrendű elvi tudás nélkül nő fel: csupa mesteremberek irányítják a

nemzet sorsát. Az alapos tudományos képzés a legjobb előkészület a szakpályákra is. Az egyetem csak akkor fokozódhatik le pusztán szakpályákra előkészítő szakiskolák foglalatává, ha már nem hiszünk a tudomány művelő értékében és erejében. Miben áll a tudomány művelő ereje? Abban, hogy a lelket az egyestől az általánoshoz, az egészhez emeli, egyetemes elvi látásra neveli s nem engedi, hogy a részletekben végleg elmerüljön az egészben való vonatkozások megpillantása és vizsgálata nélkül. Bármely szaktudomány, amely egy-egy hivatás alapja (pl. jogtudomány, orvostudomány, gazdaságtudomány stb.), csakis úgy válik igazán eleven ismeretrendszerre, ha a részletterületeit bejáró egyén megéli az egészre való vonatkozást is, ha elvszerűen, totalitásban is tud látni. Itt érezzük meg az *egyetem* szó valódi mély értelmét: az elvszerű *egyetemes* látás az egyetemnek, az *universitas*-nak sajátos tudományos lényege a mesteremberré képző, gyakorlati célú szakiskolával szemben. A szakpályákon a magasabbrendű irányító munkára hivatott egyéneknek a tudományt, mint elevenítő szellemi életformát meg kell élniök. Szellemi habitusnak kell kialakulnia bennük arra, hogy fáradtságos és fegyelmezett, sokszor fájdalmas munkával keressék az igazságot, hozzák világos öntudatra az ismereteket. «Mert csak az a tudomány, — mondja Humboldt Vilmos — amely a lélek bensejéből támad s a lélek bensejéhez szól, alakítja a jellemet is, s az államnak is épp úgy mint az emberiségnek nem pusztán tudásra és beszédekre, hanem jellemre és cselekvésre van szüksége». A cselekvést pedig tervszerűvé a világos és mélyen átélt gondolat formálja. (W. v. Humboldt: *Über die innere und äußere Organisation der höheren wissenschaftlichen Anstalten*. 1810. Gesamm. Schriften. X. 1903. 253.)

Így válik az egyetemen a tudományos gondolkodás a nemzet vezető rétegének pozitív és kritikai nevelőjévé. A tudomány át- meg áthatja a gyakorlati életpályákat is, az elméletből fakadó olyan szempontokat nyújt nekik, amelyekre a pusztán rutinier csupán ösztönének vezetése mellett nem is gondolhat. Az orvos nem lehet csupán gyakorló gyógyítómester, munkája mint okokba látás feltételezi az anatómia, fiziológia, kémia stb. elméleti ismeretét; a bíró nem

támaszkodhatik pusztán naiv jogérzésére, hanem ismernie kell a jog alapelveit, a jog történetét stb. Az egyetem ezekbe az élethivatások magasabbrendű gyakorlásához szükséges elméleti ismeretekbe vezeti be az egyént, elvi állásfoglalásra képesíti, fegyelmezett logikai habitust, a módszeres gondolkodásra való készséget fejleszt ki benne, és az egyes pályák gyakorlati-technikai elemeit rábízza az illető pályán való «inaskodásra». A gyakorlat megtanulható az életben is, a hivatás elméleti-tudományos oldala ellenben, amelynek a gyakorlat csak alkalmazása, az egyetemen tanulható meg. A jogi kar pl. nem kész bírót, ügyvédet, közigazgatási tisztviselőt bocsát ki falai közül, mint ahogy egy kovácműhelyből kész kovács, egy lakatosműhelyből kész lakatos kerül ki, hanem elméleti tudással felszerelt fiatal jogászokat, akik mint bírósági vagy közigazgatási «gyakornokok», ügyvédjelöltek stb. belegyakorolják magukat annak a pályának technikájába, praktikus titkaiba, amelyet hivatásuknak választottak. Az egyetem ellátja őket elméleti fogalmakkal, mintegy a szellem szemeivel, vagy helyesebben : a szellem teleszkópjai-val és mikroszkópjai-val : ezek feltételezik a természetes látószervet, de élesítik, felfokozzák és elmélyítik a látást. Ezért káros az a mohón utilitarisztikus kultúrpolitika, amely a tiszta teóriát feleslegesnek tartja s csak a gyakorlatilag alkalmazható ismereteket akarja taníttatni.

Nagy szerencsége az egyetemennek, hogy a XIX. század folyamán világszerte külön műegyetemek alakultak, mert a kor technikai szellemének hatása, alatt a szellemi tudományok csak afféle függelékké törpültek volna a műszaki tudományok mellett a tudományegyetemeken. Az államok művelődéspolitikai vezetői, ha nem tudták is világosan fogalmilag megformulázni, többnyire érezték, hogy az egyetem nemcsak történeti fejlődése alapján, hanem szellemében és feladatkörében is más, mint a technikai főiskola. Az egyetemek a tiszta tudományt ápoló humanizmus szellemében gyökereznek, a technikai főiskolák viszont az élet konkrét gyakorlati feladatait tartják szemük előtt. Ugyanazt a fizikát és kémiát tanítja az egyetem és a műegyetem, de más színezettel és hangsúllyal : amott az elmélet, itt a gyakorlati alkalmazás a *verbum regens*. Sokszor egymás szellemének

kölcsönös átültetésére is vágnak: a műegyetem is kezd általános műveltségi tárgyakat tanítani s viszont az egyetem is kipillantásokat tesz a technikai alkalmazásra. Azonban helyesebb, ha továbbra is az európai egyetemfejlődés különválasztott útjait járják s nem egyesülnek amerikai módra mammut-intézetté, amely elvi egység híján elveszti áttekinthetőségét.

A tudósképzés és a hivatásokra való képzés viszonyát az imént ideális síkon állapítottam meg: ez inkább norma, mint valóság. Az egyetemek valóságos élete mást mutat, mint az eszményi követelmény. Az egyetem tanulóinak száma oly óriási mértékben megnövekedett, hogy az egyetem szellemi kereteit is szétfeszíti. Ahogy a *tudományos* műveltség elemeit nyújtó régi középiskola (Gelehrtenschule) pusztá műveltségi iskolává fokozódott le, amelynek érettségi vizsgálata sem felel már meg eredeti, az egyetemre kiválasztó feladatának, akkép az egyetem is a legtöbb tanuló számára csak olyan intézménnyé alakult át, amelyben nem tudományt keresnek, hanem csak a későbbi kenyérkeresetnek vizsgálatokban nyilvánuló előfeltételeit. Nem mélyebb szellemi hivatás hajtja a tömegeket az egyetemre, hanem csak a társadalmi-gazdasági szükség. Az angol egyetemek művelődési célja: a gentleman, a testileg-lelkileg kiegyensúlyozott, bátor és igazságszerető személyiség, aki az egyetemen platoni értelemben «derékké válik» tudás útján. Oxfordban és Cambridge-ben kétféle diák van: *pass men*, akik csak három évig tanulnak s éppen végbizonyítványt akarnak, a nélkül, hogy valamely szakpályára hivatalos képesítést nyernének; és az *honours men*, akik komolyan belemélyednek tanulmányaikba, vizsgálatokat tesznek, degree-ket nyernek, de ezek kezdettől fogva amazoktól különválva tanulnak. Nálunk — fájdalom — csak *honours men* vannak, de rosszabbak a *pass men*-nél, mert képesítést nyernek az egyes életpályákra, doktorátust szereznek, holott csak átfutnak az egyetemen, amely nem hagyhat rajtuk mélyebb szellemi nyomokat. Az egyetem tanulmányi rendszere és munkája azon a feltevésen alapszik, hogy olyan ifjak jönnek az egyetemre, akik hivatást éreznek a tanulmányokra s valóban megvan ezekre a hajlamuk. Ez a föltevés azonban sokszor csak pusztá illúzió. Az egye-

temnek nincsen módjában olyanokban, akiből hiányzik a belső hajlam, kifejleszteni a hivatás étoszát. Amikor tehát szemrehányást tesz az állam az egyetemnek tisztviselőinek hiányos kiképzése miatt s az egyetemtől függetlenül, ezt meg nem kérdezve, óhajtja szabályozni a hivatásra való kiképzést, s ennek gyakorlati oldalát is az egyetemre akarja hárítani, akkor helytelen úton jár. Az életpályákra való teljes kiképzés nem sajátyszerű egyetemi feladat; az egyetem ennek csak elméleti-tudományos oldalát vállalhatja. Az állami politika nem kényszeríthet rá az egyetemre olyan célokat, amelyek belső természetével ellenkeznek. Itt is az állami hatalom és az egyetem békés együttműködése a kérdés megoldásának egyedül helyes útja.

* * *

Az egyetem fogalma, mint láttuk, tele van antinomiákkal, szervezete és működése tele van ellenmondásokkal. Szakadék tátong itt is eszmény és valóság, érték és megvalósítás, cél és eszköz, szellem és hatalom között. Az egyetem élete ma inkább küzdelem, mint valaha. De ez csak az élet jele: az, ami él és fejlődik, csak feszültség és küzdelem útján bontakoztathatja ki a maga mivoltát.

Az egyetem életében is az egészséges fejlődésnek meg kell őriznie szerves történeti folytonosságát: ha örökös feszültség és ellentét is a hajtóereje, a fejlődésnek hirtelen törés, a multtal való merő szakítás nélkül kell végbemennie, különben az egyetem élete nem organikus fejlődés, hanem mechanikus erőszak és történeti rombolás eredménye. «Az egyetemek — mondja mély felelősségérzéssel a német egyetemi eszme nagy történeti képviselője, Fr. C. von Savigny — reánk mint nemes örökség szállottak át a multból, s számunkra a becsület ügye birtokállományukat, lehetőleg meggyarapítva, de semmiesetre sem megrövidítve, a következő nemzedékekre áthagyományozni. Az, hogy az egyetemek emelkednek-e vagy süllyednek, a jelen nemzedék kezeibe van letéve. Az utódok ítélete ezt számon fogja tőlünk kérni.» Ha igazán érezzük ezt a történeti felelősséget, akkor nem engedhetjük feláldozni a tudomány és az egyetem örök eszméjét a pillanatnyi politikai áramlatoknak.

KORNIS GYULA.

PROHÁSZKA MINT AKADÉMIKUS.

— Felolvasás a Magyar Tudományos Akadémia 96. ünnepi közülésén,
1936. május 17-én. —

Ranke azt mondja, hogy a történelmet minden tíz évben újra meg kellene írni. Nyilván arra gondol, hogy az új szempontok és megélések új történeti meglátásokra és szintézisre hívnak föl, és viszont az új igények a történelemtől új tanúságot és tanulságot várnak. Ugyanígy vagyunk a nagy emberekkel is; értem azokat, kiknek életére és művére nemcsak a tegnap és tavaly tart igényt, hanem a ma és holnap s a távoli jövő. Hogy Prohászka közülük való, oly mértékben válik közmeggyőződéssé, amint kitűnik, hogy nemzeti sorsunk mostani fordulóján csak úgy van reményünk méltó létre és hivatásra, ha az élni-akarási és szenvedelmességével eszményeinket, indítékainkat és erőinket azokból a magasságokból és mélységekből merítjük, melyeket Szent István és Pázmány után senki úgy meg nem idézett számunkra, mint Prohászka géniusza. Benne is teljesedik Arany Jánosnak Dantéről mondott halhatatlan szava:

... Évezred hanyatlik, évezred kel újra,
Míg egy földi álom e világba téved,
Hogy a hitlen ember imádni tanulja
A köd oszlopában rejlő Istenséget...

De amint az emlékezés a specializálás szándékával közelít hozzá, menthetetlenül belesodródik titáni nagyságának áramkörébe, megigézi ennek a ritka *uomo universale*-nek varázsa, és csak a tudós aszkézis viszi rá, hogy a maga egy szempontjára korlátozódjék, s hozzá még első látszatra olyan hálátlan szempontra: Prohászka mint akadémikus, azaz mint tudós.

Igaz, Hartmann N. szerint¹ tudományos akadémiák érdeklődési körébe esik mindenki, aki nagy arányban személy, vagyis akinek lénye, élete és műve egybeforrott az objektív szellemvilággal, az értékek honával ; és így Prohászka emlékének volna helye az Akadémiában akkor is, ha csak a kiváló egyházfőt és országnagyot, a nagy nemzetnevelőt vagy az Isten kegyelméből való írótt ünnepelhetné benne. De a mi Akadémiánk Prohászkat kifejezetten mint tudóst választotta tagjául. Az 1909-i tagajánlás, melyet Concha és Medveczky adtak be, azt mondja : «Midőn Prohászka Ottokár püspököt levelező tagságra vagyunk bátrak ajánlani, ezzel jelezni akartuk, hogy magas egyházi méltóságától teljesen elvonatkozva, kizárólag a mélyelméjű bölcselő iránt kívánjuk az Akadémia elismerését kifejeztetni».

Ámde Prohászka nem mint tudós él a köztudatban ; és így ez az emlékezés akarva-nemakarva védőbeszéddé lesz. S vállalkozik is erre a szerepre abban a tudatban, hogy ezzel elejét veszi egy csirázó történelemhamisításnak, illetőleg torzításnak, és szolgálatot tesz annak az igazságnak, melynek divatokon és pártokon felülálló önzetlen és energikus képvisellete éppen a Tudományos Akadémiának el nem demokratizálható nemesi kiváltsága.

1.

1910. ápr. 11-én tartotta meg óriási érdeklődés mellett székfoglalóját Prohászka, az új akadémikus, és — megdöbentette a tudományos világot. Témája volt : *Az intellektualizmus túlhajtásai*. Már nyitánya élesen kiemelte alapotivumát : «A divat nemcsak a hölgyek kalapjain, hanem a doktorkalapokon is töltögeti szeszélyeit. A königsbergi és hallei doktorkalapokra ugyanaz a sors vár, mely a közép-koriakat érte. Az élet nem fér semmiféle vaskalap, tehát doktorkalap alá sem . . . Ezzel az érzéssel tekinthetett Assisi Szent Ferenc, az Isten trubadurja, a rendjébe betolakodó első doktorkalapra, melyet Pádulai Szent Antal hozott be

¹ N. Hartmann : *Das Problem des geistigen Seins*. 1933 p. 123.

oda. Tekintete azt mondhatta, hogy a tudomány nagy hatalom lehet, de az élet és a valóság nagyobb s az ül a nyeregben».¹ A bölcséleti érdemeiért akadémikussá lett Prohászka mindjárt első akadémiai ténykedésében mintha új Sámsonként megingatta volna annak a-fejedelmi palotának alaposzlopait, mely géniusza előtt oly lelkesedéssel nyitotta meg kapuit.

A filozófiának, a tudomány mindenkor magáraeszmélésének akkori legmozgékonyabb könnyű fegyverese, Alexander Bernát jónak látta mindjárt védelmére kelni a megtámadott intellektualizmusnak és a királyi trónjáról leparancsolt tudománynak.² A kortársakat megtévesztette a pointirozott fogalmazás és a kifejezés páthosza. Nem vették észre, hogy az abban az időben szokatlan őszinteséggel vívott harc volta-képpen nem a tudománynak szólt, hanem XIX. századi egyoldalú eszményének, nem az intellektualizmusnak, hanem a racionalizmusnak, a doktrinérizmusnak. Néhány szempont és fordulat felületes tudomásulvételéből bergsoni és pragmatista fölfogást olvastak ki, és nem látták, hogy itt volta-képpen az intellektualizmus és voluntarizmus ősi harcának egy szakaszába kerültek bele.

Igaz, Prohászka szokatlan terminológiája, polemiai kihagyásai és egyenetlen tárgyalása adott fogódzópontot nemértésnek és félreértésnek.³ De elfogulatlan elmélyedés már a székfoglalóból kiolvashatta volna, amit ő Alexandernek felelt: «Nem kicsinylek én le semmiféle ismeretet, sem a természettudományt, sem az élettudományt. Hiszen magának a fogalomnak tartalmáról, annak belső szövetéről és konstrukciójáról, élettani föladatairól és a tehetségek rendszerében elfoglalandó helyéről, ugy-e az ismeret világosított

¹ *Az intellektualizmus túlhatásai.* Székfoglaló értekezés Prohászka Ottokár 1. tagtól. Budapest, 1910. 70 lap. (Értekezések a bölcséleti tudományok köréből, kiadja a M. Tud. Akadémia. III. kötet, 8. szám.) Az idézet a 4. és 5. lapról való.

² Prohászka Ottokár *Összegyűjtött Munkái.* Kiadja, jegyzetekkel és bevezetésekkel ellátja Schütz Antal, 25 kötet, 1927—29. (a következőkben *ÖM*). Itt utalás történik *ÖM* 14, 310-re.

³ Ennek a félreérthetőségnek teológiai vonatkozásaira és következményeire nézve lásd Schütz A.: *Prohászka pályája.* *ÖM* 25, 77—85. lap.

föl? Magam alatt vágnám a fát, ha szkepszist tanítanék s a mellett erős akaratot akarnék nevelni!»¹

És ha az lett volna Prohászka tétele, amit akkor kiolvas-tak belőle? Ha csakugyan azt hirdette és bizonyította volna, hogy a tudomány nem éri föl a valóságot, és hogy meg kell hátrálnia az élet és a tett előtt? Vajjon ezen a címen el lehetne vitatni tőle a tudományosság jellegét?

Különösen hangzik, de úgy van : a tudománynak ahhoz is van joga, hogy Kronosként tulajdon fiait nyelje el, sőt hogy ilyen kísérletet tegyen önmagával is. A szellem elidegení-tetetlen kiváltsága, hogy mindent megvizsgál : spiritus omnia scrutatur, s végül önmagát is ; mindent megítél és sokat elítél ; és mikor végül önmagát is mérlegre teszi, megesik, hogy könnyűnek találja önmagát. A tudományosság történetének minden nagy fordulóján elénk döbben ez a magaemésztő önkritika. A görög bölcelet virágkorának kapujában áll a sokratesi szerénység : azt az egyet tudom, hogy semmit sem tudok. A kereszténységben egészséges optimizmusa ellenére ott kísért a tertullianusi Credo quia ineptum-ban és ott lappang a skolasztika szentágostoni programmjában : Credo ut intellegam. A modern bölcelet atyja, Cues Miklós bíboros, a docta ignorantia előkelő köntösébe burkolózik. S alig két emberöltője a természettudományos haladás delelőjén hang-zott el tapsok között a biológus Dubois-Reymond híres Ignoramus et ignorabimus-a.

Mi van tehát azon megütközni való, ha a szellem új fordulójában a kor prófétájának ajkáról új hangszereléssel elhangzott a szerénységre és üdvös magábaszállásra intő szó : Ignoramus?

Hiba volna ebből azt következtetni, hogy Prohászkanak kevesebb volt a tudása és tudományos rátermettsége, mint ellenfeleinek. Ő maga azt mondja : «Lehet valaki szellemóriás, lehet valaki világ csodájára nagy tudós, s e mellett teljesen helyesen nem sokra tarthatja a fogalom tartalmát ; meg-fordítva, lehet valaki szürkeség és zöldség a tudásban, és mégis gondolhatja, hogy érti a valóság lényegét és értelmével

belevilágít a dolgoknak hét pecséttel lezárt könyvébe. Ez a kis tudós intellektualista a szó szoros értelmében, az a nagy tudós nem az».¹ Hogy Prohászka szellemóriás, az iránt nincs kétség. De hogy egyben tudós is, a szónak abban az értelmében, mint akadémiai ajánlóit vették, az nem nyilvánvaló azok előtt, kik Prohászkaiban a ritka lelkiembert, a geniális író és szónokot ünneplik.

Pedig ez a valóság. Prohászkaiban megvolt a tudósnek étosza és páthosza, és gondolatművén rajta van a tudósnek verete és verejtéke.

Mikor Prohászka tudós étoszáát és páthoszáát említem, nem gondolok arra a közvetlen személyes kapcsolatra, mely kora ifjúsága óta a tanuláshoz és tudományhoz fűzte. Megjelen ugyan lelkem előtt a római Gregoriana híressé vált hallgatója, sokáig emlegetett fényes szigorlataival. Látom a fiatal esztergomi tanárt, ki hónapról hónapra egy-egy terjedelmes tudós értekezést ír a *Magyar Sion*ba és közben nem szűnik meg tollal, szóval és tettel agitálni a magyar papság alaposabb dogmatikai, bölcséleti, szociológiai, természettudományos és történeti képzettsége érdekében. S látom a püspököt, aki nem ugyan boldogabb idők egyháznagyjainak anyagi bőkezűségével, hanem amire ma is telnék, nagylelkű, megértő, megbecsülő és biztató szellemi mecénássággal támogatta a tudós törekvéseket. A tudományosságának ez a gyakorlati megbecsülése nem egyszerűen a nagy közéletű férfiúnak messzetekintő okossága — az ifjúkorban közvetlen érintkezésből megismert, majd a későbbi gyakorlati föladatok mellett szelíden félre tolt, azonban társadalmi, nemzeti és egyházi jelentőségében még mindig méltatott tudomány iránti politikai gesztus; nem, hanem az állandóan tevékeny munkásnak, sőt a szerető hű hitvesnek odaadása az iránt, ami csont az ő csontjából, vér az ő véréből. Prohászka élete végéig őszintén becsülte a tudományt, mert maga is művelte, mert vérrokonának vallotta, mert a tudományosság lelke gyökeret vert az ő lelkében.

A tudományos lelkület, úgy gondolom, megvan abban és

¹ ÖM 14, 184.

csak abban, akit kifejezett intenzív vágy és törekvés éltet tudni magáért a tudásért, θεωρίας εἶναι ; aki ennek a célnak szolgálatában el tud mélyedni dolgokba és összefüggésekbe, problémákba és érvekbe ; akinek magának is vannak ide vonatkozó gondolatai, problémái és szempontjai ; aki tud elvonni és általánosítani, szétfejteni és összefogni, és aki szívós szellemi aszkézissel képes a problémák és gondolatok, érvek és nézetek szálaait a rendszeresség hálójává csomózni.

Már most bizonyos, hogy Prohászka szellemi alkatának egyik alapvonása a probléma-melengetés. Egy dolog nem vált sohasem problémává az ő számára : a hite. De egyébként, ami érdekkörébe esett, — s kevés dolog maradt kívül — abba sohasem pihenő szelleme nyomban belekötötte kérdésébe szálaait, ezeket bekapcsolta hatalmas tudása megfelelő szövedékébe és az ily módon annak rendje és módja szerint fölállított problémát magával vitte sétájára, beleszötte társalgásába, sőt imádságába — szinte betű szerint vele evett és vele aludt. Ez a probléma-szövögetés és hordozás végigkísérte félszázados pályáján. Utolsó olvasmányai és följegyzései is egy nehéz vallásbölcseleti kérdésnek szóltak, az áldozat-elméletnek.¹

Hogy tudott elmélyedni, hogy voltak meglátásai, gondolatai és szempontjai, fölösleges még csak illusztrálni is, nemhogy bizonyítani. Elég bárhol felnyitni bármely munkáját és néhány percig olvasni benne. A köztudatba is átment az a meggyőződés, hogy Prohászka gondolatokban leggazdagabb íróink egyike, ha nem éppen a legelső. Már kevésbbé ismeretes, de nem kevésbbé igaz, hogy megvolt benne, a konkrét plasztikai alakítás nagy művészeiben, a tudományos gondolkodás számára elengedhetetlen absztraháló és általánosító képesség. Hiszen éppen ez az, ami előadásait teljes tartalmukban oly nehezen érthetőkké tette leglelkesebb hallgatói számára is. Elég csak úgy találomra fölnyitni az *Elmélkedéseket* vagy az *Élet kenyerét* ; elég példa kínálkozik ott.

¹ ÖM 24.

Egy mozzanat tekintetében azonban komoly kétségnek lehet helye: Megvolt-e Prohászkaiban a tudós páthosz, mely csak azért közelít problémákhoz, gyűjt adatokat és szempontokat, sző gondolatmeneteket és érveléseket, hogy megismerjen, hogy szemlélje az igazságot — θεωρίας εἰς τὸν βίον? Hisz a székfoglalónak egyik motívuma sokszoros variációban: «Az értelem és ismeret nem öncél»; «nem lehet az élet súlypontját az értésbe és tudásba fektetnünk»; «az lát igazán, aki tesz, az lát többet, aki többet tesz»; «minden ismeret csak az ugródeszka, melyre az ember feláll, de nem azért, hogy ott álljon, hanem hogy tegyen, hogy a való élet áramába ugorjon»; «úgy érzem magam az arbor Porphyriana ágain, mint a kacagó gerlice a májusi erdőnek száraz ágán».¹ A tettnek, az életnek és megélésnek ettől az elsőbbségétől nem tágitott többé. A székfoglaló után megjelent bölcséleti nyilatkozásainak legalább a fele erről tárgyal témaszerűen, erről elmélkednek naplóföljegyzései és az *Életben* megjelent fölséges rajzai, erre utalnak folyton konferencia-beszédei, és ez a vezérhangja utolsó és egyben egyik legfényesebb megnyilatkozásának: *Szent Ferenc ünneplésének*.²

De, kérdem, éppen székfoglalójában a kritika és tiltakozás lángpallosát nem az igazság páthosza adja-e kezébe — a szenvedelmes vágy a maga helyére utalni észt és akaratot, absztrakt ismeretet és élő tettet, és így helyreállítani gondolkodásunkban azt a rendet, mely megfelel a valóságnak? S csakugyan Prohászka éles szavakkal ismételten is óvást emel az ellen a gyanúsítás ellen, hogy ő az absztrakt fogalmi ismerés objektív értékét tagadja, hogy ő pragmatista vagy bergsonista. Nem sokára az akadémiai székfoglaló után nem áttallotta a Filozófiai Társaságban alapos értekezésben *A lényegismeret Bergson tanában és a régi filozófiában* címmel tüzetesen körülbástyázni ezt a maga álláspontját. Ő az absztrakt fogalmi tudást, amint ő mondja, az «intellektualista» megismerést is a valóság megragadásának minősíti és nem tartja

¹ *Intellektualizmus* p. 35., 50., 51., 54., 69.

² *Hűlő világ*, 1926. nov. 21-én tartott előadás; *ÖM* 12, 154. kk. lapon.

egyszerűen az ismerő alany szubjektív jellegű alkotásának az ismeretelméleti idealizmus és bergsonizmus értelmében, vagy merő fémjelzésnek a gyakorlati állásfoglalás számára a pragmatizmus értelmében.

Sőt mi több: a tettnek és megélésnek elsőbbségét is azzal bizonyítja, hogy csak ezen az úton lehet igazában, a számunkra elérhető teljességgel megfogni a valóságot. Vagyis a több, mélyebb, konkrétebb ismeret nevében üzen ő hadat a fogalmi ismerés egyeduralmának. Őbenne a valóság-megismerésnek egy mélyebb, gazdagabb, átfogóbb és ezért igazabb forrása fakadt föl, és mikor keresztshadat indít az absztraktív fogalmi ismerés uralma ellen, benne a látó tiltakozik a látni-vélők ellen, a megteljesedett élet «az életnek egy előretolt hulláma» ellen, illetőleg ennek uralmi igénye ellen.

2.

Ezzel azonban Prohászka gondolkodói gényűsének alaprétegébe találtunk. Ha nem akarok elébe vágni gondolatfejtésem logikus menetének, be kell érnem azzal a megállapítással, hogy miként a *Divina Commedia* hasonlíthatatlanul különb, mint lett volna, ha Dante követi tulajdon esztétikai elméletét, épp úgy Prohászka, mikor konkrét tudományos föladatok elé kerül, merőben a problémák tisztázásáért, pusztán a megismerésért fárad, azért, amitől mint ismeretkritikus óvott. Prohászka, az alkotó és kutató gondolkodó, nem vetett ügyet arra a tilalomfára, melyet Prohászka, az ismeret-teorétikus fölállított.

Eleget mond e tekintetben az a merőben statisztikai megállapítás, melyre sok Prohászka-tisztelő aligha gondol, hogy irodalmi hagyatékának jó kétötöde, a 24 kötetből tíz, elméleti, értekező munkákat tartalmaz; különböző irodalmi színezettel és tudományos értékkel, de mind a szakirodalomba is beágyazott tárgyi problematikára beállítva és a tényállás tisztázására irányítva, tehát szabatosan tudományos célkitűzéssel.

Ez az értekező tevékenység négy területre terjeszkedik ki: hittudomány (természszerűen ez a legterjedelmesebb),

szociológia (marxizmus, munkáskérdés, szövetkezetek, sajtókérdés; egyház-, gazdaságpolitika); egy meglehetősen változatos és gazdag tagozatú területet legtalálóbban a modern nyelvhasználat szerinti antropológia neve alá lehetne foglalni (ide tartoznak főként azok a dolgozatok, melyeket az Össze-
gyűjtött Munkák *Korunk lelke, Kultúra és terror* címmel foglalnak össze); s végül bölcelet, elsősorban a metafizika örök alapkérdései: Isten, lélek szellemisége, szabadsága, halhatatlanság, aztán természetbölcelet, főként a fejlődéselmélet problémái és végül ismeretkritika a székfoglaló szellemében.

Ha bejárjuk ezt a tágas és változatos világot, (ha el-
merülünk azokban a tudományos teherhordók módjára sokszor nehézkesen haladó gondolatjárásokban) a csöndes elmélyedőnek megjelenik-e vajjon, legalább olykor-olykor, a tudomány komoly géniusza, ajkán az elismerés és magáénakvallás szavával: Ottocare, bene de me scripsisti? Hittudományos, szociológiai, kultúrelméleti, sőt bölcselő tevékenységre nem tudománykivüli szempont, nem merőben az apostoli lelkület vitte-e Prohászkat, aki Szent Pál szellemében mindenkinek mindene akart lenni: az űzött szenvedelmes lelkeknek olaj és altatódal, a gyötrődő bűnösnek atya és testvér és pap, az éhezőknek és elnyomottaknak társadalom-
újító, no és a szkeptikus gondolkodónak és könyvolvasónak tudós, — csakhogy őt is megnyerje Krisztusnak? Prohászka tudományos tevékenysége nem egyszerűen az ő lélekmentésének egy mozzanata-e, melynek célzata végelemzésben a szebb, különb, nemesebb tett és élet — fölséges etika, de nem tudományos páthosz, hanem a székfoglaló programja: *Litterae ancilla Vitae?!*

Igen ancilla vitae, servitus vitae — ez az egész Prohászka: az élet lovagja és hűbérese ő. De ő a teljes, a halált legyőző diadalmas élet szolgálatára esküdött föl. S éppen ezért meg volt győződve, hogy elméleti, tudományos tevékenysége is csak akkor segít igazán a lelkeken, ha nem az alanyi vágyak vetületeinek délibábos világába vezeti őket, hanem a valóság élővizeit nyitja meg az élet szomjuhozóinak. S ezért tudományos tevékenysége a tagadhatatlan gyakorlati inspiráció

ellenére, illetőleg helyesebben éppen a miatt, ugyanott köt ki, ahová a tiszta tudományosság iránytűje mutat: az abszolút értékek honában, azokban a régiókban, hol maga az igazság mint igazság az uralkodó csillag, tekintet nélkül a közvetlen gyakorlati alkalmazhatóságra. Ezért kerülnek pl. szociológiájában tüzetes tárgyalás alá olyan elvont témák, mint: Produktív-e a pénz? Ezért válik teológiája lassan vallásbölcseletté, mely az abszolútum és relativum, a phaenomenon és noumenon örök problematikájából szívja életnedveit. Ezért szolgáltat antropológiája is annyi örökértékű adatot a kultúra phaenomenológiájához.

De, hogy Prohászkaiban megvolt a homo theoreticus hivatottsága, megdönthetetlen bizonyossággal eldönti az a tény, hogy fáradtságot nem ismerő gondolkodásának állandó és központi témája volt az ismeretelmélet alapproblémája, éppen a székfoglaló témája.

A bölcselet történetének és a tudományos gondolat kialakulásának egyik legbiztosabb és legtanulságosabb tanulsága az a megállapítás, hogy az elméleti igazság megismerésére irányuló szellemi tevékenység, mint a hegyi folyók a cañon-okban, folyásában visszafelé dolgozik, a forrás felé, miközben mélyíti medrét és persze lassítja folyását. Addig veti ki hálóját a lét és tevékenység legkülönbözőbb területeire, míg végre magára a hálóra is rákerül a sor, míg maga a megismerés válik problémává, sőt problémák problémájává. Ez a forrás felé való visszadolgozás és magáraeszmélés a bölcseletben teljes tudatossággal először Descartes-nál jelenik meg, programmá válik Kantnál, a XIX. században ígérete alá kerülnek a szaktudományok is, Weierstrasz-szal a matematika, Dilthey-vel a pszichologia és általában a szellemtudományok, E. Mach-chal a fizika. A bölcselet mint az elméleti gondolkodás protagonistes-e — minden nyomos és mélyebb tudós előbb-utóbb bölcselelvé lesz — elsőnek ereszkedett le a magára-elmélésnek, az önkritikának, öntükrözésnek ebbe az örvényébe; elsőnek is látta meg, hogy az ismeretkritika a megismerés útjának elkerülhetetlen mélypontja, sajátos ellenképe az elméleti ideálnak, az aristotelesi *νόησις νοήσεως*-nak, mely bűvös gravitációja mélységeibe von minden követ-

kezetes gondolkodót, az extravertált optimizmus minden tiltakozása ellenére. De nem lehet végleges kikötője az ismerést szomjazó szellemnek. Csak szükséges végállomás, honnan gépeinek kiigazítása, készleteinek kiegészítése, tapasztalatainak földolgozása után új lendülettel visszaindul tevékenysége őshazájába: a metafizika, az értékek, a tudományelmélet területeire.

Az elméleti gondolatnak ezt a szükséges útját megjárta Prohászkanak, a gondolkodónak gényusa is. Isten és világ, kultúra és ember, közösség és természet problémái közepett már a fiatal esztergomi tanár ennek a kérdésnek rabja: Vajjon érzékeink a valóságnak képét adják-e? És nem törődve tanulóéveinek emlékeivel és környezetének nézeteivel, egyenest azt feleli: Érzékeink a valóságot, illetőleg annak rájuk ható mozzanatát, az éter-, a levegőrezgést, a kémiai hatásokat aktiv vitális folyamatban átalakítják színné, hanggá, ízzé, illattá; tehát itt a psziché új világot teremt a másoknak elemeiből; és az érzékek ismeretszerepe nem a valóság tükrözése, hanem a gyakorlati tájékozódás.¹ Tizenöt év múlva, mintegy felső fekvésben, ugyanezt a megoldást a székfoglaló átviszi, természetesen mutatis mutandis, a fogalmakra.

Azonban Prohászka gondolkodása hosszú utat tett meg, míg ide elért. Az érzéklés szubjektív mozzanatait és ennek következtében biológiai rendeltetését végre is ránk diktálja a mai (helyesebben a tegnapi) fizika és fiziológia. De a fogalmi ismeretet úgy állítani oda, mint egy felsőbb érzéket, az absztrakt megismerést nem egyszerűen a valóság tükrözésének tekinteni, hanem az emberi életfunkció csápjának, és ennek értelmében a sajátosan emberi tevékenység súlypontját nem a valóság szemléletébe helyezni, hanem az életalakításba: ehhez gyökeresen ki kellett emelkedni az iskola örökségéből és bele kellett nőni egy új világba.

Az akadémiai székfoglaló egy hosszú erjedés csúcspontja, hosszú évek folyamán a föld alatt gyülemelő vizek áttörése, Prohászka gondolkodói útjának nagy fordulója. Ennek félreérthetetlen jele a székfoglaló irodalmi formája. Az a folyton

¹ *ÖM* 14, 63. kk.; 105. kk.

visszakanyarodó, serpentinekben kígyózó, nehézkesen emelkedő gondolatfejtés, az a folyton új meg új hasonlatokban és fordulatokban megszületni akaró gondolat, az alakítás királyi génuszának ez a vergődése egymaga beszédes bizonyosság arra, hogy itt új szellem keres formát, új gondolatfolyam váj magának medret az adottságok és megszokottságok breccsái között. Szinte kísértésbe jut az ember párhuzamba tenni Kantot, aki szellemes causeur-ból a *Kritik* rettegett kínlódója és kínzója lett, mielőtt Hume kiriasztotta a wolffi dogmatizmus szendergéséből.

Az ismeretprobléma magában, az objektív szellem síkján, minden bölcsekedésnek és végelemzésben minden töprengésnek és tudományos gondolkodásnak gyűjtőmedencéje, szűrője és próbája. Prohászkanál is minden elmélésnek csomópontja. Ide torkollik minden elméleti fejtőrése és tudományos vizsgálata, itt keres és talál értelmezést minden genialis meglátása és misztikai megélése. Mint a Golf-áramot az óceánban, úgy lehet végignyomozni az ismeretproblémának útját a székfoglaló után Prohászka gondolatvilágában. És ha ez egymagában döntő bizonyossága Prohászka pathos theoreticum-ának, egyben fölkiáltójel, mely mélyebb értelmezésre hív.

Eddigi meggondolásaink az ismeretprobléma fonalán elvezettek egy csukott kapuhoz; mögötte titokzatos világ terül, Prohászka génuszának legmélyebb titka. Ide konvergálnak a tudós, az akadémikus Prohászka problematikájának száalai.

3.

Mert mi tagadás benne: aki végig forgatja Prohászka elméleti dolgozatait, akár az imént kitűzött szempontok világánál is, csak nem szabadul attól a benyomástól, melynek Pauler Ákos is kifejezést adott előttem: Prohászka mégsem igazában tudós. Aki egyenest a mai tudományosság műhelyéből kopogtat be hozzá, csakugyan nélkülözi a szokásos apparátust, rituálét és hangot, főként pedig azt a specializálásnak nevezett önkorlátozást, mely nélkül legtöbbször bajosan tudják elgondolni a tudományos dolgozást. És ha meg is sejti valaki, hogy itt kortörténeti esetlegességekkel

van dolga, melyektől függetleníteni kell magát, még mindig kérdésbe teheti: Mi az az új, amit Prohászka hozott? Mi az, amit tőle és csak tőle tanulhatunk? A híres tudósok nevét nagy fölfedezések, találmányok, korszakos megállapítások írják be a történelem albumába; Prohászka nevéhez milyen új tételek, milyen fölfedezések fűződnek?

Erre azt felelhetném: Ha ezzel a mértékkel kellene mérni az igazi tudóst, ha az igazán és egészen új tételek jegyzéke és főként annak a jegyzéknek hosszúsága mérné le a tudós nagyságot, akkor hová lesz — nem mondom egy Wundtnak, E. Hartmannak, Spencernek nagysága, hanem mi lesz Kant-ból, Spinozából, a filozófus Descartes-ból, — hogy tovább ne menjek visszafelé? A fizikusok és kémikusok, még inkább a matematikusok nagyságát lehet így is mérni; de már jogászt — értem első sorban a tételes jogászt, historikust, értem főként az értelmezőt?! Hát még a bölcselőt — qui est condamné d'être philosophe!

A bölcselő ősidők óta arra van — kárhoztatva, hogy újra végiggondolja a problémákat, melyeket elődei már megoldottaknak hittek, hogy újra építse vagy legalább is újra konstruálja, végigvizsgálja és kérdéssé tegye azt az épületet, melyet elődei a gondolat örök lakóházának és műhelyének szántak. A bölcselő a tudományok nagy munkaközösségében a caisson-munkás, akinek rendeltetése elsúlyeszteni azt a betongyűrűt, melyen dolgozott. Egyetlen vígasztalása és önérzete, hogy így egyre mélyebbre kerülnek a pillérek alapjai és biztosabbá válik a híd szilárdsága. Egyébként az avatatlanok elől örökre elzárt mélységekben és mélységeknek dolgozik; s a taps és bámulat azoknak jár, kik a merész íveket vetik, sőt néha olyanoknak is, kik a hídfőket föl-zászlózzák.

Prohászka tudós volna akkor is, ha nem tett egyebet, mint hogy odaadással és rátermettséggel szötte azokat a problémákat és kereste azokat a feleleteket, melyeket a korabeli tudományos fázis diktált. S hogy ő ezt megtette becsülettel, tanú rá tudományos munkálatainak tíz kötete. De még lelkes bámulója is, sőt talán elsősorban ő, azzal a szorongó sejtéssel forgatja azokat a köteteket, hogy ha

Prohászka tudós, egy közepes mértéket nem halad meg; tudományos teljesítménye mindenesetre messze elmarad géniuszának általános nagyságától! Sőt hajlandó lesz Prohászka tudós problémájának megoldását abban találni, amit Goethe mond Winckelmannról, az új-klasszicizmus atyjáról: «Man lernt nichts, wenn man ihn liest, aber man wird etwas.»¹

Aki így érez, megsejt valamit a valóságból, sőt beleérez a dolog velejébe. Nekem azonban itt az a föladat, hogy ezt a megérzést a tudományos megítélés szabatos nyelvére lefordítsam.

A norma, melyhez akár megérzés szerint, akár többkevesebb tudatossággal hozzámérjük a tudósokat, illetőleg a tanító-író emberek tudós jellegét, a XIX. század örökségként ránk maradt, sőt vérünnké vált tudós eszmény. Ismerjük *dominánsait*: célkitűzésben az igazságnak lehetőleg részletező és exakt megállapítása, mennél több adat alapján, elemző és kritikai módszerrel, a zárt mechanikai okság vagy éppenséggel funkciós összefüggések matematikailag kifejezett kipontozásával, a specializálás étoszával a szaktudományokban, az ismeretkritika és tudományelmélet területeire szorítkozó önkorlátozással a bölcséletben.

Ez az eszmény, mely a klasszikus fizikában látta a tudományos megismerés ideálját, és éppen a fizikában és kémiában érte el hallatlan diadalait, szemünk láttára gyökeres revízión megy át.² Kitént, hogy ez a mechanikai kriticismus historizmusban, relativizmusban, materializmusban rekedt meg, specializálása tehetetlenné vált olyan valóságokkal szemben, mint mondjuk Dante vagy Michelangelo alakja, a romantika vagy a középkor szelleme — nemcsak, hanem amilyen a konkrét betegségi, jogi eset, sőt a biológiai vagy fizikai realitás. A konkrét valóságot szétszedő, atomizáló és mechanizáló absztrakciós tudományos eszmény és program kiszárította a tudományos haladás forrásait, még születése

¹ *Gespräche mit Eckermann*. 16. Febr. 1827.

² K. Hildebrandt: *Der Gelehrte in: Jahrbuch der Charakterologie*. I. 1924. p. 153 kk.

földjén, az exakt természettudományban is, és meghamisította a tudományelmélet alapkövetelményét: minden tárgyat mivoltának megfelelően venni és kezelni.

S ebből a kritikából, melyet voltaképpen amaz eszmény korifeusai, Helmholtz, Poincaré, Mach indítottak meg, s pszichológusok és filozófusok csak folytattak, kezdenek kibontakozni egy új tudományos eszmény vonásai: A XIX. századi mechanista, kritícista, specializáló és analizáló tudományosság végelemzésében épp úgy meddőségre kárhoztatott egyoldalúság, mint volt a merőben összefogó és együvé néző romantika programja. Mindkettő az igazi tudományos ismerés periferiáján reked meg. A centrumba találó termékeny eszmény az a szintézis, melyet Goethe tudományos alakja fejez ki tiszta típusban. Ez a tudományosság magának az egységes valóságnak mélyebb mivoltát és összefüggéseit megragadó meglátásból indul ki. De ezzel a centrumban gyűjtött világossággal aztán tudatosan a periferiára megy és a lelkiismeretes türelemmel gyűjtött és elemzett részeken megkeresi és ellenőrzi a génusz tekintetével meglátott egészet, és így minden mozzanatot a maga helyére állítva, biztosítja nekik az egésszel való szerves összefüggést és termékenységet a valóságnak színes és valószerű megismerésére.

Ilyenformán a génusz meglátása, a «forma» lesz a tudományos megismerésnek anyjává; s tudomány és művészet, a geniális intuíció közös tövén fakadt kettős sarj, elmélet és élet ismét rokonságba és termékeny kölcsönhatásba kerül, amint azt grandiózus összefogásban föltárja Friedmann korszakalkotó műve.¹ Itt becsülethez jut megint a tudományelőtti tudás sajátos világa, szimbolum és metafora, monda és mythos, s vele a homo divinans tudományelőtti és a homo ingeniosus tudományfölötti alakja. A karakterologia² és az egzisztenciális bölcsélet megteremtésével pedig végre meghallgatásra talál a két sötét prófétának, Kierkegaardnak és Nietzscheknek, szenvedélyes kritikája és követelése.

¹ H. Friedmann: *Die Welt der Formen*. 2. Aufl. 1930.

² Lásd Schütz: *Karakterologia és aristotelesi metafizika* (Akad. székfoglaló) 1927. és *Szent Ágoston karakterologiai jelentősége*. Eszmék és eszmények. 1933. p. 160 kk.

Prohászka tudományos értékének és jelentőségének problematikája egyszerre megoldódik, amint belekapcsoljuk ennek a tudományeszmény-revíziónak áramkörébe.

Itt első tekintetre nyilvánvaló, hogy Prohászkat mint gondolkodót teljes jelentősége szerint nem lehet elhelyezni abban a kategóriában, hogy tudós. Gigászi alakja számára a tudósság XIX. századi normája Prokrustes-ágy volna. Ő több, mint tudós; az ő helye a nagy látók sorában van, abban a fényes galériában, melynek hírességei Platon és a görög tragédiaírók, Ágoston, Dante és a nagy középkori misztikusok, Pascal és Goethe. Ők azok, akik Aladdin csodalámpájával kezükben új mélységekbe világítanak; ők a a mesebeli vérrel harmatozó vasfünek tulajdonosai, érintésére fölpattannak a léttitkok zárai; varázspálcájuk új világokat bőví az ámuló szem elé. Nem ellenségei ők annak a látásnak, melyet a tudomány jelent — legfőlőbb az eszme- és rangtisztázás dialektikájában állítják átmenetileg az ellenpólusba. Nem akarnak ők forró ólmot tölteni abba a szembe, melynek tudomány a neve. De nekik más szemük is van, a génusz átfogó és mélyrelátó szeme, a titokzatos közvetlen érintkezés a láthatatlan valóságokkal, a fausti leszállás az anyák országába. Ezért valahányszor a tudomány megfeneklik a merő adatgyűjtés szirtjein; mikor aszály fenyegeti, a fölszínhez-tapadás aszálya; mikor meddőség környékezi, a specializálás endogamiájának meddősége: ide tér vissza, ujjászületni, megifjodni, megtermékenyülni, a nagy látókhoz, kik egyben nagy láttatók és elevenítők.

Nagyságuk két mozzanaton fordul: a látás körén és a láttatás erején. Prohászka mindkét szempontból a legnagyobbak közé tartozik.

Látásának tartománya az, amit ő egyik híres könyvének címül választott: ég és föld. Sokat, bámulattal és elismeréssel írtak Prohászka természetszemléletének eredetiségéről, mélységéről, közvetlenségéről, színességéről. S igazat írtak. Ez a természetszemlélet azonban Prohászkanak mindig szimbolum, mindig ablak és lépcső annak a kettős pólusnak megközelítésére, melyeken sarkallik az ő világa, éppen úgy, mint Szent Ágostoné: Noverim me, noverim Te — Isten és az ember —

az ember egész valóságában és minden vonatkozásában, de főként mint honkereső, aki nem leli helyét e földön, aki az időnek árján, a halál karjai között is életbe, teljes és örök életbe tárul.

Az imént idéztem Goethének Winckelmannról mondott szavát: Man lernt nichts, wenn man ihn liest, aber man wird etwas. Amilyen helyeslés kíséri ennek a kijelentésnek második felét, olyan határozott ellentmondást vált ki első része. Hogy Prohászktól nem tanulnánk? Akárhol fölnyitjuk a magára talált Prohászkt, tehát amit 1894 óta írt, nem olvashatunk egyfolytában három bekezdést a nélkül, hogy új gondolat vagy legalább új megvilágítás és szempont ne villanna elénk. Ha tízszer beszélt egy témáról, mindig tudott újat mondani. Körülbelül ötven írása van a karácsonyról, és — nem írja ki magát és nem válik banálissá. S ez csak «unum pro multis». Egyet mindenesetre nem lehet tőle tanulni: új megállapításokat a szorosan vett mechanikai természet-tudományban és a történetkritikában. De egyebekben kifogyhatatlan és souverain tanító, sőt mester, mint volt Vergilius Dante számára: folyton új mélységek fölött vezet el, folyton új magasságokba ragad.

Az ő géniusának fényében új színekben ragyog föl számunkra az a világ, mely bennünk terjeng és mely minket környez. Elmélkedései, beszédei, naplói nyomán másképp tudjuk értelmezni törtéteéseinket és csüggedéseinket, szenvedélyeinket és tehetetlenségeinket, s újra fölfedezzük magunkban az életigény és élettehetség, a világalakító, színesítő és elevenítő szubjektum értékeit és újra megtaláljuk, sokszor hatalmas romrétegek alatt az «anima naturaliter christiana»-t. Érintésére megszólal a természet; és a Velencei-tó némasága az örökkévalóság csöndjének lesz hírnöke, az Esztergom alatt elfolyó Duna az élet zsoltára, rét és forrás, fa és virág a lelkiség tanítómestere, nem — Orpheusa; sőt megnyílik a negyedik dimenzió, és a poros országúton is geológiai korok hatalmas világa csikordul meg lábunk alatt és az útszélt a jura és karbon flórája szegélyezi. Szólására sírjukból kilépnek hősök és szentek, az emberiség és a nemzet nagyjai, új színekben, az aktualitás ígzetével; Istvánt, Erzsébetet, Ferencet

nem igen tudjuk ma már másképp nézni, mint Prohászka szemével. Sőt, amit kemény végzet mérhetetlen kárunkra úgyszólván nyom nélkül kitörölt a magyar jelenből: a közép-kor az ő varázsszavára szemünk láttára föltámad.

Fölségesen beváltotta, amit egyik legremekebb nyilatkozásában mond: «Ki néz föl manapság ilyen meglátással a Pilis hegyére? Ki nézi azt Krisztus barlangjának, melybe a XII. és XIII. század küzdelmeinek viharjai és szelei vannak befogva? Másrészt azonban mint színesedik és elevenedik hegy-völgy a szellemi és történelmi atmoszférában! Eléndobban a régi magyar élet s jelentőssé és beszédessé teszi a vidéket. Ha valaha, hát most lenne szükség ezekre a megelkesített meglátásokra és ezekre a meleg megérzésekre. Egész Magyarországnak, minden hegynek-völgynek, minden romnak, várnak és városnak, minden talpalatnyi földnek meg kellene elevenedni és lelkünkben föltámasztó erővé válni. A lelkekben föltámaszt Magyarországot támaszthatná csak föl, csak az állíthatná talpra a területi Magyarországot».¹

De az igazi szemnyitásnak mindenkor legszükségesebb tartománya és egyben a látó hivatottságának és jó-látásának próbaköve az a titokzatos *másvilág*, mely a speciálista, empirista, mechanista szaktudomány számára zárva tartja hallgatag kapuit, melybe mint transzcendens világba félénk csapóhidakat enged és bizonytalan utakat pontoz a filozófia, s mely mégis a szellemtörténet tanúsága szerint a bennünk örvénylő és a körülöttünk hullámzó világnak őshazája, erőinek forrása, az empiria körében honját nem lelő nemes nyugtalanságának kikötő hazája. Mikor Comte híres tanítványa, Littré, a francia akadémia tagja lett, a pozitívista tudományosság virágkorában, Champagny azt kiáltotta feléje: «Minket ugyan sohasem elégíthet ki az a tudomány, mely az anyagelemekben reked meg és a tapasztalati tényekhez tapad, a végső elvekhez pedig nem emelkedik föl. Más gyakorlótér és más kielégülés kell az embernek értelme számára, más vigasztalás élete, más remény bánata számára ;

más virágok atyái sírjára, más dalok gyermekei bölcsője mellé.¹

A hont, ahol azok a dalok, vigasztalások és virágok fakadnak — mindnyájan áhítjuk, sokan sejtik, a jobbak arányozzák, a kivételes hivatottak látják, hogy mint beavatottak szólhassanak nekünk róla. Prohászka ezek közül a hivatottak közül való. Ő *hierophantes*. Ő látta a láthatatlant, érintette az elérhetetlent, nemcsak a bölcselő sejtés kódében, nemcsak az alázatos hívésnek falon keresztül hallott szavában, hanem az Isten különös kegyelméből² a megélés közvetlenségében és a géniusz plasztikus meglátásában. S ezért titkot és csodát, hitet és áhítatot, dogmát és ünnepet megtanít szinte újból megbecsülni és meglátni. Itt régi, fakult színek kigyúladnak, alvadt életnedvek nekipezsdülnek, elsüllyedt harangok megszólalnak.

S mert az ő misztikus géniuszának megnyílt az az ég, melynek mi csak zárt kapujánál hallgatódzunk, mert szeme megtöltekezett a másvilág világosságával, ezért tudott ennek az empirikus világnak is mélyére látni, az elkülsőségesedett ember számára újra olvashatóvá tenni titkainak elmosódott írását; mert sasszeme hozzászokott örökkévalóságokat átfogni, ezért tudott az időben eligazodni, oly biztonsággal és oly széles látkörben, mint senki a kortársai közül.

Mert hát a látó Prohászkanak ez egyik legjellegzetesebb vonása, és a gondolkodó Prohászka méltatásának egyik legjelentősebb szempontja: valami külön szenzóriummal megérezte és a látó géniusz biztonságával értelmezte az idők jeleit. Jelzi a szél fordulását, mikor mások még gondtalanul a régi széljárásba eregetik játékbálonjaikat; beharangozza a liberalizmus alkonyát, mikor nálunk éppen delelőben van; megkondítja a vészharangot a marxizmus elé, mikor intellektuel-jeink hírét is alig hallották és szaktekintélyeink ex cathedra kijelentik, hogy annak nálunk nincsen talaja;

¹ Ap. Willmann O.: *Geschichte des Idealismus*. I. 1894. p. VII.

² Prohászkat a misztikust biztos megítéléssel és alapos hozzáértéssel méltatja Horváth Sándor OP: *A Szentlélek hárfája*. Prohászka-Tanulmányok, összegyűjtötte Brisits F. 1927. p. 116 kk. és külön kiadásban.

két évtizeddel Spengler előtt bekonferálja a dekadenciát, s viszont Franciaország erkölcsi ujjászületéséről beszél, mikor itt mindenki, közvetlenül a háború küszöbén vesztét jósolja;¹ fölismeri és hirdeti Nietzsche korszaknyitó jelentőségét, mikor nálunk legtöbben a nevét sem ismerték még.

Folytathatnám. Azonban be kell érnem egy utolsó példával. Az akadémiai székfoglaló sem más, mint ennek a váteszi érzéknek nyilatkozása, mely persze a történelem tanúsága szerint csaknem mindig egyben Cassandra-sorsot is jelent. Láttuk, hogyan szötte ki a XIX. század a maga tudományos eszményét. Nyomában járt a páratlan technikai és gazdasági föllendülés, és ennek nyomában egy vészes élet-eszmény: a tudomány mindenhatóságába vetett hit; sokan hirdették evangéliumát, senki olyan szenvedéllyel, mint Renan (*L'avenir de la science*). A század utolsó negyedében a legtöbb ú. n. művelt embernek már így kezdődött a hitvallása: Hiszek a tudományban és annak haladásában, mindenható teremtkében és megváltóban. Ez a hit, mint láttuk, a századforduló körül megingott és a háború nyomán hirtelen összeomlott, — jól értsük meg, nem maga a tudomány, hanem az a hit, hogy a tudomány megoldja a nagy élet-föladatokat és orvosolja az ősi bajokat. Most egy kiábrándult nemzedék keres és követel új eligazodást, új reményt és erőt. Prohászka divinatórius szelleme megérezte és teljes határozottsággal diagnosztizálta ezt a jelentős fordulót akkor, mikor az átlagot még fogva tartotta a XIX. századi tudomány-eszmény igézete és hite.

Nem támadta ő magát a tudományt, de kortársait meg akarta győzni, hogy hiába várják ők a tudománytól azt, amit nem adhat: az élet rejtélyének megoldását és a diadalmas életalakító erők folyósítását. Nem tett ő mást, mint előtte egy nemzedékkel Kierkegaard és Nietzsche, mint valamivel ő utána Ady Endre — csak a vele nagyjából egyenlőrangú váteszi írókat említtem — mikor a racionalista, mechanista, fölvilágosodási és liberális haladásos világnézet csődjét jelentették be. Természetesen azzal a döntő különb-

¹ ÖM 5, 9; 10, 1 kk; 11, 1 kk; 10, 118 kk; 10, 133.

séggel, hogy ő a csődhirdetésnél nem állott meg, mint Nietzsche és szomorúbb kiadásban Ady. Ehhez a problémához is azzal az apostoli lélekkel nyúlt, mely küldve van, nem azért, hogy lélekharangot csöndítsen, hanem hogy húsvétra harangozzon. Ő csak azért csavarta le pislogóra a tudomány lámpását, hogy ebben a penombrában láthatókká legyenek a csillagok. Az absztrakt fogalmi világnak vértelenségét és tehetetlenségét csak azért rajzolta elénk, szinte expresszionista bizarrsággal, hogy — nem a tudományból, hanem — a tudomány üdvözítő mindenhatóságá bavezett hitből kiábrándítson, és hogy lelkünk megnyiljék egy mélyebb és egyetemesebb valóságnak, melyben maga a tudomány is gyökerezik és mellyel Anteusként mindannyiszor új érintkezésbe kell jutni, ha elapadtak életerői: maga a megélt valóság az, abban a teljességben, tehát az igazság teljességében is, mint azt az ő hatalmas génusza átfogta.

Tudta ő, hogy a merő absztrakt tudással nem lehet szellemi megújhódást elindítani. Nem gondolta ezt Kierkegaard és Nietzsche sem; nem tette ezt Szent Pál és Assisi Szent Ferenc sem. Minden alkonyodó kornak megvoltak a Plotinusai, akik ott hagyták Alexandria könyvtárait és elindultak az intuición és extázis útjain keresni gyógyulást és újjászületést.

Az élet lett Prohászka számára az a centrális gondolat, ami volt pl. a természetbúvár Goethének az *Urpflanze*; sőt, miként Goethe, egy áldott pillanatban ő is meglátta a képét, és benne meglátta minden kérdésének feleletét, minden sejtésének teljesülését, minden vágyának és gondolkodásának kikötőjét. Főlösképpen külön mondanom, nem az az élet ez, melyért lelkesedik egy Amerikából jött és a kontinensen Bergson óta rohamosan terjedő, Nietzschét is a maga számára lefoglaló bölcselő irány, értem a biológizmust; hanem az a teljes és élő élet, mely forrásszerűen, a minta és cél tökéletességével öröktől a szentháromságos Istenben nyílik, mely szabad tettben a teremtménnyel közlódik, és ugyancsak szabad kegyelmi leereszkedésben túláradó gazdagsággal a szellemvilágba árad bele. —

De Prohászka nem volna a hivatott nagy látó és útnyitó,

a kétközben, melybe sodródtunk, hivatott révkalauz, ha nem volna egyúttal nagy láttató, ha nem volna meg benne kiváltságos mértékben a tehetség testbe öltöztetni, amit meglátott, nevet adni annak, amit megélt. Talán naivul hangzik a régi hagyomány : «Pythagoras dixisse fertur illum fuisse omnium sapientissimum, qui vocabula primus indidit rebus».¹ De bizonyos, hogy a tudományos terminológia tudományos tett, mint mutatja az energetika példája ;² s csak megszívlelésre méltó olyan híres tudósnek, mint Poincaré-nek megállapítása : «Amit a tudós a tényállás megállapításában tesz, nem más, mint a nyelv, melyen azt kifejezi»,³ amint Maxwell tette Faraday meglátásaival. Bizonyos továbbá, hogy a gondolkodó hatása nemcsak gondolatain fordul, hanem kifejező erején is ; elég csak a közelmúltból utalnom Schopenhauer, Nietzsche, Kierkegaard, Bergson, James nevére.

• Közülük való Prohászka is. Sasszeme nem hunyorít, mikor a lét napjába tekint, hanem nyomban képpé színesedik és plasztikává teljesedik, amit meglátott ; és ez a belső kép kifelé sugároz és beleég a mi lelkünkbe is. Élménye nyomban melódiává olvad, és hangjától másokban is megszólal az a bűvös húr, mely ott feszül mindnyájunk lelkében, de melyet oly nehéz megszólaltatni, — a few can touch the magic string . . .

Nem csoda, hogy ez az őserővel előtörő alakító páthosz beszegődtet mindent, amit nyujt ég és föld, hogy hirdetője legyen túláradó belső meglátásának. Az elvont jellemzésnél itt is többet mond két példa, melyet megint csak úgy találomra ragadok ki. Az egyik a *Bemenőm és kimenőm* c. elmélésből van : «Egy gyönyörű tavaszi reggelen nagyon megéreztem, hogy csak utcai gyereke vagyok e szép titokzatos világnak ; s elfogott a vágy, hogy ne maradjak az utcán, ne ott künn, hanem menjek be ; menjek beljebb, ahonnan mindez az élet tódul kifelé, ahonnan ezek a dagadó rügyek, ezek az ébredező

¹ Augustin. : *Opus imperfectum contra Iulianum*. V. 1.

² R. Müller-Freienfels : *Psychologie der Wissenschaft*. 1936. p. 213.

³ H. Poincaré : *La valeur de la science* (Édition Flammarion) p. 152.

csirák ki-kikandikálnak . . . Meg is indultam befelé ; vezetett a vágyam és húzott a mélység. Minden virág örvény lett, tele gondolattal, számmal és aránnyal, s minden levélke művésziesen kiszabott és kifeszített vászon lett, teleszórva az élet és az alak ezernyi szimbolumaival, s minden tenyéryi fakéreg óriási famező lett, ahol az isteni gondolatok alfresco-festője húzta meg a maga epikai festészetének csodálatos vonásait. Megnyílt a szemem, hogy ezt mind láthattam, s e belső világosságtól mérhetetlenül nagy lett itt minden, s mindenből eszmék sugároztak és törvények világítottak, s a napsugár ott künn csak derengő fénynek látszott ezzel a világossággal szemben).

A másik egy rajzból való, melynek címe *Márianosztra* : «A világ nagy, és a szív kicsiny ; talán innen van, hogy a szívet nem a nagyvilág boldogítja, hanem kis darab föld, az a zugoly, az a szeglet, ahol szeretetre talál. A nagy világot tehát elkerültem, s zarándokútra sem Lourdes-ba mentem, hanem Márianosztrára . . . Így gondolkoznak azok a tarka csoportok is, melyek a Duna mentén Pestről fölfelé és Párkánytól lefelé Nosztrára törekszenek. Mennek, bandukolnak, csevegnek, énekelnek, imádkoznak, fohászkodnak. Hátukon viszik az elemózsiát fehér batyukban, kezükben az olvasót, hónuk alatt a csizmát, ha új ; ha pedig már régi, kopott szerszám, akkor a lábukon is eltűrik. Minden csoport élén a keresztvivő halad. A keresztvivő vagy jókora kamasz, vagy öregebb, megvénhedt ember. S az így van jól ; mert a keresztet csak azok viselik könnyen, kik vagy nem érzik terhét, vagy beletörődtek . . .»¹

Így csak az egészen nagyok írnak ; a megérkezettek, kik maguk mögött hagyták a keresés bozótjait, a sejtések dadogásait, a közepesség hunyorgásait, kínlódásait és fontoskodásait. S akik így tudnak szólni, azok jogcímet szereztek arra, hogy tőlük tanuljanak beszélni a következő nemzedékek. Homeros a görög műveltségnek magától értődő alaptőkéje volt ; Dantét minden olasz olvassa. Széchenyit, Prohászkat mikor olvassa minden magyar?

¹ ÖM 8, 122. k ; 47.

Ezek a nagyok azonban nemcsak beszélni tanítanak, hanem beszédjükkel megnyitják a szemünket. Aminek ők nevet adtak, azt azután már mi is látjuk, értékeljük, néven szólítjuk. Aki igazán gazdagít és fejleszt egy nyelvet, a nemzet szellemét tágítja és mélyíti. Mit köszönhet e tekintetben a magyar génusz Prohászka nyelvgénuszának, abból ízelítőt adott Sik Sándor tanulmánya.¹ Ha valaki ezt a föladatot teljesen elvégezné, akkor megint új világításban állna előttünk Prohászkanak, a gondolkodónak igazi nagysága. A nyelv ugyanis, amint Klages helyesen mondja, a legnagyobb filozófus.

4.

De nem folytatom. Itt elmosódnak azok a határok, melyeket meg szoktunk vonni tudomány és művészet között. De csak azért, hogy egy új dimenzióban, a geniális meglátás magaslatán egységbe fonódjanak tudomány, tudományelőtti sejtés és tudományfölötti intuíció. S itt van annak az antinomiának megoldása, mely elé Prohászka tudományosságának kérdése állít bennünket. Bizonyos ugyanis, hogy leszámítva a fiataalkori, 1894 előtti dolgozatokat, Prohászka gondolatfejtésének adaequát formája nem a szokásos értelemben vett tudományos értekezés — az ő filozófiájának breviáriuma nem ezeknek az értekezéseknek gyűjteménye (*ÖM* 13. és 14. kötete), hanem a *Magasságok felé* (8. k.). Bizonyos az is, hogy először tapogatózva, de az 1910-i áttörés után teljes határozottsággal a tudományos megismerés értékét és jelentőségét második helyre teszi a tettel és léttel szemben. Mintha nem a látás, hanem a tett volna az ideálja; nem *contemplatio*, hanem *actio*!

Pedig, akármilyen különösen hangzik az eddigi megállapítások után, Prohászka szenvedelmes szerelmese a látásnak. Mikor órákon keresztül ott térdel az Oltáriszentség előtt, mi mást tesz, mint Jean de Vianney-nek tőle oly szívesen idézett adoráló parasztja: *Je le vise, il me vise!*? Milyen

¹ Sik S.: *Gárdonyi, Ady, Prohászka; lélek és forma a századforduló irodalmában*. 1928. p. 382.

elemi szenvedelmességgel tör ki belőle időnkint a keresztény remény és vágy : látni Istent, szemtül-szemben arcába nézni Jézus Krisztusnak ! Hogy' tud rajta feledkezni szinte óraszám a reggeli harmatcseppen, a legegyszerűbb nyíló virágon, a nyári napban fürdő falevélen ! Milyen szomjas és hálás lélekkel tud fogadni minden információt !

Nem tudom elutasítani azt a régi gondolatomat, hogy Prohászka legmélyebb struktúrájában nem az a fáradhatatlan tett-embere, aminek az utolsó emberöltő megismerte, hanem ellenkezőleg a platonai eros szellemében szerelmese — a szemléletnek. Ebben az esetben akcióis filozófiája csak karakterológiai értelemben vett kompenzációja egy teljesülést nem ért titáni kezdésnek és igénynek, csak racionális alátámasztása és igazolása egy heroikus áldozattal kötelességből vállalt aktivitásnak. Az 1911 utáni naplójegyzetekből a megfelelő hangelemzővel rendelkező lelki hallásnak nem lehetetlen kivenni a személyiség legmélyebb magvában csirázó és feszülő én-igénynek a világosan fölismert kötelességgel és a szociális adottságokkal folytatott ezt a megrendítő harcát.

De bármint van, bizonyos, hogy Prohászka a tudomány elleni ismeretelméleti harcát nemcsak hogy a tudomány nevében és a tudomány fegyvereivel vívta, hanem szabad azt mondani : a tudomány érdekében, a több és jobb tudás érdekében. Éppen mert látni akart, a látásra hivatottak szenvedelmességével, ezért mondotta ki oly élességgel, hogy tudományos ismerésünk a tudhatónak csak kis részét láttatja meg : az egyetemes vonatkozásokat — a mai szabatosabb noetikai nyelvhasználat azt mondaná : az ismeret-vonatkozásokat. Azonban elszalasztja egyrészt azt, ami színt, változatosságot, erőt, életet jelent : a konkrét létező egyedi valóságot — hisz régi igazság : individuum ineffabile ; másrészt a transzcendens világot csak halvány, erőtlén körvonalakban sejteti meg. De Prohászkanak látásra szomjas lelke nem akar és nem tud lemondani a teljes valóságról ; ezért nem tagadja és nem veszi tudatlanra, de maga mögött hagyja azt a darab valóságot, melyet a tudományos megismerés nyújt, és géniuszának titáni erejével ráveti magát arra a megismerő

szervre, mely a valóságot a maga teljességében, beszédes és mozgató egyediségében és egyúttal transzcendens begyökérezésében fogja meg. Ez a geniális meglátás, a művészi koncepcióban és a tettben való megélés és a misztikai megérintés.

Itt végelemzésben a régi ismeretelmélet alapelvének végiggondolásáról van szó: *Omnis cognitio fit secundum similitudinem cogniti in cognoscente* (Szent Tamás),¹ de a Plotinos-Goethe-i fordulatban: *Wär nicht das Auge sonnenhaft, wie könnten wir das Licht erblicken?* A teljes valóság csak annak nyílik meg, aki maga belenyílik a teljes valóságba. S minthogy a szerető vágy messzebb ér, mint a mérő értelem, a sejtés tovább, mint a látás, a legnagyobbak mindig rész szerintinek, darabosnak találják, amit ismerésben e világ nyújt nekik — *in speculo et aenigmate* (Szent Pál); és minden törtetésük s legáhítatosabb vágyuk és sejtésük a teljesség, melynek eljövetelekor véget ér, ami darabismeret. Newman, a XIX. századnak egyik legmélyebb és legfinomabb szelleme, Prohászka rokona, de nem ismerőse, ezt kívánta síriratának: *Ex umbris et imaginibus ad veritatem*. Ez jár Prohászkanak, a gondolkodónak is.

S így Prohászka tudós mivolta megértésének is kulcsa, mint minden nagy ember élete művének, maga Prohászka; az az egyszeri, soha többé vissza nem térő, kimeríthetetlen és elemezhetetlen valami, aminek neve és lényege Prohászka Ottokár. Prohászka a tudós és a több, mint tudós, Prohászka a látó és útmutató egy centrumba utal; és az a prohászka-i egyéniség. Kortársai számára élő alakjának minden szava és gesztusa, sőt hallgatása, egy-egy megnyilatkozás volt. Ma is ez az egyéniség, úgy, amint írásaiból élénk lép, egy egységes nagy reveláció. Nem egyes kijelentéseivel és fejtegetéseivel — egész mivoltával, egyéniségének élő egységével mutatja meg, hogyan kell nézni magunkat és másokat, nemzetünket és korunkat, természetet és szellemet, földet és eget, ha igazában látni akarunk.

«Van az emberiségnek egy régi éneke, — így kezdi Prohászka egyik első tudományos munkáját — mely bölcső-

¹ S. Thomas: *De veritate*. 2, 5.

dala és búcsúztatója is, mely nincs kottákra szedve, hanem a szív érzelmeiben hangzik ; ez a dal az elveszett paradicsomról szóló ének».¹ Ma mintha veszendőbe menne annak az elvesztett paradicsomnak utolsó foszlánya is: a valósággal, az étellel való vonatkozásunk közvetlensége. Gépei között az ember maga is elgépesedik, elkülsőségesedik, eltömegesedik. Ebben a jelleme-, sőt jellege-vesztett, elbetegesedett és elmesterkelt világban Prohászka titáni alakja úgy jelenik meg, mint egy elsúlyodt régi erős világnak hazajáró lelke ; és mintha vele újból életre kelne, mint az óceánból kiemelkedő Atlantis, az az elveszett külön világ. Arcán, tekintetén, akcentusán, gesztusán a *homo divinans* hamvassága és mélysége, és felsőbbisége, tősgyökeres életstílusával megtanítja ezt az elvetélt homo faber-t arra, ami tudományokon és filozófiákon, technikán és kultúrán túl végre is a legszükségesebb : harmóniában letöretlen énünkkel, harmóniában Istennel, emberrel és világgal, élni az emberhez méltó erős, szép és szent életet.

*

Ma inkább, mint valaha, van okunk magunkbaszállással és áhítattal fölneézni Prohászka székuláris alakjára és elgondolni előtte legnagyobb gondolatainkat, elővenni legszentebb fogadásunkat, megtartani legőszintébb lelkiismeret-vizsgálatunkat. Mert, csak valljuk meg, adósa maradtunk mi, mint annyi más nagyunknak, Prohászka nagyságának is. Megtapsoltuk tüneményes életét és meggyászoltuk hős halálát ; és azután visszatértünk kicsinységünk kerékvágásaiba. Gyönyörködtünk abban a hajnalban, melynek neve Prohászka volt ; de nem vállaltuk szülő éjtszakájának kínjait. Elragadtatással néztük sas-repülését ; de nem nőtt szárnyunk, mikor hallottuk és olvastuk szavát. Elámultunk az új világon, melyet megnyitott ; de nem léptünk be törvényébe.

Sőt a tömeg szintező pszichológiájával hovatovább nem is találtuk oly rendkívülinek ezt a világot ; és amikor már belőle éltünk, úgy tettünk, mint azok a primitívek, kik

¹ ÖM 2, 3.

nem tekintik kötelességüknek tisztelni a napot, mert hiszen az akkor szórja fényét, mikor úgyis világos van, hanem áldoznak a holdnak, mely a sötétnek világít . . . És amikor a tanításon és szemnyitáson túl közeledett felénk a nagy kötelezettség, amit az ő küldetése számunkra jelent, kezdtük elhárítani, azzal az ürüggyel is, hogy voltaképpen nem is az objektív tudományos igazság beszél itt, hanem egy fényes, de mégis csak szubjektív lélek szép délibábos álomvilága. Ezért kellett megmutatni, hogy Prohászka géniuszának megbízó leveléről nem hiányzik az Akadémia, a tudomány hitelesítő pecsétje.

Nem áltatom én magamat. Olyan kornak megyünk elébe, mely a tudományt majd igen kevésre becsüli; mindenesetre kevesebbire, mint mi és atyáink becsültük és áldoztunk érte. Az a különös vihar, mely e kor lelkét kavargatja, hovatovább fölveri Minerva ligeteit is. De pillanatig sem kétséges, hogy ez a hullám sem fogja elsodorni a tudományosságot és hivatását: megvesztegethetetlen tárgyszerűséggel keresni, elmélyíteni, virrasztani, őrizni, terjeszteni az értékvilágot, az igaznak, jónak, szépnek, szentnek örök országát; ha mindjárt szorosabb frigyre is kényszerül majd a konkrét valósággal és a teremtető génusszal, a XIX. századi tudomány-eszmény föntjelzett korrektívumának értelmében. S ebben az átmenetben új értékkel és új hivatottsággal ragyog föl Prohászka alakja. Gondolkodói étoszával és teljesítményével benne gyökerezik a multban és a tudományosság hagyományos talajában, tudományfölötti látói génuszával és páthoszával pedig a jövőbe mutat, mint az Aquaeductus maximus-nak egy fejedelmi íve, hivatva termékenyebb jövőbe vezetni át a multnak szellemi föladatait, eszményeit és erőit.

Az Akadémiának pedig nobile officiuma marad napi divatokon és hangulatokon túl az értékskála örök normája szerint odaállítani a nemzet elé az ő igazi értékeit. Nincs kétség benne, hogy Szent István hatalmas integrációs elgondolása szellemében szüksége, életszüksége a magyarnak a transzcendens világnak, a szellemi megújulás ősforrásának és az eszmények honának realitását sodró erővel föltárni ez

előtt a metafizika ellen váltig tusakodó nép előtt s kitartó nemzetnevelő munkával és művészettel úgy a lelkébe gyökereztetni, hogy illúziók nélkül tudja számbavenni a maga adottságait és törhetetlen hittel szívósan merjen áldozni eszményeiért. Kétszeres szükség ez most, mikor történeti sorsunk és a mostani világfázis az erőnek és reménynek minden más forrását betemeti, illetőleg hívságosnak bizonyítja. Ebben a tekintetben, úgy gondolom, Széchenyi mellett első sorban Prohászka gényusa az, melyet megillet ma és holnap és századokra a *praeceptor Hungariae* helye és hivatása.

SCHÜTZ ANTAL.

MAGYAR RENAISSANCE, MAGYAR BAROKK.

— Harmadik közlemény.¹ —

Bár a határozott válasz megadása, sajnos, szinte lehetetlen, a győri adatokból mégis vonhatunk némi következtetéseket. Itt, Győrött, és a jelek szerint máshol is, az első évtizedekben a jezsuiták szívesen vettek fel iskoláikba protestánsokat, még pedig a két legfelső osztályba is, amelyekbe pedig, a szabályok szerint, csak katolikusok lettek volna bocsáthatók. De mert a cél az idegen, protestáns környezet felbontása, aminek legegyszerűbb módja a fiatalság katholizálása, nem ragaszkodnak a szabályok érvényesítéséhez. A győri gimnáziumban tehát az első félszázadban állandóan vannak protestánsok, néha többen, másszor kevesebben, 1637-ben 246 katolikus mellett 92 evangélikus, 26 református, a következő évben 195 katolikus mellett 56 evangélikus, 24 református; 1647-ben e számok így alakulnak: 176, 9, 3, viszont 1652-ben 288, 70 és 11. A protestánsok valamennyi osztály közt megoszlottak, s elég sokan voltak közülük az említett két felső osztályban; 1637-ben a rhetorok közt 22, a poéták közt 9. Ezek az adatok feltétlenül igazolják azt, hogy a jezsuiták bíztak nevelésük és hatásuk sikerében, s hogy reményeik nem mentek füstbe, az már abból is következtethető, hogy iskolájukat — a jelek szerint — az alapítás után csak félévszázaddal zárták el a protestánsok elől. A siker beszédes bizonyítéka, hogy 1642-ben a parvisták osztályának 41 evangélikusa közül 14-et térítettek át. Valószínűleg másokat valamelyik felsőbb osztályban sikerült megnyerniök. 1650-től kezdve a rhetorok és a poéták közt

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1936. évi 702. és 703. számában.

már csak 1—1 protestáns akad, 1656-tól kezdve pedig kizárólag katolikusokat találunk e két osztályban. Bizonyára nem azért, mert addigra minden protestáns ifjat áttérítettek. De hogy volt eredményes térítés, azt éppen az az indokolás mutatja, amellyel 1654-ben az egyik protestáns tanulót szülei kivették az iskolából: félnek, hogy gyermekük katolikussá lesz. A XVII. század második felében, úgy látszik, a jezsuiták már érvényesítik az említett szabályt; 1661-ben a rhetorok közt lévő evangélikust évközben eltávolítják, «mert nem tért meg». Sőt egy fokkal tovább is mentek, amidőn a syntaxista osztályból két evangélikust és egy reformátust ugyanezen indokolással küldöttek el.¹ Abból a folyamatból, ahogyan a három felső osztály fokozatosan tiszta katolikus lesz, bizonyára joggal következtethető, hogy a jezsuiták nevelése eredményes volt, mert sikerült protestáns ifjakat áttéríteni. Nem mindenkit, az kétségtelen. De az ilyeneket a XVII. század közepén túl már szélnek eresztették, jeléül, hogy a megmaradottak nevelésével pedagógiai tevékenységüket befejezettnek látják. A felső osztályok kizárólag katolikus tanulóinak egységes szellemű nevelését így könnyebben is sikerült biztosítaniok.

Ami a protestánsokat a jezsuita iskolákba vonzotta, az a korszerű, magas színvonalú nevelés volt. Ez a mágneses hatás máshol is nyilvánult. Így Besztercebányán, ebben a művelt városban, midőn megjelennek a jezsuita misszió tagjai és tanítani kezdenek a XVII. század közepén, protestáns szülők is hozzájuk adják gyermekeiket, maguk a jezsuiták pedig büszkén hirdetik, hogy a városi tanács eltiltotta a régi protestáns iskola tanulóit a disputációkban való szerepléstől, nehogy nyilvánvaló tudatlanságuk a város szégyenére legyen.² Bethlen Gábornak az utasítása pedig, amelyet unokaöccse nevelőjének adott, lelkére kötve, hogy «ne magyar scolákban való hitván szokás szerént, hanem more Jesuitarum exerceálja magát» a gyermek, annyira közismert, hogy szinte restel-

¹ U. a. 92. 1. és a tabellák.

² Jurkovich E.: *A besztercebányai kir. kath. főgymnasium története*. (A főgymnasium 1894/5. évi értesítője.) 35., 10. l.; u. a. Pótfüzet a főgymnasium történetéhez. (1899 1900. évi értesítő.) 5. l.

kedve utalunk rá. Ami a jezsuita oktatási módot a «régii» fölé emelte, az az újszerűsége volt, a régi humanista iskolázással szemben a modernebb, korszerűbb, azaz : barokk jellege.

E szerint protestánsok is élvezhették e nevelés előnyeit, az hozzájuk, az ő köreikbe is eljuttatta a barokk világnézetet. A hatás nagyságát, a kutatás mai fokán, nem tudjuk lemérni. Az azonban ismét bizonyosnak látszik, hogy nagyobb-méretű volt a XVII. században, mint a rákövetkezőben s így, ha érdemnek tekintjük, hogy «a barokk gondolkodás a műveltebb osztályokban, a nemesség és városi polgárság körében, katolikusoknál és protestánsoknál egykép elterjed», ez megint a XVII. század javára billenti a mérleget. Láttuk ugyanis a győri adatokból, hogy ott az első évtizedek liberalitása után fokozatosan csukták be az egyes felsőbb osztályok ajtait a protestáns diákok előtt, ami azt jelentette, hogy az áttérni vonakodók kiszorulnak a közvetlen jezsuita hatás alól. 1676-tól kezdve a győri iskolai anyakönyvek semmiféle, a tanulók vallására vonatkozó bejegyzést sem tartalmaznak. Azt következtessük-e ebből, hogy végleg kimaradtak a protestáns gyermekek? Ma nem tudunk erre a kérdésre feleletet adni. Sajnos, máshol is cserben hagynak monografiáink. A besztecebányai jezsuita kollégium történet-írója forrásának azon 1657-i adatához, hogy protestáns szülők is elviszik gyermekeiket a jezsuitákhoz, megjegyzi, hogy «a későbbi időkből is elég sok adatot lehetne még felsorolni», de hogy mely évekből, vajjon még a XVIII. századból is, arra vonatkozólag nem ad felvilágosítást. Az esztergomi jezsuita gimnázium monografusa pedig a XVIII. századi diákok vallására vonatkozólag ezt a meggyőződését fejezi ki: «Azt hiszem, legnagyobbrészt katolikusok», csak a néhány görög keleti képez kivételt, az ő nevük mellé odajegyzték az anyakönyvbe a «rascianus» szót, s még 1782-nél is azt említi, hogy II. József «a katolikus iskolákba járó egy-két más-vallású tanuló miatt» tiltotta el az egyház által rendelt imádságokat.¹ A győri elzárkózás fokozatos menetéből,

¹ Vojnits D.: *Az esztergomi káptalani iskola és gymnasium története*. II. rész. (A főgymnasium 1895/6. évi értesítője.) 23. l.

továbbá a protestáns öntudat megerősödéséből, amely a végső veszélybe jutott egyházakat az iskolaügy megreformálására, modernizálására, az egyes családokat pedig arra készítette, hogy gyermekeiket messze földre, de protestáns főiskolákra küldjék, arra vélünk következtethetni, hogy a jezsuita iskoláknak a protestánsokra gyakorolt közvetlen hatása a XVIII. században csekélyebb lehetett, mint az általunk *magyar* barokknak nevezett korban.

A jezsuita nevelés természetesen nem csupán ismeretanyagot származtatott át az egymást felváltó nemzedékekre. Amit a fiumei rendház évkönyvírója az 1702. évhez feljegyzett, az általában jellemzi valamennyi jezsuita iskolát és a jezsuita iskolázást: «A tudományokkal együtt becsöpögtettük a tanulóba az istenfélelmet».¹ De a tanuló, amikor megvált az iskolától, nemcsak lelki életének irányítására szolgáló és — amint ezernyi példa mutatja — haláláig elegendő útmutatósokkal volt bőségesen ellátva. Az iskolában azt is megszerezte, amit társadalomszemléletnek nevezünk s ami a világnézetnek, mai felfogásunk szerint, igen fontos része. A barokk művelődés egyik tudós kutatója emelte ki azt az érdekes és feltűnő vonást, hogy Opitz Márton, aki Bethlen gyulafehérvári iskolájában is tanárkodott egyideig, sokat forgatott poetikájában a tragédiát és a komédiát nem a bennük kifejeződő érzelmek, hanem a szereplő személyek társadalmi helyzete szerint határozza meg. A tragédia hőseiül tehát előkelőket, a fejedelmi környezet tagjait lépteti fel, a komédiában pedig csak alacsony sorsuakat, mert az a «tragikus», ami az udvarban játszódik le, s az a «komikus», ami a «hitvány személyzettel» történik.² Ez az elméleti utasítás, amelytől mai esztétikai felfogásunk ugyanolyan mértékben különbözik, mint az általa képviselt barokk társadalomszemlélettől szociális érzékünk, a mi jezsuita iskoláinkban már a XVII. században a tananyag tartozéka lett. Határozottan bizonyítja ezt az a kézíratos munka, amely valamelyik

¹ Fest A.: *Adalékok Fiume iskolaügyének történetéhez.* (A főgimnázium 1900 I. évi értesítője.) 19. l.

² (H. Naumann—) G. Müller: *Höfische Kultur.* Halle, 1929. 81. skk. l.

XVII. századi tanárnak volt a vezérfonala s a győri jezsuiták hagyatékában maradt fenn. Tudós ismertetője, Acsay Ferenc, helyesen mondja, hogy segítségével mélyebben bepillantathatunk a jezsuiták tanítási módszerébe, de — tegyük hozzá — egyszerűsmind szellemébe is. A könyv a helyes szótagolástól kezdve minden részletre kiterjedő utasításokat tartalmaz a retorika és poétika gyakorlati művelésére s így egyebek közt szól a tragédiáról és komédiáról is, teljesen Opitz, illetőleg a barokk-kor szellemében. A tragédia személyei tehát kitűnő származású férfiak és nők : hercegek, fejedelmek, királyok vagy vértanúk, a komédiáé rendesen nem-nemesek, polgárok, faluról vagy kisebb helységekből valók. A tragédia azért jeleníti meg a színpadon a kiváló személyek cselekedeteit és szomorú sorsát, hogy részvétet keltsen, a komédiának viszont, amely tárgyat a közönséges életből meríti, nagyobbára víg a cselekménye s vígan is végződik, mert a magánélet erkölcsi szokásait, bohóságait viszi jókedvűleg a színpadra.¹

A tananyag, az ismeretek halmaza tehát, amelyet a tanuló elsajátított az iskolában, oly energiaforrást rejtett magában, amely az életben első lépéseit megtévő ifjút arra képesítette, hogy a tényleges társadalmi erőket felismerje és sorsát azok tekintetbevételével irányítsa. Valószínű, hogy maga a tananyag a barokk «szellemét» sok más vonatkozásban hasonló módon sűrítette magába és oltotta azt át a fiatal-ságba, ilyenképpen — mint minden igazi nevelés — szilárd világnézetet építve ki számára.

Bár úgy véljük, hogy a jezsuita iskolát elvégző köznemes vagy polgár a barokk műveltség részesévé lett annak az ismeretanyagnak a birtokában, amelyet az iskolában megszerzett és azon nevelés hatása alatt, amelyben a jezsuita páterek részesítették, mégis, hogy ne lássék erőszakoltnak feltevésünk, még azt az engedményt is megteesszük, hogy csak azt tartjuk «igazi barokk embernek» a XVII. században,

¹ Acsay i. m. 75—83. l. kitűnő, részletes ismertetését adja. A magyar történetre vonatkozólag felsorolt munkák (83. l.), amennyire meg tudtuk állapítani (Inchoffer, Ortelius, Bonfini, Ens stb.) XVII. századi kiadásúak, így következtettünk a kéziratok könyv korára.

aki oly «életformát, belső, lelki magatartást» szerzett magának, amely megfelelt a jezsuitáktól a «magasabb erkölcsi szférában» kifejtett működés ideáljainak. Mondjuk, hogy — bármily abszurdum is — aki kilépett az iskolából, annak szellemét, mint a port lerázhatta magáról. Lehetetlen azonban ugyanezt tételezni fel arról a tanulórról, aki egy Mária-kongregáció tagja volt. Itt, a barokk vallásosság e sajátos alakulatában igazán mélyrehatóan megismerkedhetett azzal a szellemmel, erkölcsi felfogással, etikai szemlélettel, amelyet a jezsuita rend el akart terjeszteni. Innen már feltétlenül kellett vinnie magával annyi útravalót, hogy éveit a barokk életideál szolgálatában tölthette el. A győri Mária-kongregáció évkönyvének feljegyzései — ismét csak példaképpen ragadjuk ezeket ki — valóban arról tanúskodnak, hogy ott a XVII. században nyilvánuló barokk vallási rajongás semmiképen sem maradt el a XVIII. századi mögött. A tagok nemcsak a legnagyobb buzgósággal végezték az exercitia spiritualia-t, hanem mindegyikük — felvételt is csak ily feltétellel nyertek — külön ájtatossággal rótta le tiszteletét Szűz Mária iránt. «Ez ájtatosságokat aztán rendesen szigorú önsanyargatással hozták kapcsolatba. Így sokan voltak, akik Mária tiszteletére kilencszer írták le nyelvökkel az Üdvözlégy-et úgy, hogy nyelvökből bőségesen serkedzett a vér. (1688.) Volt olyan is, aki a nagyhét minden napját másképp tisztelte meg : hétfőn egész nap ciliciumot viselt ; kedden tövises korbáccsal verte magát, pénteken egy álló óráig állt egyhelyben kiterjesztett karokkal. 1632-ben a bőjtben a tagok nagyon kérték a ciliciumot és a korbácsot». «1638-ban is nagy buzgósággal gyakorolták az önsanyargatást nemcsak a tanulók, hanem a külső tagok, sőt a nem katolikusok is, hetenkint háromszor : szerdán, pénteken és szombaton».¹ Mindezek a XVII. századból származó feljegyzések. Sajnos, forrásunkból nem tűnik ki, hogy vajjon már nem a XVIII. században történtek-e az önsanyargatásnak olyasféle esetei, hogy egyesek «törrel szurdalták testöket s annyi vérök folyt el, hogy elbágyadtak bele», vagy hogy egy diák «kisujját forró viasz-

¹ U. a. 160. l.

ban tartotta mindaddig, míg csak össze nem égett», s ezért nem is óhajtjuk tanúskodásukat igénybevenni. Azt hisszük ugyanis, hogy a kétségtelenül XVII. századi esetek meggyőzően bizonyítják, hogy a barokk vallásosság már akkor életformáló erővé lett a magyar katolikus társadalomban.

Ez egyes példák láttára mindenki elismerheti, hogy nem túlzott a magyar jezsuiták történetírója, amidőn így foglalta össze olvasmányai eredményeit: «A XVII. században nemcsak az országnak összes prímásai, majdnem megannyi főpapjai, összes katolikus nádorai, legnagyobbbrészt az ország főnemesei a kongregációkban mély vallásosságra nevelve léptek az életbe. hanem a honi polgárság színe-java a kongregációkban nyerte vallásos buzgóságának mélyre vetett alapjait»¹ Azt se felejtsük el, hogy a kongregációk már a XVII. században társadalmi különbség nélkül magokban egyesítettek nemcsak a tanulóifjúságot, hanem az egyházi és világi rend kimagaslóbb tagjait is, így Győrött 1659—61-ben püspököt, prépostot, kanonokokat, plébánosokat, tábornokokat, kapitányokat, alispánt, orvosokat, harmincados tisztviselőket, városi jegyzőt stb.,² akik együttesen bizonyára kiteszik a művelt katolikus középosztályt. Az egymást követő nemzedékek, a még tanuló ifjak és a magasállású előkelők közt így teremtenek a kongregációk szoros kapcsolatot és kovácsolják őket össze egyetlen zárt hadsereggé, amely világosan látja az eléje tűzött célokat. A kongreganisták számra sem jelentettek valami kis elitet, aminek következtében az általuk képviselt műveltség nem úszott olajfoltok gyanánt a felszínen. «Az évkönyvekre támaszkodva — olvassuk a jezsuita-rend történetírójánál — bizvást állíthatjuk, hogy a XVII. században 1683-ig a 18—22 kongregációs városban évenként 20—30,000 kongreganista sorakozott Magyarország szűzi Pátrónájának zászlaja alá. E számból tán 9000 szodális esik a műveltebb körök kongregációira, amelyek alatt elsősorban

¹ Velics i. m. II. 156. l.

² Acsay i. m. 154. skk. l. Besztercebányán is a kongregáció «tagjait a lakosság minden rétegéből toborozta össze». Jurkovich: Pótfüzet. 6. l.

a tanulóifjúság, azután a papság, a nemesség, a polgári és katonai hivatalnokvilág Mária-társulatait értjük.»¹

Amire e szavak is utalnak, hogy t. i. a társadalom alsó rétegei, a nép is részese volt a barokk vallásos műveltség bizonyos elemeinek. nem kell már kitérnünk. Mindazok a módok, amelyek a XVIII. században a nép hitéletének az elmélyítésére szolgáltak, alkalmaztattak már a XVII. században is, kezdve a polgárok részére alapított kongregációktól és körmenetekről — 1639-ben Nagyszombatban a feltámadási körmenetet zenekar kísérte, a nép pedig magyar, német és tót egyházi énekeket zengett² — a búcsúkon keresztül a gyónás és áldozás gyakori megismétléséig. Csak példaképpen említjük meg azt a magyar szempontból is felemelő tényt, hogy 1676-ban hódoltsági falvakból 18 plébános háromezer főnyi körmenetet vezetett a selmecbányai Nagybaldogasszony-templomba.³ A nép pedig, annak jeléül, hogy a jezsuiták fáradozása nem volt hiábavaló, a hála kifejezésének olyan módján fizetett a jótéteményekért, amely a legigazabb ellenértéknek számítható: örömmel várta és hallgatta a missziók tagjait. Így a XVII. századi Nagyszombat látványosságai közé tartozott az a gyakori jelenet, hogy sáros időben egy-egy jól megtermett tót jobbágy hátán vitte a fiatal jezsuitát a környékbeli falvakba, amelyek lakosai már türelmetlenül várták a katechizálás vagy a prédikáció kezdetét.⁴ A barokknak a népre gyakorolt hatásával azonban már nem kell foglalkoznunk, mivel csak a «nemzet műveltebb, felemelkedésre képes osztályaira» vonatkoztatva kellett igazolnunk, hogy a XVII. század — a «magyar renaissance»-ra jellegzetes vonásokon messze túlmenőleg — magyar barokknak joggal nevezhető.

Azt állíthatná még valaki, hogy az ország nagy része a török alól csak a XVII. század végén szabadulván fel, az egész magyarságot összefogó barokk művelődés kiteljesedésének az alapjai is csak a XVIII. században létesültek.

¹ Velics i. m. II. 155. l.

² Leírását, Dobronoky György tollából, közli Dankó J.: *A húsvéti isteni szolgálat a régi magyar egyházban*. Esztergom, 1872. 58. skk. l.

³ Szártorisz i. m. 28. l.

⁴ Velics i. m. II. 72. l.

Ily szofisztikus érvelésre azonban csak az ragadtathatja magát, akinek a művelődésről, annak valamely nemzeti közösséggel való társadalmi kapcsolatairól gyermekes nézetei vannak. Könnyű volna egyszerűen arra hivatkoznunk, hogy e szerint Trianon óta a csonkaország lakossága műveltségében megállásra, mozdulatlanságra kényszerült, amelyből csak akkor jutna ki, ha az elszakított területek magyarságával újra egyesül. A szofisztikus okoskodásnak ad absurdum vitele helyett maradjunk azonban a barokknál és állapítsuk meg, hogy annak vallásos tartalma a XVIII. században sem tudta az egész magyarságot jobban áthatni, mint az előzőben, mert a protestáns lakosság a jezsuita ellenreformációnak most már népi ereje minden megfeszítésével ellenszegült, a Duna mentén csak úgy, mint a Tiszántúl vagy Erdélyben s barokká csak annyira színezte át művelődését, amennyire ezt, önszántából, a XVII. században is megtette.

Amidőn a «magyar barokk» elnevezést így a XVII. századnak igényeljük, nem akarjuk azt állítani, hogy a katolicizmus határvonalai közt III. Károly alatt a barokk vallásos érzés nem fejlődött. Erre határozottan nyilvánuló adataink vannak. Annak kell tekintenünk, hogy pl. amíg Selmezbányán a jezsuiták hivatalos megállapításai szerint 1683-ban a gyónók és áldozók száma csak 7000, 1691-ben meg 17,000 volt, addig 1730-ban ez a szám 34,900-ra emelkedett.¹ Igaz, a lakosság számbelileg is megnövekedett négy évtized alatt, mi azonban készséggel következtetünk arra, hogy a vallásssosság elmélyült. A kongregációk fiatal tagjainak önsanyargatásban kitörő rajongására is új, a XVII. században még nem említett példákat találhatunk. Pl. Kassán az egyik kongreganista «Krisztus fájdalmaait akarván átérezni, durva fából összetákolt egy keresztfát s azon aludt több éjen át», ugyanott «néhány merészebb tanuló saját mellére tollkésével véste Mária nevét», stb., amit Eperjesen szintén megtettek a diákok.² A magyaros jellegre is hoz-

¹ Szártorisz i. m. 28. skk. 1.

² Farkas i. m. 187. skk. 1. Ruby J.: *Az eperjesi kir. kath. főgymnasium története* alapításától a jezsuita-rend eltörléséig. (A főgymnasium 1888/9. évi értesítője.) 50. l.

hatunk fel példákat : a XVIII. században a nagyszombati előkelő ifjak nem a középkori egyszerű diákruhára, a tógára emlékeztető öltönyben jártak, hanem «kizárólag magyar ruhában : magyar csizma, tollas kalpag, dolmány, mente és szűkszabású nadrág volt a teljes öltözkék». ¹

Bár a «nyugati történetirodalomban» kiváló írók képviselik azt a felfogást, hogy a jezsuiták a nép vallásos életének vezetése terén is «ragyogó, de éppen ezért felszínes tömeghatásokra törekedtek», ² mi mégsem helyezkedünk erre az álláspontra, hanem elismerjük, hogy a barokk művelődés a XVIII. században valóban megcsillogtatott imitt-amott egy-egy újabb színt, jeléül annak, hogy a rendszer, amelyen e művelődés épülete nyugszik, változatlanul fennáll. Ugyanakkor azonban a hervadás tünetei is észrevehetők. Azok, amelyek az önmagát túlélő rendszert szokták jellemezni, amikor már csak saját tehetetlenségi nyomatéka tartja össze. Az iskolák életét fegyelmezetlenségre valló jelenetek zavarták meg. A század közepe felé a nemesi konviktusok növendékei «elégedetlenkedni, lázongani kezdettek, és a jezsuitáktól elfordult főpapok az előljárókkal szemben sokszor az ifjúságnak adtak igazat». A nagyszombati konviktusba 1757-ben kiküldött helytartótanácsosnak pl. arra vonatkozólag is felvilágosítást kellett kérnie a regensztől, hogy a diákok miért kószálnak a városban, miért járnak oly rongyosan, hogy a csizmából kilátszik a lábuk, miért oly piszkosak s a fizető növendékek miért részesülnek a fegyelmezésnél a többiekkel szemben kivételes elbánásban. ³ A kassai szemináriumból meg 1760-ban Barkóczy egri püspök, a későbbi primás, kénytelen volt kispapjait elvitetni s nevelésüket saját egyházmegyéjének papjaira bízni, mert elviselhetetlennek találta «a jezsuiták hanyagságát az intézet vezetése és igazgatása, úgyszintén a theológiai tudományok tanítása körül». ⁴ A főpapok és a közigazgatás vezetőinek elfordulásánál azonban sokkal

¹ Velics i. m. III. 113. l.

² Gothein i. m. 123. l.

³ Horváth Zoltán i. m. 183. skk. l.

⁴ Fináczy E.: *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában.* Bp. 1899. I. k. 187. l.

jellemzőbb, hogy a Mária-kongregációkban ellanyhul a lelkesedés. Győrótt már 1730-tól fogva megállapítható ez. A növendékekben a Mária-kultusz iránti rajongás lohad le, az előkelő egyháziak pedig nem igen érdeklődnek a kongregáció ünnepei és ügyei iránt, legalább így állapította meg mindezt a jezsuita gimnázium történetírója, — Acsay Ferenc — aki a bencés-rend tagja volt.¹ Az ellanyhulás Győrótt valóban igen korai, mert általánossá a kongregációkban csak az 1760-as évektől lett.² Mindez még nem a felvilágosodás hatása, nem külső propaganda eredménye. Zárt, szilárd az egész magyar társadalmi szervezet s az államhatalom segítségével a katholicizmus egyházi és világi vezérei a protestáns falvak jobbágyait ekkor szórják szét, ha azok pap és tanító nélkül maradva, még mindig vonakodnak áttérni.

Nem tekintve tehát a hervadás jelenségeit, éppen mert a fanatizmusnak igazi, XVII. századi példái megismétlődtek, nevezthetnők még a XVIII. századot magyar barokknak, a korábbi egyenes folytatásának. S könnyű is volna ezt megtennünk, ha elhallgatnók azt a nagy és bátor kezdeményezést, amelynek alakjában a magyarság a XVIII. század legelején megmutatta, hogy vannak nemzeti életének olyan energiái is, amelyek lényeges vonásokban ellenkeznek a magyar barokkot életrehívókkal. Hűtlenek legyünk azonban — csak azért, hogy pompázó kulisszákat állítsunk a gyanútlan olvasó elé — az igazsághoz, amelyhez ragaszkodva, Szalay Lászlótól és Horváth Mihálytól kezdve a ma oly gúnyosan emlegetett pozitivisták történetészekig mindenki előadta a Rákóczi-kor vallásügyi politikáját? Nem regényes korrajzot óhajtunk adni s így a rendszerbe vagy koncepcióba nem illő jelenségeket is meg kell vizsgálnunk. Mivel előljáróban már megjegyeztük «a modern nyugati történetírásnak» Huizinga útján nyert azon tanácsát, hogy a barokk-fogalommal nem tudjuk a kor egész jellegét megmagyarázni, nem fogunk kétségbe esni, ha az adatokból a magyar világnak oly része tűnik elénk, amely lényeges jegyekben elűt a magyar barokktól.

¹ I. m. 156. skk. 1.² Fináczy i. m. I. k. 134. l.

Az energiák ugyanis, amelyek a Rákóczi-korban felszínre törnek s mindenki számára láthatókká lesznek, éltek már a XVII. században is, sőt társadalmi kapcsolataikban visszavezethetők a XVI. századba, faji determináltságukban pedig talán még korábbra. Igazán korszakos jelentőségűek azonban akkor lesznek, amidőn történetformáló erejükkel létrehozzák azt a sajátos magyar alakulatot, amellyel a magyar barokk életét lezártnak tekinthetjük. Oly ellenmondásnak tűnik fel a barokk magyar korszakát már akkor befejezettnek látni, amikor jelenségei még évtizedekig uralkodók maradnak szellemi életünkben, hogy felfogásunk részletesebb körvonalozását nem mulaszthatjuk el.

Bár nem vonjuk kétségbe annak a felfogásnak a jogosultságát, hogy valamely világnézet uralma — beleértve gazdasági rendszerét is — addig tart, amíg az általa képviselt elvek határozzák meg a történeti élet jellegét, egyedül helyesnek mégsem tekinthetjük. A jogosultságot ugyanis mindössze az az előny biztosítja számára, hogy segítségével könnyen össze lehet foglalni az uralkodó vonásokat feltűntető adatokat. A magyar barokk és a felvilágosodás határvonala e felfogás eredményeképpen rajzolódott úgy ki, amint azt iskolai tankönyveink is előadják. Tehát Mária Terézia uralkodásának második szakában kezdenek feltűnni az újabb kort jellemző vonások, azonban a múlttal gyökeresen szakítva, csak II. József akarja Magyarországot és a magyar társadalmat a felvilágosodás szellemében átalakítani. Ezt az átmenetet ismertetni lehet adatokhoz ragaszkodó «pozitivista» módszerrel és szellemtörténeti frazeológiával egyaránt, az alapfelfogást illetően azonban a két előadás között nincs különbség, mindkettő szerint az a döntő, a kor jellegét meghatározó, ami a felszínen észrevehető. Ily fatalisztikus felfogású történetíró. végigtekintvén a magyarság múltján, az egymásra torlódó szellemi mozgalmakon, azoknak — hétköznapi szóval élve — értékén nem fog gondolkozni, hanem mindent magától értetődő jelenségnek tekint s e mozgalmak uralma szerint nevezi el a korszakokat. Ha sokan be is érik ennyivel, ez az igénytelenség még nem lehet akadálya annak, hogy a felszínnél mélyebbre ne próbáljunk hatolni. Ilyesféle kísérleteknél nem

lehet iránytűnk a nyugati kultúrkörben egymást felváltó művelődési egységek értékskálája. Túlságosan is bizonytalan körvonalúak ezek az egységek s ugyanakkor értékbeli különbség csak olyan módon tehető köztük, amelyet, mint önkényest, a tudomány kénytelen elutasítani magától. Bár egy mai angolszász laikus értékelheti a világtörténetet a renaissance-felvilágosodás-liberalizmus eszmetartalmának magaslatáról, egy középeurópai pedig a középkor-barokk-romanticizmus szemszögéből, a tudományos felfogás egyiket sem követheti, mivel minden korszakot egyformán fontosnak tart, elve lévén az, hogy a történeti jelenségeket maradéktalanul meg kell értenie. A magyar történet vizsgálatánál, meggyőződésünk szerint, van is olyan értékmérő, amely nem önkényesen a történetkutató szubjektív érzései alapján kerül használatra s így kár volna lemondani alkalmazásáról.

Úgy gondoljuk, hogy egy korszak szellemi tartalmának természetes élete akkor fejeződik be, amidőn valamelyik lényeges pontban, oly módon, amelynek helyességét majd csak a jövő fogja igazán bebizonyítani, tehát : a jövő szellemében, túlhalad a jelennek a tényleges helyzetet meghatározó felfogásán. Nem kétséges ugyanis, hogy egy világnézet uralma tetszőlegesen ideig fenntartható valamely társadalom életében hatalmi eszközök segítségével s még az a látszat is kelthető, mintha mindez az illető nemzeti társadalom akaratának megfelelően történnék. Ha azonban a «jogosultságát» így elveszített gondolatrendszer tovább hat, abból folytonos károk származnak a társadalomra, a nélkül, hogy az a világnézet, amelynek élete meghosszabbodott, megerősödött volna. Ezek a meggondolások eddig is érvényesültek történetírásunkban, hiszen az ilyen kifejezések, mint a magyar társadalom életének aktivitása, idegen abszolutizmus diadalmaskodása, nemzeti érdekek háttérbe szorulása stb. jól laikus közönségünk előtt, a barokk vizsgálatánál azonban még nem nyertek alkalmazást.

Ha ezt a hiányt pótolni óhajtjuk, legelőször a barokk világnézet sarkpontját kell megállapítanunk. Bár a barokk, mint minden világnézet, az élet ezernyi ezer vonatkozásában kifejezésre is juttatta szellemét, lényege a vallásról alkotott

felfogásban van és nem pl. a vele összekapcsolódott gazdasági rendszerben. A vallási probléma megoldása az uralkodó egyház keretei közt, ez volt a barokk szellemét leghívebben kifejező szerzetesrendnek nemcsak a törekvése, hanem elvégzésének az alapja is s ugyancsak a vallási kérdésnek az elsősege vezette sok helyen az államhatalom gyakorlóit, hogy a hitettség megvalósítása érdekében elnyomják vagy kiűzzék alattvalóiknak jelentős tömegeit, országuk közgazdaságának nagy kárára. A nemzeti vagy faji probléma éppen olyan kevésbé érdekli a barokk korban az emberiséget, mint a gazdasági vagy szociális; a vallás az a hatalmas erő, amely ellenségként állítja szembe az embereket. Az egy vallás jogosságát vitató felfogás uralkodik nálunk is a magyar barokk évszázadában, éppen ezért nem lehet korszerűtlennek nevezni hegemoniáját. Bár érvényesülése mögött társadalmi és állami hatóerők vannak, a lendület frissesége, a jezsuita rend hatalmas sikerei arról tanúskodnak, hogy a réginel elevenebb gondolat győzedelmeskedik a XVI. század megmerevedő élete felett. A mód, amellyel nálunk diadalmaszkodik, a középkorból származik s nem más, mint a kegyúri jog alkalmazása. A középkori egyház történetéből jól ismert, hogy a kegyúrtól függött a plébániák betöltése s a reformáció híveivé lett birtokosok sem tettek mást, mint gyakorolták ezt a jogukat, a nélkül, hogy eszükbe jutott volna, hogy így erőszakot tesznek jobbágyaik lelkiismeretén. Eljárásuk nem valami embertelen gögből, a nép megvetéséből származott tehát, hanem egyszerűen a középkortól átörökölt felfogásnak az érvényesítését jelentette, hogy ugyanezt tegye később a barokk is. Következőleg Pázmánynak épp olyan kevésbé lehet szemrehányást tenni miatta, mint bármelyik erdélyi fejedelemnek, noha az elv gyakorlása a valóságban nem kevesebbet jelentett, mint a jobbágyság tömegeit, megkérdezésük és vágyaik tekintetbe vétele nélkül, áttolni egy másik egyházba, mintha csak élettelen «létári tárgyak» lettek volna.

Ezzel az uralkodó barokk felfogással szemben a Rákóczi-kor a magyar táborban új egyházpolitikát kezdeményez és érvényesít, azt, amely többé nem középkori jellegű, hanem

annyira modern, hogy ma is vezérelve minden európainak nevezett szabályozásnak. Ennek a rendszernek a lényege, röviden összefoglalva, a humánus érvényesítése, annak elismerése, hogy a legszegényebb embernek is joga van, függetlenül földesura akaratától, saját lelkiismeretének szavát követni a hit dolgaiban és általában a kisebbségi jogoknak — vallásügyi vonatkozásokban — tiszteletben tartása. Amíg az uralkodó felfogás mindig csak egy vallás kizárólagos jogosultságát hirdette s annak szolgálatába állítva az államot, minden más egyházat lehetőség szerint el akart nyomni, addig a Rákóczi-korban érvényesült politika a vallási kisebbségeknek megadta az állami védelmet, még pedig nem valami regionális elkülönözés szerint csoportosítva őket, hanem a tényleges állapotokat tartva szem előtt, a legkisebb falvak határai közt is. Eddig, a XVII. században elkeseredett küzdelmek folytak a templomokért s e harc hevessége érthető is, mert a templom birtoklásától függött, hogy a faluban melyik felekezet papja, tanítója fog kizárólagosan működni. Arra vonatkozólag nem ismerünk adatokat, hogy a nyugati országrészben gondoltak volna azokra, akik a győztes egyházhoz nem akarnak csatlakozni s a maguk hite szerint óhajtanak üdvözülni; úgy látszik, a barokktól teljesen idegen volt az a felfogás, hogy egy faluban a kisebbségbe jutott félnek egyáltalán lehet valamiféle joga.¹ Mivel a templom tényleges birtoklása jelent mindent, elvesztése pedig megfoszt

¹ Erre vonatkozólag tanulságos az osztrák jezsuita rendtartomány 1671-i hivatalos évkönyvének előadása. Ez az eredményes térítés különféle módjairól szólva, követendő mintaképnek tünteti fel azt az eljárást, amellyel egy jezsuita misszionárius a sárvári «hamu alatt lappangó veszedelmes parazsat» eltaposta. Az évkönyv szerint Sárvár lakossága, a prédikátor is elűzetvén, katolikus hitre tért, azonban a «színleges és renyhe» katolikusok a prédikátor özvegyénél conventiculumokat tartottak s itt az eretnokségben erősítették magukat, meg a prédikátor könyveit olvassgatták. Úgy látszik, a prédikátor hagyatéka értékes könyvekből állhatott, mert az özvegy eldicsekedett, hogy azokból még a jezsuiták is tanulhatnak. A missziós páter azt színelve (simulans), hogy ily tanulságos könyveknek nagy hasznát vehetné, kölcsönkérte azokat az asszonytól s azután elégette, majd a felháborodott özvegyet is alkalmatosan

a vallás gyakorlásának a lehetőségétől, érthető az a makacs küzdelem, amelyet a szembenálló egyházak a XVII. században a templomokért folytatnak. A vallásügynek a Rákóczi-korban bekövetkezett rendezése teljes szakítást jelent ezzel a régi rendszerrel, mert egyrészt elveti a kegyúri jogot és a lakosság vallásgyakorlatát függetleníti a földesúrtól, másrészt pedig minden kisebbségnek megadja a templom- és iskolaépítés, pap-, illetőleg tanítótartás jogát. A gyakorlatban ez úgy történt, hogy bizottságok járták be a egyes vallású helységeket és a vitás templomot meg iskolát annak a félnek adták, amely számszerűleg többségben volt, ugyanakkor azonban a kisebbségnek telket jelöltek ki templom és iskolaépítésre.¹

Bizonyára nem tagadhatja senki, hogy a szellem, amely ennek a rendezésnek az alapja volt, a humánus szempontjából messze felette állott a barokk felfogásnak s oly elveket követett, amelyeknek érvényesítését a nemzeti kisebbségi életben a XX. század még mindég nem hozta meg. Ma mindenki, akiben csak él a humánus egy szikrája, vágyva-vágyik a kisebbségi probléma ily igazságos megoldása után — mi, magyarok, különösen érezzük, mit jelentene a méltanyosságnak a diadala — s így azt a fordulatot, amely magyar földön megvalósította a kölcsönös vallási türelmet, a mi korunk jelentéktelennek semmiképpen sem nyilváníthatja. Korszakos szakítás volt ez a multtal, általa a barokktól a leglényegesebb pontban elfordult a magyarság. Mert a

---

jobb belátásra bírta (dextre sedavit). Ha mai nyelvre lefordítjuk ezt a tanulságos elbeszélést, abból az tűnik ki, hogy jobb meggyőződésük ellenére katolikusokká kellett lenniök a protestánsoknak s a föld alatt meghúzódva, titokban sem olvashatták régi vallásos könyveiket. Mivel nem a vallásgyakorlás ilyen vagy olyan méretű korlátozásáról volt szó, hanem arról, hogy szabad-e egyáltalán valakinek másképp gondolkoznia, mint ahogyan azt a barokk képviselői engedélyezik, tipikus kisebbségellenes hatalmi politika érvényesült. A «*Litterae annuae*» idézett részét l. Krones, F.: *Zur Geschichte Ungarns* (1671—1683). Archiv für österreichische Geschichte. 80. k. (1893) 451. l.

¹ Részletesebben szólottam a vallásügyi viszonyokról a Rákóczi-kor társadalmáról írott cikkben, bibliográfia u. o. A *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár* legközelebbi kötetében Takács János közzé fogja tenni a kiadatlan, becses levéltári anyagot.

Rákóczi-kor vallásügyi politikája nem külföldről hirtelen be-rángatott gondolatnak volt a kiteljesedése, hanem magyar talajból fakadt tett, amellyel a magyarság tudatosan akarta az addig követett iránytól eltérő mederbe terelni fejlődését. Amit a Rákóczi-kor egyházi vonatkozásokban megvalósított, az a jövő előlegezése volt ; hét évtizeddel — ha úgy tetszik : két nemzedékkel — megelőzte II. Józsefnek a vallási kisebbségekre védelmet jelentő türelmi rendeletét és az 1791-i törvényt, amely kimondotta a katolikus és protestáns vallások egyenjogúságát. A fejlődés iránya tehát kétségtelenül helyes volt s így a történeti fordulattal befejezettnek tekinthetjük a magyar barokk életét.

Ami utána következett a XVIII. században, az nem más, mint a XVII. század műveltségének megmerevedése, elmeszesedő formákban való fennmaradása. Kítűnő példa arra, miként lehet egy világnézetet a hatalom — jelen esetben a Habsburg-ház — segítségével konzerválni. Ennek a korszaknak pompázó rajzában gyönyörködhet az olvasó, ha Szekfű kötetait olvasgatja. Ismét nem állítjuk, hogy eleve elítélendő minden olyan kísérlet, amely a XVIII. századot az uralkodóház, a katolicizmus, vagy egyszerűen a barokk szemszögéből vizsgálja és értékeli. Akiben utólag is örömet ébreszt, hogy a Habsburgok hatalma mily korlátlanul érvényesülhetett Magyarországon, akinek tetszik, hogy a katolikus vallás uralkodóvá lett minden tekintetben, úgyannyira, hogy a plébános még a protestáns jobbágyoktól is megkapta a stólat, az otthonosnak érezheti magát a XVIII. században, mert hiszen ez, elfordulást jelentve a Rákóczi-kortól, uralkodóház és katolicizmus elől minden akadályt elhárított. Ugyanígy, aki egy világnézet legteljesebb kibontakozását, formáinak a mindennapi életben, irodalomban és művészet terén kizárólagos uralomra jutását döntő tényezőnek tartja a művelődés előbbrevitelében, a XVIII. század magyarországi kultúráját a legmagasabbra értékelheti, mert hiszen ez minden nem-barokk jellegű külföldi szellemi áramlattól oly sikeresen távoltartotta a magyar társadalmat, hogy azután már az lett a nagy probléma, miként lehet megint fogékonnyá tenni az új idők követelményei iránt.

Amidőn azonban teljes megértéssel viseltetünk a politikai-hatalmi, és felekezeti érdekek szerinti történetvizsgálat irányában, a magunk számára azt az engedélyt kérjük, hogy legyen szabad e kort és a vizsgálatával kapcsolatos problémákat a magyarság érdekeinek szempontjából megfigyelnünk. Igaz, a magyarság a Rákóczi-kor és a magyar felvilágosodás közt eltelt időben alig játszik cselekvő szerepet, mégis — utólag — szabad talán őt annyira fontosnak tartanunk, mint az uralkodó családot. S ezen a ponton kapcsolódik bele fejtegetésünk abba a korábban már említett állításunkba, hogy egy világnézet, ha nemzeti szempontból elvesztette jogosultságát, folytonos károkat jelent a társadalomra s ugyanakkor — minden látszólagos virágzása ellenére — maga is állandóan gyengül.

Annak megvilágítására, hogy a barokk XVIII. századi uralma mennyire csökkentette a magyarság népi erőit, nem óhajtjuk azokat a közismert eseteket felsorakoztatni, amelyek tanúsága szerint a dunántúli református magyarok helyébe földesuraik katolikus németeket telepítettek. Ezeket az intézkedéseket még megérthetjük, mert a falvak református lakóinak szétszórásával legalább megerősödött a katolicizmus. Inkább olyan példával fogjuk bizonyítani állításunkat, amelyből egészen világosan kitűnik, hogy a magyarság meggyengüléséből a katolikus egyháznak semmi előnye sem lett. Magyar, német és tót érintkezési területen vizsgáljuk meg, miként érvényesült a barokk szelleme, milyen mértékben befolyásolta egy városban három népnek a fejlődését.

Eperjesen már a középkorban is volt számottevő magyar lakosság,¹ amely nyelvi, nemzeti jellegét akkor is megőrizte, midőn az evangélikus vallás lett az uralkodó. Tehát az 1660-as években, az ellenreformáció vigiliáján, külön német, tót és magyar evangélikus templom volt, továbbá két iskolaépület, a régi és csak az imént befejezett új.² Amikor a rekatholizálás

¹ Iványi B.: *A középkori Eperjes magyarsága*. Szegedi Füzetek. (Szerk. Mészöly Gedeon). 1934. 85. skk. 1.

² Eperjes vallási viszonyainak alakulását két előadásból ismerjük. egy protestáns és egy katolikus történetíró könyvéből. Hogy ne vádoltassunk elfogultsággal, az utóbbi előadását reprodukáljuk. (Ruby József: *Az eperjesi kir. kath. főgymnasium története* alapításától

eredményeképen mindhárom templom és mindkét épület 1673., illetőleg 1677-ben a katolikusoké lett, a jezsuiták, számolva a lakosság nemzetiségével, magyar és német nyelvű szónoklatokat tartottak. «Prédikációikat mindenkor roppant számú nép hallgatta, katolikusok és protestánsok egyaránt». Így volt ez egészen 1690-ig. Ekkor «a magyar nyelvű prédikációk megszűnnek s helyöket a tót nyelvűek foglalják el. Az itteni jezsuita személyzet létszámában eddig előfordult concionator hungaricus helyett ezentúl concionator slovenicust olvasunk, kinek működési tere egészen a rend felosztásáig a jezsuita templom volt, a parochiális templomban továbbra is, mint eddig, a német hitszónoklat maradván meg». S valóban azt találjuk, hogy pl. 1694-ben is az úrnapi körmenet alkalmával két prédikációt tartottak, németet és tótot.¹

MÁLYUSZ ELEMÉR.

---

a jezsuita-rend eltörléséig, a főgymnasium 1888/9. évi értesítőjében A levéltári forrásanyag, a jezsuiták iratai alapján.) *Összes idézeteink tehát Ruby tanulmányából valók.* A protestáns Hörk József könyvét (*Az eperjesi ev. ker. collegium története.* Kassa, 1896.) csak kiegészítésképpen használtuk fel.

¹ Ruby i. m. 7., 13. l.

KÖLTEMÉNYEK.

A galamb.¹

— *Poe Edgar «Holló»-jának ellenképe.¹* —

Kis szobámba' néma éjen
Ültem, elmerülve mélyen —
Meggüvölt egy szent varázs.
Nyílt ablaknál szenderegtem —
És egyszerre künn a kertben
Nesz hallik, mint szárny ha rebben —
Ily sötétben mily csodás . . .
— Rút bagoly talán — mi más? . . .

Engem — gyászba' járva-kelve —
— Az első tavasz se telt le —
Nem vigasztalt semmi sem —
Sűrű, forró könnyben áztam,
Enyhülést hiába vártam,
Bánatom' magamba zártam,
Érted, elhalt hitvesem,
Kit nem látok sohasem.

Ám szobám nyílt ablakán át
A szárnyak gyors csapkodását
Mindig jobban hallom — és
Már-már szinte megremegtem,

¹ Ez az igénytelen parafrázis világért sem jelenti azt, mintha versenyre kívánná kelni a híres amerikai költő világirodalmi remekével — csak a kétségbeesés hirtelensége mellett meg akarja szólaltatni az öröklét biztató hitét, a gonosz sötét holló mellett a szelíd fehér galambot — a Sátán mellett a Szent Lelket.

S bárha búmat nem feledtem,
 Fölzavarta méla lelkem'
     Ez a titkos rebbenés —
     Mert erőm már oly kevés . . .

Aztán csend lett újra — és én
 Az elnémult éjbe nézvén
     Kissé nyugodtabb valék —
 Mert mint hogyha most szememre
 Ülne álom könnyü terhe,
 S én mosolygó hitvesemre
     Boldogan tekintenék . . .
     De üres volt ott a lég . . .

Ám a zaj erősbül újra —
 S mintha nyílnék Ég kapúja,
     S onnét jőne most a hang . . .
 És szobámba bérepülve
 — Tán az Isten volt, ki küldte —
 Íróasztalomra üle
     Egy kedves fehér galamb —
     Ég követje itt alant.

Gondolám, ez tán vigaszt hoz,
 S én, leülve asztalomhoz,
     Rá tekinték, melegen —
 S mintha rám néző szemébe'
 Érző lélek lángja égne,
 S ajka is nyílnék beszédre —
     És hangját én úgy lesem,
     Ülvén szembe ő velem.

Oh, ha e madár valóba'
 Isten hírhozója vóna,
     És azért van itt talán :
 Hogy míg én e néma házba'

Égve búba', élve gyászba'
 És gyötrődve szörnyű lázba' —
 E sötét, bús éjszakán
 Várjam, hogy a nagy talány,

Ami semmit el nem árul
 A rejtélyes túlvilágrul,
 Fejtessek meg általa.
 «Szólj madár! Oh, nyisd meg ajkad',
 Látod, lelkem vágyva hallgat,
 Izgatottan csüggve rajtad —
 Él-e, mondd, ki meghala?!» ...
 S csendül a galamb szava :

«Mindörökre! ...» «Légy úgy áldott,
 Aki szóddal így megváltod
 Szenvedéstül lelkemet!
 Mint egykor képedbe' szálla
 Isten Lelke, szent Fiára,
 Úgy jössz most, kedves madárka,
 Elhagyván a mennyeket,
 Vigasztalni engemet».

Él tehát hű, drága szépem
 Oda fön a fényes Égben,
 Porlik teste bár alatt —
 Így akkor hát van remény is,
 Hogy meglátom újra én is,
 S egyesülök véle mégis! ...
 «Így lesz-e ez? Mondd, galamb! . . .»
 «Mindörökre!» ... szól a hang.

Áldva légy, Isten szent Lelke!
 Szívem csordultig betelve
 Boldogsággal — s üdvre kész.,
 Bánatom' öröme váltád,

Már szemem a mennybe átlát,
 Földi gyásznak sűrű fátylát
 Szétszakítja égi kéz,
 S mindörökre megigéz.

... Most a hajnal a sötétbe
 Rózsaszín palástba' lép be
 — Meghasadt az ég alul —
 S én, tekintve a madárra,
 Érzem, nem maradtam árva,
 Most* már nem ragadja szárnya
 — Úgy küldé hozzám az Úr :
 Mindörökre vígaszúl.

És a nap mikorra felkelt,
 S én köszönhetém a reggelt,
 Szívem hálával teli —
 Érzem, Ég követje híven
 Megmarad mellettem itt benn,
 S hogy hűséges társát szívem
 Síron túl is meglesi :
 Mindörökre hirdeti!...

SZÁSZ KÁROLY.

Aranykapu.

Én is játsztam, énekeltem, ezelőtt sok évvel,
 Sok kis rézcsengettyü-hangu falu-gyermekével.
 Kerti gyepen, temetőben láncba-fogva játsztam
 — Temetővel szemben laktunk, faluvégi házban —
 Csilingelt a temetőkert, csilingelt a kertünk,
 Dolgos anyám bent hallgatta, ahogy énekeltünk,
 Ahogy a sok rézcsengettyü dalosan szavalta :
 Nyitva van az — aranykapu — menjetek be — rajta.

Aranykaput dolgos anyám gyermekül se látott,
 Mindig barna fellegen át látta a világot.

Csak a sors villáma lobbant hangos csattanással,
Csak a gond kapui nyíltak vasesikordulással —
De előlem meseszóval, dalokkal takarta :
Nyitva van az aranykapu, menjete be rajta.

Most a dombon, Rózsadombon, aranykapu nyílik,
Aranykapu ragyogása ellátszik a sírig.
Szól a dal is, fénytelen és különös a dallam,
Egyetlenegy hang dalolja, mégis idehallom.
Föld alól szól, aki mondja, elhervadt az ajka :
Nyitva van az — aranykapu — menjete be — rajta.

ÁPRILY LAJOS.

SZEMLE.

Képzőművészet.

A közoktatásügyi miniszter által rendezett harmadik nemzeti képzőművészeti kiállítás valóban reprezentatív fölvonulása volt a magyar képzőművészetnek. Legtöbb mesterünk legjobb műveivel vett részt a tárlaton, csak néhánynak jelenlétét kellett nélkülöznünk. Egy-egy terem olyan harmónikus hatást tett a szemlélőre, mint a külföldi kiállítások legkiválóbb reprezentatív együttesei. A kiállítás legharmónikusabb együttesét neves fiatal mestereink gyűjteménye alkotta. Szőnyi István, Bernáth Aurél, Berény Róbert, Márffy Ödön, Medveczky Jenő és Vass Elemér újabb festményeit láthattuk itt együtt. A szobrászati anyag ujdonságai között a legnevezetesebb volt Pátzay Pálnak szimmetrikus beállítású, egyszerű formákba összefoglalt, mégis mozgalmas női alakja, melyre a tehetséges művész a kis állami aranyérmet kapta. Budapestet szimbolizálja az élet-örömet, fiatalságot kifejező, kissé nemzetközi típusú, elegáns nő. Értékes alkotás volt még Beck Ö. Fülöpnek jól szerkesztett, összefogott, *Alvó leányt* ábrázoló kődoborműve és Cserepes Istvánnak az ősi hittita szobrokra emlékeztető, tömörszerű, archaikusan primitív *Szegény asszonya*. Néhány igen jó fejet is állítottak ki szobrászaink.

A Képzőművészeti Társulat őszi kiállításával Székely Bertalan emlékezetének áldozott. Mult évben, május 8-án volt ugyanis századik fordulója a mester születésének.

Székely Bertalanban a legtudatosabb, a leggondolkozóbb magyar festőmestert tisztelhetjük. A szín- és a formaproblémákon, a mozdulat, a beállítás szemléltető világosságán túl mindig az esemény lelki kifejezése, drámai elhithető ereje volt neki fontos. Szinte egész világ választotta el Lotztól, pedig mind a ketten a legnagyobb feladatokra voltak hivatva. Székely figyelő értelemmel kísért minden művészi tevékenységét, hosszasan érlelte ki formai és tartalmi problémákkal teli kompozícióit. Képeinek gyakran nem az utolsó megoldása a legszerencsebb, sokszor az első ötletet megrögzítő vázlat vagy a festői gondolatnak valamely későbbi állomása

frissebb, közvetlenebb, mint a kész kép, melyet agyonkínzott, elszáritott a probléma hosszú érlelése. Lotz ellenkezőleg a nagy feladatokban ösztönösségével, az optimista világszemlélet kifejezésével, mindenki által azonnal élvezhető átlátszóságával legtöbbször föléje kerekedett. Ez volt a sorsa például a Bazilika hevederíveire tervezett bibliai kompozícióinak, melyeket a kiállítás is bemutatott. Székely itt nem tudott vagy nem akart a templom renaissance stílusához alkalmazkodni, ezért kellett Lotznak a mozaikképek kartonjait elkészíteni.

Csak a középkori témáknál volt Székely mindig a tanítómester. Itt Lotz stílusa Székely vonalritmusa után mozog, mint azt a budavári koronázó templom belsejének falképein is látjuk. Az ornamentális festéshez stilizálják a képeket, lehetőleg elhagyják a távlat érzetét, nem törik át a falat természetű ábrázolással, hanem csak erőteljes körvonalakba foglalt színfoltokkal díszítik. A pécsi székesegyház Szent Mór- és Mária-kápolnája falképein alapítja meg Székely a magyar történeti freskó-stílust. Ennél lapidárisabb, tömörebb, mégis emberibben kifejező történelmi falképeket nálunk nem festettek. A magyar szentek megjelenése puritán kifejezésükkel megkapóan faji, nagyvonalúan egyszerű és őszinte. Semmi fölösleges nincs a képeken, ember és táj legintenzívebb életformáját éli ki bennük. A rajz uralkodik ezúttal is, az élénk színezés pedig örömteli kórus a vonal ünnepi ritmusához.

A restaurált Vajda-Hunyad várának lovagterme és a budai Halászbástya boltívei számára készíti a magyar ősmondát, a csodaszarvas regéjét megörökítő kartonokat. Nem keresi a régi stílusok primitívségét, modora mégis tökéletesen illik a középkori architektúrához. Csupa élet, kifejezés az alakok mozgása, rajzuk mindig világosan érthető, hangsúlyozott vonala ritmikusan száll föl és alá. A dekoratív falfestésnek ilyen magaslataira előtte egy magyar festő sem emelkedett. Nagy veszteség az egyetemes művészettörténetnek, hogy Székely nem valósíthatta meg a képeket, viszont szerencsénk, hogy birtokában vagyunk a festménysorozat nagyértékű vázlatainak és kartonjainak.

Székely teremő képzelete nem nyugodott sohasem. Megbízás nélkül néha olyan problémák foglalkoztatták, melyekhez a festők rendszerint csak akkor nyúlnek, ha határozott feladatokat kell megoldaniok. Mennyezet-festménytervezeteket dolgozott ki, kizárólag a folthatás különböző változatainak tanulmányozására. Egész sorozat ilyen terve maradt fenn, melyeken az alakok mint színes foltok szerepelnek, helyzetük, mozdulataik nem vehetők ki, csak az egészek összehatása érvényesül. Bennük látható, hogy művészetében Székely

mindig az egészszööl indult ki, késöbb tért át a részletekre, melyek sohasem kerekedtek az összhatás fölé.

Fiatalkori híres önarcképét is kiállították, melyet Münchenben festett. Ez után azt hihettük volna, hogy Székely jövöje a tiszta festöiség felé vezet, de ezt egyidejű történelmi kompozíciói megcáfolták; az elmélet, az intellektus hamarosan fölébe kerekedtek festöi ösztönének. Nem vizuális, hanem asszociációs gondolati értékével akart festményeiben hatni. Mindent tudatossá akart tenni és ezzel sokszor megdermesztette leggeniálisabb festöi ötleteit végső kialakulásukban. Az 1873-ban létrejött *Lédának* szinte összes színtanulmányai melegebbek, közvetlenebbek, mint maga a kész kép. De hogy őt, a szigorú akademikust, a tudatosan dolgozó mestert mennyire érdekelte a pillanatnyi benyomás, a lényeges színhatást adó impresszió is, azt nemcsak táj- és fejtanulmányai, figurális vázlatai bizonyítják, hanem azok a kis akvarell-másolatok is, melyeket a régi remekművek után készített a maga számára. Könynyedén, pár ecsetvonással mindegyik képnek csak színfolt-hatását rögzítette meg csalhatatlan biztonsággal. Egyike a szabad művészi reprodukálás legérdekesebb tetteinek.

Székely mint arcképfestö is a nagyok közé tartozott. Festöi tónus-problémákat oldott meg a legsikerültebbeken, de mindig gondja volt a lelki jellemzésre is.

A Szépművészeti Múzeum grafikai osztálya is kiállítást rendezett a mester rajzaiból és a kompozícióit előkészítő színtanulmányokból. A gyűjtemény végigvezetett Székely egész fejlődésén. Az ötvenes évekből való, krétával és ceruzával készült, korai arcképtanulmányai (Zeyk báró és Berres kapitány inasának arcképe) híven bizonyítják a fiatal mester őszinte és lelkes természetmegfigyelését, amelyet a késöbbi tanulmányok egyidőre visszafejlesztettek. Történeti tárgyú olajkompozícióinak rajzvázlatai bizonyítják, hogy akadémiai tanulmányai romantikus páthoszu felfogásukkal megmerevítették előadásának közvetlenségét. *II. Lajos holttestének megtalálásához* készült szépiatanulmányai szerencsés kivétel, mint ahogyan maga a kész festmény is java alkotása Székely történeti vásznainak.

A kiállítás gerince azonban a falképkompozíciókhoz készült színtanulmányai. Csak hosszú érlelés, tömérdék megfontolás és mérlegelés után állapodott meg Székely a végleges megoldásban. Nem egy vázlatának margójára jegyezte fel jellemzésüket, a képgondolat fejlődési stádiumát, sőt egy helyen komponáló módszerét is. A vajdahunyadi képeken rajzos a felfogása, a középkori dekoratív stílushoz símul előadása, a nélkül azonban, hogy primitivitást mímelne. A befejezett, összefoglaló körvonalak éltetik a kompozí-

ciókat, valeurökről nincs szó, a szín is csak díszítő tölteléke a rajznak. A Halászbástya falképeiben azonban már színélményeket fejez ki. Bámulatos a légység, a változatos és kiegyenlített harmónia, amelyet színei itt elzengenek. Pedig Székely ezúttal sem követi a természetet, hanem önállóan teremti meg a maga igazi színvilágát. Egyszersmind maradéktalanul adja a festői értékeken felül a téma drámaiságát is, a mester művészetének egyik főcélját. Mennyezet- és friztervei, melyeket részben megbízás nélkül, tisztán csak kísérletezés céljából alkotott, tömördek változatát adják az agyában rajzó lehetőségeknek. Természet után odavetett vízfestményei, monumentális fel fogású figurális tanulmányai, régi mesterművek aquarellmásolatai, festői életképsorozatai, az 1867-es koronázásról készült vázlatai (a Vigadóbeli bál) megannyi bizonyítéka Székely talentuma kivételes sokféleségének. A kiállítási anyag nagy részét Lándor Tivadar engedte át szivességből. A nagyértékű kiállítást Hoffmann Edit, a grafikai osztály vezetője rendezte.

A múlt év tavaszának nevezetes művészeti eseménye volt a hatvanéves Csók Istvánnak jubiláris kiállítása az Ernst-Múzeumban. Csók István festészete épp olyan fiatalos, mint lelke, nem vesztette el egyik sem friss hamvát, üde báját. Mind a kettő közvetlen, nem ismeri a nagyképűséget, nem ceremóniás, nem nehézkes; csupa könnyedség, őszinteség a mester egyénisége, festése.

Csók István a szigorú formatiszteletből, a komponálásból indult ki, hogy mindinkább a festői feloldottság, a kötetlenség felé szárnyaljon. Jubiláris kiállítása már alig mutatott valamit a mester korai stílusából, minden alkotás a legtökéletesebb színekultusz hitét vallja. Mindegyik képe igazi líra, a színek nyelvén elmondva. Néha régebbi képtémáit álmódja vissza, sőt XVII. századi hollandi intérier-festők emlékei is kísértének festészetében. Színiskálája raffinált, néha zománcos fényű helyi színeket ágyaz a gyöngyháztónusokba, máskor egységes az egész kép tonalitása, viszont néha élénk, népies, dekoratív folthatások csendülnek ki a színegyüttesből. Ecsetkezelése gyengéd, nem szélesen, zsírosan, hanem higan keni föl színeit a vászonra, sokszor az alap fehérje kivirít és részt kér a festmény összhatásában. Valóságos színcsendélet minden egyes képe. Szeretetteljes gonddal mérlegeli a valeuröket, melyeknek ő a legnagyobb mestere az egész magyar festészetben, sőt e tekintetben egyenrangú a külföldi legnagyobbakkal.

Csók István nem volt sohasem problémakereső, intellektuális törekvésű mester. Mindig a valóság, a látott világ, az optikai benyomás alapján állott, mint a francia impresszionisták. A természetbenyomáson kívül néha a képzelet is megszállja, fantasztikus láto-

mányokat, bibliai alakokat is fest, de ezeket is felruhazza az aktuálítás varázsával. Stílusának nincs semmi historizmusa, teljesen a jelenben gyökerezik.

Szinte természetes, hogy a festőiségben való tökéletes feloldás a balatoni sorozatban éri el csúcspontját. Nincs már határozott forma, csak víz és lég; változó színjátékaiknak Csók tökéletes szabadsággal áldozhatott. Eltűnik a figurális motívum, melynek formáit, rajzát, szerkezetét színekkel is éreztetni kell, egyedül valeur-érzéke, a színbenyomások finomságainak értékelése, visszaadása jut szóhoz, akár csak Thurnernél, Wistlernél és Monet-nál, akik életük végén szintén ilyen színszimfóniákat festettek. Eleinte a tópart szikláit, dombjait, lankáit is rákerülnek a vászonra, de később csak a hullámos vízfelületet festi a reáboruló felhős égbolttal. Mennyi változata az érdekesebbnél érdekesebb színélményeknek a csendes borulattól a vilámokat ontó viharokig, a tajtékzó hullámverésig vagy a vérvörös alkonyig, mikor a felhők bíborban égnek.

Fennállásának negyvenedik évét ünnepelte tavaly télen a Nemzeti Szalon Művészeti Egyesület is. Annak idején a modern magyar művészet érdekében alapították, Ernst Lajos igazgatása alatt otthona volt a magyar naturalisták és impresszionisták legjobbjainak, itt rendezte kiállításait a Miénk művész-egyesület, csak később hanyatlott alá a szintje annyira, hogy a műkedvelők gyűlhelye lett. A Hubay Andor igazgatása alatt álló új korszak ismét helyreállította a Nemzeti Szalonnak régi tekintélyét, hírnevét, visszaadta a kitűnő kiállítási termeket a komoly művészetnek.

A jubileumi évet a Nemzeti Szalon értékes visszatekintő kiállítással ünnepelte. Csak elhunyt mestereink alkotásait mutatta be, akik résztvettek a Nemzeti Szalon alapításában. A Szépművészeti Múzeum, a Székesfevárosi Képtár és magángyűjtőink, első sorban Hubay Jenő, önzetlen készséggel engedték át a birtokukban lévő nevezetesebb alkotásokat. Munkácsy Mihállyal, akinek műveit az első teremben állították ki, festőművészetünk összes klasszikus mestereit felvonultatták.

Néhai Ferenczy Károlynak hagyatékából, gyermekei birtokából való az a nevezetes gyűjtemény, melyet az Ernst-Múzeum mutatott be őszi kiállításán. Nagyonbár részben olajtanulmányok, családi képek, rajzvázlatok, de mindegyik hű bizonyítéka a Ferenczy-stílus következetességének, a mester tudatos, kristálytisza művészi problematikájának. Ferenczy etikája nem engedett legcsekélyebb engedményt sem festői hitvallása rovására, ezért minden alkotása — kezdve az ötletszerűtől a legtudatosabbig, a legigényteljesebbig — magában foglalja művészi törekvéseinek teljességét. Látjuk már

atyjáról, fivérééről, egyik fiáról készült korai arcképein, hogy milyen mély elmerüléssel és vonzó naivitással indult ki Bastien-Lepage világos naturalizmusából, hogy később mind egyénibbé, magyarabbá, szélessé, nedvekkel telítetté, végül pedig összefoglalóan dekoratívvá, kiegyenlítetté, szintetikussá válják stílusa.

Bármennyire fejlődik is technikája, soha sem játszik vele felszínesen, sohasem lesz üresen bravúrossá. Akik Ferenczy Károly festészetének optikai szívtelenségéről beszélnek, azok nézzék meg Béni fiáról festett arcképeit, hogy magukba szívhassák pikturájának lágy líráját, nemes bensőségét. A modellek lelkét tárják elének az arcképek. De Ferenczy, ha lelkileg jellemző képet fest fiáról, még akkor sem feledkezik meg a tiszta festői probléma megvalósításáról. E mellett mennyi lehetőség búvik meg egyes képeiben a festészet további fejlődésére nézve, szinte benne látjuk már egyes vásznai-ban az utána jövők stílusát.

A festőművészet elmúlt nagy korszakaiban az arckép volt a képírás egyik legfontosabb műfaja, azelőtt az arcképfestés a maga egészében nem maradt el a festőművészet újabb és újabb irányaitól. A jellemábrázolás mélységeit a festői problémák érdekesnél-érdekesebb megoldásaival kapcsolták össze. A mostani vezetőirányok azonban, a kor szellemiségétől űzve, annyira eltávolodtak a természettől, hogy annak anyagát igen sokszor szabadon alakítható motívumnak tekintik. A lélekjellemezés ezért gyakran a karikatúrába csap át. Nem kell tehát megütközni azon, hogy a mai hivatásos arcképfestők a festőművészet konzervatív szárnyához tartoznak és kevésbé vesznek részt a festőművészet újabb stílustörékvéseinek kialakításában. Ezenfelül az arckép függ leginkább a megrendelő ízlésétől, akinek természetesen legfontosabb kívánsága, hogy a képmás tetszetős és azonfelül természetű is legyen. Még a legtárgyilagósbabb műértők is elvesztik elfogulatlanságukat és művészi szempontjaikat, ha saját arcképükről van szó. A bennünk lakozó hiúságnak ezt a morzsáját egyikünk sem képes legyőzni.

Ilyen szempontok uralkodtak a magyar arcképfestők társaságának reprezentatív kiállításán is a Nemzeti Szalonban; a fölvonulás így nem hozott szenzációt. Mindegyik kép festőjén kívül első sorban modelljét és ismerőseinek körét érdekelhette. Olyan festmények előtt állottak meg, amelyek közismert személyiségeket ábrázoltak, nem pedig olyanok előtt, amelyek a legqualitásosabbak.

Petri Lajos szobrászművész huszonötévi munkásságának eredményét mutatta be a Nemzeti Szalon. Petri a brüsszeli akadémia neveltje, az ottani nagyhírű szobrászati iskolának tanítványa. A belga szobrászatnak még realiztikus mesterei is, élükön a nagy Meunier-

vel, megtartották a plasztika sajátos törvényeit, náluk sohasem következett be a formáknak festői feloldása, állandóan szemmel tartották a kompozíciónak, a testek világos, tiszta beállításának követelményeit. Petri Lajos munkái is a szobrászi gondolkodásnak fegyelmezettségét árulják el. Kerüli a határozatlan formai megoldásokat, a barokk ízü mozgalmasságot, nem optikai értékekre, hanem a tapintható formák valóságára építi föl legtöbb alkotását. Az anyagot is mindig tiszteletben tartja, bár nem hangsúlyozza túlzottan jellemüket primitív tektonikával. Némelyik alkotásában sikerül a klasszikus megoldás magaslatára emelkednie. Még Brüsszelben, a haború előtti években mintázta *Futó* című bronz alakját, párdarabját, a *Pihenőt* pedig 1923-ban alkotta. Mind a kettőben az atléta alakja egy képzelte kockába van komponálva, mely észrevétlenül zárja körül az eleven és mégis formailag tökéletesen megoldott, szobrászilag megszervezett emberi testet. Kétségtelenül a két legkiválóbb atlétafigura, amelyet a magyar szobrászat felmutathat. Az egyiket, a *Futót*, Petri mostani kiállítása számára felnagyította. Ugyanilyen elveken épül fel a *Szobrász* (1929) című kuporgó aktja, ezt azonban Petri szimbolikus értelemmel és tragikus kifejezéssel, lelki letörtséggel is felruházta. Ugyanebben az évben mintázta a Társadalombiztosító székházának bejárata fölé a *Kovácslegény* című alakját, melynek mozdulatartalmában, kiegyensúlyozott voltában, szelíd kontrasztjában a szobor külső hatása ellenére is Michelangelo Dávidjának emléke kísért.

1933-ban alkotja legnevezetesebb művét, az erdélyi kettes huszárok lovasemlékét. A várbeli bástyasétányon állították föl. Az ágaskodó lovasalak lendületét ezúttal is a klasszikus formatisztelest nyugtatja meg, ennek jegyében ülteti Petri a harci ménre a sisakos férfiaktot. Nem időhöz kötött naturalisztikus lovasszobrot, hanem idő fölé emelkedő, örökérvényű emléket hozott létre. Csak a ló mellső jobblábát kellett volna formailag jobban kihangsúlyozni, kissé belevesz a nagy testbe és rövidebbnek látszik a kelleténél.

Női aktjai már a feminin test miatt is könnyedebbek, egyben naturalisztikusabbak. Több bennük az érzenekifejezés, az egyik a bánatot jelképezi, egy másik a szelíd, hívó alázatot. Viszont egy korai jókedvű táncosnője reliefben téríti ki mozdulatait.

Huszonöt év alatt Petri Lajos néhány igen jó képmást is alkotott. Azok a legkiválóbbak, melyekben a nyugalmat hangsúlyozva, az anyag sajátosságát emelte ki és nem törekedett túlságos részletezésre, eleveneségre. Mintha a márvány keménysége, a bronz fémvolta lefojtaná, de annál érezhetőbbé tenné bennük az életet. Több érdekes vázlat, két népiesen mintázott magyar diák tanuskodott

még Petri Lajos pályájának érdekesebb eseményeiről, szobrászi tehetségének, felfogásának változatlan komolyságáról.

Az Ernst-Múzeum egyik csoportkiállításán Batthyány Gyula mutatta be újabb képeit. Temperával készült festményei a kivételes képzelet gátlás nélkül való szülöttei.

A maga külön társadalma ihleti morbide típusaiban; ugyanakkor karikatúráját is adja a maga világának. De az enervált vonalak nemcsak illusztrálnak, jellemeznek, önálló dekoratív létük is van, melyek felülemelkednek minden ábrázoláson és igazi ízt adják Batthyány művészetének.

Legtöbbször a tömeg, a formahalmozás, a zsúfoltság érdekli, a vonalak kígyózása gazdagon lepi be képtábláit. Szinte irtózik a tértől, az ürességtől, a háttér síkjában is hullámoznak a színek, embertornyokat alkot, fejek tömegét idézi kaleidoszkopszerűen; valóságos félelemmel kerüli az egyszerűséget, a nyugalmat. Különös dekoratív erő él Batthyány képzeletében, nagyszabású színpadi díszlettervező szórja szét ötleteit.

Más képzeleti világot nyitottak meg Paizs-Goebel Jenő újabb képei. Meseálmom ereszkedett a festőre, őserdők, tengerek mélye tárult föl előtte vadállatok, halak élet-halálharcával. De az állatok meselények, az oroszlanok, párducok karesú dereka előkelő negédességgel hajlik, vadságuk ellenére is szelíden engedelmeskednek a festő dekoratív vágyainak. Paizs-Goebel is kerüli az ürességet, a szabad teret, egyforma értékkel rakja fel színfoltjait, melyek nem utalnak a mélységre, hanem finoman tarkítják a festmények síkját, mintha fali-szőnyegek lennének. Meseszerűsége a primitívséget mímelő raffinált-ságon, nem pedig készületlenségen alapul. Nekünk mégis jobban tetszettek a természet után készült tájképei és két önarcképe.

A fiatal Beck András úgy látszik édesatyjától örökölte a plasztikai kultúrát, az anyag tisztetét, de ez erőteljes formáló ösztönnel párosul nála. Álló figurája megoldott, kiegyensúlyozott, monumentálisan összefoglalt alkotás, érettségével meghazudtolja a fiatal művész életkorát. Képmásaiban is összeegyezteti a jellemzést a formaadás nagyvonalúságával, mely felülemelkedik a mellékes részleteken.

A Nemzeti Szalon összes termeit töltötték meg Istókovits Kálmán festményei. Szinte mindegyik a tehetséges és rendkívül termékeny művésznek az utolsó két évben létrejött alkotása. A temperatechnikához mindvégig hű maradt, bár itt-ott a közvetlenebb aquarellet frissíti fel a természetbenyomást megrögzítő képességét. Festményei sokszor túlságosan nagy méretűek, életnagyságú figurális képein nem képes az alak környezetét érdekesen megoldani.

Az évek óta Hollandiában élő, ott köztisztetnek örvendő

Mendlik Oszkár, a legjelesebb magyar tengerfestő gyűjteményes kiállítást rendezett a Műterem helyiségében. Mendlik Oszkár valósággal arcképfestője a tengernek, viharvert hajósok állítólag megismerik hullámainak színárnyalataiból, hogy melyik tengert : az Adriát, a Földközi, az Északit vagy az Atlanti-óceánt ábrázolják-e képei. Bámulatos természetűséggel, a tárgyilagos előadás lelkiismeretességével festi a tarajos víz tónusainak finom változatait. Képeinek kék, zöld és fehér színskálája a fényektől néha megelégnél, rózsaszín vagy piros fényt kap, színes reflexek csillognak rajta, máskor pedig ólmos-szürkévé válik a ködös ég alatt. A tenger életének összes mozgalmait megfesti, a szelíd nyugalomtól egészen a rettenetes harag viharzó kitöréséig. Sohasem ad tengerpartot, legfeljebb az előtérben ; a távlat a messzeségben vész el, csak a felhős ég végtelenje kíséri fény- és színforrásaival a nagy víz örök mozgását. Ezért elevenek Mendlik képei ember, állat és növény nélkül is.

Szőnyi István újabb képeit mutatták be a Szépművészeti kiállítások helyiségeiben. Mindegyik festmény a mester stílusának további megnyugvását, elnőlyülését, dekoratív kiaknázását jelzi. Legtöbbszörre temperával, vékonyan keni vászonra világos színeit, melyek tájat, alakokat egységes atmoszférába burkolnak. A merevebb, keményebb temperatechnikával Szőnyi olyan hajlékonyan, impreszionisztikusan tud bánni, mint ha olajfestéket használna. A formák feloldódnak sommás előadásában, annál fontosabbak a színek gyengéd harmóniai. A napsütés alig befolyásolja helyi értékeiket, minden színfolt a maga megfinomodott alaphangján érvényesül a képeknek dekoratívvá fejlesztett, levegős tónusegységében. Olajképein is olyan előkelő tónusokat találunk, mint a régi nagy mestereknél, egy Brueghelnél, egy Vermeernél, Csak az alakoknak sommás színfoltokkal jellemzett rajzában kell még Szőnyinek a formát jobban éreztetnie, nem szabad a néző szemére bízni, hogy az elnagyolt foltban megtalálja a helyes rajzot. Az összefoglalt színfoltokban látnunk kell a figurális rajz elemeit is, a rövidüléseket, az emberi test igaz formáit, szerkezetét, ez adja a képnek az erőt, míg a színek a költői hangulatot. Szőnyi képein a figurális és tájképi most teljesen egyenrangú, régebbi műveinek feszültséggel teli drámai ereje most szelíd lírává finomodott, az egymással szemben álló erők dekoratív értékekké alakultak át. A zebegényi Dunakanyarról festett olajfestménye, amely a brüsszeli világkiállítás modern képzőművészeti csarnokának magyar termében is szerepelt, a sárgák, a kékek, zöldek és szürkek csodálatos keveredésével a magyar festőművészetnek és Szőnyi nagy tehetségének igaz dokumentuma. Minden egyes kiállított képe a megalkuvást nem ismerő, tiszta művészi akarásnak bizonyítéka.

Ha figyelmesen végignéztük Bernáth Aurélnak gyűjteményét a Szépművészeti kiállítások helyiségeiben, örömmel állapíthattuk meg, hogy Bernáth festészetében a valóság most zamatosabban, kézzelfoghatóbban konkretizálódik. Az ábrázolt lényeknek, tájaknak ugyan nincs festőileg kifejezett formai megfoghatósága, biztos tapinthatósága, de úgy érezzük, hogy Bernáth képírói világának ködképei mindjobban szilárd anyagokká válnak. Spirituális művészete már nem emelkedik transcendens magasságokba, mindinkább horgonyt vet a világ szépségeiben. Felfedezte a természet festői szenzációit, a nélkül azonban, hogy hűtlen lenne lelki atmoszférájához. Visszatér az elvonatkoztatás világából; színskálája, barnás, kékes, szürkés, zöldes, aranyos tónusai zamatosabbak lettek, már örülni tud a felületi hatások lehetőségeinek, bár színei nem adják a dolgok realitását.

Bernáth művészete most is lírai festészet, lelki önvallomás a látottakról és ebben az értelemben a l'art pour l'art nyilvánulása. Minden újabb eredménye a *Parkban* című képében egyesül.

Berény Róbert művészetének hajója, akárcsak Bernáth Aurélé, hosszú hanyattatás után révbejutott a való természet partjain. Kalandos útja azonban nem volt hiába való, mert a valóságtól távoleső vidékeken megtanulta a képszerkesztés új, az akadémikus szabályoktól ment egyéni módszerét. Stílusa sokáig merev, hajlíthatatlan volt, kevésbé símult a természetadta formákhoz, színekhez, de most végre megtalálta a szemléletet, melyben valóság és képszerűség minden nehézség nélkül, közvetlen magától értetődéssel egyesül.

Mindegyik képére finom, fátyolozott tónus borul, de a lokális színek megtartják halk zengésüket. Felületes szemmel nézve színfukarsággal, egyhangúsággal vádolhatnók Berény kolorizmusát, pedig egy-egy színen belül az árnyalatoknak kivételesen érzékeny skálája lep meg. Formái kevésbé élesek és határozottak, inkább belső színtartalmuk élteti, mintázza foltjait, de néha körvonalai is önálló szóhoz jutnak. Tájképei most fejlettebbek, mint figurális kompozíciói, melyeknek nagy egyszerűségei, színösszefoglalásai — önarcképeire célzunk itten — némiképpen mégis elárulják, hogy egy ideig Berény a plakátnak volt a mestere. A természetben való elmerülés megváltotta művészetét.

Nagy István egyike a legzamatosabb magyar festőknek. Ez volt oka annak, hogy képeit az őstehetségek kiállításán is bemutatták, pedig a festőművész komoly készültsége nem indokolta ezt. Szerencsére a festői tudás nem vett el semmit szemléletének eredetiségéből. Szinte kizárólag tájképeket fest pasztellel; a való természet festőileg szabadon alakítható anyagából veszi motívumait, ahol nem kell az emberi alakok szerves felépítésével, a rövidülésekkel bajlódni. Mégis minden

egyes tájképe művészi alakításról beszél, összefoglalóan ábrázolja a választott tájrészletet, csak lényeges elemeit, domborulatait, architektúráját adja a vidéknek. A részleteket elhagyja, kicsinyességek nem érdeklik eredeti szemléletét. Színskálája is egyéni, Nagy István már kilábolt fekete-fehér korszakából, de a harmónikus, lágy tónusokhoz most is ragaszkodik; színfoltjai mindig kellemes együttest alkotnak.

A Szépművészeti Múzeum grafikai osztálya páratlan gyűjteménnyel gyarapodott. Majovszky Pál nyugalmazott miniszteri tanácsos még életében az intézetnek ajándékozta világhírű rajzgyűjteményét. A XIX. század legkiválóbb mesterei, köztük a nagy franciák, így különösen Ingres, Delacroix, Courbet, a barbizoniak, az impresszionisták, Cezanne, Van Gogh elsőrangú lapokkal vannak képviselve, de a kitűnő német mesterek, Menzel, Liebermann, és a magyarok sem hiányoznak a gyűjteményből. Majovszky Pál már eleve azzal a szándékkal vásárolta rendkívül minőségű rajzait, hogy azok a Szépművészeti Múzeum grafikai osztályának kiegészítésére szolgáljanak. Most megvalósult a szándéka és ezzel az elhatározással Majovszky Pál egyike lett a Szépművészeti Múzeum legnagyobb mecenásainak. A magyar nemzet örök hálája illeti a nemrég elhalálozott lelkes adományozót, páratlan értékű ajándékáért.

*

A múlt század végén és a jelen század első két évtizedében a világháború befejezéséig Bécs volt az irányító hatalom az osztrák művészetben. A nagyvárosi szellem raffinált, dekadens művészetet hozott létre, mely a maga egészében iparművészeti jellegű volt és szorosan kapcsolódott az építőművészethez, Otto Wagner, Olbrich és Hoffmann secessziójához. A festészetben a dekoratív, ornamentális síkszerűséget Klimt képviselte, neki köszönhető a legtípusabb bécsi festői irány.

Az összeomlás azonban véget vetett Bécs uralmának; a tartományok, Tirol, Salzburg, Karinthia kerültek fölébe, ők adják most a vezető festőegyénségeket. Bécs elvesztette két nagy művészt, Schiele ifjúkorában meghalt, Kokoschka pedig külföldre távozott, így teljesen a vidéki tehetségek kezébe jutott az irányítás. Romlatlan, egészséges vérük fölfrissítette az osztrák művészetet. Bátrabbak, egyszersmind röghöz kötöttebbek, mint nagyvárosi elődeik, megérzik rajtuk a középkori és a barokkművészet évszázados hagyománya. Nincsen semmi közük Klimthez, a Wiener Werkstättehez, stílusuk nem folytatása a bécsi secessziónak. Érdekes viszont, hogy egyesek színeikkel a párizsi eredményekhez kapcsolódnak. Egger-Lienz

monumentális stílust alapít, melyben az istenfélő tiroli paraszt jelenik meg komoran, robusztus egyszerűségében. lelki bensőségében, apáktól öröklött ősi foglalkozásaiban. Anton Faistauer pedig komplikáltabb szimbolikát keres, de ezt párizsi eredetű színskultúrával fejezi ki, az égő tónusok önmagukért való örömeinek él.

Természetesen ezek a mesterek csak csúcsait jelzik az osztrák festészetnek, nem merítik ki az osztrák művészet teljes jellemképét, csak a legjellemzőbbet jelzik benne. A Nemzeti Szalon reprezentatív kiállítása sem tartogathatott kizárólagosan ilyen művészettörténeti értékeket. A hivatalos tárlatoknak a hivatása, hogy élő művészetüknek mennél szélesebb keresztmetszetét adják. Így kellett megítélni az osztrákok kiállítását.

A legnagyobb tehetség köztük a karintiai Herbert Böckl, aki csak egy tájképet küldött a kiállításra. Élénksárga és zöld színekkel, bravúrosan festette meg a karintiai völgy mélységét, elkerült minden barnás és szürkés árnyékot, e mellett dekoratív értékeket is adott a színeknek a síkon való elosztásukkal. Sergius Pauser, a pittsburgi Carnegie Institut nemzetközi képkiallításának idei kitüntetettje, különösen egy tisztult előadású leányarc képpel tűnt ki. Josef Dobrowszky viszont egy pirosblúzos asszony képmásában ragyogtatta bátor, széles szímfölrakását. Meggyőzőek voltak színdús vízfestményei is.

Franz Wiegele, az osztrák festészet egyik elismert nagysága, csak egy kis kettős képmást küldött, de ebben is megismerhettük biztos formaadását, amelyet egymás mellé rakott töretlen színekkel élénkít. Másik hírességük, az idős Carl Moll szintén szabatosan rajzolta meg ebédlőasztali csöndéletét, de az egészet betöltötte az érzékeny tónusok finomságával.

Míg a világi művészet tág helyet kapott, addig a Gesellschaft für Kristliche Kunst egyházművészeti anyagát egy kis teremben zsúfolták össze. Legnagyobb részük meghatározott helyre készült, ezért környezetükből kiszakítva nem érvényesültek kellően. Itt állított ki Ausztria néhány nevezetes építész, így az európai híró Clemens Holzmeister, Karl Holey, Peter Behrens és Alexander Popp, továbbá Robert Kramreiter, akik fényképfelvételekben és gipszmodellekben mutatták be egyszerű, de annál bensőségesebb egyházi építményeiket, a térgondolat e gyönyörű megoldásait.

Ybl Errin.

IRODALOM.

A szellemi lét metafizikája.

Jánosi József S. J.: *A szellem.* A szellemi lét metafizikája és főbb jelenségei. Budapest, 1935. Pázmány Péter Irodalmi Társaság kiadása. 254 l.

Örömmel üdvözölhetjük az újabb filozófiában egyre növekvő érdeklődést a szellem problémái iránt. A materializmus szellemet tagadó és a pozitivizmus szellemet felismerni nem képes világszemléletének helyén új világkép épül, amelynek központi gondolata a szellem metafizikája. Első sorban a német bölcséleti irodalomban dőlt meg a neokantianizmus hatása alatt a természettudományos gondolkodás egyoldalúságának és a metafizikátlan metafizikának ereje. Eucken, Dilthey szellemtörténeti törekvései nyomában friss erővel fakadt föl egy magasabb világ iránt való érdeklődés. A sokáig száműzött szellemi világ követelte jogait. A Husserl által kezdeményezett fenomenológiai ismeretelmélet új módszertani meglátásokkal gazdagította a kutatás lehetőségeit. Ma a német bölcséletben — melyről nyugodtan állíthatjuk, hogy vezető szerepet játszott és irányt szabott az utolsó két évszázad bölcséletében — az érdeklődés központjában állanak a szellem bölcséletének, az igazi, teljes metafizikának kérdései.

Jánosi könyve azokat a kutatásokat foglalja össze, melyeket a szerző főként a legújabb szellem-fenomenológia és szellemi-metafizika indítására folytatott. Kiindulásul az egyes szellemjelenségek fenomenológiai elemzését vette; mégis úgy, hogy az érdeklődés homlokterébe mindenütt a metafizikai alapok felderítése és igazolása került. Jánosi az aristotelikus-thomista bölcsélet metafizikáján nevelkedett. A skolasztika metafizikájának és ismeretelméletének hagyományos principiumai biztos alapot szolgáltatnak neki a metafizika bonyolult kérdéseinek szövevényében és lehetővé teszik számára a biztos eligazodást a modern vélemények szétágazó sokféleségében. Bár a skolasztika egyik-másik kérdésével, mint különösen az anyag-forma elméletével szemben kétségeit és aggodalmait nem titkolja, megoldásai lényegükben a skolasztika hagyományos igazságainak körében mo-

zognak. Művének érdekessége és jelentősége éppen abban rejlik, hogy a keresztény bölcsélet alapelveit a modern kutatás eredményeivel törekszik egybekapcsolni és kiegészíteni. A kiinduló pont számára is a fenomenológiai, a jelenségeket szigorúan megfigyelő és leíró vizsgálat. Különösen Hartmann N. berlini professzor adataira támaszkodik. Eljárása igazolja azt a módszertani követelményt, hogy minden igaz valóság-magyarázatnak — már pedig mi lehetne más a bölcsélet feladata, mint a valóság lehető tökéletes magyarázata — a tények, a fizikai és tudatos adottságok pontos megfigyeléséből és jellemzéséből kell kiindulnia. A fenomenológiai módszer segítségével Jánosi nem a német fenomenológusok metafizikai eredményeihez jut el, hanem világos logikával igazolja a görög bölcsélet legnagyobbjainak a középkori keresztény gondolkodók által kiépített szellemfilozófiáját. Ez a skolasztikus hagyományban gyökerezés azonban nem gátolja Jánosit abban, hogy a modern gondolkodás értékeit harmonikusan bele ne illessze a saját gondolatrendszerébe. A hagyományokat tisztelő, de mégis egészen modern gondolkodás körében mozog ez a nagy tudománnyal megírt munka.

Mikor a filozófia a teljes létnek mennél átfogóbb megismerésére törekszik, — állapítja meg Jánosi — szemben találja magát azzal a feladattal, hogy a lét egyes fokozatait pontosan elhatárolja és jellemezze. Már a közönséges tapasztalás, az emberiségnek a tudományos gondolkodást megelőző meggyőződése különböző létfokozatokat állapít meg, amilyen például az élő és élettelen, a gondolkodó és nem gondolkodó valóság különbsége. Az emberi ész a sokasággal szemben természetszerűen az egységesítésre törekszik, rendet, egységes szemléletet keres a valóság sokféle változataiban. Ezért jelentkezik a bölcsélet történetében lépten-nyomon az a törekvés, mely a lét fokozatait nagyon kevés, sőt esetleg egy alapelvre akarja visszavezetni. Bármennyire észszerű is ez a törekvés, bármennyire kíváncsú is az egységes szemlélet és kerülendő a fölösleges különbségek feltételezése a jelenségek magyarázatánál, a bölcseletnek számolnia kell az adottságokkal és így, ha a valóságnak egymásra visszavezethetetlen fokai vannak, azokat el kell ismernie. Minthogy egy és ugyanazon dolognak nem lehetnek egyazon szempontból ellentmondó tulajdonságai, azért, ahol ellentmondó tulajdonságokat tapasztalunk, ott különböző létfokozatokat kell elfogadnunk. Ezen alapelv segítségével megvizsgálhatók a dolgok a mozgás, a magánvalóság, a metafizikai értékek, az okviszonyok, az idő és térbeliség szempontjából. Ezen vizsgálódás eredményeképpen meg kell állapítani, hogy minden monista iránnyal szemben a valóság a következő, egymásra vissza nem vezethető

létfokokat mutatja : az anyag, az organikus élő és a szellem fokozatait.

Az általános elvek megállapítása után Jánosi megkísérli a szellemi létfok metafizikai helyének megjelölését a valóság rendjében. Azután áttér a szellemi létfok pontos jellemzésére. Az emberi szellem nem képviseli a szellemet a maga tisztaságában, mert az emberi szellem a legszorosabb egységbe fonódik a szerves testtel. Ez az egybeszőződés teszi oly bonyolulttá számunkra a szellem metafizikáját. A szellem azonban az anyagi, testi mozzanatok segítségével kifejeződik, belső lényegét kinyilvánítja azáltal, hogy a szellemi tartalmakat érzékelhető jelekbe foglalja. Ily módon képesek vagyunk a szellemi lét eredeti, sajátos jegyeit a tények világából kikövetkeztetni. Kár, hogy a szerző éppen csak érinti az érzelmek gazdag problematikájú szerepét a szellem életében. Úgy gondoljuk, hogy éppen ebben a pontban kíván legerősebben kiegészítést a skolasztika szellem-metafizikája.

Jelentős problémakör Jánosi művében a szellem létezési módjainak vizsgálata. Nem keresi, vajjon vannak-e az emberi szellemen kívül más teremtetett szellemek, nem foglalkozik az abszolút szellem létezési módjával sem, hanem a modern fenomenológiai problémátásnak megfelelően megvizsgálja, vajjon az emberi szellemnek az egyedi lét-e az egyetlen fennállási formája, vagy pedig az egyedi léten kívül az emberi szellem még más létmódokban is megvalósul. Jánosi elfogadja a német idealizmus által először hangoztatott és a modern fenomenológusok és szellemtörténészek által pontosan kidolgozott elgondolást, hogy az emberi szellem az egyéni szellemen kívül fennáll valami módon, mint objektív szellem és mint a szellem különböző objektívációi. Az objektív szellem túllép az individuális élet keretein. Nem más, mint az egyének fölött álló közösségi szellem, amelynek nyilvánulása az emberiség kultúrája. Azonban mikor az objektív szellem pontos magyarázatáról van szó, a szerző elveti az objektív szellemnek mind Hegel, mind Hartmann N. által megkísérelt magyarázatát. Jánosi nem tartja szükségesnek az objektív szellem jelenségeinek magyarázatára az objektív szellemnek bármilyen fajtájú reális, de igen nehezen felfogható fennállását. Az egyén természetszerűen beletartozik valamilyen közösségbe, szellemi élete és fejlődése számtalan módon függ a közösségi tartalmaktól. A közösségi vonatkozás épp oly mélyen az egyéni szellem lényegéhez tartozik, — legalább is az emberek világában — mint maga az egyediség. Az objektív szellem nem más, mint az individuális szellem közösségi bekapcsolódásainak különálló mozzanatként való feltüntetése. A való-

ságban csak az egyedi szellem létezik, amely magában hordozza az egyéni és közösségi vonások bipolaritását : ez teszi lehetővé, hogy elvonás útján az objektív szellemet mint önálló, de csak ideálisan fennálló mozzanatot szemlélhessük. A szellem létmódjainak harmadik fajtájába tartoznak a szellem objektívációi. Az emberi szellem nemcsak az emberekkel való közvetlen érintkezésben fejezi ki magát, hanem maradandó művekben, anyagi tárgyakban is lecsapódik és az alkotás évszázadokkal, évezredekkel túlélheti azt az egyént, akiben megszületett. Tudomány, művészet, vallásos emlékek ennek az objektívált szellemnek legkülönbözőbb változatai. Az objektívációk az anyagban történnek és ezért a szellem kifejező erejét az anyag kifejezési lehetőségei a legkülönbözőbb módon korlátozzák.

Miután a szerző ismerteti az objektíváció struktúráját, magának az objektívációnak problémáját veti föl Hartmann N. gondolatainak nyomán. Az objektívációk problémájának lényege az a kérdés, mi az, ami az objektívációkban fennmarad, az idő változásai között is fenn tartatik. Az objektívált szellem mintegy az anyagba zártan marad fenn. A fennmaradásnak azonban feltétele az élő szellem, aki képes felfogni az anyagba zárt szellemi tartalmat. Az objektívált szellem lényegesen rá van utalva az élő szellemre. De mit jelent ez az anyagba zártaság? Hartmannal meg kell különböztetni két réteget az objektívációkban. Egyik az előtér, az önálló, anyagi alakulat, másik a háttér, mely sohasem önálló létű, hanem mindig csak valaki számára van adva. A tartalom mintegy rajta nyugszik az anyagon, melyet a szellem úgy formált, hogy egy meghatározott szellemi tartalom rajta újra felismerhető legyen. Tehát szorosan véve a szellem semmiképpen sincs jelen az anyagban, csak úgy rendezte el az anyagot, hogy az más szellem által érthető szellemi tartalmat fejezhessen ki. Mivel pedig az egyes ember teljesen csak a közösségi szellemből érthető meg, az objektívációk teljes megértése megkívánja annak a világnak ismeretét, melyben az objektívációk keletkeztek. Így bonyolódik egybe az Én, az objektív s objektívált szellem világának színes sokfélesége. Az egész valóságot csak az látja meg, aki képes együtt-látni, egységbe-látni minden egyes mozzanatát. Az emberi elme mindig töredékben látja az egészet, de látása annál értékesebb, minél tökéletesebb egységbe képes foglalni a töredékeket.

Jánosi szellemfilozófiája, ha nem is eredeti rendszer, mégis értékes gazdagodása a magyar bölcséleti irodalomnak. Munkája csak az emberi szellem vizsgálatára szorítkozik. Nem lett volna kár legalább utalni a tiszta szellemiség, különösen pedig az abszolút szellemi életének főbb mozzanataira is. Mégis becses adatokat és meglátásokat

szolgáltat az egész szellemi lét problematikájának feltárásához. Szinte elnyomja az olvasót az egymásra halmozott kérdések sokaságával, a mozaikszerűen egymásba illeszkedő kérdések színes sokféleségével. Talán jobb is lett volna a jelenségek egymásutánjának felsorolása helyett inkább valamely mélyen egységes szempontból ragadni meg a szellem életét és ebből az egységes szempontból építeni föl az egészet. Ha így egy sereg érdekes részletkérdés el is maradt volna, az egész mű nyert volna az áttekinthetőség szempontjából. Erre a célra nagyon megfelelne az emberi egyéniség kibontakozásának egységes szempontja. Ebből a szempontból tehetünk még egy megjegyzést. Jánosi szellemfilozófiájában, úgy érezzük, a szellemi élet sztatikáját kapjuk: az álló, mozdulatlan szellemi valóság tulajdonságaival és képességeivel, kész eredményeivel jelenik meg előttünk. Színesebb, elevenebb és egységesebb lett volna ez a kép, ha a szellemi élet a maga dinamikus kibontakozásában tárul föl előttünk. Ebből a szempontból a szellem csak az értékek világából érthető meg. Az emberi szellem értékek hordozója és értékek megvalósítására van hivatva. Ez az elgondolás nézetünk szerint nem nyúlna túl a metafizika keretein. A modern bölcsélet is mindig jobban közeledik ahhoz a felfogáshoz, mely az értékeket nem tekinti a valóságtól független érvényességeknek, hanem a görög-középkori elgondolás alapján minden értéket a valóságban, végső fokon az abszolút létben gyökereztet. Így a szellem etikai, tudományos, művészi tevékenységében és alakulásában juthatunk el a szellemi lét legmélyebb gyökeréig: az igazság, jóság és szépség ideáljaira beállított szellem mélységeihez. Az ember, az egyén, az értékek világába állítva, a szellemfilozófia számára még nagy feladatokat tartalmaz. Az emberi élet értékakaró törekvéseire, oly sokszor irracionális megoldatlanságaira éppen a metafizikai alapelvek világosságánál fogjuk megtalálni a megoldást és eligazodást. Ezek a megjegyzések azonban nem akarják Jánosi művének tudományos értékét kisebbiteni: értékes tájékoztatást és elmélyedő megvilágítást nyújt a szellemi lét hatalmas területeiről. Gondolatai gondolkodásra kényszerítenek és az ember meggazdagított lélekkel teszi le kezéből e könyvet. Jánosi igazi tudóshoz illő szerénységgel maga is jól látja, mily mérhetetlen feladatok várnak a bölcselőre a szellemi lét vizsgálatának területén.

Végül különös örömmel üdvözljük azt a szerencsés kapcsolatot, amelyben a szerző a skolasztikus és a modern gondolkodás eredményeit egyesíti. Jánosi megmutatja, hogy a hagyományos hellén-középkori nyomokon járó gondolkodásnak nem kell félnie a modern tudományos eredmények felhasználásától. Ha Aquinói Szent Tamás

ma írná *Summa Theologicá*ját, bizonyára épp olyan modern lenne, mint amilyen modern, sőt sokak szemében veszedelmes volt a maga korában az arisztotelikus metafizika következetes érvényesítése. De kitűnik Jánosi művéből az is, hogy az évszázadokon át hallgatásra ítélt arisztotelikus skolasztikának is van mondanivalója a mai bölcsélet és a mai élet számára. Büntetés nélkül nem lehet teljesen szakítani ezzel a hagyománnyal. Mindig megkívánja ugyan a felfrissülést az élet eleven áramlataiból, de mindig hoz valamit, ami örök és elmúlhatatlan érték, ahova az eltévelyedések után mégis visszajár megerősödni az elfáradt bölcséleti gondolkodás. Így valósul meg lassan a philosophia perennis eszméje: a hagyomány és az emberi gondolat az abszolút Igazság felé, akit a pusztá emberi ész soha felmérni és ki-meríteni nem fog.

Zemplén György.

Török Sándor nyári idillje.

Török Sándor: *És mégsem mozog a föld.* Budapest, Franklin-Társulat, 1936. 8-r. 184 l.

Török Sándor regénynek nevezte el művét és azt írta címül a homlokára: *És mégsem mozog a föld.* A cím is, a műfaji megjelölés is többet ígér, mint amennyit a könyv ad, mert a benne elbeszélt történet nem szélesedik regénnyé, megmarad novellának, s hiába keresnők benne azt a mélyebb jelentést, amelyre a szimbolikusan csengő cím utal. Mindez azonban nem akar vád lenni, ez csak ténymegállapítás. A novella is épp olyan értékes műfaj, mint a regény, s a művészettel stilizált emberi sors nem veszít érdekességéből, ha nem sugárzik rajta keresztül valamilyen bölcselmi eszme. A költők nem mindig jó esztétikusok, s kicsinyeskedés volna, ha a költőn vernők el azt a port, amelyet az esztétikus kavart föl.

Természetesen helyesebb lett volna, ha Török Sándor ezt a szerényebb címet adja novellájának: *Nyári idill.* Valóban az, fordítottja annak az ismételt földolgozott történetnek, hogy a hős, egy ifjú ember, egy nyárra előkelő környezetbe, egy nála magasabbrangú nő varázskörébe kerül. Török Sándor hőse, egy festő, a fővárosból nyárra leszökik egy alföldi nagyközségbe s ott egy magáénál alacsonyabb szellemi környezetbe és egy félművelt leány társaságába csöppen. Hogyan illeszkedik bele akarva-akaratlan a pesti bohém a féluraknak és a félpasztoroknak a világába, hogyan szövődik közte meg az inkább üde és kedves, mint szép, de naivságában és természetesében vonzó leány között a nyári idill: az a novella tárgya. Vala-

mint maga a leány, a vállalt költői feladat is inkább kedves, mint nagyigényű: egyik fele, a vidéki élet rajza, kissé elcsépett; emberei is, indítékai is a sok használattól megkopottak, de viszont emezek gyakran mulatságosak, amazok rendszerint jóízűek. Emberei között van egy, aki az író képzeletének terméke, a félbolond «másod-föltaláló» — a jelzőt azzal érdemelte ki, hogy csupa olyan dolgokat ~~talált~~ föl, amelyeket már egyszer föltaláltak. Ennek az alaknak, aki egy Galilei meggyőződésével hirdeti, hogy mégsem mozog a föld, nincs szerepe a cselekvényben; a szerző nyilván azért lépteti föl, hogy általa belevigye regényébe az ígért szimbólikus elemet — érezzük a törekvést, de nem látjuk az eredményt.

Művészibb a másik költői föladat megoldása. A két fiatal lény között szövődő szerelmi idillt könnyed kézzel fejleszti a szerző, s bár gazdagabb, mélyebb rajzot nem ad a hősök lelki életéről, — jórészt azért, mert nemcsak a leány, hanem a festő is meglehetősen egyszerű lélek — ez a történet egyszerű fordulataival, természetes kibontakozásával közvetlen és bájos. Öntudatlanul-e vagy tudatosan, tapintatból-e vagy számításból, a kényes pontokon elmosódott vonalakkal és pasztell-színekkel dolgozik az író, úgy hogy az olvasó ízlésére van bízva, milyen természetűnek gondolja el a szerelmi viszonyt. A simán, bonyodalmak nélkül gördülő szerelmi történetet azonban be is kell fejezni — úgy hiszem, velem együtt a regénynek minden olvasója nagyon kíváncsian várja, mi lesz a megoldás. Valamint a mesében nem volt semmi váratlan, meglepő, a befejező mozzanat sem az: letelt a nyár s a festő visszautazik Pestre. Be kell ismernünk, hogy ez a legegyszerűbb, legtermészetesebb megoldás — de éppen ez az egyszerűség és természetesség a veszedelme. Arra vall, hogy a szerzőnek nem volt hőseivel megoldandó problémája, nem látott maga előtt lélektani föladatot s akárcsak hőse, könnyebb végéről vette a dolgot. Az kellemesen töltött egy-két hónapot, a szerző kellemesen akart eltöltetni velünk egy-két órát. Elérte célját, s dicséretére mondjuk meg azt is, hogy tiszta, művészi eszközökkel. De vajjon olyan komoly író számára, mint Török Sándor, aki eddigi munkáiban belenézett az emberi lélek mélységeibe és belenyúlt, Goethe szavait követve, az emberi élet teljébe, méltó föladat-e fölcsapni az olvasók kellemes szórakoztatójának, kielégítheti-e becsvágját az ilyen kedves mesélgetés? Aligha!

A LONDONI MAGYAR PROPAGANDA-BIZOTTSÁG 1849-BEN.

I.

Az 1848-i magyar kormánynak az a törekvése, hogy a külfölddel kapcsolatba lépjen, nagyrészt azon szenvedett hajótörést, mert Magyarországot a külföldön nem ismerték. A külföldön azzal utasították el a magyar megbízottakat, hogy Ausztria tartományainak külön követeik az idegen udvaroknál nem lehetnek. A magyar kormány viszont 1849 tavaszán azt sem tudta, hogy Franciaország köztársaság-e még és nagy összegeket ígért egy francia vagy angol újságért.

Ezért szervezte meg Kossuth Lajos, mint a Honvédelmi Bizottmány elnöke, a párizsi magyar követséget és bízta meg Londontól Konstantinápolyig terjedő hatáskörrel. Ezért utazott Párizsból Angliába Pulszky Ferenc, aki eredetileg csak két hétig szándékozott ott maradni, de azután vissza sem tért, hanem ott maradt és a magyar ügy megismertetésén fáradozott.

Tevékenységeinek százával feltárt aktáiból, a budapesti, bécsi és londoni levéltárak anyagából a következőkben állítjuk össze propaganda-tevékenységének történetét.

Alighogy 1849. március 1-én hamis útlevéllal partra lépett Angliában, a parlamentben Palmerston lord külügyi államtitkár összeszólalkozott mostoha fiával, Stuart Dudley lorddal, amiről nemeskéri Kiss Miklós ötödikén Kossuthhoz írt levelében a következő szavakkal emlékezett meg: «Pulszky Londonba ment két hétre s okvetlen haszonnal fog működni. A tegnapi *Globe* szerint Palmerstont Lord Stuart erős szavakkal interpellálja. Palmerston nagy örömeinkre igen jól válaszolt». Ugyanígy írt Kossuthnak 7-én Teleki László is.

Pulszkyt már 9-én bemutatták Stuart lordnak, ez

viszont 14-én Palmerston lordnak mutatta be őt és így Londonban maradását azoknak a lehetőségeknek kell betudnunk, melyek a magyar propaganda szempontjából kínálóztak.

Az első adat arról, hogy egy magyarbarát bizottság összeállításán fáradozott, március 29-ről való, mikor Kemble Mitchell János, az akkori Anglia egyik legkiválóbb történetírója, következő levelet intézte hozzá: «Kedves Pulszky, Velem ebédelne szombat délután öt órakor, hogy találkozhasson Birkbeckkel és egy-két más baráttal?» Kemble akkor szerény körülmények között élt; éppen befejezte hatkötetes angolszász okmánygyűjteményét, melyet az angol történelmi társaság megbízásából állított össze és főmunkáján dolgozott, mely 1849-ben *The Saxons in England* cím alatt két kötetben látott napvilágot. Nem lehetetlen, hogy az említett ebéden Birkbeck Lloyd Vilmoson kívül Vipan D. J. is ott volt, mert később négyen dolgoztak együtt. Vipan első levele április 29-én, vasárnap kelt, de 30-án, hétfőn, fejezte be azzal, hogy az orosz beavatkozás ügyében az angol kormányhoz emlékiratot kellene intézni. «Ajánlatos volna egy emlékirat? vagy cikkek az újságokban a következő dolgokról: Magyarország nemzeti ereje, ha megszilárdul, gátat alkot az orosz ellen. Ellent tud-e állani Magyarország 150,000 embernek?» Ezek voltak az első kérdések, melyekkel a londoni magyarbarát-propaganda foglalkozott. Vipan május 3-án arról értesítette Pulszkyt, hogy ha valami akad, Kemble elintézi, mert Birkbeck nagyon el van foglalva. Birkbeck viszont szívesen fog tárgyalni a szerkesztőkkel, de cikkírásra nem lesz ideje. «A fordító mellett önnek egy küldöncre is szüksége lesz, — írta — hogy azt a szerkesztőségekbe stb. küldje, mert sok idő kárba vész azzal, ha minden-hová maga megy az ember. Kemble, azt hiszem, jót és olcsón tudna szerezni önnek. Remélem, van készen önnek egy-két életrajza». A munka tehát ebben az időben a Palmerstonhoz intézendő emlékirat és a hírlapok számára egy-két életrajz megírására terjedt ki.

Érdekes bepillantást nyújt a munkaprogrammba Vipan-nak május 6-án a hertfordshire-i Birchangerből kelt levele,

melyet azzal kezd, hogy aznap reggel Birkbecktől hosszabb levelet kapott. Pulszky és barátai tehát állandó munkában voltak. Birkbeck ezúttal jobb szervezkedést sürgetett, mert Palmerston lord kész volt fellépni az oroszok ellen. Az alkalmat ki kellett használni. «Jelenlegi szervezetünk mellett rettenetesen sok idő és munka vész el. Az Ön sok szaladgálásait a szerkesztőségekbe bármely küldönc éppen úgy elvégezhetné, addig pedig Ön a cikkeket írhatná meg vagy diktálhatná. Azt hiszem, valóban mi angolok vagyunk az egyetlen nép, melynek az idő valódi értékéről fogalma van. Ha már fordításban kaphatnám az Ön cikkeit (természetesen olvasható kézirással), a két munka közül az egyiket megtakarítaná. Ez lehetővé tenné az embereknek, hogy Kemble nélkül is valamire juthassanak, mert őt újabban különben is alig tudom rávenni arra, hogy leüljön és dolgozzék. Lord P(almerston) nagyon jól van hangolva az oroszok ellen, de semmit sem mer tenni, mert hiányzik az angol közvélemény támogatása. Most kellene a közfigyelmet felkelteni és Magyarországot örökösen a közvélemény elé állítani. Kedden este visszatérek a Bedford-térre (Londonban), csütörtök reggel ismét elutazom, mikor a posta már megjött. Ha valami kéziratot akar ide küldeni (ha holnap öt óra előtt postára teszi), itt még dolgozhatom rajta ; ha kedden egy óra előtt postán a Bedford-térre küldi, akkor visszatérésem után nyomban megkapom ; ha pedig aznap este kijön hozzám, ezzel pár fontos órát nyerek. Úgy áll a dolog, hogy egész éjjel fenn kell maradnom, ha be akarom fejezni a dolgot». Birkbeck különféle cikkeket ajánl. A következőket kellene a köztudatba bevenni: I. Hogy a magyarok követelései igazságosak és mérsékelték. II. Hogy a horvátok és szlavónok követelései túlzottak és hogy ennek folytán békés úton mérséklendők. III. Hogy a magyarok jelenlegi követelései mérsékelték. Nem követelnek kárpótlást a rettentő veszteségekért, melyeket Magyarország az osztrák támadás folytán szenvedett : amíg az osztrákok Piemonttól veszteségeikért olyan összeget követelnek, amelyet sohasem lehetne megfizetni, a mellett legfőbb erődítésüket is elfoglalták — és az emberek mégis Ausztria mérsékletét emlegetik. IV. Ki kell mutatni, hogy a

magyarországi orosz beavatkozás ellenkezik a nemzetközi jog alapelveivel. Azt nem az uralkodó hívta be, mert Ausztria császára nem uralkodója Magyarországnak — Ferdinándot letették azért, mert nem akart esküje ellenére cselekedni. Rövidesen az abszolút pártra (Aberdeen lord és Oroszország) kellene hárítani a felelősséget a fenyegető európai háborúért — amely ártani fog a kereskedelemnek és iparos lakosságunknak (mert a francia és német kereskedelem kárt fog szenvedni : olyan piac fog elveszni, mint Magyarország stb.). V. Ki kellene fejteni azt, hogy a magyar középosztály protestáns és türelmét szembe kellene állítani a horvátok türelmetlenségével. Ki kellene mutatni, hogy Guizot és Aberdeen lord a szélső katolikusokkal és a jezsuita párttal állnak összeköttetésben, mely Svájcban a *Sonderbund* felkelését támogatta ; és ki kellene mutatni, hogy ez a párt összeköttetésben áll az ausztriai kamarillával (ezt a *Standard of Freedom* dissenterlap részére). Ezeket mondja Birkbeck. «Félek, hogy a holnapi lapok, vagy a mai levelek még többet fognak hozni az oroszok bevonulásáról. Azt hiszem, jó lenne a *Globe* részére rövid vezércikket írni. Az oroszok ezeken a pontokon át jöttek be : ennyi nap kell, amíg a magyar erőkkal találkoznak. Ezen idő alatt a magyarok megsemmisítik Welden hadseregét és felkészülnek az oroszokkal való találkozásra — ellenök fog vonulhatni nem kevesebb, mint ... ember, nem kevesebb, mint ... ágyú és ha később más orosz hadtestek is érkeznek, a magyarok ... embert tudnak velök szembeállítani».

Angol szempontból tehát az látszott fontosnak, hogy Oroszország indokolatlanul támadta meg Magyarországot, melynek törekvései mérsékeltek és igazságosak voltak. Birkbeck ezen az alapon igyekezett az angol közvéleményt Magyarország oldalára állítani.

Egy héttel azután Vipan már új anyagot kért. Azt írta, tudnia kell, hogy az uralkodóház letétele igaz-e. Írtam egy cikket az *Observer* számára, de megsemmisítettem, mikor a német újságok azt írták, hogy a hír hamis. Lépéseket tettem, hogy az *Edinburgh Review* elfogadjon egy cikket, mit a holnapi postával meg fogok tudni, de bár félek, hogy ebbe a számba már késő lesz, mégis írni akarok egyet. Kár, hogy

nem írt ön a *Spectator*ba, kár volna elmulasztani azt, hogy a szabadkereskedelem előnyeit a *Spectator* Magyarországgal kapcsolatban méltassa. Ezen a héten ismét kellene írnia egy cikket az *Examiner*be, de nem tanácsos azt későn beadni. Ha kapok egy rossz angolsággal írt cikket, azt még aznap át tudom alakítani, azaz, ha Ön felad egy cikket hétfőn délután félöt órakor, azt én vidéken kedden reggel megkapom, szerdán reggel pedig Birkbecknél lesz. De ha németül van írva, akkor tovább kell vele foglalkoznom, bár két cikket könnyebben megírok két nap alatt, mint egy cikket egy nap alatt. Ha találna valakit, aki másolna és fordítana Önnek, minden nap el lehetne helyezni a *Globe* hasábjain egy kis hírrovatot. Tanácsos lenne Magyarország érdekében népgyűlést tartani? Ha úgy gondolja, hogy igen, akkor szóljon Dudley lordnak, mert mi már csináltunk valamit. Mindenekelőtt mindent tudni szeretnék a detronizációról». E szerint a sajtópropagandának Birkbeck volt az irányítója, Pulszky küldötte az anyagot és Vipan dolgozta fel. A meetingek szervezése valamivel később, az orosz csapatok bevonulása után történt.

Május 14-én Vipan Birchangerből arra kérte Pulszkyt, hogy az *Edinburgh Review* részére írjon egy cikket magyar személyekre vonatkozó anekdotákkal, mert azokat nagyon szeretik. Arra kérte, ne törődjék a stílussal, mert Donne a cikket úgyis átdolgozza; neki pedig igen jó angolsága van, csak hogy lassan dolgozik, azért már legalább péntek este, vagy legkésőbb szombaton reggel fogjon hozzá a cikk megírásához. A fődolog az, írta, hogy a programot megállapítsuk; ami talán a következő lehetne: «A magyarok joga (igen röviden, különösen 1848 márciusig). Ki kell mutatni, hogy alkotmányos érzelműek és hogy az angolon kívül az egyetlen nemzet, amely tudja, hogy mi az alkotmány. Ellenállás Ausztria ellen, az ellenállás elemei: parasztok, földbirtokosok stb., stb. valamennyien nacionalista érzelműek. A magyarok diadala, Stadion, Windischgraetz, Jellachich, Kossuth stb. jellemzése. Ausztria sorsa eldőlt: vagy orosz, vagy magyarra kell lennie. Ha visszaszorítják az orosz civilizációt, azzal nem kell részletesen foglalkozni». Ez a pont, úgy látszik, a nemzetiségi kérdésre vonatkozott, amelynek tárgya-

lásától a magyar-barát angolok mindig félték. «Ha a magyar Magyarország 14 millióval egységes államot alkot, az erősebb, mint egy nem egységes Ausztria 36 millióval. Magyarország erőforrásai, katonának alkalmas lakossága, kereskedelmi lehetőségek. Magyarország civilizáló hatása a dunai régiókban, azoknak megnyitása az angol kereskedelem előtt. Az elmúlt évek nagy haladása. Hidak, lecsapolás stb., stb. A közművelődés terjedése. Több pozitív ismeret, mint volt húsz évvel azelőtt. Ausztria viszont a gyengeség csíráit hordja magában. Magyarország Angliának értékes szövetségese lehet. Gondolkozzék rajta, hogy tudna-e valami jobbat mondani ennél. Gondolja meg, hogy az *Edinburgh Review* számára irandó cikket nem szabad elsietni. Nem tudom, mennyire volna tanácsos a faji eltéréseket érinteni, a horvát és szerb viszályokat. Ha ezt megírja, legyen benne valami anekdota, mint pl. Batthyány Lajos és Pulszky beszélgetése az egyik oldalon, Jellachich és Kulmer beszélgetése a másikon. Remélem, fog valamit írni az *Examiner* számára; de tudassa Birkbeckkel, hogy mely napon és milyen órában fogja ő kézhez venni; ha csütörtökön reggel megkapja, elég ideje lesz hozzá, de bizonyosnak kell lennie, hogy úgy lesz. Nem gondolnám, hogy a *Standard of Freedom* olyan fontos volna, mint a *Spectator*, az említett ok miatt. Tartson készen egy életrajzt Perczelről vagy Vetterről az *Observer* részére. Jerrold Douglas is felajánlotta újságját, sokat olvasott lap, de teljesen radikális, irodalmilag közepes. Úgy látom, egy csomó anekdotát kell összekaparnom, amennyit csak tudok. Ha önnek ideje volna, jó volna elhelyezni az *Examiner*ben egy valamivel jobban kidolgozott Kossuth-életrajzt. Ha Stolzmann és Bachmann jól fordítanak: az ő angol cikkeiket el kell küldeni Kemblének, aki feldolgozza azokat. Önnek tudnia kellene, hogy a posta milyen órákban szállít. Banfield és Kemble velem együtt voltak szombaton, Birkbeck és Kemble tegnap — és mindkét este általános volt a panasz, hogy Pulszky *sohasem* található. Kemble azt mondta, ő már sohasem keresi fel többé. Londonban ezt nem lehet cselekedni. Megfelelhet az olyan kis városban, mint amilyen Bécs. Ha valaki másokkal érintkezni óhajt, akkor jelöljön

meg egy órát, amikor mindig meg lehet találni (vasárnap kivételével), hacsak egy félóra is. Sok mindenről beszélgettünk, például arról, nem volna-e lehetséges Fiuméba fegyvereket szállítani; legjobb volna egy kölcsön, mert az egyszerre sok tőkepenzest érdekelne. Milyen felhatalmazása van Önnek vagy Telekinek erre vonatkozólag? Milyen Boldényi *La Hongrie* című könyve? Ön tudja, hogy folyóiratainkban az egyes cikkek élén könyvlista szokott lenni, akár előfordulnak ezek a könyvek a cikkben, akár nem. Oda kellene tenni Teleki röpiratát, Degerandóét és másokét a cikk élére. Úgy látom P(almerston) lord eléggé oroszellenes. Meg kell nyernünk a pacifistákat, mint Cobdent. Molesworth talán inkább támogatna egy angol beavatkozást. Fordítói hagyjanak egy kis helyet a sorok végén».

Vipannak május közepén kelt levele szerint a magyar kérdésről egyelőre a radikális lapokba (*Examiner, Standard of Freedom*) írtak, de már összeköttetésük volt a nagyobb lapokhoz (*Globe, Observer*) is. A *Globe* azért volt fontos, mert Palmerston lord kedvenc újságja volt, az ott elhelyezett híreket tehát a külügyi államtitkár is olvasta. Folyóiratok közül egyelőre csupán az *Edinburgh Review* állott rendelkezésre. Pulszky angol barátai többször panaszkodtak, hogy nem található. Annál buzgóbb volt Vipan, ki már másnap este postára tette Birkbeck részére Jellachich életrajzát, hogy az 16-án reggel megkaphassa. Meglégedését fejezte ki a fölött, hogy Pulszky fordítói jól fordítanak és olvashatóan írnak. Csak a tulajdonnevekkel volt baj, melyek közül néhányat maga Vipan ki tudott javítani, de néhány viszont zavarba hozta és, amint mondotta, minden angol embert zavarba ejtene. Mellékelve küldött is Pulszkynak egy jegyzéket és arra kérte őt, hogy Birkbeck részére írja le olvashatóan. Arra kérte, mondja meg Jellachich életkorát és hogy nőtlen ember-e. Leveléből azt lehet kiolvasni, hogy Pulszky a cikkeket németül diktálta, Bachmann és Stolzmann angolra fordították, mire Pulszky Kemblének küldötte meg, az pedig átdolgozta. Szerette volna, ha estefelé Pulszky kimegy Kembléhez és rendelkezésére áll, ha ez valamit kérdezni szeretne tőle; így másnap délután öt órára Birkbeck is

kézhez vehette a kéziratot. Ez azonban a munkát körülményesebbé tette, mert a cikkek sok kézen mentek keresztül. Vipan azt is kifogásolta, hogy Pulszky mindent maga csinál meg, amire szükség van ; szerinte mindenekelőtt azt kellett eldönteni, hogy mi a legfontosabb és a szerint kell megtenni az intézkedéseket, hogy kárba ne vesszen az idő és a munka. Legközelebbi londoni tartózkodása idején az *Edinburgh Review* részére szánt cikket akarta megbeszélni, amire szem-melláthatólag nagyobb súlyt vetett. Ez volt az első komoly próbálkozás, hogy a magyar kérdést a szemléket olvasó műveltebb angol közönség elé vigyék. Szerette volna tudni, hogy a folyóirat szerkesztősége hány oldalt fog rendelkezésére bocsátani ; attól félt, hogy rövidnek kell lennie, de azért véleménye szerint 16, sőt 12 oldal is többet ért a semminél, bár ebben az esetben sok érdekes dolgot el kellene hagyni. Kemble magától is írhatna egy cikket az *Examiner* vagy a *Spectator* számára, ha Pulszky legalább egy órán át megbeszélné vele. A *Frazer Magazine* a szélesebb néprétegek folyóirata volt, amelybe Vipan Pulszkyval akart cikkeket iratni. Végül azt mondotta : «Ha tényleg volt trónfosztás, akkor megpróbáljuk igazolni ; ha nem volt, akkor az osztrákokat hazugságon fogjuk. Nekem mindegy, de minél előbb tudja meg az ember, annál jobb».

Donne B. Vilmosnak csak egy levelét ismerjük május 15-ről, melyben arról értesíti Pulszkyt, hogy Magyarországról írt cikkét kézhez vette és hogy báró Wesselényinek 1843-i *Szózatát* olvasta. Ez azonban nem első levele volt, mert arra hivatkozik, hogy az előbbiben említette, hogy a *Blackwood Magazine*-ba fog írni. Kemble 17-én megírta neki, hogy az *Edinburgh Review* egy oldalán 45 sor, egy sorban pedig 12 szó van, mi az írandó cikk terjedelmét illetőleg volt fontos. A folyóirat akkori szerkesztőjével, Empsonnal gyakran érintkeztek, amint az Vipannak 18-i leveléből kitűnik. Pulszky viszont 22-én azt írta Vipannak, hogy egyszerre három cikken dolgozik ; az egyik az *Observer*nek, vagy egy másik hetilapnak megy, a második a *Spectator*nak, a harmadik az *Examiner*nek. Kéri a *Ludwig Kossuth* és *Der Krieg in Ungarn* röpiratok ismertetését, mert az angol folyóiratok

szívesen hoznak ismertetéseket és a magyar szabadságharc irodalma ekkor már elég jelentékeny volt. Állandóan kérdezték őt Boldényi könyve felől, amely Párizsban látott napvilágot; kézről-kézre járt De Gerando francia munkája és mindenki kapott egy példányt gróf Teleki Lászlónak az orosz beavatkozás ellen írt röpiratából. Viszont német ismerőseitől Pulszky kapott olyan munkát, amely Kemble történelmi művét (*The Saxon in England*) ismertette és amelyet nyomban megküldött neki. Vipan azonban 23-án azt hallotta Banfieldtől, ki Pulszkynek Dudley lord ajánlása mellett egy Black nevű angolt mutatott be, aki magyar szolgálatba kívánt lépni, hogy még mindig nem készült el a cikk az *Edinburgh Review* számára. Vipan, ki hol Londonban, hol a vidéken dolgozott, mindennap küldött Donne-nak nyers anyagot, melyet a magyar propaganda érdekében fel lehetett használni. Figyelmeztette Pulszkyt, hogy a német lapokból csak olyan dolgokat tudhat meg, amelyeknél igazán mindegy, hogy az ember egy nappal előbb vagy később értesül róla. Ha tényeket akar elérni Angliában, akkor azokkal az emberekkel kell érintkezést fenntartania, akik, mint Lovelace lordék és Molesworth, befolyásosak. Vipan neheztelt a munka lassúsága miatt. Azt mondotta, hogy ő lassankint «blamálvá» fogja érezni magát, mert mindenkinek cikkeket ígér és azokat nem tudja elküldeni. Az orosz beavatkozás ugyanis május közepén egész Angliát izgalomban tartotta és minden lap ezzel a kérdéssel foglalkozott. Május 26-án végre készen volt a cikk az *Edinburgh Review* számára; Donne 31-ig elkészült a fordítással és június 6-ig maga kívánta eljuttatni Empsonhoz; a kefelevonatok átnézését is Donne vállalta el, ezek azonban csak június közepén voltak esedékesek, mert a cikk megjelenése júliusra volt kilátásba helyezve. 26-i levelében arra kérte Pulszkyt, hogy ne szaladgáljon egész nap, hanem maradjon otthon és dolgozzék; úgy látszik, magyar tárgyú cikkekben sokkal nagyobb volt a kereslet, mint a kínálat. Pulszky képtelennek látszott arra, hogy a sürgetéseknek eleget tegyen, mire barátai pontatlan-sággal vádolták; még Banfield is, akiről Vipan azt írta, hogy nála pontatlanabb ember egész Angliában nincsen.

Alig hogy az *Edinburgh Review*t sikerült megnyerniök, hogy magyar tárgyú cikket hozzon, Vipan már a *Westminster Review* megnyerésére gondolt. Közben pedig Pulszkynak azon gondolata ellen lépett harcba, hogy Magyarország Lengyelországgal egyesüljön. Tudjuk, hogy Pulszkynak már itthon is voltak ilyen eszméi és nem lehetetlen, hogy Kossuthot is ő vette rá a lengyel-magyar unió gondolatának elfogadására. Pulszky azzal mutatta be azt az angol közvéleménynek, hogy a két állam együtt nagyobb erőt fog kifejtetni az orosz hatalom ellen. Vipan azonban ez iránt kételyét fejezte ki. Még aznap egy másik, hosszabb levelet is írt, amelyben egy sereg új gondolatot vetett fel; többek között azt, hogy a *Times* napilaptól át kellene venni az ott már átnézett német újságokat. Ez a munkát jelentékenyen elősegítette volna, mert a *Times* valamennyi újságot megkapott. Azt javasolta, hogy egész terjedelmében közzé kellene tenni István nádornak 1848. március 24-i levelét, amelynek bemutatására Pulszky súlyt helyezett. Ki az a pécsi Hoffmann János, akitől Eisemann munkája végén levelet hozott? A tavaszi hadjárat nagy sikereit fel kellene használni, mert azokat még a magyar nemzetnek legelkeseredettebb ellenségei sem tagadhatják le, hanem el kell ismerniök. «Ennek ellenére még mindig megismétlik a legvadabb valótlanságokat a magyar küzdelem érdemeit illetőleg. Pedig az ő oldalukon vannak a törvényesség és az alkotmányos jogok stb., stb. Az egyetlen alkotmányos nemzet a kontinensen az angol mellett, amelyet mindig mintául vettek. Most biztosak benne, hogy a törvényes rendet helyre tudnák állítani akkor, ha csupán Ausztriával volna dolgunk. Mit fognak tenni? Rendet tudnak tartani Bécsben. Londonban ugyanis azt hitték, hogy Görgei Bécsbe vonul, meg tudják állítani a republikánizmust stb., stb. Meg tudják-e szabadítani a termékeny dunai területeket a betegségtől, amely olyan sokáig nyomta őket? Élénk kereskedelem fog megindulni Angliával stb., stb. Mindezt a fényes kilátást csupán az teheti tönkre, ha Ausztria Oroszország karjaiba veti magát. Ezt mondják az ausztriai hírlapok; különösen az *Allgemeine Zeitung*nak egy április 26-án Posenben keltezett cikke, amely helytartóság-

ról beszél stb., stb. Ellent tudnak-e a magyarok állani az orosz inváziónak? Magyarország erőforrásai — emberek, hadiszerek, hitel — a nép szelleme. Sohasem fogják feladni jogos követeléseiket. Utolsó és leghatásosabb erőforrás volna Németországban is életre kelteni a republikánus szellemet stb., stb., ami európai háborút vonna maga után. Dii meliora!»

A tavaszi hadjárat május végén az érdeklődést Magyarország sorsa iránt a tetőpontra emelte. A tavaszi hadjárat hatása volt ez, a közeledés Bécs felé, a veszedelem, hogy Ausztriában újból fellángol a forradalom, amely átcsaphat Németországba is; Oroszország bevonulása és az európai háború. Az angol közvélemény tájékozódni akart. Cikkek kellettek, amelyeket egy ember nem tudott elég gyorsan elkészíteni. Pulszkyt angol barátai új és új anyagért ostromolták, de május 27-én csak három cikket tudott küldeni az *Examiner*, *Observer* és az *Edinburgh Review* számára. Bem levele forgott közkézen, melynek egy részét a hirlapok is hozták. Csupán a Fiuméra vonatkozó részt hagyták el belőle, azt viszont Vipan tartotta érdekesnek, annyira, hogy Palmerston lordnak szerette volna megmutatni.

Május 28-án a beteges Vipan Tunbridge Wells fürdőből arról értesítette Pulszkyt, hogy az angol kormány élesen szembefordult Oroszországgal. Palmerston lord szeretne valami gátat emelni az orosz veszedelem ellen, de Magyarországot gyengének tartja erre. Vajjon nem lehetne részleteket közölni arról, hogy Ausztria erőforrásai Magyarországból származnak? Palmerston lord ugyanis a gátat Ausztriában kereste és a magyar szabadságharcban pusztán Ausztria gyengítését látta. Ha másként nem, erkölcsileg nem lehetne valamit mondani? Valami részletet, számokat stb., stb. Megköszöni, hogy Pulszky cikket küldött neki, amelyet igen jónak talált; azt írta, hogy ezzel a keret meg van adva, most már könnyű lesz a részleteket összegyűjteni. Kormányuk tudja, hogy a magyaroknak fegyverre és ruhára van szükségök. Végül Kossuth jellemrajzát kérte és valami adatot az oroszok kegyetlenkedéséről az aldunai fejedelemségekben.

Hogy Angliában kereskedelmi összeköttetésekkel szá-

moltak, arra mutatott Vipannak másnap, május 29-én írt sürgető levele, amelyben az *Edinburgh Review* számára egyrészt a Tisza, másrészt a Száva hajózása felől kért adatokat. A Dunáról ugyanis tudták, hogy az hajózható, de most az érdekelte őket, hogy a tiszavidéki búzát hogyan lehetne a Száván Fiuméba és onnan Angliába szállítani. Statisztikai adatokat kért a magyar külkereskedelemről; arról a velencei emberről, aki a Tiszán kikötőket akart építeni. Stolzmann a British Museum könyvtárába kellene küldeni, hogy a külkereskedelmi statisztikát összeállítsa. Arról is szeretne adatokat, hogy Kossuth hogyan fizeti csapatait; papírpénzzel? és elveszik-e szívesen a magyar bankót Magyarországon? Az angolok — mondotta — azért gondolják erősnek Ausztriát, mert olyan nagy hadseregeket állított fel Napoleon ellen. Kétségtelen, hogy ezeknek a hadseregeknek jelentékeny részök magyar volt, amit a brit hivatalos körök nem vettek észre, de amit a magyar-barát propaganda volt hivatva megvilágítani. A munka tehát fontos volt és változatos; és oly nagyra nőtt, hogy Pulszkyék nem győzték az érdeklődés kielégítését.

Június 1-én Birkbeck a magyar tábornokok jegyzékét kérte annak megjelölésével, hogy ki milyen nemzetiségű. A bécsi kormány ugyanis mindenkiről azt akarta kimutatni, hogy lengyel, ezzel pedig Oroszországot szeretne volna maga mellé vonni. A *Times* Klapkát is lengyelnek írta és ezzel keltette fel az érdeklődést a kérdés iránt. Új cikkeket kért az *Observer* részére, azt írta, hogy a *Standard of Freedom* nála sürgetett cikkeket és táviratokat. Pulszkynek jó témát akart adni: «Magyarország a Kelet Angliája» (Hungary the England of the East). Ebben azt akarta kimutatni, hogy az alkotmányos intézmények mindkét országban párhuzamosan fejlődtek.

Június 3-án Vipan tovább folytatta kérdéseit: kérte a magyarországi választók számát és a választójog alapját; a Honvédelmi Bizottmány tagjainak névsorát. Ismét megsürgette a Tisza és a Száva hajózására vonatkozó adatokat, melyeket Pulszky sem tudott fejből, hanem össze kellett szedni őket. Vajjon a dukátok ugyanolyanok-e, mint az az

állítólagos magyar aranypénz, amelyen a király nevének helyén ez a felirat áll: «*Interregnum Hungariae*». A brit kormány magyarországi ügynökeitől azt az értesítést kapta, hogy a huszárok a mostani kormánnyal nincsenek megelégedve. A huszárokat megkérdezték a kormányforma felől, mintha külön népfaj lettek volna. Szerinte az a hír, hogy a huszárok a kormányforma iránt bizalmatlanságot mutattak, a brit kormányra mély hatást tett. Pulszkynak tehát fel kellett világosítania őt is, a brit kormányt is, hogy a huszárok zárt ethnikai egységet nem alkotnak.

II.

A magyar ügy barátai hamar észrevették, hogy a sürgős munkát csak együttes erővel tudják elvégezni és így fogamzott meg bennök a gondolat, hogy bizottsággá alakulnak, melynek elnöki tisztét Birkbeck, titkári tisztét pedig Kemble vállalták el. A bizottság üléseiről jegyzőkönyvet vezetett, melyekből a Magyar Nemzeti Múzeum a következő nyolc darabot őrzi.

I. A Jermyn Street 122-ik szám alatt tartott ülés. Hétfő, 1849. június 4.

Jelen vannak: Pulszky Ferenc, Kiss ezredes, Birkbeck Ll. W., Kemble J. M.

Határozat: 1. Szükséges, hogy a magyar nemzeti küzdelem ügyeinek vitelére, amennyire abban ez az ország érdekelve van, bizottság alakuljon, különösen abból a célból, hogy az angol közvéleményt irányítsa.

2. Hogy jelen értekezlet bizottsággá alakul azzal a joggal, hogy magát új tagokkal kiegészítheti.

3. Hogy a bizottság elnökévé Birkbeck Ll. W. úr lesz.

4. Hogy a bizottság titkárává Kemble J. M. úr lesz.

Megállapodtak abban, hogy a következő cikkeket kell elkészíteni és az alább megnevezett hírlapoknak elküldeni: Az *Examiner* számára: Stratimirovics életrajza és cikk a szerbekről: elküldendő Kemble úrnak kedden, június 5-én. A magyar mozgalom sem nem republikánus, sem nem lengyel, hanem tisztán nemzeti. Elküldendő Vipannak szerdán, június 6-án. Magyarországi hírek összefoglalása. Elküldendő a szerkesztőnek (Birkbeck) pénteken. A *Standard of Freedom* részére: Vallási türelem Magyarországon. A horvátok és szerbek türelmetlensége, a háború oka vagy ürügye. Elküldendő

Birkbeck úrnak kedden este. A *Spectator* részére. Helyi kormányzat Magyarországon. Készen legyen szerda estére. Az *Observer* részére. Guyon és más magyar vezérek életrajza. Elküldendő a szerkesztőnek péntek este. Kemble úr. A (magyarországi) hírek összefoglalása: elküldendő a szerkesztőnek szombaton. A *Daily News* részére: «A hét hazugságai», elküldendő minden szombaton.

Felolvasták Taylor J. E. úrnak Kemble úrhoz intézett levelét arra vonatkozólag, hogy a londoni Cityben és Norwichban népgyűlést tartsanak.

Elrendelték, hogy holnap (kedden) ebben az ügyben Kemble keresse fel Taylor urat.

Pulszky úr küldje meg Kemble úrnak az előszót Taylor úr Auerbach-fordításához szerdán, és a befejezést pénteken.

A bizottság az ülést berekesztve csütörtök, június 7-én délután 4 óráig elnapolta magát.

Birkbeck Ll. W.

Pulszky másnap, június 5-én, értesítette Vipant a történetekről. Távirati stílusban írt:

«A lakást minden tekintetben kitűnőnek találom; bevásárlottak a Reform Clubba; a heti hazugságokat megcáfoló cikk megjelent a *Daily News*-ban; a bizottság első ülése Kemblevel és Birkbeckkel megtörtént. — Ezen a héten meg fogom írni Stratimirovics életrajzát az *Examiner* részére, Guyonét az *Observer* részére, egy cikket a *Standard of Freedom* számára, egyet az önkormányzatról a *Spectator* részére és az előszót Taylor részére. Éppen elég. Írjon Ön egy cikket arról, hogy nem igaz, hogy Magyarországon kikiáltották a köztársaságot és hogy a lengyeleknek Magyarországon nagy befolyásuk van, — hogy ez teljesen magyar mozgalom, de hogy az udvarnak érdekében áll e rágalmat egész Európában terjeszteni. Magyarországon a képviselők és a lakosság aránya 1 a 30,000-hez, de a városoknak, mint pl. Besztercebányának és a többi bányavárosoknak, melyeknek külön kiváltságaik vannak, 30,000-nél kevesebb lakosuk ellenére is van egy képviselőjük az országgyűlésen. Horvátországnak és a határőrvidéknek 44 (képviseelőjük) van és a horvát országgyűlés osztja szét őket».

Június 6-án Kemble közölte Pulszkyval Taylor címét, Vipán pedig kérte az esetleg elkészített kéziratokat Stratimirovicsról és az önkormányzatról. Szerinte a manchesteri köröket azzal lehetne megnyerni, hogy Magyarország a szabadkereskedelem mellett foglalt állást.

II. A Jermyn Street 122. szám alatt tartott ülés. Csütörtök, 1849. június 7.

Jelen vannak : Birkbeck Ll. W. úr elnök. Pulszky Ferenc úr. Pridham Ferenc úr. Banfield J. C. úr. Kemble J. M. úr.

A múlt ülés jegyzőkönyvét felolvasták és hitelesítették.

Leveleket olvastak fel és jelentéseket tettek a végzendő munkáról, valamint annak előmozdításáról.

Cikkeket rendeltek meg a vidéki lapok számára.

Leveleket és programokat küldöttek Vipan úrnak.

A bizottság az ülést berekesztve, hétfőig, 1849. június 13-ig elnapolta magát.

Birkbeck Ll. W.

Pulszky még aznap írt Vipannak és közölte vele, hogy az összes vállalt cikkeket elkészítette ; Guyont és a másikat a *Standard of Freedom* számára, valamint a Stratimirovicsról és az önkormányzatról szóló cikkeket. Most már egész cikksorozat állott készen és Pulszky örült, hogy a jövő hetet inkább látogatásokra fordíthatja. Vipan másnap azzal a hírrel szolgált neki, hogy az angol kormány értesülése szerint Kossuth néhány török tartománnyal együtt federatív államot akar létrehozni, de Oroszország a tervet megtudta és elárulta, mire Törökország az orosz birodalommal szövetekezett. Az angol kormány egy ideig nem hitte a dolgot, de most már meg van győződve annak valóságáról. Palmerston lordnak ennek ellenére semmi kifogása sem volna ellene, feltéve, hogy az új alakulás erős lenne és Oroszország ellen valóban védőgátat alkothatna. Ismételten arra kérte Pulszkyt, közölje vele, hogy hány választó van Magyarországon ; Angliában 860,000 van. Ha meg akarjuk ismertetni azokat a reformokat, amelyeket Magyarországon megvalósítottak, akkor azt is fontos volna tudni, hogy a férflakosságnak hány százaléka választó. 8-án folytatta levelét és Pulszkyt új cikk megírására biztatta : Windischgraetz, Bem, Welden, Haynau élet- és jellemrajzai kellettek neki németül, hogy angolra átültethesse őket. Kemble viszont arra kérte őt, írjon arról, hogy az osztrák kormány a galíciai postát lefoglalta, mire vonatkozólag Vipan adatokat kért Pulszkytól. Azután a következő cikkeket kérte sürgősen : «Batthyány Kázmér, Szemere, Vukovics jellemrajzai. Kossuth és Csányi rövid jellemrajzai. A választások megejtése egy vármegyében, pl. Nógrádban. Hány nemesnek van szavazati joga? Hány szavazó van jelenleg? Valami a Száva és a Tisza hajózásáról.

Milyen mocsarakat szárítottak ki az elmúlt években? azok neve és helye. Kinek adták Kikindát? a községnek?» A Száva és a Tisza hajózhatására vonatkozó kérdés nyilvánvalóan a flumei összeköttetéssel állott kapcsolatban; Nagyikinda polgárosítandó kiváltságos terület volt. Pulszky már 10-én válaszolt. Azt írta, hogy Szemere és Vukovics jellemrajzait küldi. A választók számát nem lehet pontosan meghatározni, de a nemeseket a törvény a választójogtól nem fosztotta meg, amint azt Angliában gondolták. Akinek a reform előtt szavazati joga volt, azt élete fogytáig megtartotta; még akkor is, ha az új törvény értelmében már nem volt szavazati joga. Oroszországról is ígért egy cikket azzal a beállítással, hogy Anglia és Franciaország békét akarnak, csak Oroszország nem. Az abszolút hatalmak nem tudják a békét biztosítani, mert, amint látjuk, Olasz-, Német- és Magyarországon tartós zavarok támadtak. Ha Kelet-Európát akként rendeznék, hogy Magyarországon segítenének, akkor az Európa számára is békét teremtené. Ausztriában mindenütt ostromállapot van, Magyarországon viszont sajtószabadság; ott vámtörvény, itt szabadkereskedelem; Galíciában az oroszok magukhoz vették a postát és a rendőrséget, mert látták azt, hogy az osztrák kormány a béke és a rend biztosítására képtelen. Csak a népek tudják a békét biztosítani. Ezek Pulszky véleménye szerint olyan gondolatok voltak, amelyekből még akkor is új érveket lehetett találni Magyarország védelmére. Végül közölte Vipannal, hogy a Stratimirovicsról és az önkormányzatról írt cikkek elkészültek. Június 11-én megküldte neki a Szemeréről és Vukovicsról írt cikkeket és értesítette Vipant, hogy az *Examiner*, a *Spectator* és az *Observer* el vannak látva cikkekkél. Banfield, aki a propaganda-bizottságnak csak az utolsó ülésén vett részt, máris írt egy cikket a *Mining Journal*-ban a szabad kereskedelemről.

III. A Jermyn Street 122. szám alatt tartott ülés hétfőn, 1849. június 11-én.

Jelen vannak: Birkbeck Lt. W. úr, elnök. Pulszky Ferenc úr. Bikkessy ezredes. Kiss alezredes. Feijer. Banfield J. C. Somerer úr. Kemble J. M. úr, titkár.

Az utolsó ülés jegyzőkönyvét felolvasták és hitelesítették.

A hírlapokat illetőleg a következőképpen rendelkeztek : Strati-mirovics életrajza : az *Examiner* számára (elküldve). A magyar önkormányzat programja. Vipan úr (elment). A magyarországi háború rövid foglalata. Pulszky F. Mindkettő az *Examiner* számára. Az oroszok képtelenek Galiciában a békét fenntartani stb. Programm elküldve Vipannak. Mindkettő a *M(orning) Herald* számára. Fiume Magyarország kikötője. Vipan úr. A *Globe* számára. A hét hazugságai. Pulszky. A *Daily News* számára. A bécsi sajtó cikke. Udvarnokyné kivégzéséről. Több lap részére. Kemble különféle cikkek. A magyar hadsereg ereje és hadállásai májusban. Bikkessy ezredes. Elküldendő Kemble úrnak. Ezek több lap részére.

Taylor úrtól el kell kérni a vidéki lapok jegyzékét, megjelölve azokat, melyek a kerületekben és a grófságokban a legfontosabbak.

Leveleket olvastak fel Vipan úrtól és Dawson úrtól Birminghamból. Dawson úr azt írta, hogy Birminghamban gyűjtést rendeztek és azt kérdezik, mit csináljanak a begyűlt összeggel.

Banfield úr és Bikkessy ezredes megbíztatnak, hogy ebben az ügyben a birminghami urakkal tárgyaljanak holnap, 12 órakor, kedden, június 12-én.

Teleki László grófnak Tocqueville külügyminiszter úrhoz intézett jegyzékét le kell fordítani és meg kell küldeni a hírlapoknak. Kemble úr küldje meg a fordítást Birkbeck úrnak.

Az ülést elnapolták csütörtök, június 14, félnégy óráig.

Birkbeck Ll. W.

IV. A Jermyn Street 122. szám alatt tartott ülés csütörtökön, 1849. június 14-én.

Jelen vannak : Birkbeck Ll. W. úr, elnök. Taylor E. János úr. Banfield J. C. úr. Bikkessy ezredes. Feijer. Kemble J. M. úr, titkár.

Az utolsó ülés jegyzőkönyvét felolvasták és hitelesítették.

Leveleket olvastak fel Vipan úrtól, Donne úrtól és Lamont úrtól.

Banfield úr közölte annak a megbeszélésnek az eredményét, amelyet ő Bikkessy ezredessel együtt Dawson úrral, a birminghami urak (megbízottjával) folytatott, amelyből kitűnt, hogy Dawson urat Magyarországra fogják küldeni, hogy saját szemeivel győződjék meg a dolgok állásáról a végből, hogy a birminghami cégeket értesítse.

Hosszú tárgyalás fejlődött ki a felől, hogyan lehetne Magyarországra Törökországon keresztül fegyvereket szállítani.

Banfield összeállítást fog készíteni a kereskedelmi kérdésről és az új vámtarifáról, a *Mining Journal* számára stb.

Az ülés elnapolta magát hétfő, június 18, félnégy óráig.

Pulszky az ülésen azért nem volt jelen, mert Párizsba utazott. Nemeskéri Kiss Miklós helyettesítette őt az ülésen.

sen, amelyen éppen ezért a katonai kérdések voltak előtérben.

Mivel Pulszky Vipannak azt írta, hogy csak rövid időre utazik el, ez már 14-én írt neki Tunbridge Wellsből, azzal, hogy az *Edinburgh Review*től a kefelevonatokat várja. Empson szerkesztő megígérte neki, hogy a kiszedett cikket mindaddig visszatartja, míg csak teheti, hogy az időközben kapott adatokat még bevehessék. Azt ajánlotta, hogy az *United Service Journal* jövő számába okvetlenül írni kellene valami katonai cikket, mert azt az egész tengeri és szárazföldi haderő olvassa. Másnap arról értesítette őt, hogy Crosse útján statisztikai adatokat küldött, Birkbecknek pedig a vele közölt programnak megfelelő cikket juttatott el. Az önkormányzatról írt cikk átdolgozását Crosse vállalta, de annak elkészítését csak a következő hétre helyezte kilátásba.

Ezek után Pulszky büszkén közölte június 16-án gróf Batthyány Kázmér külügyminiszterrel, hogy «az angol nép szimpátiája napról-napra növekedik, én eddig leginkább a középosztályra hatottam. A lapok, melyek kezeinkben vannak eddig, a radikálokön kívül, melyekkel összeköttetésben nem vagyok, mert nincs befolyásuk, következők: *Daily News* (Cobden-párt), *Globe* (L. Palmerston orgánuma), *Sun* (félradikál), *Express* (Cobden-párt). Vasárnapiak: *Examiner*, *Spectator*, *Observer*, *Douglas Herald*, havi lapok: *Blackwood* (tory) és *Frazer* (tory), évnegyedi *Edinburgh Review* (whig). Mindezeket el kell látnom cikkekkel, a *Standard of Freedom*ot is, ez vallásos lap. Mindezekre pénz kell, kérek tehát pénzt».

18-án már Londonból (idézett levele Párizsból kelt, ahol, úgy látszik, Teleki Lászlóval beszélte meg az ügyeket) közölte Vipannal, hogy aznap visszaérkezett. Gratulál Vipannak Oroszországról írt cikkéhez, amely nagy sikert aratott és azt ajánlotta neki, hogy hatásos lenne arról írni, hogy Oroszország mindig a maga befolyásának és határainak kiterjesztését kereste nyugat felé. A természetes gát Ausztria volna, melynek Törökországban és általában a keleten ugyanazok az érdekei, de Oroszország Ausztria erőit meg akarja törni, gyengévé akarja tenni és a maga szolgájává az osztrák

birodalmat. Mivel pedig Ausztria ereje Magyarországon rejlett, Oroszország mindent megtett, hogy ne legyen meg-egyezés Ausztria és Magyarország között, hogy Magyarországot letörje és hogy Ausztria gyenge legyen ahhoz, hogy Törökország ügyeibe be tudjon avatkozni. Ausztria valószínűleg oda fogja adni Oroszországnak — jutalmul — Cattarót, amelynek nem tudja hasznát venni, mert azt Dalmáciától albán terület választja el (?), de amely az oroszokra nézve igen nagyfontosságú, amennyiben Montenegrónak közvetlen szomszédságában fekszik és lehetővé teszi nekik, hogy az Adrián és a Földközi-tengeren flottát tarthassanak. Kétségtelen, hogy Pulszky mindezek elmondásával az angol közvéleményt, amely mindenütt a tengerekkel foglalkozott, még élesebben szembe akarta állítani Oroszországgal. Végül közölte Vipannal, hogy Batthyány és Horváth püspök jellemrajzait holnap meg fogja neki küldeni.

V. A Jermyn Street 122. szám alatt tartott ülés hétfőn, 1849. június 18-án.

Jelen vannak : Birkbeck Ll. W. úr, elnök. Pulszky F. Kemble J. M. úr, titkár. Banfield J. C. úr. Bikkessy ezredes. Feijer.

Az utolsó ülés jegyzőkönyvét felolvasták és hitelesítették.

Leveleket olvastak fel Vipán úrtól és Donne úrtól.

A következő rendelkezéseket tették a hírlapokat stb. illetőleg. Windischgraetz életrajza (Pulszky) Kemble úrhoz menjen kedden. Az események összefoglalása. Mindkettő az *Examiner* számára.

Önkormányzat Magyarországon, Crosse J. úr. *Spectator*.

A háború összefoglalása és anekdoták (P. F.). *Observer*.

Az orosz intrika. Vipán úr. *Examiner*?

Bikkessy jelentése a magyar hadseregről.

Az ülést elnapolták csütörtökig, június 21-én $1\frac{1}{2}$ 4 óráig délután.

Birkbeck Ll. W.

Anekdoták alatt epizódok voltak értendőek. Vipán valószínűleg olyan tárgyú cikk megírására vállalkozott az oroszok ellen, amelynek anyagát Pulszky 18-án közölte vele.

Vipán szintén 18-án írt Pulszkyknak Tunbridge Wellsből hosszabb levelet. Közölte vele, hogy a párizsi *Revue des deux mondes* utolsó számában az van írva, hogy a magyarok nem bántak egyenlőképpen a szlávokkal. Ennek kapcsán arra kérte Pulszkyt, hogy ha tud valamit felhozni a vád ellen,

közölje azt Kemble-al és Donne-val. Gróf Batthyány Kázmér és Horváth Mihály jellemrajzait sürgette, németül, mert Pulszky németiségét jól megérti. Pulszky tehát még mindig németül írta cikkeit angol barátai részére. 19-én már értesítette Vipant, hogy Horváth életrajzát még aznap, Batthyányét másnap meg fogja küldeni neki. Panaszkodott, hogy Kiss Miklós elutazása folytán neki kell ismeretségek után néznie, az pedig dupla munkát jelent. Június 20-án mindketten írtak egymásnak. Pulszky Batthyány életrajzát küldötte meg és örült, hogy az általa kidolgozott program Vipan tetszését megnyerte. Azt írta, hogy délután 3 órától 6 óráig mindennap otthon van. Vipán viszont azt sürgette, hogy most mennél erősebben dolgozzanak a sajtóban, mert azzal a munkával sokkal többet lehet elérni, mint ismeretségek útján.

Június 20-án Kemble közölte Pulszkyval, hogy holnap össze fogja hozni őt Taylor Richárddal.

VI. A Jermyn Street 122. szám alatt tartott ülés hétfőn, 1849. (június) 25-én.

Jelen vannak : Banfield J. C. úr, elnök. Pulszky F. Sommerer úr. Vipán D. J. úr. Birkbeck Ll. W. úr. Kemble J. M. úr, titkár.

A hírlapokat illetőleg a következő rendelkezéseket tették : *Nonconformist*. Vallási türelem Magyarországon (Kemble úrnak holnap). *Examiner*. Schwarzenberg életrajza (Vipán holnap). Önkormányzat. *Observer*. Háborús anekdoták (Birkbeck). *Mining Journal*. Banfield cikke. *Daily News*. A hét hazugságai (Pulszky). *Bell's Life*. Anekdoták stb.

Vita támadt a felől, hogyan lehetne a West Endben eredményes népgyűlést tartani.

Bikkessy ezredes lépjen érintkezésbe Palmerston lorddal a (magyar kormány) elismertetése iránt stb., és ha eddig még nem történt meg, Pulszky írjon Palmerston lordnak.

Azt is megvitatták, milyen kérdéseket lehetne az alsóházban felvetni azon kereskedelmi javaslatok iránt, melyeket bukaresti konzulainknak tettek.

Felolvasták Czartorysky hercegnek Dudley Stuart lordhoz intézett levelét.

Dudley Stuart lord és Rochford ezredes beszéltek Pulszkyval. Az ülést elnapolták csütörtök, június 28-án félnégy óráig.

Birkbeck Ll. W.

Pulszky 26-án megküldötte Vipannak a Schwarzenberg hercegről szóló cikket, de Vipan is írt neki egy igen hosszú levelet, amelynek azonban csak a második része vonatkozik a propagandára. Az arisztokraták jegyzékét kéri a *Morning Herald* részére, úgy amint az a *Spectator*ban megjelent. A magyarok jogáról szóló cikkhez az adatokat Teleki László röpiratából kell venni, de hosszú nem lehet. Empson szerkesztő utasítása: «Néhány bevezető mondatban annyi históriának kell lenni, amennyi megmagyarázza Magyarország helyzetét és a jelen mozgalom természetét». De be lehet venni néhány anekdotát, ami az osztrákok álnokságát élesen megvilágítja. Hamis hírek a magyarok erőszakosságai felől, amelyek éppen az osztrákok oldalán igazak. Amennyi keveset a magyarok jogáról a *Spectator* első cikkében mondottunk, annyi lehet mondani az *Examiner*ben. Hogy a magyar hadseregben minden társadalmi osztály és minden faj képviselve van. Hogy miért van minden faj érdekelve — a parasztok a robot eltörlése miatt stb., stb. A fajok egyenlenségét az osztrákok túlozzák (itt be lehet venni a beszélgetést Batthyány és Jellacsics között), az orosz intrikák (itt anekdoták). Államférfiak, elsősorban Kossuth jellemrajzát sürgeti. Hogyan fizetik, táplálják és szerelik fel a magyar hadsereget (Gábor Áron anekdotája), önkéntes adományok. Élelmiszerraktárak, a belföldi hitel egységes volta. A magyarok diadala biztos volt — a helyzetet néhány mondatban kellene ismertetni. A helyzet képét azonban az orosz beavatkozás megváltoztatta. Vipan itt ügyesen úgy csoportosít, hogy az orosz beavatkozás nélkül Magyarország diadala teljes és végleges lett volna és hogy az orosz beavatkozás, amely Angliában erős ellenszenvet váltott ki, a kizárólagos oka volt Magyarország bukásának, amely ekkor már előre vetette árnyékát. A magyarok el vannak készülve a döntő és végső küzdelemre; inkább készebbek kiirtatni magokat, mint meghódolni. Szaporítani fogják haderejüket stb. «Azt gondolnám, — írja tovább — itt be lehetne venni valamit, amit Ön alkalmasnak találna arra, hogy az angol közvéleményt előkészítsük valami bekövetkező államcsínyre vagy kétségbeesett lépésre. Ha az oroszok győznek, akkor jó éjszakát a civilizációnak, a szabad-

kereskedelemnek stb. Akkor itt a veszedelem Közép-Európa részére és a németek részére. Mindenekfölött jó volna néhány anekdotát adni az orosz uralomról Moldvában és Havasalföldön. Akár segítik Magyarországot, akár nem, diadala mindenképpen hasznos szövetségest biztosít a civilizációnak stb., stb. Különösen azt emelje ki, hogy Magyarország erős lesz, mert a mi miniszteraink attól félnek, hogy nem lesz elég erős gát Oroszország ellen; ők felette kicsinynek tartják. Erőforrásai stb., stb. nagyon fejlődtek az utóbbi reformok következtében és ezek az erőforrások anyagilag is csak fejlődnének az Angliával való érintkezés útján».

VII. A Jermyn Street 122. szám alatt tartott ülés hétfőn, 1849. július 9-én.

Jelen vannak: Birkbeck Lloyd Vilmos úr, elnök. Teleki László gróf. Pulszky Ferenc úr. Sandford Vilmos úr. Bantfield C. Tamás úr. Bikkessy ezredes. Kemble M. János úr, titkár.

A hírlapokat illetőleg a következő rendelkezéseket tették: *Observer*. Vipan úr cikke Auerbachról. Bem tábornok életrajza. *Morning Chronicle*. *Globe*. Az oroszok sikereinek következményei. *Examiner*. Görgei tábornok életrajza. El kell-e ismerni Kossuth kormányát? Szabadkereskedelem Magyarországon. (Programm elküldve Vipan úrnak.) *Nonconformist*. A protestantizmus helyzete Magyarországon.

Beszélgetés folyt a Londonban tartandó népgyűlésről.

Elnapolva csütörtökig, július 12-én félnégy óráig.

Birkbeck Ll. W.

Teleki László megérkezéséről gróf Colloredo osztrák nagykövet is hallott, de londoni tartózkodásáról semmit sem tudott jelenteni Schwarzenberg herceg miniszterelnöknek. Csupán arról panaszkodott, hogy még azok a hírlapok is, mint a *Globe* és az *Observer*, támadják Ausztriát, amelyek az angol külügyi hivatal felfogását szokták tükrözni. Colloredónak csupán az sikerült, hogy a *Times*-ban közzétételtesen egy nyilatkozatot. Vipan július 11-én közölte Pulszkyval, hogy «egy magyar» aláírással cikk jelent meg a 10-i számban, amelyre válaszolni kellene. Ha pedig a *Times* a közlést nem vállalná, akkor másutt kellene azt közölni. A dolog sürgős, rögtön meg kell történnie. Ez arra mutat, hogy az állítólagos magyar oldalról jött cikk a Pulszky—Kossuth—Teleki által

vitt propagandával szemben az angolok előtt fontos *audiatur et altera pars* elvet képviseli. Akkor még senki sem tudta, hogy ezt a cikket gróf Széchen Antal írta. Ennek hatása volt az, amiről Vipan július 16-i levelében panaszkodott Pulszky-nak: a *Spectator* nem hoz magyar tárgyú cikkeket.

VIII. A Jermyn Street 122. szám alatt tartott ülés hétfőn, július 16-án.

Jelen vannak: Birkbeck Ll. W. úr, elnök. Teleki László gróf. Pulszky Ferenc úr. Wimmer tiszteletes úr. Fejér úr. Sandford V. úr. Kemble M. J. úr, titkár.

A mult ülés jegyzőkönyvét felolvasták és hitelesítették.

A hírlapokat illetőleg a következő rendeltetéseket tették: *Examiner*. Mit tett Ausztria saját tartományai érdekében? Programm elküldve Vipan úrnak. *Observer*. Vipan szemléje Auerbachról. *Nonconformist*. A protestantizmus helyzete Magyarországon. Wimmer úr.

Határozati javaslatokat készítettek elő a hétfőn, július 23-án tartandó népgyűlésre. Pulszky úr jegyzeteket fog készíteni a szónokok számára, hogy több határozati javaslatot terjesszenek elő.

Sandford úr az *Illustrated London News* folyóíratra hívta fel a figyelmet. Ebben ő fog intézkedni.

Elnapolva péntek, július 20-ig, a megszokott órában.

III.

Több jegyzőkönyv nem maradt fenn és kérdés, hogy egyáltalában volt-e több ülése annak a bizottságnak, amelynek tevékenységéről a felsorolt jegyzőkönyvek olyan érdekes és tanulságos képet adtak.

Birkbeck 17-én azt írta Pulszky-nak, hogy Vipan cikkét a *Daily News*-ban kellene elhelyezni; ha pedig Crowe nem vállalja, akkor a *Standard of Freedom*-ban. A népgyűlést plakátokon kellene hirdetni «Nagygyűlés Magyarország függetlensége érdekében» címmel és ezt a felhívást szét kellene osztani Londonban. Vipan viszont július 19-i levelében arról panaszkodott, hogy nem kap könyveket és nem tudja megírni a cikket arról, hogy «Mit tett a Habsburg-ház a civilizációért?» Ezért arra kérte Pulszkyt, írja meg neki németül a cikket. Birkbeck 20-i levelében örömmel állapította meg, hogy az «egy magyar» levelező a *Times*-ban nem válaszolt Pulszky azon felhívására, hogy mondjon konkrét vádat

Kossuth magánélete ellen, sem pedig arra, hogy közölje az osztrák hadseregben szolgáló magyar tisztek névsorát.

Július 26-án gróf Colloredo már jelentette Schwarzenberg hercegnek a londoni magyar-barát népgyűlés eredményét. Azt mondotta, hogy az egy *tavernben* volt, hol Ausztria és Oroszország ellen véresszájú beszédek hangzottak el, de mikor a végén Magyarország javára gyűjteni kezdtek, mindössze húsz font gyűlt össze. Pulszky 30-án Szemerének és Kossuthnak írt leveleiben következőként számolt be a londoni propaganda eredményéről: «A közvélemény valahára mellettünk kezd nyilatkozni, meetingek az egész országban és az összes sajtó, csak a *Times*, *M(orning) Chronicle* és *M(orning) Post* kivételével, a Lord Major és a City corporatio, mind kívánják tüsténti elismerésünket... egy pár barát segítségével mégis sikerült felzúdítani az egész angol sajtót».

Vipantól már csak augusztus 3-áról van levelünk, abban is a német újságoknak akart küldeni valamit. Ugyanakkor írt neki Birkbeck is. A súlypontot azonban ekkor már a hírlapokról a népgyűlésekre helyezték át, mert azokra nagyobb volt a szükség. Véleményük szerint beszédekkel kellett fellármázni az országot, hogy a kormányt Magyarország «megmentésére szorítsa. Pulszky 7-én ezeket írta Kossuthnak: A nép szimpátiáit nagyban bírjuk, a lapok mind mellettünk szólnak, csak a *Times*, *M(orning) Post* és *M(orning) Chronicle* ellenségeink. A *meetingek* egymást érik, már volt Londonnak három részében s készül Westminsterben, volt Newcastle-ban, Manchester, Leicester, Glasgow, Edinburgh és Birminghamban». Vipán 19-én kelt utolsó levelében arra kérte Pulszkyt, küldje be a *Daily News*nak vagy a *Chronicle*-nak az osztrák seregben szolgáló magyar mágnások névjegyzékét.

A keltezetlen levelek között Kemblétől három maradt reánk, melyek egyikében arról ír, hogy az *Edinburgh Review* júliusi számában szívesen hozna cikket Magyarországról.

Vipantól 24 darab maradt, melyek egyike szerint lord Palmerston kedvelt hírlapja, a *Globe*, Kossuth jellemrajzát és minisztériumának ismertetését kérte. «Lehet-e azt mondani, hogy az Osztrák Császárságot Napoleon alkotta meg?

valamint azt, hogy Mária Terézia idejében Anglia Magyarország uralkodójával volt kapcsolatban?» Egy másikban azt írta, hogy a *Kölnische Zeitung* a *Globe* egyik cikkében felismerte Pulszky stílusát és ebből arra következtetett, hogy Pulszky jó viszonyban van Palmerstonnal. Teleki beszédét a *Daily News* részére küldötte be, Taylort pedig Auerbach cikkének angolra való fordításával bízták meg. Báró Wesseleányi művét, amelyet, úgylátszik, Pulszky ajánlott figyelmébe, nem ismerte, de véleménye szerint a nemzetiségi kérdést nem kell nagyon feszegetni.

Ezzel végződik az 1849-i londoni magyar-barát propaganda története. Sok gondolat volt benne, sok igyekezet, sok eredmény. Politikai céljai mellett nem hiányzott belőle a kellő komolyság; általános elvei mellett a gyakorlatiaság. Legkomolyabb eredménye az volt, hogy felkeltette az érdeklődést Magyarország iránt, amelynek megismertetésében oly nagy érdemeket szerzett. Magyarország helyzetét európai látkörbe állította be és, bár az óvatos Palmerston lordot nem tudta meghódítani, a brit kormány maga vette fel a harcot az orosz hatalom ellen a krími háborúban, amely nyilvánvalóan a magyarországi orosz beavatkozásból nőtt ki és borította lángba Európát.

HORVÁTH JENŐ.

MAGYAR RENAISSANCE, MAGYAR BAROKK.

— Negyedik és utolsó közlemény.¹ —

Nem szabad feltennünk, hogy a jezsuiták a magyarság iránt érzett idegenkedésből fordítottak több gondot a tót katolikusok lelkiéletének ápolására, vagy hogy talán egyenesen ki akarták forgatni a magyarságot ősi jellegéből. Eljárásuk magyarázata csak az lehet, hogy nem volt elég magyar katolikus hívük, legalább is nem olyan sok, hogy érdemes lett volna velök foglalkozniok. A miérték során tovább haladva, két lehetőséget tételezhetünk fel: vagy elvándoroltak a magyarok Buda visszavétele után, vagy annyira eredménytelen volt körükben a térítés, hogy a jezsuiták, végre is megúnva a hiábavaló munkát, magukra hagyták őket. Az első feltevés, mint mindjárt kitűnik, nem helytálló, mivel a politikai nyomás megszűntével azonnal előtűnik az evangélikus magyarság s így csak az utóbbit tartathatjuk valószínűnek. A magyarság szempontjából a helyzet a XVII. század végén azonban mindenképen az volt, hogy a régi evangélikus magyar templomban tót prédikációk hangzottak el, ő maga pedig, teljesen szünetelvén a vallásgyakorlat, gondozatlanul maradt.

A Rákóczi-féle mozgalmak azt a változást hozzák, hogy 1704-ben a katolikus Keczer Sándor sürgetésére — egyébként a minoriták nagy jótevője² — a város négy házat jelöl ki protestáns vallásgyakorlat tartására, még pedig a német, magyar és tót evangélikusok és a reformátusok számára. Ez utóbbiak most tűnnek először elének, aligha azért, mert

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1936. évi 702., 703. és 704. számában.

² Karácsonyi J.: *Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig*. Bp. 1924. II. k. 431. l.

csak most vándoroltak be. Nemzetiségükre nincs adatunk, de nem hisszük, hogy tévednénk, ha magyaroknak tartjuk őket. A szécsényi végzések értelmében eljáró vegyes bizottság azután, a katolikus Melczer János vezetése alatt, úgy szabályozza a három valláshoz és három nemzethez tartozó lakosok helyzetét, hogy a templomok közül kettőt visszaad az evangélikusoknak, akik ezentúl «a nagy templomban németül és tótul, a jezsuiták volt templomában pedig magyarul» tartják prédikációikat, azaz az evangélikus magyarság visszajut az általa a XVII. században épített istentisztteltek helyhez. A katolikus gyakorlat természetesen nem szűnik meg, «a jezsuiták a minoritákhoz folyamodtak, kik be is fogadták őket templomukba, hol is ezentúl mind a plébániai, mind egyéb istentiszteletöket végezték», tanítottak is, egész 1707-ben bekövetkezett országos eltávolításukig, a minoriták azonban, a jelek szerint, mindvégig megtartották templomukat. A reformátusok is lélekzethez jutva, a Magyar-utcában egy fatemplomocskát építettek maguknak.¹

A Rákóczi-korban tehát minden nyelvű és vallású csoport szabadon fejlődhetett. Ezzel szemben a Szekfü által «magyar barokk»-nak nevezett korszak sietve visszaállította a Rákóczi-mozgalom előtti állapotokat, a protestánsok vallásgyakorlatát megszüntette a városban, az evangélikusokét a külvárosra korlátozta, a reformátusokat pedig ismét el akarta tüntetni. Ez a helyzet, amely a «magyar barokk» végéig fennmaradt, azt jelentette, hogy a református magyarság magára hagyatva tengődik, az evangélikus magyarok pedig, német és tót hitsorsosaikkal összevegyülve, nem őrizhetik meg úgy nyelvüket és faji jellegüket, mint amikor még külön templomuk volt. Valóban, a külön magyar evangélikus egyház rövidesen meg is szűnik s amidőn II. József 1770-ben Eperjesen érdeklődik a nemzetiségi viszonyok felől, már azt a felvilágosítást kapja, hogy az iskolában német, magyar és tót nyelvű gyermekek tanulnak együtt, ellenben «a gyülekezet kétnyelvű, t. i. német és tót és e szerint két egyházat is alkot».² Nem szorul magyarázatra, mit jelent a nemzeti

¹ Ruby i. m. 25., 29., 33. l.   ² Hörk i. m. 112. skk. l.

nyelv és érzés fennmaradása számára, hogy az egyház milyen nyelven és szellemben nyújtja a maga vigaszát és a gyermekek tanítására milyen nyelvű iskolát tart fenn. Látjuk, hogy a magyarság szempontjából a XVIII. századi helyzet Eperjesen igen rossz volt. Mint református kulturális támasz nélkül marad, mint evangélikus — a nagyszámú németekkel és tótokkal szemben — kétszeresen is kisebbségben van. Mint katolikus élvezhette volna az uralkodó valláshoz tartozás óriási előnyeit. Katolikus magyarság azonban most sincs nagyobb számmal, mint a XVII. században, legalább is ezt kell következtetnünk, ha a jezsuiták továbbra sem alkalmaznak magyar hitszónokot, s ilyen még a rend feloszlatásának évében sincs, noha akkor vasárnapi német hitszónokot, ünnepi és nagybőjti német hitszónokot, vasárnapi tót hitszónokot, tót exhortátort, ünnepi s nagybőjti tót hitszónokot találunk,¹ vagyis a 13 tagú rezidenciában öt páttert a németiség és tótság gondozására kirendelve.

Mivel így a jezsuitáknak a magyarság áttérítésére irányuló kísérletei a XVIII. században mindvégig sikertelenek maradtak, kétségtelen, hogy a református és evangélikus magyarok elnyomásából a katholicizmusra semmi előny sem származott és a katolikus egyházi érdek nem szenvedett volna csorbát, ha a reformátusok megtarthatják magyar-utcai fatemplomcskájukat, az evangélikus magyarok pedig megőrizhetik különállásukat. Ha a «magyar barokk», a felekezeti elfogultságtól elvakítva, nem akart most engedni az emberiesebb érzés és a magyar népi érdek érvényesülésének, ezt mint elhallgatható, de le nem tagadható tényt tudomásul kell vennünk s ugyanakkor meg kell engednünk, hogy a Rákóczi-kor korszakos jelentőségének hangsúlyozásánál erre a jelenségre, mint ellentétre, utalhassunk.

De a barokk formák XVIII. századi megmerevedése nem jelentette a katholicizmus belső erőinek a növekedését sem. Ez akkor tűnt ki, amidőn a diadalmaskodó új világ-nézet, a felvilágosodás, próbára tette az egyes emberek hit-hűségét. Ismeretes, hogy a magyar arisztokrácia mily fék-

¹ Ruby i. m. 44. l.

telen életkedvvel fordított akkor hátat az egyháznak, sőt a kinyilatkoztatott vallásnak és a sekélyes materializmus francia termékeit, az egyházat gúnyoló csúfondáros műveket mily élvezettel olvasta. A szabadkőművesség akkori vezérei között nem egyet ismerünk, aki ifjúságát kolostorban töltötte, mint Batthyány Alajos, aki jezsuitának készült. De még a szellem arisztokratái, köztük egy Révai Miklós is, úgy érezték, hogy csak borzalommal gondolhatnak vissza «a kétségbeesésnek falai közt», a «Setéség Várai»-ban eltöltött éveikre, hogy azután vágyuknak és félelmüknek ily rettentő szavakkal adjanak kifejezést: «Ő bár mind többől felhánypatnátnának ezek a szép lelkeket előlő hóhér tömlőzök!»¹ Ez a nagy törés, amely oly sok embert forgatott ki valójából és ragadt ma érthetetlen túlzásokra, csak azzal magyarázható meg, hogy a magyar katolicizmus a XVIII. században, a múlt formáinak őrzése közben, elmulasztotta felismerni a közelgő jövő lényegét, nem készült fel az új feladatok megoldására s így megbénulva fogadta a felvilágosodást, amelyet lehetett távortartani, de nem lehetett végleg elkerülni. A nyugodt, békés átmenet — mily könnyű is ezt utólag megállapítani! — simán bekövetkezhett volna, ha a Rákóczi-kor hagyományainak szellemében a humánus és a magyar nemzeti érdek gondolata nem szorul háttérbe. Pellengérre állítsuk a mulasztásért egész XVIII. századi társadalmunkat? Nem volnánk vele szemben igazságosak, hiszen a legtöbb ember öntudatlanul cselekedett. De ugyanúgy igazságtalanság volna mindazokról, akik az emberiség és a magyar érdek szavát oly készségesen engedték elnyomtatni a bécsi barokk harmonája által, azt tételezni fel, hogy merő tudatlanság, vagy a «korszellem» hatása alatt tiszta ártatlanság volt tetteik rugója.

S még kevésbbé lehet a felszínen maradva arról is megfeledkezni, hogy mit jelentett Bécs túlsúlya a magyar katolicizmusra, pl. hogy mily sokáig akadályozta régi szerzetes-rendeink magához térését. Egyháztörténetíróink tanulmá-

¹ Révai Miklós levele, 1790. május 27. Győr, gr. Teleki Sámuelhez. Orsz. Levéltár. Teleki-levéltár, T. Sámuel-osztály.

nyaiból jól tudjuk, hogy híres bencés és ciszterci apátságaink, prémontrei prépostságaink hosszú évtizedekig azt a célt voltak kénytelenek szolgálni, hogy az osztrák művelődés számára az anyagi eszközöket előteremtsék, legfeljebb oly ellenszolgáltatást nyerve, amilyent a gyarmatok szoktak kapni. A göttweigi apátság tehát, amelyhez Zalavár került, magyar földre azt a Domberger Györgyöt küldötte jószágkormányzónak, aki fiatalabb korában Erdélyben mint vándor muzsikus kissé megtanult magyarul és 36 éves korában laikus frater lett, majd kapus. Ellenben az első magyar származású bencést csak negyedfél évtized múlva, 1751-ben vette fel, úgy, hogy 1756-ban Zala megye kénytelen volt megállapítani, hogy évek óta átlag négy szerzetes-áldozár van az apátságban, akik közül csak az egyik magyar, de két hó előtt ez is Göttweigbe helyeztetvén, az a három szerzetes maradt itt, akik a magyar nyelvben teljesen járatlanok, holott az apátság területén túlnyomólag magyarok laknak, csak itt-ott beszélnek németül is, a többség a német nyelvet nem érti.¹ Másutt is hasonló helyzetet találunk, mint Telkiben, amely a bécsi skót apátsághoz tartozott. Ide az apát csak a század közepén ígért magyarul tudó szerzetest, azzal mentegetőzve, hogy ilyen eddig nem lépett be monostorába, mire a bencés rend történetírója megjegyzi: «Nyilvánvaló, hogy a magyarságnak nem akart helyet adni Telkiben. Ha akarta volna, elképzelhetetlen, hogy több, mint félszázadon át ne tudjon magyar rendtagokra szert tenni».²

A különbséget, amely a XVII. század magyar barokkja és a XVIII. század művelődése közt van, amely ezt a két, külsőségekben oly annyira egyező kort elválasztja egymástól, az elnevezésben is kifejezésre kell juttatni. Nem mintha ez a megjelölés jelentené a lényegét. A nagyközönség számára azonban érzékeltetni kell az eltérést. Éppen ezért voltam bátor egyszer már ajánlani a «magyar rokokó» megjelölést, amely könnyen megértethetné, hogy az általa jelölt kor el-

¹ Füssy T.: *A zalavári apátság története.* (Pannonhalmi rendtörténet. VII.) 225—58. l.

² Sörös P.: *Az elenyészett bencés apátságok.* (Pannonhalmi rendtörténet XII. b.) 459. l.

hajlása, formalisztikussá válása a XVII. századi műveltségnek. Kár volna — érthetetlen nemzeti vagy felekezeti hiúságból — mindenáron ragaszkodni ahhoz, hogy a XVIII. század a «magyar barokk» igazi virágzási kora. Ha máshol, mint pl. Hollandiában nem szégyenkeznek bevallani, hogy ott a XVII. század végére elsekélyesedett a barokk, a művelődés a megdermedés állapotába jutott, minden ellaposodott, a költészet színtelenül és erőtlenül csengett, a próza meg száraz, merev és végtelenül terjengős lett,¹ eggyel több okunk van, hogy mi se idegenkedjünk a «rokokó» kifejezéstől, amely különben alkalmazást nyert már nálunk egy-két irodalomtörténeti tanulmányban, nem szólva a külföldi művészet-történelemben otthonos használatáról. Ennek a «magyar rokokó»-nak a vonásait nem volna nehéz életrehívni, azokat t. i., amelyek ma a «magyar barokk» köpenye alatt elrejtve lappanganak. A lényegét ugyan mindenki észreveszi, aki foglalkozik a XVIII. század állapotaival, Szekfű «magyar barokk»-jának hatása alatt azonban, úgy látszik, óvakodik a következtetések fonalán végig haladni. Mert hogy a tények miről tanúskodnak, arra vonatkozólag elég kinyitnunk egy még oly távolesőnek tetsző disszertációt. *A XVIII. század francia szavai a magyar nyelvben* című értekezésről aligha gondolnók, hogy a magyar rokokó lényegére útbaigazítást találhatunk benne, s mégis legelső mondatai erre tapintanak reá: «A XVIII. század második és harmadik negyedében a magyar nemzet kultúrája nem fejlődik. Új, idegen hatást nem fogad be, bizonyítja az, hogy régi latin szavakon kívül idegen szót alig lehet találni».² Amit a doktori értekezés a maga sajátos kutatási területén megállapít, az nem más, mint következménye a nemzeti autarchia elvesztésének. Idegen szavak átvétele művelődési cselekedet lévén, elmaradása ugyanazt bizonyítja, mint a kor sok egyéb jelensége: a XVIII. századi magyar műveltség tengődését.

Művelődésünk így osztozott — ami az uralkodóház azonossága mellett természetes is — az ausztriai német kul-

¹ Huizinga: *Holländische Kultur*. 62. 1.

² Désiné Éltés Emiliától. Bp. 1935.

túra sorsában. Ennek történetére vonatkozólag bizonyára nem közömbös olvasóink előtt Diltheynek a nézete, hiszen ő az egyik őse a nálunk uralkodó szellemtörténeti iránynak. Hallgassuk meg tehát véleményét, ha az netán különösen cseng is egyesek fülében: A felvilágosodás-jellegű német kultúra kifejlesztésében a harmincéves háborútól Nagy Frigyesig terjedő száz év alatt «Auszttria nem vett részt. Itt az ellenreformáció a vesztfáliai béke után is változatlanul tobzódott a maga szörnyűségeivel». «A vallásegység a katolikus császári ház alatt politikailag mint a különböző népek összekötő kapcsa érvényesült, a szellemi fejlődés számára sokáig a halált jelentette. Milyen sokat nyert egykor a középkorban a német költészet az osztrák néptörzs vidám életkedvétől! Most ott az egyházi és világi hatalom előtti meghunyászkodással élvágyó érzéki élet kapcsolódott össze. Auszttria elkülönült a (német) nemzet szellemi életétől: ez volt a kezdete a német birodalomból való kiválásának.»¹ Olvasva ezt a véleményt, önkéntelenül is arra gondolunk, hogy Dilthey ítélete a Habsburg-uralomról mennyivel szigorúbb lett volna, ha tudja, hogy Magyarországon még Mária Terézia uralkodásának legvégén is leromboltak protestáns templomokat s ha ismeri a felvilágosodás erdélyi előzményeit.

Ezekkel az utalásokkal csak egy pillantást óhajtottunk vetni XVIII. századi történetünkre azon tanulságok alapján, amelyek a Rákóczi-kor vizsgálatából adódtak. Ugyanezt visszafelé is meg kell tennünk s a teljesség kedvéért foglalkoznunk kell a sorsdöntőnek tartott vallási politika megváltozásának előzményeivel. Erre vonatkozólag más alkalommal magyarázatképen azt említettük meg, hogy a hazai puritánus mozgalmakkal alakulhatott ki az a felfogás, amely az uralkodó barokk nézetekkel szakítva, belekerült a linzi békeokmányba. Nem igényeltük magyarázatunknak a kizárólagosságot s így csak köszönettel fogadhatjuk, hogy Szekfű érdemesnek tartotta külön cikkben indokolni mereven elutasító állásfoglalását.² Az igazságnak mindenki által hön

¹ *Gesammelte Schriften*. III. k. 41. l.

² Szekfű Gy.: *A vallási türelem és a hazai puritánizmus*. Theologia. 1935. 303. skk. 1. Alább a szövegben «Th» jellel utalunk rá.

óhajtott megközelítése érdekében legyen szabad azonban e tanulmányhoz néhány megjegyzést fűznünk. Természetesen nem a személyi részéhez — éppen ezért nem magyarázgatjuk, hogy miért mondtuk meg nyíltan, melyik feldolgozásból ismerjük a magyarországi puritanizmus történetét, bármennyire is megütközött Szekfű eljárásunkon. Ezek a kérdések éppen olyan érdektelenek, mint amennyire távol esnek a tárgytól Szekfűnek azok a fejtegetései, amelyekben a — puritanizmust azonosnak véve a presbyterianizmussal — a dunántúli presbyteri szervezkedésekkel óhajtja bebizonyítani, hogy mi nem volt a puritanizmus (*Theol.* 306. és 309—310); erre vonatkozólag mindössze csak arra figyelmeztetjük, hogy a különbséget már Zoványi félreérthetetlenül kiemelte, amidőn a pfalzi intézményt jelölte meg a dunántúli presbyteriumok mintájául. Több ilyen lapsus calamit is említhetnénk fel, amelyek ugyan nem közömbösek, mert megmutatják, hogy mit akar cikkembe meggyőző erővel belemagyarázni, «félreértett» szavaimnak a magyarázatát azonban bizonyára elengedi az olvasó; hiszen, ha kíváncsi dolgozatomra, akkor talán érdemesíti is arra, hogy kezébe vegye.

De talán mégis tanulságos Szekfűnek két lényeges kijelentésével szembeállítanunk Zoványi, a puritánus mozgalom sorsát feldolgozó történetíró, kutatásainak eredményét. Szekfű szerint «félre nem érthető aktaszerű adatunk van arra nézve, hogy Lónyai az egész puritán-presbyteri mozgalmából egyetlenegy követelést tett magáévá, a presbyteri berendezést, de azt sem azért, hogy a jobbágyokat segítse a gyülekezetekben uralomra, hanem azért, hogy a főurak és nemesek majorizálhassák ott az egyházi elemet»; «urak és megyei nemesség, élükön Lónyaival, az első pillanatban kaptak a presbyteri elven, mert azt remélték, hogy alkalmazásával gyülekezetekben és zsinatokon megtörhetik az egyháziak hatalmát.» (*Th.* 307—308.) Evvel szemben Zoványi, Pokoly könyvét bírálva, ennek «legnagyobb, úgyszólván alaphibája» gyanánt azt rója fel, «hogy nem bírt beléhatolni a presbyteri rendszer lényegébe, alapeszméjébe, sőt teljesen félreértette». Ez a félreértés pedig teljesen egyezik Szekfű «félre nem érthető

aktaszerű adaton» nyugvó kijelentésével. T. i. Pokoly szerint is a presbyteriánusok «az egyház papuralmi igazgatása ellen küzdöttek és a presbyterianusokkal a világi elemet be akarták vinni először a gyülekezeti, majd felsőbb fokon a zsinati kormányzatba is», ugyanők hangoztatták először «a világiak jogait s helyet követeltek számukra az egyházigazgatásban». «Mintha nem lettek volna jogaik ezeknek már előbb is!» — kiált fel Zoványi s azután folytatja, mintha csak Szekfűnek felelne: «Épen azt akarták a presbyteriánusok, hogy az egyházközségek kormányzata felszabaduljon a világi hatóságok (földesúr, városi tanács, községi előljáróság) alól s autonómiához jussanak a gyülekezetek».¹

Szekfű tehát tagadja a puritanizmus szerepét és felfogását azzal is igyekszik megerősíteni, hogy ennek az angol eredetű mozgalomnak jelentőségét megpróbálja mennél inkább elvitatni. «Mindezek liturgikus viták voltak s alig alkalmasak korszakok jellegének meghatározására», — mondja a puritánusok «tulajdonképpeni küzdelméről» (*Th.* 307.). Máshol is «csekélyebb jelentőségű liturgiai reformokat» emleget, s végső eredménye az, hogy a puritánusok oly vallásosságra vezető módszereket tanultak, amelyek itthon «nem egyszer külsőségekre, istentisztelet, liturgia reformjára korlátozódtak» (*Th.* 312, 313.). Oly jelentéktelen volna a liturgia, hogy azt a mozgalmat, amely — esetleg — ennek az átalakításánál nem jutott volna tovább, eleve olyan lényegtelennek kellene tekinteni, mint ahogyan azt a Szekfű-idézetek feltűntetik? A magyar történeti munkákban liturgia-vonatkozású problémák nem szoktak ugyan szerepelni, egy szellemtörténeti műben azonban, főleg ha egyszer annak szerzője azt írja magáról, hogy előadásában «modern vallás-szociológiai szempontok szerint» iparkodott eljárni (*Magyar Tört.* IV.² 583.), talán

¹ Zoványi J.: *Kisebb dolgozatok a magyar protestantizmus történetének köréből*. Sárospatak. 1910. 232. l. — Egyébként a *Puritánus mozgalmakról* írott könyvében (Bp. 1911.) is kiemeli Zoványi, a Barsay-kori erdélyi viszonyokról szólva, hogy ekkor «a nemesek... tudatára jutottak annak, hogy a presbitériumok rendszeresítéséből s az egyháznak vele együtt járó autonómiájából önként foly az ő egyházi befolyásuk csökkenése, sőt néhol megsemmisülése.» (363. l.)

mégis más felfogás volna helyén. Legalább is az, amelyet a széles olvasóközönségnek szánt külföldi szaklexikonok is megrögzítettek. Ezek egyikében pl., egyebek közt ez található: «Éppen az istentiszteletben lehet a vallás és a társadalom kölcsönhatásának egymásbafonódását igen jól megfigyelni. Amint ima, áldozat, rítusok kifejezései egy emberi közösségcsoportnak, úgy alakítják viszont azt ők».¹ A liturgia tehát nem valami félvállról elintézhető tényező s így az átalakítása terén végbement változások bizonyára joggal tanulságul hívhatók annak eldöntésére, hogy jelentős volt-e az a mozgalom, amely képes volt e fordulatokat kiváltani. Mert a puritánusok elértek ilyen nagy sikereket az egyház életében is.

Fellépésük előtt a református istentisztelet rendje még nagy hasonlóságot mutatott a katolikussal és a régi középkori szokásoknak a megtartása jellemezte az éneklést is. Mint Bod Péternek a XVIII. századból visszatekintő megjegyzése oly világosan tanúsítja: «Láthatjuk, hogy a reformáció az éneklésben is lassan-lassan ment elő; mert ennek-előtte még száz esztendővel megvoltanak az istentiszteletben az antifonák, responsoriák és egyéb ceremóniás szokások, amelyek már most Isten kegyelméből elhallgattak». E «ceremóniás szokások» az éneklés azon középkori módját jelentették, amely a reformáció egyházaiban is fennmaradván, a kántor és a pap mellett a gyülekezetet hallgatásra kényszerítette. Ezzel a középkori szokással szakítottak a puritánusok, amikor a híveket, nemcsak átvitt értelemben, szóhoz juttatták és éneklésükkel eddigi passzív szerepükből kiemelték.² Összehasonlítva a puritánus mozgalomnak ezt az eredményét a presbyteriumok felállítására irányuló törekvéseivel, lehetetlen észre nem vennünk, hogy a liturgia és az egyházi kormányzat rendjének átalakítása egyaránt az egyes embereket igyekszik szerephez juttatni; ott bekapcsolni őket az istentiszteletbe, itt pedig a gyülekezet sorsának intézésébe.

¹ *Handwörterbuch der Soziologie*. 480. 1. *Religionssoziologie* címszó alatt.

² Szabó T. A.: *Kéziratos énekeskönyveink és verses kézirataink a XVI—XIX. században*. Zilah. 1934. 11—22. 1.

Az utóbbi vonatkozásban történetietlen gondolkozásra vallana korunkat megszegyenítő teljes demokráciát keresni. A multtal összehasonlítva azonban már a kezdetek is nagy lépést jelentettek előre. Míg korábban egyedül a patrónustól függött a papnak az alkalmazása, a presbyterium tagadhatatlanul erősen korlátozta eddigi kizárólagosan döntő szerepét és lehetővé tette, hogy a patrónus eltűntével, akár katholizálásával is, maradjon olyan szilárd támasz, amely a gyülekezet szétesését, megsemmisülését megakadályozza. Így jelenti a presbyteriális rendszer a kegyúri jog fokozatos visszaszorítását a református egyház határain belül, tágabb vonatkozásokban pedig a földesúri jog elejtését. A fejlődés természetesen nem ment végbe máról holnapra, forradalmi módon. Kulturális életünk ugyanis akkor még — bár nagy hátrányt jelentett számára a királyi udvar idegen jellege — zavar-talanul fejlődött, abban az ütemben, amely a magyarságnak keresztény hitre térése óta érvényesült. Mivel az életenergiákat akkor még erőszakosan nem kötötte le valami külső hatalom, a forradalmasító tényezők közül hiányoztak azok, amelyek a vegetálásból, az elmúlt formák megkövesedéséből származnak. A puritánusok által képviselt gondolatok sem legalulról próbálnak tehát hatni a magyar társadalomra, hanem a hagyományos módon az elit, az erdélyi uralkodócsalád tagjai és egyes előkelők támogatásával. Mint gyűrűznek tovább a gondolatok s formálják át az egyes emberek gondolkozását, majd oltódnak be a társadalomba, hogy közben maguk is hasonuljanak a magyar talajhoz, arról az önálló Erdély utolsó évtizedeinek emlékei tanúskodnak. Mint Bethlen Miklós önéletírásában feljegyezte, őt is korrigálta az idő, noha gyermekkorában episcopális, «még pedig igen mérges» volt.¹

A lassúság, amint a gondolatok tovább terjedtek, természetesen megfosztja a puritánus mozgalmat «forradalmi» jelzőjétől, mert valóban nem felforgató hirtelenség jele, hogy amíg Krisztus szenvedéseinek nagypénteki eléneklése szükséges

¹ Gr. Bethlen Miklós önéletírása. (Kiadta Szalay László.) Pest, 1858. 240. skk. l.

vagy felesleges volta felől a Barcsay fejedelem ebédlőjében összegyűlt urak már 1660-ban vitatkoznak, ¹ addig a tiszántúli református egyházkerület csak 1711-ben törölte el a «passio lekántálását». ² A fokozatos terjedés azonban annál kétségtelenebb. Egyébként a «modern szociológia» a forradalmi mozdulatok mellett ma már nagyon jelentőseknek tartja azokat a békés folyamatokat, amelyek új ember-típusok kiformalását végezték. Weber Alfred is közelmúltban megjelent nagyvonalú áttekintésében kiemeli az európai művelődésnek azt a jellemző vonását, hogy újabb és újabb embertípusokat hívott életre, — ezek egyikét jelentették a jezsuiták — s ugyanő az angol «puritánus hit» jelentőségéről így ír: «Nem a rendi állam, a rendi társadalom megdöntése, hanem sokkal inkább az embernek a protestáns hitből következő átformálása az első angol forradalom eredménye, az angol, majd általában az angolszász embernek a kikristályosodása». ³ A magyarországi puritánus mozgalom hasonlóképpen új emberré akarta tenni a magyar reformátust, mint azt korábban is hangoztattam s most kénytelen vagyok változtatlanul megismételni: «A református magyar jobbágy-ság számára a lelkiismereti szabadságot, lelki dolgaiban az önrendelkezést a református nemesekkel szemben akarta a puritánus mozgalom biztosítani.» «Az individuum tehát a legszellemibb téren, a vallásos életben szabadult először fel, hogy azután a későbbi kor biztosítsa számára a politikai, jogi és a gazdasági szabadságot». ⁴

Önmagában sem volt tehát a puritánus mozgalom olyan jelentéktelen, mint azt Szekfű feltűntetni igyekszik. A politikai fejlemények ⁵ pedig igen korán meghozták azt a for-

¹ Zoványi: *Puritánus mozgalmak*. 365. l.

² Tóth S.: *Adalékok a tiszántúli ev. ref. egyházkerület történetéhez*. Debrecen, 1894. I. k. 92. l.

³ Weber, A.: *Kulturgeschichte als Kultursoziologie*. Leiden. 1935. 251., 330., 351. l.

⁴ *Rákóczi-emlékkönyv*. II. k. 56., 57. l.

⁵ Politikai-hatalmi okokból lett Barcsay fejedelem is Erdélyben a puritánusok pártfogója, noha előbb ellenségük volt. (Zoványi i. h.)

dulatot, hogy azok a gondolatok, amelyek alkalmasak voltak a felekezetek egymásmelletti életét szabályozni és a lelkiismereti szabadság biztosítását célozták, az egész magyarság kincsévé legyenek. Azzal, hogy bekerültek a linzi béke okmányába. A közvetlen kapcsolatot Linz és a magyar puritanizmus között nem alaptalanul tételeztük fel, mert annak a Rákóczi Györgynek a követe vetette fel a gondolatot, hogy a földesúri jogtól függetlenül gyakorolhassa a jobbágy vallását, akinek családja a puritánusok pártfogója volt. Háborús izgalmak hatása alatt, amikor egyszerre ezernyi erő érvényesül, olyanok is, amelyekkel a küzdő felek eredetileg nem számoltak, a tárgyalások, tudjuk, gyakran vezethetnek oly megoldásokhoz, amelyekre kezdetben talán maguk sem gondoltak volna. Igen szerencsés fordulatnak tartjuk, hogy a linzi béke, illetőleg a becikkelyező 1647-i törvény biztosította a protestáns jobbágy-ság számára, hogy ott is, ahol a földesúr katolikus vallású, a katolikus templom mellett iskolát és templomot építhessen magának.

A béke szövege tehát belekerült a Corpus Jurisba s így nem maradt elröppenő szó, hanem olyan tényezővé lett, amellyel számolni kellett. Azt is mondhatnók, hogy a gondolat — elválasztva és függetleníve tulajdonképpeni híveitől — legalább is nyilvánosságot nyert, közvéleményt formáló tényezővé lett. Egy kétoldalú békekötés és annak a törvények közé sorolása természetesen még többet jelent s így tartalma, a mögötte meghúzódó eszme talán nem is olyan nagy túlzással nevezhető «az egész magyarság kincsének» mint ahogyan azt Szekfű cikkében feltűntetni szeretné. A békeszerződés és törvény jellegéből következőleg bizonyára kevésbé túlzás, mint azt állítani, hogy a XVIII. században a jezsuita rend szelleme a magyar nemzet «egész gondolkodásába képes volt gyökereit lebocsátani» (*Magyar Tört.* IV.² 383). Vagy talán a magyar nemzet fogalmából is kikapcsolandó a XVIII. századi protestantizmus?

Semmiképpen sem osztozhatunk tehát Szekfű azon nézetében, hogy a linzi béke nem egyéb, «mint az eddigi, végre nem hajtott törvények egy újabb papíros-kibővítése» (*IV.*² 108). A katolicizmus a nyugati országrészekben Kollo-

nich vezetése alatt valóban annak tekinthette, félretolhatta azt, «szellemét» azonban meg nem semmisíthette. A linzi rendelkezésekre hivatkoznak folytonosan a protestánsok a XVII. századi országgyűlési küzdelmekben csakúgy, mint panaszaikban. Ugyanazt tették, mint ma magyar kisebbségeink, az elszakított területeken. Amibe ezek is belekapaszkodhatnak, amitől egész életük, egyéni sorsuk csak úgy, mint a magyarság léte vagy pusztulása függ, az nem egyéb, mint Trianon néhány szűkszávú mondata. Amikor a kisebbségvédő paragrafusok belekerültek annak idején a békeokmányba, talán ennek megalkotói sem gondolták, — mi a legkevésbé — hogy mit fognak majd jelenteni ezek az általános rendelkezések, amelyek pedig — érezzük — tisztán végrehajtva valóban alkalmasak volnának, hogy a humánus szellemében begyógyítsák az elszakított magyarság irtózatos sebeit. Az a gondolat, amely oly idegen volt 1920-ban a Dunavölgyének országaiban, ma már kétségtelenül nyugodt légkört tudna teremteni. S vajjon semmibe vétele azt jelenti, hogy a nemzeti kisebbségvédelem gondolata nem él és hogy az élet túlhaladt rajta? Trianonnak a magyarságra előnyös rendelkezéseit a hatalom, látjuk, büntetlenül megszegheti, kisebbségeinket balkáni módszerrel üldözhetik a nemzeti társadalmak, mi azonban mégis abban bízunk, hogy a jövő nem a macedón mód szerint fogja megoldani a nemzetiségi problémákat, hanem a békés együttlakás megteremtésével, a nemzeti kisebbségi jogok elismerésével. Amit ma e tekintetben oly óhajtván várunk, azt hozta meg, életre hívta a linzi «papíros kibővítés» szellemét, de még tovább is haladva, vallási vonatkozásban Rákóczi kora.

Az ő táborában uralkodó vallásügyi rendszerről, említett dolgozatom hatása alatt, Szekfű is kénytelen *Magyar történetének* 2. kiadásában tudomást venni, azonban nemcsak tagadja a puritánus mozgalommal való minden kapcsolatát, hanem azt egyedül Rákóczi személyes elhatározásából eredezteti: «A gondolat... bizonyára Rákóczitól származik»; «ez a vallásos berendezés akkor csak Rákóczi belsejében élt, őt kell a szécsényi gyűlés vallási törvényhozása szülőjének tartanunk» (IV.² 298, 299). Rákóczi nagy érdemeit mi igazán

nem törekszünk kisebbiteni, hiszen említett dolgozatunkban is főleg azért tértünk ki oly részletesen a vallásügyi állapotok ismertetésére, mert szerfelett sajnáltuk, hogy azokról korábban Szekfű nem emlékezett meg. Azonban történelmet óhajtván írni, elfogultság és kedvezés nélkül kell vallomást tennünk a mellett, amit igaznak tartunk, s így, ha magunk is hangsúlyozzuk, hogy Rákóczi nélkül aligha állandósult volna az a felfogás, amely mindhárom egyház híveit a haza oltárán lángoló tűz táplálására serkentette, a vallási béke demiurgosának mégsem tekinthetjük őt. Azt hisszük ugyanis, hogy valami előzménye mindég van az ilyen nagy fordulatoknak s azok nem a hatalom szavára deus ex machina gyanánt vagy forradalmi robajjal törnek fel.

A puritánus mozgalom, illetőleg a linzi béke mellett feltétlenül más szálakat is kibogozhat a szorgos kutatás. Itt csak arra óhajtunk rámutatni, hogy maga a mód, amely a Rákóczi-korban a békés helyzet megteremtésénél alkalmazásba került s a lakosság számbeli többsége alapján döntött a templom felől, nem volt új. Már az erdélyi törvénykönyv, az Approbaták is (I. 7) régi szokás gyanánt jegyezték fel, hogy a lakosságot számbavéve köteles a vegyesbizottság a vitás templomot a többségnek átadni s ugyanakkor a feleket bírsággal is arra kényszeríteni, hogy együttesen építsenek a kisebbségnek templomot. Igen valószínűnek tartjuk, hogy sok eset volna felderíthető, amely ennek a módnak XVII. századi vagy még korábbi alkalmazásáról tanúskodik. Ezek után nehéz volna feltételezni, hogy Rákóczi az erdélyi hagyományokat nem ismerve jött volna rá erre a megoldásra. Ha pedig van valami kapcsolat Erdély és Rákóczi vallásügyi politikája között, akkor ez már a multnak a hagyatéka. Mindezen előzmények felkutatása kétségtelenül fontos volna és az európai történettudomány, főleg a vallásszociológiai vonatkozású, megbecsülhetetlen útbaigazításokat nyújt a kutatóknak, hogy miként is dolgozzanak.

Ily tanácsok tolmácsolására nem érezzük magunkat hivatottnak, egy negatívumot azonban, tanulság okából, mégis felemlítünk arra vonatkozólag, hogy mily könnyedén interpretáló módszert kellene mindenképpen elkerülni. Az

1615-i kolozsvári országgyűlés egyik vallásügyi cikke a következőket tartalmazza: Mivel korábbi törvény szerint a templom azé a fél, amely többségben van, a katolikusok kérésére Somlyón és Udvarhelyen a templomot nekik engedjük át, ha valóban övék a többség; mielőtt átadnók nekik, a felek közösen, egyenlő költséggel építsenek fel mindkét helyen egy-egy auditoriumot, s ha ez megvan, akkor kapja meg a többség a templomot a parochiával és a tizedjövedelemből járó negyeddel együtt.¹ A törvény célzata kétségtelenül az, hogy a templom, parochia és a tizedből származó középkori papi jövedelem azé a felekezeté legyen, amely többségben van, ugyanakkor azonban a kisebbségbe jutó fél, mintegy kárpótlásul az elveszített templomért, auditoriumot kapjon, még pedig nem kizárólag a többség költségére, de nem is a sajátjára, hanem a felek közös hozzájárulásából. Legfeljebb még úgy lehetne értelmezni a szöveget, hogy az auditoriumot s ne a templomot kapják majd meg a katolikusok, ennek a feltevésnek azonban a cikk első része határozottan ellene mond. De még ha így volna is, akkor is a protestánsok feliben kötelesek az új katolikus auditorium építési terheit viselni. Az már természetesen további vizsgálat tárgya, hogy a törvény a valóságban végrehajtatott-e; ezt illetőleg a törvényszövegből felvilágosítást nem nyerhetünk.²

Szekfü ezt a szöveget így értelmezve illeszti be fejtegetései közé: «Bethlen Gábor az 1615-i kolozsvári országgyűlésen egy régi, ismeretlen törvényre való hivatkozással kimondotta, hogy falvankint, amely fél többségben van, azé legyen a

¹ *Erdélyi országgyűlési emlékek*. VII. k. 286. l.: «Az romana religióú uraink atyámfiai instantiájokra, minthogy articulusunk vagyon rólla, hogy a hol melyik fél többen vagyon, az olyané legyen az templum, megengedtük, hogy Somlyón és Udvarhelyt is, ha többen vadnak azon az hűtön valók, a templomok ő számokra légyenek; de addig bele ne szállhassanak, hanem elsőben egyenlőképpen és egy költséggel az két religión valók építsenek Somlyón és Udvarhelyen auditoriumokat, elkészítvén az auditoriumokat, azután restituáltassék mind az két helyen mind az két parochiához való házzal és quartával együtt az maior parsnak».

² A Bethlen-kori erdélyi vallási állapotokra v. ö. Angyal D.: *Adalékok Bethlen Gábor történetéhez*. Századok. 1930. 591—600. l.

templom, de ez a katolikusokkal szemben nem lett végrehajtva s egyébként is a törvény szövege elvileg megakadályozta minden vallási kisebbség védelmét» (IV.² 139—140). Mint látjuk, ez a magyarázat homlokegyenest ellenkezik a szöveggel, hiszen az nemcsak nem akadályozza «elvileg» a kisebbségvédelmet, hanem mindenképpen biztosítani akarja! Mit jelent a szöveg a többségbe jutó katolikusok számára, azt már említettük. Ugyanők, ha kisebbségbe jutnak és elvesztik templomukat, akkor — a szöveg szerint «elvileg» — a protestánsok kötelesek új auditoriumuk felépítésében támogatni őket.

Rákóczit fellebbezhetetlenül kijelölni az okok kútfejeül, praktikus következményeiben annyit jelentene, mint a herosimádattal visszaretteneni a történetírókat az ilyesféle XVII. századi előzmények kutatásától és felekezeti elfogultságtól mentes interpretálásától.

Szekfű kategorikus kijelentéseinél azonban — enyhén szólva — nem kevésbé túlzottak azok a megállapításai, amelyekben a Rákóczi-kori magyar társadalomnak a vallási békéről vallott felfogását foglalja össze. Szerinte ugyanis «valódi toleráns lelkülete akkor csak Rákóczinak volt», hiszen a szabályozás, a többségi elv érvényesítése és a kisebbségi életlehetőségek biztosítása ellen a protestánsok is ismételten tiltakoztak, a «tolerancia *mellett* magyarázott adatokon kívül legalább ugyanannyi tolerancia-*ellenes* adatot lehetne idézni» (*Theol.* 314), ami pedig az egész szabályozást illeti, a protestánsok voltak azok, akiknek «érdekükben állott a többségi elv érvényesítése, mely végrehajtásában alig volt egyéb, mint nagyméretű konfiskációja az egyházi vagyonnak» (*Magyar Tört.* IV.² 298). Mindezek alapján kifejezván kétkedését, hogy a tolerancia gondolata «akkor az egész ország s általában a rendek tulajdona lett volna» (IV.² 601), kijelenti, hogy «alkalmatlan a Rákóczi-kor vallásügyi fejlődése arra a szerepre» (*Theol.* 314), amelyet szerény nézetünk szerint betöltött.

E kijelentések szerint a magyar társadalomban tehát nem lett volna általános az a meggyőződés, hogy minden vallás híveinek egyenlő jogokat kell biztosítani. Milyen

mértékben és hány embert hatott át lelke mélyéig Magyarországon bármikor egy-egy eszme, azt éppen olyan kevésbé tudjuk bizonyítani, mint az ellenkezőjét. Csak a rendelkezésünkre álló adatokból vonhatunk le mindenkor következtetést. Mivel a Rákóczi-féle szabályozás nyugalmi állapotot teremtett, éppen úgy, mint az 1780-as években a II. József-féle türelmi rendelet, merjük azt állítani, hogy a tolerancia gondolatával megbarátkoztak az emberek. Természetesen sok függ attól, hogy mit értünk «valódi tolerans lelkületen». A legutolsó jobbágytól is azt várni, hogy Rákóczihoz hasonló nemes indoktól vezettesse magát, túlságosan nagy követelmény lenne. Azt azonban bizonyára állíthatjuk, hogy oly mértékben toleransak voltak a felekezetek egymás iránt, hogy a «patria» és a «libertas» iránti vonzalom felül tudta emelni őket a vallási ellentéteken.¹ Mert ha nem, akkor valószínűleg vallási patvarkodásaikban egymást gyilkolták volna. De talán figyeljük meg ismét azt a várost, amelynek viszonyai-val már megismerkedtünk, miként hatott polgárságában a tolerancia rendszerének érvényesülése s mi tette ismét intoleránssá.

Mint említettük, az 1705-i rendezés értelmében Eperjesen a katolikusoknak egy, az evangélikusoknak két temploma volt s a két iskolaépület felől is az utóbbiak rendelkeztek. Ezzel a felosztással a katolikusok nem voltak megelégedve, mire lecsillapításukra az evangélikusok hozzájárultak, hogy a katolikus egyházi tisztviselők is a várostól kapják fizetésüket, majd 1710 végén, amikor a császári hadak már ostrom alá vették a várost, hogy biztosítsák a maguk számára a magyar templomot és a collegiumot, továbbá a vallás szabad

¹ A patriota érzelmet, elkoptatott szóval: a hazaszeretetet semmiképpen sem lehet megvizsgálatlanul hagyni, ha a vallási egyensúly kialakulását meg akarjuk érteni. Gothein (i. m. 165. l.) megjegyző fejtegetései szerint is: «Die eigentlichen Väter der Toleranzbestrebungen in diesem Jahrhundert sind vielmehr jene patriotischen Staatsmänner, die am Rande des Bürgerkrieges die Gefahr beschwören wollen, indem sie den Religionsstreit von der Politik scheiden und statt seiner den Patriotismus setzen, dem sie dann wohl eine auswärtige Ablenkung für seinen Tatendrang geben».

gyakorlatát, a kapituláció előtt kiegyeztek a katolikusokkal, visszaadva nekik a nagytemplomot és a régi iskolaépületet. Kétségtelen, hogy csak a nagyobb veszedelemtől félve lettek az evangélikusok ily nagylelkűek, a katolikusok azonban a megállapodást magukra nézve kötelezőnek tekintették akkor is, amidőn már a császári csapatok bevonultak. A város katolikus és protestáns megbizottai együtt sietnek Bécsbe, hogy az uralkodóval szerződésüket megerősíttessék. Midőn elutasításra talál, 1711. szeptember 30-án a magyar templom és a collegium is visszakerül a jezsuiták birtokába, de ugyanekkor az evangélikusok a külvárosban helyet nyernek templom- és iskolaépítésre, továbbá engedélyt, hogy 1712. január 1-ig a reformátusok volt fatemplomában vallásukat gyakorolhassák. November 11-én az osztrák származású P. Kolb Ker. János, a jezsuita rendház főnöke, hat nappal azelőtt visszatérván száműzetéséből, mint plébános a vármegyei hatóságnál kérte, hogy a teljes restitutiót parancsoló királyi rendelet értelmében «1. a Magyar-utcában lévő s most a helybeli ágostaiak által használt fatemplom bontassék szét s helye világi célra fordíttassék, 2. se az ágostaiak, se a reformátusok vallásukat Eperjes városában a falakon belül ne gyakorolhassák és semmiféle parochialis functiót ne végezhessenek, 3. a prédikátorok a városban ne lakhassanak». ¹ December 14-én a fatemplomot Kolb át is vette, noha a polgárok az év végéig meghagyták volna az evangélikusok használatában; a superior nagy sietsége azonban indokolt volt, mert így sikerült elérnie, hogy az ünnepekre az evangélikusok templom nélkül maradtak s az istentiszteleteket eleinte a szabad ég alatt, majd egy sátorban kellett végezniök. ² Mihelyt a barokk hitbuzgóság képviselője szóhoz jutott, felűjltak a XVII. századi állapotok, 1714-ben már az evangélikusoknak a külvárosban engedélyezett templomát és paplakját is lerombolták. ³

Ha a Rákóczi-korban a méltányosság katolikust és protestánst legalább annyira közel tudott hozni még az olyan

¹ Ruby i. m. 33—34. l.

³ Hörk i. m. 93. skk. l.

² U. a. 34. l.

városban is, amelynek viszonyai valóban igen bonyolultak voltak, — faluhelyen lényegesen egyszerűbb volt a helyzet — józan belátásnak sokkal inkább kellett vezetnie a rendeket, a rendi Magyarországnak Rákóczi körül csoportosult előkelőit. Végül is, Rákóczi velük tanácskozva, tárgyalva hozta meg a végzéseket s ha ők, az elit, a magyar társadalom vezetői, nemcsak nem tiltakoztak ellenük, hanem segédkezett nyújtottak végrehajtásukra, akkor szabad feltételezni róluk, hogy nem meggyőződésük ellenére és félelemből voltak a toleráns politika hívei. De a bizottságok munkáját kísérő, helyenként nyilatkozó ellenmondásokból sem vonható következtetés a Rákóczi-kor társadalmának intoleráns gondolkodására. Éppen abból, hogy katolikus és protestáns részről egyaránt hangzottak el panaszok, kétségtelen, hogy a társadalom vezetői által képviselt politika nem egyoldalú felekezeti érdekeket képviselt, hanem a magyarság egységesítésére, a partikuláris érdekeknek a visszaszorítására valóban alkalmas volt. Lehet azon csodálkozni, hogy amidőn a gondolat testet öltött, amikor a legutolsó falu vályogfalú iskolájának, vagy haranglábjának sorsa, tulajdonjoga végleges döntésre került, a határozattal nem volt mindenki megelégedve? Azt hisszük, hogy a nemzeti kisebbségek helyzetének hasonló szellemű rendezése ma is adna panaszokra alkalmat, — de vajjon ebből az következne, hogy az ily nagy munkára vállalkozó társadalom nincs a tolerancia birtokában?

Komolyan senki sem gondolhatja, hogy egy változtatás véghezviteléhez csak akkor szabad hozzáfogni, ha az egész társadalom híve már a gondolatnak. II. József türelmi rendelete ellen még valamennyi megye tiltakozott, hosszasan fejtegetve, hogy elvész az alkotmány és tönkremegy Magyarország, néhány év múlva pedig a vallások egyenjogúságának törvényét már a katolikusok segítették diadalra, noha a klérus ünnepélyesen tiltakozott az országgyűlésen. Ezzel az analóg helyzettel szembeállítva tűnik ki igazán, milyen jelentős a Rákóczi-kornak közel nyolc évtizeddel korábbi állásfoglalása: nem a már fel nem tartóztatható felvilágosodás hatása alatt egy Habsburg-uralkodó, nem is az egész magyar katolicizmus tiltakozásától kísérve, hanem a magyar

társadalom elitje a magyar fejedelem vezetése alatt valósítja meg azt a rendszert, amely mindenkinek egyenlő mértékkel akar mérni. Igaz, a katolikus egyházi rend mindkét alkalommal tiltakozott, Rákóczi feljegyzései szerint azonban négy szem között bevallották neki a klérus tagjai, hogy a vallásügy rendezése nem ütött csorbát a katolikus egyház érdekein.¹ A felekezeti béke tehát, amely így érvényesült a Rákóczi-kori magyar társadalomban, nem azért szűnt meg a XVIII. században, mert Rákóczi «személye eltávoztával a tolerancia is eltűnt», hanem mert visszatért az a XVII. századi szellem, amelyet a bécsi Habsburg-művelődés és államérdek eszközül használt fel, visszatért éppen úgy, mint Kolb páter Eperjesre.

Ily tanulságok hatása alatt azon ragyogó képeket, amelyeket a XVIII. századi bécsi Habsburg-művelődésnek magyarországi civilizatórikus hatásáról Szekfű festett, nem tudjuk történelmünk lényegét visszatükrözőnek tekinteni. A színes rajzok és dithyrambikus elbeszélés ellen senkinek sem lehet kifogása, hiszen nagyközönség számára készült munkáról van szó, bár a magunk részéről azt hisszük, hogy minden művelődési egység vagy áramlat rajzánál hasznos volna Huizinga tanácsát megfogadni s így *ohne das pompöse Aufblasen aller Gefühle*² eljárni. Mi csupán a lényeg eltakarását és eltűnését sajnáljuk. Még pedig nemcsak a szűkebb értelemben vett Magyarországot, hanem Erdélyt illetőleg is.³

MÁLYUSZ ELEMÉR.

¹ *II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai.* (Közli Thaly Kálmán.) Pest, 1872. 155. l.

² *Wege der Kulturgeschichte.* 139. l.

³ Az «erdélyi barokkról» más alkalommal óhajtjuk az olvasóközönséget tájékoztatni.

AZ ORCZY-KERT.

A nagy pesti parkok közül legismertebb a Margitsziget és a Városliget, mindkettőt a múlt század történeti levegője lengi körül. Pest másik két nagy parkját kevesen ismerik s a szakirodalom is elhanyagolta. A Népliget aránylag fiatal s a történeti levegő mindenestre hiányzik belőle. Viszont az Orczy-park szinte egészen történeti levegővé vált. Neve is csak emlék, mert már egy évszázad óta a Ludovika Akadémia parkja és gyakorlótere, a világtól most vastag kőfal zárja el, a nagyközönség nem látogathatja. Ma már nagyon kevésbé van hivatva képviselni azt a szép és jellegzetes szentimentális parkstílust, amelyben a XVIII. század végén készült.

Stílustörténeti tekintetben a fővárosi parkok közt a legnagyobb értéket képviseli az Orczy-park. Készültek ugyan magyarországi parkokról is korszerű és szakszerű leírások, ha nem is olyan nagy számban és alapossággal, mint a nyugat- és középeurópai híres parkokról, de mégis éppen a fővárosi parkok leírásait nagyon is hiányosnak kell minősítenünk. Az Orczy-park leírása azonban különleges becsű, mert maga Petri Bernhard, a park tervezője készítette.

I.

Soraim célja Petri eredeti leírásának közzététele magyar fordításban. Hogy azonban ennek jelentőségét a parkstílusok történetében kevésbé járatos olvasó is méltányolhassa, szükségesnek látom rövid tájékoztatását előbb a szentimentális parkstílus kialakulásáról és jellegzetességeiről, azután a nálunk ismeretlen Petri érdekes egyéniségéről és pályájáról.

A szentimentális parkstílus a XVIII. század második felének volt jellegzetes divatja. Az angol vagy természetes

parkstílushoz számítjuk s ennek történetében a második korszakot képviseli. Azt is mondhatjuk, hogy az eredeti angol tájpark és a rokokóba törpült francia architektonikus park elemeinek különleges keveréke. Eszménye a változatos-ság és a hangulat, ezt akarja megvalósítani és kifejezni a kertészet eszközeivel.

Az angol vagy természetes parkstílus joggal nyerte ezt a nevét, mert eredetét Shaftesbury természetrajongására vezethetjük vissza s a természetesség jelszavával angol bölcselek, költők és esztéták alapították meg elméletét és angol kertészek teremtették meg. Addison kezdte hirdetni, hogy a nyírott fa természetellenes, csak a szabadon fejlődő fa szép. Pope a természetes kontrasztot kívánta élvezni a parkban, vagyis a természetes táj fény- és árnyhatásait. Bridgeman kertész eltüntette a határt a szabad természet és a park között, amelyet az architektonikus parkstílus kőfalloal tett merevvé, s a parkot mély árokkal vagy mélyedésben elrejtett élősvénnyel határolta, amelyet a maga idejében A-há! néven ismertek, mert a meglepett szemlélőből ezt a felkiáltást váltotta ki. Hogarth a hullámozó kígyóvonallal fejezte ki a szépség legfőbb nyilatkozását, elméletét Burke a kertészetre is kiterjesztette. Ilyen szellemi mozgalmak alapján készítette el Kent William az első művészetileg érettnek mondható tájparkokat s Brown Lancelot a XVIII. század közepén sorra alakította át Angliában a francia stílusú parkokat tájparkokká; e század 60-as éveiben már hírmondó is alig maradt a régi angol architektonikus parkokból.

Mint látjuk, az angol parkstílus történetének első fejezete a XVIII. század első felébe tartozik és teljesen Angliára szorítkozik. A kontinensen ekkor még ragaszkodnak a francia parkstílushoz, legfeljebb egy-egy hullámvonalú fasort rejtenek a park valamely zugába. Mikor pedig az angol parkstílus a század közepén esztétikailag is érett alkotásokban mutatkozik be és megkezdí hódító útját a kontinensen, a rokokó korának hagyományaival kell megmérkőzníe és végül megegyezníe.

Az eredeti angol tájkert abban az egyszerűségében, ahogy a XVIII. század első felében kialakult, annyira ragaszkodott a szabad természet utánzásához, hogy a rétszerű pázsiton, a

ligetszerű facsoportokon, a tavon és a kígyózó utakon kívül minden mást kiüldözött a parkból. A természetrajongásnak ekkora fokát csak Rousseau tehette magáévá a kontinensen, ő is csak irataiban. Mindenki más üresnek és unalmasnak találta a természetet szolgálilag utánzó és az építészeti elemektől teljesen megfosztott angol parkokat, ezért, akik meghódoltak a szabad természet eszményének, arra törekedtek, hogy pótolják valamivel a francia parkok barokk nagyszerűségét és az architektonikus parkok építészeti elemeit a szabad természet angol eszményéhez és az új parkstílushoz alkalmazzák.

A barokk hősies nagyszerűségétől már a Napkirály utóda elpártolt. Tudjuk, hogy XV. Lajos udvara már meghódolt a mesterkéletlen természet jelszavának s kertészileg ezt úgy fejezte ki, hogy Trianonban malmot, tejcsarnokot és juh-istállót állított a parkba. XIV. Lajos díszes felvonulásait és ünnepélyeit elfeledték, helyükbe a század második felében Mária Antónia játékaik léptek, a fogócska és a szembekötösdí. Ebből a rokokó udvarból mi más juthatott a barokk nagyszerűség pótlására, mint a változatosság és a hangulat, a szentimentalizmus.

A XVIII. század második felében ennek rendelték alá a parkokban nemcsak a tájelemeket, hanem az építészeti díszleteket is. A facsoportokat hangulatkeltő hatásuk szerint alakították ki, a világosszínűek képviselték a derűt, a sötétlombúak és a szomorú fák, amelyek közt legdivatosabb lett a szomorú fűz, a bánatot és bensőséget. Régebbi századok csak a virágsszimbolikát, mint a nyelvújítás korában mondták, virágnyelvet ismerték, ez a korszak megteremtette a dendrológiai szimbolikát, amely a faismerettnépszerű nyilatkozása volt.

Az építményeken is szabadulni akartak a barokk hősies lendületétől, ezért részben a gótikát utánózták, részben pedig exotikus építészeti stílusokat, kínait, törököt, egyiptomit másoltak. Ezeket a hatásokat átvette Anglia is, a Kew-gardenben ma is láthatók maradványai, a pagoda, a mosé, a rom, amelyek mind Chambers alkotásai, aki a francia Attiret nyomán kezdte terjesztetni Angliában a kínai stílus

elemeit és szintén francia hatásra magában Angliában is követelte a parkokban a változatosságot. E látványosság céljára készült kerti építmények, várak, romok stb. valósággal építészeti álarcokká lettek, mert belsejüket lakásnak képezték ki, külsejüket pedig igyekeztek minél regényesebbé tenni, pl. remetelak belsejét konyhává és étteremmé rendezték be. Mindezt jogossá tette a kor jelszava, amely a parkban változatosságot, hangulatot követelt a szabad természetnek alárendelve. Akkor mindebben senki sem látott összeférhetetlenséget, kivált nem Németországban, annak is főként déli részében, ahol ezek az álarcos kerti építmények nagy becsben voltak.

II.

A kontinensen az angol tájpark hatása eleinte néhány kígyóvonalú fasorban mutatkozik, Magyarországon is a XVIII. század közepén alapított pompás francia stílusú parkokban az egyenes fő fasorok mellett egy-egy kígyóvonalút is elrejtene. Felbukkan ez az «angliai módra ültetett kígyózó fasor» Esterháznak és br. Jeszenák majorházi parkjának leírásában, sőt az utóbbiban egyenesen «angol kertről» olvasunk, amely azonban csak része volt a kerti erdőnek. Angol stílusú elemek voltak már ebben az időben is a tatai parkban is, Grossinger János 1797-ben azt írta, hogy e parkban több hatalmas nagyságú szomorú fűzet látott.

Teljességében azonban még Németországba is csak e század 70-es éveiben vonult be az angol parkstílus. Németországban az első angol parkot Dessau hercege készítette Wörlitz mellett 1769—73-ban. A 70-es években írta Hirschfeld Christián kertstílus-történeti tanulmányait az új stílus érdekében, majd 1779-ben a kertművészetről és történetéről ötkötetes nagy munkát tett közzé. Ezek hatása alatt ebben az időben Goethe is az új kertstílusért lelkesedett, sőt a weimári park természetes stílusának kialakításában közvetlenül is részt vett.

Magyarországon a XVIII. század 70-es éveiben kezdődött a szabad természet eszményesítése; részben németből fordított, részben eredeti munkák terjesztették. A nagy-

szombati egyetemen is Piller Mátyás 1774-ben kezdte meg a természetrajz tanítását. Angol parkról az első hírt a 80-as években olvassuk. Korabinszky írja lexikonában, hogy Tatán «az új urasági kertet 1785 óta angol módra készítették». Grossinger is azt írja, hogy a tatai parkot közönségesen angol kertnek nevezik. Közelebbit azonban nem tudunk arról, hogy milyen volt a tatai park a XVIII. század 80-as éveiben, azt sem tudjuk, ki tervezte.

A XVIII. század 90-es éveinek közepén járt Magyarországon Petri Bernhard, s az ő parktervei jelentik az angol parkstílus végleges bevonulását a magyar kertészetbe. Petri 1767-ben született a pfalzi Zweibrückenben s már korán a hercegi uradalmak vezetőjének szemelték ki. Tanulmányútra küldték 1783-ban Angliába s ott a hercegi ajánlólevelek a legmagasabb körökhöz megnyitották útját. Nagy érdeklődést mutatott a növénytan iránt, Banks expedíciójához akart csatlakozni. Ennek megakadályozása céljából 1787-ben visszahívták. Útközben további tanulmányokat végzett Franciaországban, Belgiumban, Hollandiában és Németországban. Visszatérve, vezető szerepet juttattak számára az uradalom kezelésében. Petri egyebek közt az új parkstílussal is megismerkedett tanulmányútján s otthon egyik első dolga volt a hercegi kert átalakítása a divatos szentimentális stílusban. A Karlsbergen levő hercegi botanikai kert fás növényeinek számát 700 fajra gyarapította s pontos feljegyzéseket készített, melyik milyen hideget áll ki. E feljegyzéseit 1797-ben tette közzé.

A francia forradalom elűzte Zweibrückenből a herceget is, Petrit is. Előbb Ausztriában húzódott meg, ahol több parkot alakított át divatos stílusban. Ebből tartotta fenn magát 1793-ig. A következő évben Magyarországra hívták. Állítólag a főherceg-nádor hívta meg, de 1794-ben még Sándor főherceg volt a nádor s hogy neki dolgozott volna, sehol semmi nyoma. Ellenben Petri saját írásaiból tudjuk, hogy még ebben az évben elkészítette gr. Zichy Ferenc vedródi, gr. Viczay Mihály hédervári, gr. Sándor Móríc rárói és br. Orczy László pesti parkjának tervét s a tervek megvalósítása is az ő felügyelete alatt folyt. Vedródön, Héder-

várt és Rárón csak hónapokig tartott a munka, mert csak meglévő kertet kellett átalakítani, ellenben az Orczy-kert telepítése több évet vett igénybe. Magyarországon dendrológiai tanulmányokkal is foglalkozott s tőle ered a magyarországi fafajok első Linné-féle nevekkal készült névsora, amely 1797-ben ugyanott látott napvilágot, ahol magyarországi parkterveit is közölte, a lipcsei *Taschenbuch für Gartenfreunde* 1797. és 1798. évi kötetében.

Magyarországból Liechtensteinba ment, ahol a hercegi uradalmak kormányzója lett. Ettől kezdve inkább gazdasági tevékenységet fejtett ki, főként a merinó juh tenyésztése foglalkoztatta. Spanyolországból 1803-ban a tilalom ellenére két merinó nyáját hozott magával, egyet a hercegnek, a másikat magának. Hercegi szolgálatából 1808-ban vált meg s már előbb vásárolt teresienfeldi birtokára vonult vissza, ahol a merinó tenyésztéséből élt s magas kitüntetésekben részesült. Cikkei közül egyeseket a pesti *Patriotisches Wochenblatt für Ungern* is átvett. Hosszú közgazdasági munkásság után 1853-ban halt meg.

Mint ebből a rövid életrajzi vázlatból is kiderül, ma sincs tisztázva, miként került Petri Bernhard Magyarországra. Azonban tudjuk, hogy Ausztria egyik fő menedéke volt a francia forradalom száműzöttjeinek s csak természetes, hogy az osztrák arisztokrácia a menekültek közül többeket továbbított a magyar arisztokráciához. A magyarországi kertészetben szerepet játszott egy elzászi plébános is, Colin, aki nálunk mint Esterházy Miklós herceg udvari káplánja írta gyümölcsészeti munkáját s valószínűleg ugyanígy került hozzánk, mint Petri.

Noha a kerttervezés, mint látjuk, csak kisebb jelentőségű volt Petri életében, stílustörténeti tekintetben mégis számottevőnek kell mondanunk kertészeti munkásságát. A szentimentális parkstílusnak nem volt megalapítója, de kétségtelenül egyik legkiválóbb képviselője. Valósággal egyéniségévé lett ez a parkstílus azokban az ifjú éveiben, amikor még parktervezéssel foglalkozott, miként ez éppen a magyarországi arisztokráciának készített szentimentális parkok hangulatos és jellegzetes leírásából látható. Mindenféle tervrajz-

nál és festményénél beszédesebbek parkleírásai, s talán a kertészeti világirodalomban is kevés párjuk akad.

Az Orczy-park tulajdonosa br. Orczy László volt, br. Orczy Lőrincnek, a költőnek kisebbik fia, aki 1784-ben követte apját az abaujvári főispáni székből, majd titkos tanácsossá nevezték ki. Apjáról számontartja az irodalomtörténet, hogy *A bugaci csárda* című költeményével a szentimentális költészetben az alföldi tárgyak felfedezője. Fia az Orczy-park alapításával még fontosabb úttörő munkát végzett, amelynek merészségét csak akkor méltányolhatjuk, ha tudjuk, hogy az Orczy-park helyét előzőleg nem fásították, mint pl. a Városligetet, hanem a parkot egyenesen a homokpusztába telepítették. Ezzel ez a vállalkozás, amely különös elismerést érdemel Petri részére, aki itt ismerkedett meg a magyar homokpusztával, a XIX. század szempontjából is lekötheti figyelmünket.

Az Orczy-kert leírása *Der Naturgarten des Herrn Baron Ladislaus von Ortzy bei Pest, so wie er von Unterzeichnetem entworfen und ausgeführt worden ist* címmel a Taschenbuch für Gartenfreunde 1797. évi kötetében a 156—173. oldalon jelent meg Petri tollából, és magyar fordítása következőképpen hangzik.

III.

Ennek a minden tekintetben nevezetes, olyan vidéken fekvő kertnek, — írja Petri — amelyet a természet, úgy látszik, nagyon szerencsés kedvében alkotott, két különböző bejárata van. Minthogy mindkettő más és más részletekhez vezet, a kert leírását ezek szerint akarom beosztani, és először azokat a részleteket rajzolni, amelyekhez az egyiken át jutunk, majd végül azokat, amelyeket a másikon át közelíthetünk meg.

1. Miután nagyon egyszerű hidon át, amely csendes víz fölött vezet, a kert területén bájos ligetbe léptünk, a balkéz felé nyíló úton indulunk el, amely természetes izlésben telepített ültetvény kedves nyiladékházhoz vezet. A természet barátját itt szemlélődésre és vizsgálódásra hívja meg terjedelmes pázsitszőnyeg fölött álló fák és cserjék kellemes színvegyüléke, szelid és enyhén emelkedő domb látványa, mögötte másik, magasabb domb, amelyen izléses templom áll, a baloldalt előnyösen mutatkozó szőlőhegy és a korszerű lakóépület festői fekvése.

Kis, árnyas liget arra indít, hogy lépteinket feléje irányítsuk,

s fák és cserjék két festői csoportja közt csakhamar tágas kilátás nyílik az említett könnyedén domborodó halom felé, amely erről a helyről nézve, a másik, nagyobbhoz viszonyítva, amelyen a templom emelkedik, olyan helyzetbe kerül, hogy azt a látszatot kelti, mintha a kettő együtt csak egy domb lenne : csalódás, amelynek nem előnytelen a hatása.

Egy liget, amelynek elrendezése és változatos színezete a természet és jóízlés szabályai szerint készült, s ennél fogva épp úgy gyönyörködteti a szemet, mint virágainak illatával felüdíti a szagló-érzéket, arra csábítja a sétálót, hogy ezt az utat tovább kövesse. Kis idő múlva szép hídhoz érünk, amely széles, kristálytisza forrás-víz fölött vezet. Ezen a helyen több út egyesül, amelyek a kert különféle részleteiből futnak össze, és mindenik bizonyos kiválasztott ponthoz vezet, hogy minden kertrészletet a maga jellegzetes alakzatában szemlélhessünk.

A hidon túl a jobbkéz felé eső úton haladunk, amely átvezet a szőlőhegyen és néhány kanyarodás után állandó kilátással részben a szőlőre, részben bájos facsoportok közt, az említett lakóépülethez ér, amely enyhe magaslaton fekszik és tetszetős látványt nyújt.

A pompás kilátások előnyein kívül, amelyeket ez az épület természetes helyzeténél fogva élvez, a mostani kertrészletek által is rendkívül sokat nyert; mert így olyan kényelmességekhez és bájakhoz jutott, amelyekben előbb nem részesült és e nemben nem is részesülhetett. Amint az ember kilép belőle, nyomban átadhatja magát kedélye hangulatának, akár, hogy mosolygó és vidám tájakon foglalkoztassa szelleme élénkségét, akár, hogy magányos, sötét részletekben gondolataiba és érzelmeibe merülhessen, vagy hogy, miután ezek irányítására bizta magát, újból azokon a derűseken szórakozhasson. Ezenkívül egyszersmind a napszakok kíváncsiak is kielégítésre találtak. A reggeli és esti órákban gyönyörködtető és szabad részletek hívják az embert, és a tikkasztó déli órákban a fák boltozatának árnyékában találja meg az óhajtott védelmet a forróság ellen. És mindezeket az előnyöket s kellemeket akár úgy is élvezhetjük, hogy meg se tekintjük őket.

A kertet már telepítésekor úgy rendezték el, hogy innen különböző utakon kétszer is átsétálhatunk ugyanazon részleteken, a nélkül, hogy észrevennők, hogy a kertnek ezen vagy azon a részletén már egyszer átsétáltunk; és így természetesen a kert mind változatosság és meglepetések, mind pedig látszólagos kiterjedés tekintetében nagyon sokat nyert.

Ha a kastély elülső oldalán egyenesen magunk elé tekintünk, szabad és derűs, de egyszersmind nagy és regényes táj tűnik szemünk elé, amely csodálatra ragad. A ház két oldalán kellemes tartózkodást hirdetnek a fák és cserjék választékosan és ízlésesen elrendezett tömegei és csoportjai. A magaslat, amelyen az épület nyugszik,

lassan festői fekvésű nagy tó felé lejt, amely szelíd völgyben nagyon természetesen simul a már említett magasabb és alacsonyabb domb közé. Ez az utóbbi szép ligetből emelkedik ki, és a távolabbi másiktól, amely a díszes templomot hordja, a víz választja el. Innen mindkettő rendkívül előnyös látványt nyújt, kapcsolatban a többi részlettel.

E mögött a bájos kép mögött a völgy szép facsoportokkal beültetett terjedelmes rétté tágul. A rét kifalazott árok közvetítésével kapcsolódik a határos vidékhez, így ez a kert látszólagos tulajdonává lett. És a kert bizonyosan nem keveset nyert ezáltal, mert a táj háttérében látható a fenséges budai vár és tovább balra a budai hegykoszorú.

Ha elhagyjuk ezt a pontot és a balra nyíló utat követjük, árnyas ligetbe érünk, amely annál sötétebb és magányosabb lesz, minél tovább jutunk benne előre. Végül csendes és nyugodt vízre bukkanunk, amelynek partján szomorú fűzek sűrű csoportja áll. Itt egy szigeten látható az az emlékkő, amelyet Orczy báró ökegyelmessége elhunyt atyjának szentelt s amelynek rendeltetését kevészavú, egyszerű felirat jelzi. Szemben, de még a part innenső oldalán, egy pad csendes elmélkedésre hívja meg az érzelmes szemlélőt. Ha el akarjuk olvasni az emlékkövön a feliratot s e célból feléje közelünk, keskeny és egyszerű hídon haladunk át. Az emlékkőtől a keskeny és sötét út szomorú fűzek és más fák közt vezet tovább, amelyek sötét árnyalatú zöldje teljesen e kertészlet főtárgyához illik. Nemsokára azonban az ültetvény ismét vidám és élénk lesz azoktól a különféle fáktól és cserjéktől, amelyek változatos lombja és virágja hizeleg a szemnek, és csakhamar a szép tó partjához érkezzünk és áttekintjük az egész pompás tájat, amelyet már a kastély mellő oldaláról megcsesztelünk.

Mikor e bájos látványban kigyönyörködtük magunkat, egyszerű hídon át tovább megyünk egy ligetbe, majd másik, nagyobb és szebb hídon át eljutunk arra a hegyre, amelyen a templom áll. Megmászva ezt a tekintélyes magaslatot, megpillantjuk az alakra és stílusra nézve ókori ízlésben épült templomot, amely egyesíti magában a szabadságot, könnyedséget és kellemet a méltósággal. A templom annál nagyobb élvezetet nyújt, mert olyan helyen épült, amelyet mintha maga a természet is arra szemelt volna ki, hogy szépségét

¹ Petri az Orczy-park leírásában nem sorolja fel, milyen fákat ültetett a sötét színezet és a merengő hangulat előidézésére, mindazonáltal nem nélkülözzük ezek ismeretét, mert a hédervári park leírásában megnevezte ezeket a fákat, amelyek a következők: vadgesztenye, amerikai kőris, ecetfa, nyugati osterfa, ebf, éger, balzsamos nyárfa, luc- és jegenyefenyő, virzsiniai boróka. A derűt keltő, világos lombú fák közt legfontosabb volt az akác.

szemlélhessük és megcsodálhassuk. Innen végre felfedezzük, hogy a már több helyről előnyösen mutatkozó domb tulajdonképpen sziget. Visszatekintve a kastélyra, bájos és festői szépségében tűnik elénk azon a magaslaton, amelyen emelkedik.

Ha azonban tekintetünket a tó fölött a kert nagy, szabad térségére fordítjuk, amely itt a művészet révén a nagyszerű tájjal valószínűságon egybeolvad, a meglepő látvány csodálatra ragad; mert jobbra megjelenik előttünk Pest és Buda városa a fenséges, mindenféle leírást felülmúló budai várral, és tovább balra a szomszédos nagy, merész és kiterjedt hegytömeg, amelyben a csúcsig nyúló szőlők és gyümölcsösök közt, amelyeket a szem nagyon jól felismer, annál feltűnőbben rajzolódna ki nyers vadságukban az erős, szabálytalan sziklatömegek, főként a kopár Gellérthegy. E magas hegység lába előtt méltóságosan hömpölyög a fejedelmi Duna a török vidékek államai felé és ezüst fényével segíti magasztosabbá tenni ezt a gyönyörű tájképet.

Nem szívesen hagyjuk el ezt a kedves helyet, és csak lassacskán ereszkedünk alá a dombon, amelynek lábához érve, ízléses híd vezet tovább a kristálytisztá víz fölött kellemes, árnyas ligetbe, amely körülbelül 50 lépés után pad elé torkollik. Itt ismét olyan kilátás ragad el, amely egyike a kertben a legszebbeknek. Magunk előtt látjuk a már többször említett nagy tavat, amely itt a nagyobb és kisebb domb közt a völgyben egész terjedelmében mutatkozik, és fölötte szelid magaslaton a szép kastélyt a legszebb oldaláról, e mögött pedig ízléses ültetvényt, amely mint háttér zárja le a kilátást.

Ebben az árnyas ligetben sétálunk tovább és végül ismét nyílt helyre érkezünk, ahonnan egyik oldalon a lakóépületet és a két dombot, a másik oldalon Buda és Pest már leírt gyönyörű tájképet látjuk. És innen az út ahhoz a bájos ligethez és hidhoz vezet, amelyen át a kertbe lépünk.

2. Ugyanezen kert leírása, ha a kastély hátsó része előtt nyíló kapun lépünk be.

Ha azonban azt a kerti bejáratot választjuk, amely a lakóépület hátsó oldala előtt nyílik, nyomban szelid, kedves és vidám táj fogad. Balra hátul kilátás nyílik az ezzel a kertrészlettel egybefűződő szőlőre és egy szintén ezzel a részlettel kapcsolatos ültetvényre, amely természetességével gyönyörködteti a szemet. Előfelé szép fákat és cserjéket pillantunk meg, amelyek színük hasonlóságával vagy eltéréseivel, valamint az összeolvadással és keveredéssel, árnyékkal és fénnel, különösen a virágzás idején, bájos képet alkotnak. Jobbra kellemesen, szabadon domb emelkedik ki a fák közül, a dombon ordóyszerű kemény háttér előtt egyszerű obeliszk áll, amely ennek a természetes kertnek alapítási idejét rövid feliratban beszéli el. Az obeliszk nagyon előnyösen tűnik fel ezen a helyen és a kastélynak ezen az oldalán nyíló előtérnek egyetlen dísz.

A sétalót kellemes út egyre mélyebben csalogatja magányos, árnyas, erős és sötét színű ligetbe. Lassanként ugyan ismét valamennyire szabad térre ér az ember, de azért ez a tér mégis minden oldalról zárt. Néhány facsoport, amelyek fáit egyenesen erre a célra válogatták ki, hogy a csoportnak a merengés és a mélabú árnyalatát adják, teljesen betölti rendeltetését. Ha valaki egészen el akar merülni magányában, azt az utat kell követnie, amely sötét ligetben vész el, ahol pad hívja pihenni és a magányt élvezni. Itt az ember egészen magára van hagyatva s elmerülhet gondolataiba. Végül dűledező kunyhóhoz érünk, amely kihalt család hajdani lakásának látszik, a kunyhót temető veszi körül sirokkal. Ez a kietlen hely, amelyet komor és sötét fák fognak körül, az egész tájat mélabúsra festi.

Utunk most vagy jobbra fordul és sötét fák alatt halad előre, vagy balra nem kevésbé komor ösvényen vezet a temető mellett nyomorúságos és szegényes épülethez. Minél közelebb jutunk ehhez, annál erősebben színezik a fák sötét lombjukkal e kertrészlet mélabús jellegét, már amennyire a művészet eszközei engedik. Amint azonban a magányosságnak ezt a honát elértük s ajtáját kinyitjuk, meglepetve látjuk meg az ízléses berendezést, és ezt megtekintve, a kis kunyhó hátsó ajtaja bájos virágdísszel lep meg, amelyet maga a fennkölt tulajdonosnő gondoz.

Mindaz, ami az épületen kívül van és azt környezi, mélabús és ünnepélyes csend jeleit hordja. Folytatva ezt a sötét utat, amelyen semmiféle tárgy sem zavarja a kertrészlet komor jellegét, végül körülbelül száz lépés után végére jutunk és olyan tájat pillantunk meg, amely teljes ellentéte az előbbinek. Ennek tárgya a nagyobb és a kisebb domb, a szép templom az előbbin és a kettő közt a forrás tiszta vizétől táplált tó, szárnyas lakóival.

Ha utunkat tovább folytatjuk a hídon át a vízparton arra a magaslatra, amelyen a templom áll, elérjük az érdekes kilátást Budára és Pestre. Ha pedig tekintetünket, amely sohasem fárad el ebben a látványban, elfordítjuk s a hídon át balra követjük utunkat, amely a sötét ligetben kígyózik, észrevétlenül tágas, természetet utánzó barlanghoz érünk. Előbb szűkebb alagutba lépünk, később azonban tágas barlangba. Ha innen visszatekintünk, természetes nyíláson át vizesést pillantunk meg, amelyet a nagy tó lefolyása alkot. Ennek a kis képnek, amely sokat nyer a barlang tompított fényében, háttérül szolgál a szép, festői liget és az ívelő híd, amelyen át a barlanghoz jutottunk. Itt ismét visszanézve, más látvány tárul elénk, amely bizony semmiben sem marad az előbbi mögött. A barlangon átfolyó víz, amely a vizeséstől jön, ennek másik oldalán széles patakká dagad, amely magas fák közt kedves kanyarodásokkal kígyózik nagy távolságba, és végül egészen eltűnik tekintetünk elől a fák közt. Az egész nagyon természetes hatást kelt. Hasonlíthatatlanul hat itt egy keskeny, négy öl hosszú palló, silány karfával;

más sétaútra vezet és hatvan lépés távolságban nyúlik el a víz fölött. A barlang előtt, fák közé rejtve, nagy kútház áll, amelyet össze fognak kapcsolni a barlanggal és fürdőházzá rendezik be.

Innen az út több kellemes kanyarodó után a szőlőn át a prés-házhoz vezet, amely egyszerű módon épült s néhány takaros szobája van. Ha tovább megyünk balra, utunk átvezet bel- és külföldi növények több érdekes ültetvényén, gyümölcsfacsoportokon és szőlőtövek közt, amelyek itt-ott hűségeesen ölelnek körül egyes fákat és természetes fűzereket alkotnak. Végül visszajutunk a központi kastélyhoz, amelytől elindultunk.

Meg kell azonban jegyeznem, hogy ezek a kertrészletek még nem mind készültek el. Hogy a különféle részletek hatását szemléltetően és teljesen megrajzolhassam, a leírást úgy készítettem el, mintha a kert már készen volna. A barlang csak jövő év tavaszán készül el. A kastély, a templom, az obeliszk és az emlékkő még nem áll, de a rajzok és vázlatok már befejeződtek, s két év alatt minden elkészül.

Báró Orczy őkegyelmessége ezzel a kerttel nem kis hálaára kötelezte Pest és Buda lakóit, mert eddig nem volt kellemes sétahelyük. A tiszteletreméltó, dícséretemre nem szoruló tulajdonos dicsőségére el kell mondanom, hogy ez az egész vállalkozás nagyrészt abból a hazafias célból ered, hogy ezen a hiányon segítsen. Ezt tanúsítja őkegyelmességének az a bámulatraméltó kitartása is, amellyel a mutatkozó nehézségeket legyőzi. Az 1794-i száraz nyáron a homokföldbe ültetett 300,000 fa elpusztult, s bár minden oldalról az ellenkezőjét tanácsolták, újakkal pótolták, és az ültetvények jelenleg a kívánt állapotban vannak. Ilyen módon támadt a homoksivatagból, ahol azelőtt a legkisebb szél egész homokfelhőket kavart fel, három év alatt olyan kert, amelynek máris sok szépsége van és mindez túlzás nélkül ígéretnek tekinthető, hogy, amit fentebb leírtunk, megvalósul.

IV.

Petri Bernhard leírása a parkrészletről nem nyújtja teljes képét az Orczy-kertnek. Az Orczy-park kezdettől azt a területet foglalta el, ahol most a Ludovika Akadémia és előparkja van. A kastély a későbbi főépület helyén állt. A kert azonban északkeleti oldalán nagyobb volt. Hozzá tartozott a mai Ludoviceum- és Dugonics-utca, sőt a Kálvária- és Örömvölgy-utca szomszédos része is, a megfelelő háztömbök helyével. Itt volt hajdan az Orczy-kert gyümölcsöse, szőlője, konyhakertje, valamint gazdasági udvara.

Br. Orczy László halála után a kertet bátyjának utódai örökölték s a mult század első három évtizedében volt az Orczy-kert fénykora. Az ültetvények megnöttek, amit Petri csak képzeletével láthatott, valósággá lett, amelyben Pest közönsége testi szemeivel is gyönyörködhetett. Hogy eredetileg is tervezték-e üvegház építését, nem tudjuk, de az bizonyos, hogy ekkor már egyik legérdekesebb lártványossága volt a kertnek a nagy üvegház. Egyébként a mult század huszas éveiből rövid, de jellemző leírás maradt ránk az Orczy-kertről Szepesházy Károly és Thiele J. C. munkájában, amely *Merkwürdigkeiten des Königreiches Ungarn* címmel 1825-ben jelent meg.

•Az Orczy-kert — olvassuk e munkában — a tulajdonos szabad-elvűségéből a közönség gyönyörködtetésére szolgáló szórakozóhely és a várostól félóránnyira, a kecskeméti kapu előtt, az Üllői-út végén terül el. Tartózkodunk az egyes, mindenesetre kitűnő kertészletek leírásától, és e parknak csak fő látványosságát említjük, a mostanában épített, 36 láb hosszú üvegházat, amely alig szembeötlő magasságon emelkedik s hátsó fele szőlőültetvénnyel határos.

Belépve a jobboldali szárnyba, nyomban feltűnik egy lombos, virágos hegy, amelynek közepén művészi, szabad csigalépcső emeleti helyiségbe vezet, ebben félkörű ablakok belvedérét alkotnak, amelyből nemcsak az egész parkot, hanem az egész szép vidéket is áttekinthetjük.

Általános vélemény, hogy ez a diszépület mint üvegház Magyarországon a legszebb és legnagyobb, építésének költsége több mint 30,000 forint volt, a park fenntartása pedig évenként 10,000 forintba kerül.

A mult század harmincas éveivel új korszak kezdődik az Orczy-park történetében, amely nagy változásokkal járt mindjárt kezdettől. Mikor a magyar tisztképző intézet alapítására irányuló törekvések a megvalósítás felé azzal a lépéssel közeledtek, hogy Pesten helyet jelöltek ki az intézet számára, a választás az Orczy-kertre esett, amelyet az Orczy-család 1829-ben el is adott erre a célra 60,000 forintért. Ettől kezdve a kert József nádor felügyelete alá került, aki a maga kertészére, Kaschekre bízta a parkot.

A kert gazdasági részeit részben utcaterületeknek foglalták le, részben parcellázták s eladták, így szűkült az Orczy-kert mai parkterületére. A Ludovika Akadémia céljaira

kijelölt részt, amely körülbelül 65 hold, még a harmincas években magas kőfallal vették körül. Ez már magában is elég lett volna ahhoz, hogy megsemmisítse az Orczy-park eredeti stílusát. Mint Pecz Ármin, a park későbbi főkertésze, írja emlékirataiban, a parkot eredetileg árok és líciumsövény körítette, ami megfelel Petri leírásának. A líciumsövény a XVIII. század utolsó tizedében éppen Petri munkássága nyomán kezdett az országban nagyobb mértékben elterjedni.

Más változások is érték azonban a parkot. Az Orczy-család magával vitte Újszászra az üvegház növényanyagának nagy részét, így a narancsfákat és a többi üvegházi díszfát is. Viszont sem pótlásra, sem a park gondozására nem állt többé rendelkezésre olyan összeg, melyenről fentebb olvastunk. Ennek természetesen az lett a következménye, hogy a park évről évre szegényedett látványosságban. Így érthető, hogy Fényes Elek már a park elhagyatottságáról számol be, az Orczy-park látogatóinak száma napról napra fogy, az elmaradókat a Városliget vonja magához, amely ekkor kezd széplülni és divatossá lenni.

Ismeretes, hogy a magyar tisztképző intézet sorsa nem dőlt el végleg az Orczy-kert megszerzésével, sőt még sokáig vajudott s csak 1872-ben sikerült megszervezni és megnyitni. Közben bizony nagyon szomorú éveket látott a park, mert senki sem akart gondoskodni róla. Kaschek meghalt s utóda egyszerű konyhakertész volt, majd ez is meghalt s 1847-ben elköltözött az élők közül József nádor is, aki ekkor már egyedül ismerte az Orczy-park hagyományait s akinek szeretete a természetes kertstílus iránt közismert.

A legnehezebb időkben Pecz Ármin lett a park főkertésze s 19 éven át viselte gondját, ezután pedig kereskedelmi kertészetet nyitott. Ekkor már régen divatját múlta a szentimentális kertstílus, az angol parkokban nem érdeklődtek a rokokó hagyományai iránt, hanem a szép fákat keresték bennük, amelyek a növényteni érdeklődést kielégíthették. A virágágyak is újra divatossá lettek, az épületet a parkban virágszőnyeges parterrel választották el a park erdőszerű részétől. Pecz már hírét sem hallotta a szentimentális parkstílusnak, még kevésbbé tudta, hogy az Orczy-parkot e

parkstílus egyik kiváló képviselője, Petri Bernhard tervezte. Mindennek következtében szükségszerűleg meg kellett semmisülnie mindannak, ami hajdan, az Orczy-család idejében, a mult század elején szépsége és nevezetessége volt az Orczy-parknak.

Pecz 1848 szeptemberében leltárilag vette át az Orczy-kertet s leírása is, amelyet a parkról és tartozékairól emlékirataiban ránk hagyott, teljesen leltárszerű. A parkban ekkor már sok volt az öreg fa, keresztülszelte nyárfák és szilek fasora, volt benne liget s ebben műbarlang, vizes árok, amelyen híd vezetett át, fácános, lóval hajtott vízemelő gép, szökőkút, kerek és négyszögletű kerti ágyak, sok virág és sok rózsza, a nagykertben a nagy üvegház narancsfákkal és újhollandi növényekkel, két emlékkő, bővizű tó, amelynek fölös vizét árok vezette le az Üllői-út árkába, végül a kert elkülönített sarkában ananászház, gyümöleshajtató, szaporítóház, spárga- és trégyaágy. Kertstílusról többé beszélni sem lehet, Pecz nagyon találóan csak annyit állapít meg, hogy a park stílusa sem nem angol, sem nem francia.

Majdnem két évtizedes főkertészi működése alatt Pecz is a park további romlását volt kénytelen túrni. Már a szabadságharc hónapjai sem voltak alkalmasak a park fejlesztésére, s Pecz keservesen panaszkodik, hogy a beszállásolt csapatoktól mennyit szenvedtek az ültetvények. Olyan hetek is virradtak a parkra, amikor szabad prédája lett a csőcselék garázdálkodásainak, mert hiányzott a közbiztonság. Egy ideig kórháznak is használták az épületet és sétahelynek a parkot. Az 50-es években Albrecht főherceg Pest környékén tartotta hadgyakorlatát s főhadiszállásul az Orczy-parkot választotta, a fal egy részét lebontatta, a parkban pedig 13 nagy sátrat állíttatott. Nem javultak egyelőre a viszonyok 1862-ben sem, amikor a helytartótanács vette át a legfőbb irányítást, mert ez népkert céljaira vette igénybe a parkot s nagy területeket adott bérbe, sőt itt telepedett le a Sur-cirkusz is, és a külvárosi közönség itt élvezte mutatványait. Az osztrák-porosz háború évében, 1866-ban, kórházi célra foglalták le a parkot s 60 barakot emeltek benne. Pecz távozása után, 1867-ben új főkertész vette át a park gondozá-

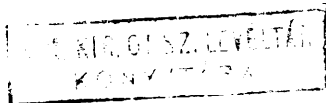
sát, ekkor pusztult el a régi nagy üvegház ; pirotechnikus végzett benne kísérleteket, robbanás következtében tűz ütött ki benne s mindenestől a lángok martaléka lett.

*

Pecz Ármin ezekkel a szavakkal végzi emlékiratainak az Orczy-parkra vonatkozó részét : «Végre mikor a Ludovika Akadémia megnyílt, ennek igazgatósága vette át a kertet, derék kertészre bízta, aki olyan módon szedte rendbe, amilyennek most is ismerjük».

Aki korunkban látogat el az Orczy-parkba, nem láthat benne mást, mint a főváros egyik nagy parkját. Legalább első benyomásai nem különböznek itt sem azoktól, amelyeket más hasonló parkban szerez. Aki azonban elolvassa Petri Bernhard eredeti leírását, kutató szemmel keresi az öreg fák alatt a régi ketrészletek nyomait. S néha mintha meg-meg-elevenednék előtte valamelyik régi, érzelmes hangulatot keltő kerti táj. Az a szép kilátás sem hiányzik egészen, amelyről Petri olyan költői leírást hagyott ránk. A budapesti legújabb útikalauzok napjainkban is elismélik a szinte másfél százados hagyományt, hogy a parknak legszebb a tó körüli déli része, «melynek halmairól tág kilátás nyílik a budai hegyekre».

Noha ma már, a kertészeti tekintetben nem éppen előnyös hosszú történeti mult után, valósággal a képzeletnek kell feltámasztania a park eredeti szépségeit, mégis az öreg fák alatt érzelmes hangulat árad, a magyar kertészet történetének egyik legérdekesebb fejezete illeti meg sejtelmeivel azt, aki a parkban visszagondol régi idők eseményeire.

RAPAICS RAYMUND.

A MŰVÉSZET MINT VALÓSÁGÉRTELMEZÉS.

A művészet mibenlétének kérdése majdnem oly régi, mint a bölcséleti gondolkodás. Nem szólva a költészetet illető gondolatokról, amelyekkel a Sokrates előtti elmélkedőknél találkozunk, már az első, valóban átfogó bölcséleti rendszer, Platon rendszere, a művészetet szinte minden jelentős életvonatkozásában tárgyalja, meghatározva viszonyát az örök eszmék és a változó, mulandó jelenségek kettős világához s mérlegelve értékét az állam és a nevelés szempontjából. A művészbölcselőnek e nagyszabású kísérlete óta a művészetet mindig a bölcsélet problémaköréhez tartozónak érezték. A gondolkodók legnagyobbjai mindenkor számot vetettek vele, mint az élet egyik nagy, rejtélyes tünete-ményével, amelynek megértetése mellőzhetetlen alkateleme világképünknek. Helyét és rangját a művelődési javak sorában különbözőképp fogták fel. Majd a megismerés szolgálatában állónak tartották, majd erkölcsnemesítő vagy vallásos áhítatot keltő hatásában látták lényegét és rendeltetését. Kantnak korszakalkotó felismerése, hogy a művészet az emberi szellemnek egyik öntörvényű nyilatkozása, amely nem az alá-, hanem a mellérendeltség viszonyában áll a tudománnyal, az erkölcsiséggel és a vallással. S körülbelül ilyennek tekintjük ma is. A művészet át- meg áthatja a modern ember életét, kitörülhetetlenül él tudatában mint a legbecsesebb javak egyike s a vele szemben való állásfoglalás hozzátartozik a világszemlélet teljességéhez.

Ily körülmények között a kérdés felvetésének időszerűségét szinte felesleges indokolni. Az örök kérdések mindig időszerűek. Áll ez, miként más bölcséleti problémára, a művészet lényegének kérdésére is. Felvetése nem önkényes,

hanem belső szükségességből folyó; akár abból, hogy az elmélkedő a művészetről való felfogását összhangba akarja hozni gondolatrendszerének egyéb részeivel, akár abból, hogy a folyton változó életvalóság a művészet terén is újszerű jelenségeket hoz létre, amelyek az elmélkedőt a művészet problémájának újravizsgálására késztetik. Nem állunk-e napjainkban is nem egyszer oly művészi alkotások vagy teljesítmények előtt, amelyek azt a kérdést keltik bennünk: mennyiben művészet ez, avagy művészet-e ez egyáltalában? Ilyenmő kérdésekre csak úgy adhatunk feleletet, ha ráeszmélünk a művészet legbensőbb nivoltára, ha tisztázni próbáljuk azokat a lényegmegalapozó jegyeket, amelyek a művészetet elválasztják a nem-művészettől.

Feladatunkat most szabatosabban akarjuk körülírni. A művészet mibenlétét kutatva, tulajdonkép azt keressük, hogy mi a művészet szerepe az ember lelki-szellemi életében. A kérdés nem lélektani, hanem teleológikus jellegű. Nem a művészeti élet körébe eső lelki folyamatok elemzéséről van szó, hanem a művészeti élet egészének megítéléséről, arról, hogy mi a művészet célja és rendeltetése az emberiség nagy művelődési javainak sorában. A feleletet erre nem spekulatív úton, nem egyetemesebb bölcséleti elvekből való levezetés útján, hanem a művészet tényeiből kiindulva akarjuk megadni. Nem deduktíve, hanem induktíve akarunk eljárni. A megoldás helyességét a művészetek különböző területeiről és különböző korszakaiból való alkotásoknak kell igazolniok. De igazolniok kell azt azoknak az esztétikai értékítéleteknek is, amelyek a művészettörténeti tudatban évszázadok s évezredek művészeti jelenségeire nézve az idők során ki-jegecesedtek. Mert bármennyire szubjektívek s épp ezért természetszerűleg ingadozók is az esztétikai értékítéletek, mégis kérdezhetjük: milyen elv, milyen mérték alapján tekintjük legmagasabbrendű művészi alkotásoknak a homerosi eposzokat, Pheidias istenszobrait, Dante *Divina Commediá*-ját, a nagy középkori dómokat, Michelangelo és Rembrandt remekeit, Shakespeare drámáit, Goethe *Faust*-ját, Petőfi líráját, Dosztojevszkij regényeit, Beethoven szimfóniáit? Az az elv, amely ezekben az értékítéletekben érvényesül,

szükségkép a művészet lényegét érinti; ennek kisebb vagy nagyobb mértékben való «jelenléte» a műalkotásban avatja ezt kisebb vagy nagyobb értékűvé. Ezt a lényegét akarjuk a következőkben meghatározni, nem mint egyes, akármily okból kitüntetett művészeteknek vagy művészeti irányoknak jellemző vonását, hanem mint olyat, amely bármily művészeti jelenségben mint ennek alkotó jegye föllelhető.

Mielőtt e kérdésre nézve felfogásunkat kifejtjünk, helyénvaló volna az idevágó elméleteket is kritikailag ismertetni. Ezek ki nem elégítő voltának kimutatása egyben igazolása egy újabb megoldási kísérletnek. De csak két elméletre akarunk szorítkozni. Az egyiknek az a kiváltsága, hogy a legrégibb, legközelebb eső felfogás, amely minden korban felbukkan s még ma is a legelterjedtebbek egyike: ez az utánzás elmélete. A másik ennek sarkalatos ellentéte: a kifejezés elmélete.

Platónnál találkozunk először azzal a tanítással, hogy a művészet a tapasztalati valóság utánzása. Ebben a felfogásban van valami tetszetős. Ha a görög ember Myron diszkoszdobóját látta, könnyen gondolhatott arra, hogy ez az élet ábrázolása. S ha a modern ember Meunier bányamunkásait szemléli, jellegzetes ruhájukban, vagy a munkában feszülő meztelen testüknek ezerszeres izomjátékával, ugyancsak arra gondolhat, hogy ez az életvalóság utánzása. A naturalisztikus és impresszionisztikus tájképek is alkalmasak ily gondolatok keltésére. Keletkezésük körülményei csak megerősítik ezt a felfogást. A művész künn dolgozik a szabad természetben: másolja a valóságot.

Az utánzás elmélete az idők folyamán sokoldalú bírálatban részesült. Különösen a naturalisztikus esztétika uralmának korában az ellene küzdő művészetbölcselek súlyt vetettek arra, hogy az érveknek szinte teljes fegyverzetével szálljanak síkra. Közben oly érveket is hangoztattak, amelyeket ma épp maguktól-értődésük miatt feleslegeseknek tartunk, mint például azt, hogy a művészet a külvilág jelenségeinek csak felületét adja vissza, mert hiszen a márvány- vagy ércszobor belseje más, mint az ábrázolt ember belseje,

vagy hogy a festmény vásznának anyagi szerkezete más, mint a mintául szolgáló természetes valóságé. Mi a következő érveket tartjuk a legfontosabbaknak. Először is: ha a művészet lényege a valóság utánzása volna, akkor egy műremek annál tökéletesebb volna, minél inkább kelti a valóság másolásának benyomását, a fényképészeti hűséggel való ábrázolás volna a legművészbibb, vagy épp a fénykép volna a legnagyobb műremek. Ez pedig ellenkezik érzésünkkel. Nem szólva arról, hogy olyan alkotásokról, mint Markó «eszményi» tájai, a böcklini *Holtak szigete*, vagy Dürer *Lovag, halál és ördög* c. fantasztikus tárgyú műve, bajos feltenni, hogy a valóság utánzatai — de tapasztalat szerint a valóságok épp túlságos megközelítése inkább ártalmára, mintsem előnyére van az esztétikai hatásnak. Egy arckép művészi értékének éppen nem a «megdöbbenő» hasonlóság a fokmérője, sőt ez a döbbenet, ha több, mint szólásmód, a szemlélet tisztaságának rovására eshetik, mert a szemlélőt a művészi élmény idealitásából átzökkenti egy pillanatra a gyakorlati valóságba. Az igazi műremek sohasem a «megtévesztésig» hű. A szobormű művészi értéke sem kisebb a miatt, mert elvonatkozik a testi valóság színeitől. Az élet színét mímelő viaszbabu inkább kísérteties, semmint művészi hatású. A szobormű tisztán plasztikus formáival, természetű színezés nélkül akar hatni s ahol látunk is kísérletet szobormű színezésére, mint például Donatello egyes mellszobrain, a művész inkább csak jelzi, semmint híven utánozza a valóság színeit. Nem mondhatjuk tehát, hogy minél hívebb az utánzás, annál nagyobb a művészi hatás. Tegyük még hozzá, hogy ott is, ahol természet-hűségre törekszik a művész, a természetes modell nem egyetlen meghatározó tényezője a műalkotásnak. Wölfflin megállapítja, hogy «az ábrázoló művészetek történetében képnek-képre való hatása mint stílustényező sokkal fontosabb annál, ami közvetlenül a természet megfigyeléséből ered».¹ De másfelől vannak művészetek, amelyeknél egyáltalán nem lehet szó utánzásról. Ilyenek az építészet és a zene. Avagy

¹ *Kunstgeschichtliche Grundbegriffe. Das Problem der Stilentwicklung in der neueren Kunst. Zweite Auflage. München, 1917. 248. old.*

hol mutathatók fel a valóságban azok a jelenségek, amelyeknek a dór templom, vagy egy beethoveni szimfónia utánzatai volnának? Az utánzás elméletének hívei rámutatnak ugyan arra, hogy az építészetben is egyes tagok, például levéldíszek, a valóságból veszik mintáikat s hogy a zenében is van természetutánzás, mint ahogy például Beethoven *Pastorale*-jában a kakuk szavát és a vihar zengését véljük hallani. Azonban épp e példákban kitűnik, hogy itt legfeljebb csak szórványos elemekről lehet szó, pedig csakis a műalkotás egészének jellege lehet döntő. Az utánzás elmélete tehát, ha van is bizonyos tetszetőssége az úgynevezett tárgyas művészetekre vonatkozóan, teljességgel elveszti értelmét az úgynevezett tárgyatlan művészetekkel kapcsolatban.

Mindamellettt az utánzás elméletétől sem tagadhatunk meg bizonyos igazságtartalmat s ennek felismerése épp oly fontos számunkra, mint az elmélet gyengéinek átlátása. Ez az igazságtartalom pedig az, hogy minden műremeknek, amely *ábrázol* valamit, valószerűnek kell lennie, azaz bizonyos mértékig, bármily általánosan is, a valóság tényeihez és törvényszerűségeihez kell ragaszkodnia. Szándékos óvatossággal fejezzük így ki magunkat. Nem azt mondjuk, hogy az ábrázoló műremeknek a valóság illúzióját kell keltenie, mint sokszor hangoztatni szokták, mert a művészi illúzió más, mint a valóság illúziója, s a művész nem akar megtéveszteni. Hanem azt mondjuk, hogy a műalkotásnak a valószerűség, a valósághoz való hasonlóság benyomását kell ébresztenie s még a legfantasztikusabb tárgyú, vagy szimbolikus tartalmú műnek is, bármily messze esik a realiztikus tapasztalattól, bizonyos fokig számolnia kell a valóság tényelemeivel és törvényszerűségeivel. Ezt az általános jellegű esztétikai követelményt a művészet lényegéből kell megértenünk s ezért később visszatérünk reá. De egy még általánosabb igazságot is levonhatunk az utánzás elméletéből. A valóság konkrét, érzéki, szemléletes: a műalkotás is mindig konkrét, érzékeinkhez szóló, szemléletes. E tekintetben nincs különbség tárgyas és tárgyatlan művészetek között. A költészet sem kivétel, csak éppen a szemléletességet abban a tág értelemben kell vennünk, hogy a szó keltette képzeleti képet is magában fog-

lalja. Az elvont gondolati képlet nem kifejező formája a művészi mondanivalónak. Az elvont gondolat csak alkateleme lehet a műremeknek, mint például a regénynek vagy a drámának, de a regény és dráma mint egész mindig szemléletes, konkrét való.

Tekintsük most a másik felfogást, a kifejezés elméletét. Viszonyát az utánczás elméletéhez úgy értjük meg legjobban, ha az én-nek és a világnak az emberi tudat alkatában gyökerező sarkalatos ellentétére gondolunk. Az utánczás elmélete a világvalóságból indul ki s a művészet szerint a művész énjének hozzáigazodása az adott valósághoz. A kifejezés elmélete a művész én-jéből indul ki s a művészetet úgy fogja fel, mint a művész eszméinek, érzéseinek, hangulatainak kifejezését. Az első elmélet szerint a művész a valóságot utánozza, a második szerint a művész mindig önmagát adja. Az utánczás elméletének nehézségei a tárgyatlan művészzettel kapcsolatban a legszembeötlőbbek. A kifejezés elméletét épp a tárgyatlan művészetek, a zene és az építészet világítják meg legjobban. Hogy a zene a művész hangulatainak kifejezője, abban aligha kételkedik valaki. Ugyanaz áll a lírai költészetről is; benne a költő érzelmei és hangulatai jutnak kifejezésre. Épp úgy átment a művelt köztudatba, hogy az építőművészet is hangulatnak, egy egyén, vagy még inkább egy kor élethangulatának kifejezője. De a tárgyas művészetekre is könnyen alkalmazható ez az elmélet. A műalkotás «tárgya» eszköz, közeg, amely által a művész kifejezi érzésvilágát. A tájkép mosolygó napsütése vagy felhős borúja a művész lelkének derűjét vagy bánatosságát tükrözi. A dráma cselekménye, a regényben elbeszélt történet végeredményben arra szolgál, hogy általa a költő a maga részvétét, félelmét, életörömét, bizakodását, kételkedését, emberszeretetét tolmácsolja. Nem a külső valóság, hanem a művészi cél szabja meg a történet bonyolítását és a szereplő személyek magatartását. Minden valamilyen belső törvényszerűség szerint megy végbe, amely nem érvényesülhetne, ha a műalkotás a külső valóság másolása volna. Csakhogy a művész felsőszégesen áll a valósággal szemben, ennek elemeit a maga céljához képest változtatja, kombinálja.

A kifejezés elméletében sok igazság van. Legértékesebbnek tartjuk benne a művész egyéniségének nyomatékos kiemelését. Szinte a magátólértődésig igaz, hogy a művészet : kifejezés. Csakhogy ez a megállapítás alig érinti a dolog velejét, hiszen a kifejezés nem sajátlagosan a művészet jellemzője, mert épp úgy megvan a valóság világában is. A szerelmi valomlás, a bánatos lélekből felszakadó sóhaj, a kitörő indulat, a túláradó öröm ujjongása, az égnek szálló fohász mi egyéb volna, mint kifejezés? Itt hiányzik egy *differentia specifica*, amely elhatárolná a művészi kifejezést a gyakorlati valóság világában élő lélek kifejeződésétől. Nem változtat sokat ezen a hiányon a kifejezésnek az intuícióval való azonosítása vagy egybekapcsolása sem, amint Benedetto Croce-nál látjuk, aki szerint a művészet kifejezésben tárgyiasuló intuíció. Ez a meghatározás is tág, mert nem minden intuíció művészi jellegű. Az intuíciónak nemcsak az esztétikai életben van döntő szerepe, hanem minden mélyebb meglátást feltáró szellemi alkotás, legyen az bölcséleti, tudományos, politikai vagy műszaki, végelemzésben intuícióra vezethető vissza. Tehát itt is hiányzik a *differentia specifica*, amely a művészi intuíciót megkülönbözteti a nem-művésztől.

De meggondolásra késztet a kifejezés elmélete más tekintetben is. Ha egy regény vagy dráma alakjai élettelenek, vértelenek, minden lélektani tapasztalattal ellenkezően gondolkodók és cselekvők ; ha a történet túlságosan kalandos, vagy pedig ellenkezőleg egy matematikai levezetés logikusságával, minden irracionális elem belejátszása nélkül bonyolódik le : akkor azt mondjuk, hogy ez a regény vagy dráma rossz, mert valószerűtlen. Ez esetben tehát esztétikai ítéletünk a valósággal való összevetésen alapszik. Már most honnan van az, hogy noha a művészet nem a valóság utánzása, hanem a művész egyéniségének kifejezése, mégis a valóságban látjuk a művészet normáját? Úgy volna-e, hogy a valóságtól elváló művészt, miként a földtől elszakadó Ádámot, elhagyja ereje? Az olyan értékítélet, mint az imént jelzett, ráeszméltet arra, hogy a művészet, ha nem is utánzása a valóságnak, mégsem tiszta kifejezése a művész egyéniségének, hanem valamilyen bensőbb viszonyban van a

valósággal. Sem a valóság a maga objektív mivoltában, sem a művész a maga felsőbbbséges szubjektivitásában nem lehet egyedül döntő a művészetben. Olyan megoldást kell keresnünk, amely számot vet a valósággal és az én-nel egyaránt.

A művészet a valóságnak nem utánpótlása, hanem *értelmezése*, a valóság értelmének konkrét, szemléletes formában való megéreztetése. Ennek a meghatározásnak mind a két döntő mozzanata bővebb kifejtésre szorul. Mindenekelőtt az értelmezés szóval kapcsolatban szeretnők minden lehető félreértésnek elejét venni. Az értelmezés nem jelent elvont értelmi műveletet, amire a szó etimológiájánál fogva gondolhatnánk. A valóság értelme ebben a vonatkozásban annyi, mint annak lényege, azaz oly vonása vagy mozzanata, amely által érdekessé, jelentőssé válik számunkra. A valóság jelenségeit a művész nem pusztán tényyszerűségükben fogja fel; «mondanak neki valamit», megragadják bizonyos vonásokkal, amelyeket az illető jelenségekre nézve jellegzeteseknek, lényegeseeknek érez; s csakis amennyiben ilyenképpen «szólnak hozzá» a jelenségek, feltárva lényegüket, válnak számára művészileg jelentősekké. Az így, *intuitív módon* meglátott és megérzett lényeg a dolgok «értelme», a műalkotás pedig, amennyiben ezt a lényeget a műélvezővel megláttatni és megéreztetni képes, a valóság értelmezése. A művészi lényeg nem azonos a jelenségeknek tudományos fogalmakkal kifejezett lényegével. A tudományos fogalom a dolgok egyetemes vonásait foglalja össze elvont képzetben. A művész számára is becsesek lehetnek az egyetemes vonások, amint azt például a regény és dráma típusalkotó emberábrázolása mutatja; de épp úgy kiemelheti az egyéni vonásokat; a művészet tartalmi lényege elvileg korlátozatlan. Az arcképfestőt megkapja modellje arcán valami, amit különösen jellegzetesnek talál, talán az arcél finom rajza, vagy a homlok boltozatos domborulata, vagy a belsőnek, a léleknek, jellemnek hirtelen megcsillanó kifejezése; ábrázolásában azonos lesz, hogy a jellegzetest uralkodóvá tegye a képen, s ezt úgy éri el, hogy egyes részeket erőteljesebben szólaltat meg, másokat letompít vagy elmellőz. Így már a valóság másolá-

sának tetsző arcképfestés is több-kevesebb eltérést mutat a valóságtól. A természet nyújtotta elemek változtatása pedig nem értelmi meggondolásból ered, hanem intuíción alapuló újjáteremtés. Az ilyen arckép több, mint hasonmás, mert az ábrázolt személy hasonlóságán túl, olykor talán ennek rovására, sajátos lényegességet is éreztet, amely az életvalóságban csak ritkán jelentkezik ily zavartalan tisztaságban. Művésznek lenni, annyi, mint lényeglátónak lenni: meglátni nemcsak a jelenségeket, hanem rajtuk és bennük azt is, ami nekik értelmet ad, ami által becsesekké válhatnak szemléletünk és érzésünk számára. Mindebből megérthető a művészi értelmezés igazi viszonya egyrészt a valósághoz és másrészt a művész egyéniségéhez. Minden műrecek valamiképpen utal a valóságra, hiszen ez az értelmezés tárgya; de utal a művész egyéniségére is, hiszen az értelmezés egyéni látás, egyéni érzésmód nyilatkozása, s egyéni az is, hogy mily eszközökkel, mekkora erővel és világossággal tudja a művész értelmező intuícióját megtestesíteni.

A megtestesítés fogalmával meghatározásunk második döntő mozzanatát érintjük. Azt állítjuk ugyanis, hogy a művészet a valóság értelmének konkrét, szemléletes formában való megtestesítése. Ebben különbözik a valóság értelmének más, például elvont fogalmakkal való kifejezésétől. A művészet szemléletessége nem valamilyen magasabb tételtől levezetett követelmény, hanem közvetlen lényegszemléleten alapuló megállapítás. Hangoztatása nem felesleges, mert alkalmas egy lehető félreértés elhárítására. Ha csak annyit mondanánk, hogy a művészet a valóság értelmezése, azt a látszatot kelthetnők, mintha egy műrecek értékét egyedül tárgyának jelentős voltától, szavakkal is kifejezhető tartalmától tennők függővé, a formaadás mikéntjét pedig közömbösnek tekintenők. Ezzel szemben felfogásunk az, hogy a művészetben a *mi* el sem választható a *hogyan*tól, a művészi tartalom csakis egyénileg meghatározott, szemléletes formában találhat teljesen megfelelő kifejezést. A művészi tartalmat ugyanis nem szabad összetévesztetni a műalkotásnak címében megjelölt tárgyával, illetőleg szavakban kifejezhető, elvont tartalmával. Michelangelo *Jeremiásá-*

nak tárgya (elvont tartalma) a fájdalmas elmélkedéseiben elmerült próféta. De művészi tartalma egy konkrét kép: a próféta ülő alakja, sajátos arckifejezéssel, sajátos fej- és testtartással, a karok és lábak sajátos elhelyezésével s így tovább; s hozzá tartoznak e művészi tartalomhoz bizonyos, a képpel szoros egységbe olvadó érzelmek is, amelyek épp úgy, mint a szemléleti elemek, szavakkal csak jelezhetők, de tökéletesen le nem írhatók. Látható ebből, hogy a művészi tartalom tulajdonkép már megformált, a formában élő és tőle elválaszthatatlan tartalom. Az egyiknek megváltoztatása szükségkép maga után vonja a másiknak megváltozását. Másítsd meg egy arcképen a száj vonalát s más lesz az egész arckifejezés. Cseréld ki egy zenemű egyik akkordját s más hangulat szól hozzád. Ezt tartva szem előtt, nem valljuk Hegellel és más «tartalmi» esztétikusokkal, hogy a művészetben a tartalom minden s hogy éppen ezért a művész csakis bizonyos magasabbrendű tartalmaknak legyen kifejezője. De épp úgy nem valljuk a *l'art pour l'art* hangoztatóival, hogy a művészetben a forma minden s hogy esztétikai érték szempontjából egyre megy, mi a tárgya egy műalkotásnak. Jelentős tárgy magában, ha nem találja meg az illető művészet belső lényének megfelelő formát, nem tesz művészi értékűvé egy műalkotást. Kaulbach, Cornelius és más akadémikusok képeinek színezésben és egyéb festészeti követelményekben való fogyatkozásait nem képes ellensúlyozni a kifejezett történeti vagy bölcséleti «eszme» nagyszerűsége. Azonban a jól megfestett történeti vagy bibliai jelenet és a jól megfestett csendélet közül, egyformán tökéletes formaadás mellett, mégis az elsőt tartjuk értékesebbnek, mert az emberi életre, lelki valónkra nézve jelentősebb értelmet nyilatkoztat meg. Ezzel azonban a tartalomnak nem adunk elsőbbséget a forma fölött. Ennek, mint láttuk, nem is volna értelme. Csak a szemléletes formában testet öltött, csak benne kifejeződő, vele válthatatlanul egységes tartalomnak van művészi jelentősége.

Tekintsünk most szét a művészet széles birodalmában, hogy különböző jelenségein mint közös vonást felismerjük értelmező rendeltetését. Példáink konkrétebb tartalmat fognak adni a művészi «értelem» fogalmának. Kiválogatásukban

tekintettel vagyunk mindenféle művészetre, de nem ragaszkodunk sem rendszerhez, sem pedig egy-egy művészeten belül műfaji teljességhez. Célunk azt nem kívánja. Inkább arra törekszünk, hogy éreztessük a művészi mondanivalónak a közös vonás mellett is korlátlan sokféleségét. Nem fogható át semmiféle fogalommal, nem szorítható szabályba ; kimeríthetetlen, mint az egyéni látás- és érzésmód, amely elvileg bármikor fedezhet fel újszerű, eddig senkitől figyelemre nem méltatott vonást a valóság arculatán.

Kezdjük egy viszonylag egyszerű tartalmú műalkotással. Rodin *Haladó férfia* torzó. A művész az emberi testből csak a törzset és az alsó végtagokat alkotta meg ; fej és karok, tehát az egyéni lelkiélet kifejezésének legbeszédesebb szervei, hiányzanak. De egyéni lelkiállapotról, hangulatról, indulatról ez esetben nincs is szó. Amit a művész ábrázolni akar, nem egyéb, mint a mozgó, haladó emberi test. A bal láb erősen megfeszül, az előrenyúló jobb láb kissé lazábban támaszkodik a földre, a jobb csípő emeltebb a balnál. Amint tekintetünk végigsiklik e testen, ellenállhatatlanul az eleven mozgás benyomását kapjuk. Ez a mozgás a szobormű «értelme», a «lényeg», amelyet a művész meg akart rögzíteni. Nem a mozgás a maga fogalmi elvontságában, hanem a járó, haladó embernek a végtagok sajátos elhelyezkedésében, a feszes bőr alatt domborodó izmok játékában szemléletessé vált mozgása — egy mindennapi jelenség, amelyet azonban a valóság nem tár elénk oly zavartalan tisztaságban, mint a valóságot leegyszerűsítő, a lényegyet kiemelő művészet. S épp a lényegnek ez az éreztetése a valóság képében teszi a művészi ábrázolást a valóság értelmezésévé.

Vegyünk most egy másnemű műalkotást, amely nem testi, hanem lelki mozzanat kiemelésével értelmez. Az ifjabb Holbeinnak Rotterdami Erasmusról festett egyik arcképe a nagy humanistát arcélben ábrázolja. Az íróállvány előtt álló tudós papírra vet sorokat. Arca mozdulatlan, ajkai össze vannak szorítva, szemhéjai majdnem lecsukódnak, csak vékony rést engedve a finom kéz mozdulatát követő pillantásnak. Az egész a gondolatösszpontosítás révületés feszültségét mutatja, vagy Zweig Stefan szavával : «a legszentebb

pillanatot, a munka teremő másodpercét», úgyhogy e mestermű «talán a legtökéletesebb festészeti ábrázolása az írónak, akiben a megélt szó mágikusan átmegy az írás láthatóságába».¹ Azzal, hogy Holbein épp ebben a helyzetben rögzíti meg Erasmust, ábrázolásával egyszersmind minősíti őt, mintegy kivonja az erasmusi lét lényegét, szemlélteti e lét értelmét: Erasmus a szellemi ember, a teremő tudós, az írott szó varázsos mestere. De tovább is mehetünk. Holbein műremeke nem is csak mint képmás, mint bizonyos személyiség arcképe jelentős számunkra, sőt talán nem is ebben van igazi jelentősége. Ha a szemlélő nem tudja is, kit ábrázol a kép, akkor is az ihletett szellemnek, a teremő munkájában teljesen elmerültnék vonásait olvassa le róla. Ez a szemlélés-mód nemcsak a nézőé, hanem első sorban a művészé. A művész lényeglátása egyben jelképes látás is: az egyes jelenség nemcsak önmagáért szól, hanem valami egyetemesebbnek is képviselője. Holbein mesterműve, bármily egyénítően ábrázolja is hősét, az egyéni vonásokon keresztül egy tágabb emberi körnek, egy típusnak, az alkotó szellemi embernek — tudósnak, írónak, művésznek — egyik jellegzetes lelki vonását is érezteti.

Gazdagabb szövedékű történet ábrázoló műalkotások értelmező ereje is abban van, hogy az élet jelentős mozzanatait, a lélek lényeges vonásait és élményeit sokkal nyomatékosabban és tisztábban nyilatkoztatják meg, mint az esetlegességektől zavaros életvalóság. A műremekben ábrázolt történet szerves egész. Nincs benne olyan mozzanat, amely ne illeszkednék bele egységébe; minden rész az egységes egészért van s ennek értelmét szolgálja. Azonban a különböző művészetek, kifejező eszközeikhez képest, más-más mozzanatait ragadják ki a történetnek, azaz más-más lényeges ségek kiemelésével értelmeznek. A festészet és szobrászat kiemelik azt, ami a vonal, szín és forma kifejezőképességének körébe esik; időbeli egymásután és oksági kapcsolatokat alig tudnak éreztetni. A «termékeny pillanat», amelyet

¹ *Triumph und Tragik des Erasmus von Rotterdam*. Wien. Herbert Reichern Verlag, 1935. 60. 1.

Lessing oly jellemzőnek tart a történés képzőművészeti ábrázolására, az a feszültséggel terhes mozzanat, amely mintegy magába tömöríti az egész történetet, sejtetve előzményeit és következményeit. Munkácsy *Éjjeli csavargók*ja azt a pillanatot rögzíti meg, amidőn a megkötözött kezű csavargók hirtelen kilépnek egy sötét sikátorból, magukra és a mögöttük felvillanó szuronyokra vonva az utcai árusok és járókelők figyelmét. Az elbeszélő és a drámai költészet viszont a történés időbeliségét bármily részletesen képes ábrázolni, még pedig úgy, hogy a történés okait, a cselekvés rugóit is feltünteti. De egyben éreztetni tudja az egyén életének és sorsának egy tágabb körű egészbe való beágyazottságát és egyetemesen ható tényezőktől való függőségét. Nincs művészet, amely a költészethez hasonlóan tudná szemléltetni a szenvedélyek sorsformáló szerepét, a társadalmi környezetnek az egyéni életet kibélyegző hatását, az átöröklés vak végzetességét, a véletlennek egyének és korok életébe való belejátszását, transzcendens hatalmaknak önkényes vagy gondviselésszerű, az erkölcsi érzést kibékítő döntését, az élet értékességeit és értéktelenségeit. Az életkapcsolatok ábrázolásának ez a szinte korlátlan képessége a költészetet a legmélyebben értelmező művészetnek mutatja. De alapjában véve meddő dolog a művészeteket ilyen szempontból rangsorozni. A költészet kifejezőképességének is vannak határai; vannak élmények, melyeket a zene vagy a képzőművészetek összehasonlíthatatlanul tökéletesebben tolmácsolnak. Minden művészet a maga sajátos kifejező eszközeinek megfelelő tárgyterületet tudja legjobban értelmezni.

Az eddigi példákat olyan műalkotások köréből vettük, amelyeknél a művész mondanivalója közvetlenül a tárgyhoz kapcsolódik; a művészi értelmezés a tárgynak valamilyen lényeges mozzanat kiemelésével való ábrázolásában áll; tárgyi tartalom és művészi tartalom nem különülnek el egymástól. De vannak olyan műalkotások is, amelyeknél a kettő mintegy külön síkba esik;¹ a tárgy alkalom csupán egészen másnemű művészi tartalom kifejezésére. Giorgione

¹ Erre Lyka Károly is figyelmeztet több művében.

és Tiziano *Venusainak* kevés közülük van az Olympus istennőjéhez ; szépséges velencei asszonyok, a női szépség eszményi képei. Paolo Veronese *Junója* és az *Európa elrablásának* nőalakjai is Velence előkelő hölgyeinek selyembrokátjába vannak öltöztetve. A költészetben ennek párdarabja a XVII. század francia klasszikus drámája : Corneille és Racine darabjaiból nem az antik mondavilág és történelem lelke szól, hanem azokat a szenvedélyeket és lelki összeütközéseket viszik színpadra, amelyeknek megtestesítőiben a napkirály udvarának kifinomult társadalma a maga eszményeire ismerhetett. Hasonló jelenségekkel találkozunk a bibliai festészet terén. Nem minden vallási tárgyú kép egyúttal vallásos szellemű is. Ily értelemben mondja Simmel *Rembrandtjában*, hogy a mélyebb művészetszemléletnek különbséget kell tennie vallási tárgy ábrázolása és vallásos ábrázolás — «Darstellung des Religiösen» és «religiöse Darstellung» — között. Rubens és Rembrandt képviselik ezt az ellentétet. Rembrandt az igazi vallásos festő. Bibliai képei mély áhítatot sugároznak, mert a maga lelkének vallásos áhítatát átömleszti alakjaiba. Rubens szentképeinek csak a tárgya vallási, hangulati tartalmuk nagyon is világias ; testi erőtől és kicsattanó egészségtől duzzadó alakjai nem keltenek vallásos érzelmeket. Az olasz renaissance-nak is számos festője a vallási tárgy ürügyén korának életét ábrázolja ; a bibliai jelenet szereplői a firenzei vagy velencei előkelők viseletét hordják, a háttér pedig firenzei vagy velencei stílusú építmények alkotják. Benozzo Gozzolinak a firenzei Medici-palotában látható, a napkeleti bölcsek utazását ábrázoló festménye inkább quattrocentóbeli fejedelmi vadászat képzetét kelti. Ghirlandajónak s épp úgy Andrea del Sartónak Mária születését ábrázoló képein a látogató nők «társaságbeli» firenzei hölgyek, akikben több az ünnepélyes méltóság, mint a vallásos bensőség. Raffael Madonnái is szépségben és derűs bájban tündöklő boldog földi anyák. Paolo Veronese bibliai lakomái a korabeli Velence fényűző, a pompa ragyogását kedvelő nobileinek életét tükrözi. Mindezekben az alkotásokban a művész nem a szent tárgyat értelmezi a benne rejlő vallásos eszmetartalomnak mennél tökéletesebb érzékeltetésével, ha-

nem az embert a maga immanens életkörében mutatkozó sajátságaival és életformáival.

A tárgyának és a művészi tartalomnak ez a különválása még felülőbb például az impresszionisztikus festészetben. A képeinkben jelzett tárgyak itt olykor nagyon jelentéktelenek, — tulipánmezők, pipacsok, erdőmélye, faluvége, virágok stb. — jelentéktelenek abban az értelemben, hogy nem sugallnak emberileg jelentős eszméket. Azonban az impresszionista festőnek ezek a tárgyak nem is tárgyi mivoltukban fontosak, hanem úgyszólván csak felületüknél fogva, amely ezer színárnyalat felfedezésére ad neki alkalmat. A dolgok csupán színességükkel, szabad ég alatt, napsütésben, mesterséges fények világításában a színárnyalatok végtelen változatosságával léteznek a művész számára, a szín a dolgok lelke, a dolgok értelme. Mivel így az egész világmindenség színbenyomásokban oldódik fel, a dolgoknak más életsíkokban bírt jelentősége átértékelődik: egy tárgy azzal válik jelentőssé az impresszionista festő számára, hogy színváltozatokban valami újat, érdekeset kínál neki. A romnak repedésektől szakadozott, morzsolódó falai, gazfelverte térségei nem novellisztikus tartalmukkal, nem mint a mulandóság és elhagyatottság képe, mint felrajzó emlékek színhelye, hanem dús színárnyalataik miatt kíváncznak vászonra. Ferenczy Károlynak *Október* c. festményén a tartalom szinte semmitmondó: egy kertben rózsaszínhímzésű fehér abrosszal letakart asztal, tőle balra nagy, kifeszített sárga ernyő, jobbra egy szalmakalapos férfi, felénk háttal állva, újságot olvas. De ez a «cselekvés» itt mellékes; a fődolog az őszi napsütésben ragyogó színek hatása, a színes fények és árnyak ellentéte, a természeti tájnak és a beléje helyezett dolgoknak gazdag színharmonióba olvadása. Túlzás volna azt állítani, hogy az impresszionista művészt az ember is kizárólag mint színbenyomás érdekli. A színes felületen át le tud szállni a lélek rétegéig is, amint például sok kiváló impresszionista arckép mutatja. De kétségtelen, hogy első sorban a világ színessége érdekli. Ha Schopenhauer szerint a világ az én képzetem, az impresszionizmus szerint a világ az én színképzetem. Az impresszionista festészet a maga egészében bár egyoldalú,

de hatalmas világszemléleti nyilatkozás, a világnak a maga színességében, kimeríthetetlen színpompájában való szemlélete. Megláttat velünk oly tüneményeket, amelyek varázsát az életnek gyakorlati érdekektől irányított nézésében eltompult szem nem ismeri: a fényeknek és árnyaknak a dolgokon, az emberi arcokon reszkető, azok formáit szeszélyesen megbontó játékait, a fodrozódó vízfelület táncoló fényeit, a távoli tájak sejtelmes kékségét, a tó nyugodt vizének finom opálosságát, a levegő párás fátyolának a tárgyak határvonalait feloldó, a tárgyakat nagy egységbe foglaló hatását, a téli tájnak sárgás és kékes reflexekben játszó fehérségét, a kopár faágaknak az ég kékjére vetődő fantasztikus rajzát, a gomolygó felhők, az egész levegőég kifogyhatatlan váltzatosságú színcsodáit. Az impresszionista festészet, noha egyéb művészi célokat is felölel, a világvalóságnak mindenekelőtt a szín szempontjából való értelmezése.¹

Különböző jellegű műalkotásokon vizsgálva a művészet

¹ Itt mutatunk rá a különbségre a mi felfogásunk és ama, némileg rokon felfogás között, amely szerint a művészet lényege «az emberileg jelentős»-nek (das menschlich Bedeutungsvolle) ábrázolása. Volkelt, ennek az elméletnek egyik legfőbb képviselője, szerint «az esztétikai tartalomban olyasvalaminek kell hozzánk szólnia, ami az emberi lét és emberi fejlődés szempontjából tipikus és jellemző». (*System der Aesthetik* I. München, 1905. 461.) «Egy tárgy tartalma akkor emberileg jelentős, ha az emberinek céljáról és értékéről tárul fel benne valami.» (U. o. 462.) Azonban ez elmélet alapján bajos megérteni pl. a tájkép vagy a csendélet művészi jelentőségét. Mit is mondhatna nekünk teszem egy szennyveszízű tócsa «az emberi lét és fejlődés szempontjából», vagy mit árulhatna el egy holt madarakat ábrázoló csendélet «az emberinek céljáról és értékéről»? Volkelt szerint az ilyen tárgyú alkotásokat az teszi művésziékké, hogy «emberi hangulattartalommal töltjük meg», szerintünk az, hogy a világ színpompáját, gazdag fény- és árny- s vonaljátékát mutatják. Volkelt szerint az «emberalatti» (untermenschlich) tárgyak azért esztétikai értékűek, mert szimbolikusan az ember lényéről fejeznek ki valamit, szerintünk azért, mert a maguk lényéről fejeznek ki valamit. Volkelt szerint minden műrecek valamiképpen az emberi lét mineműségét érezteti; szerintünk vannak műrecek, amelyek inkább a természeti lét mineműségét éreztetik. A mi felfogásunk tágabbkörű, mert felöleli nemcsak azt, ami az ember, hanem azt is, ami a dolgok szempontjából jelentős.

értelmező szerepét, szólnunk kell a szimbolikus művészetről is. Már fentebb láttuk, hogy a műalkotás utalhat magamagán túl, azaz közvetlen jelentésén kívül átfogóbb, szimbolikus jelentése is lehet. De szorosabban véve mégis csak az olyan műalkotást nevezzük szimbolikusnak, amelynek tulajdonképpeni értelme közvetett jelentésében van, abban a magasabb eszmében, átfogóbb eszmetartalomban, amelyet a mű közvetlen jelentése sugall. Ha megállunk ennél s nem haladunk tovább ama közvetett, eszmei jelentéshez, akkor nem értettük meg egészen a műalkotást. Holbein Erasmus-arcképe elérte akkor is művészi célzatát, ha csak mint a munkájában teljesen elmerült tudósnak s nem egyuttal mint általában a teremtő szellemi embernek képét szemlélem. Ellenben Dürer *Melancholiájának* megértése nem teljes, ha benne csupán egy komortekintetű, különféle tárgyaktól körülvett, szárnyas nőalakot látok s nem támad bennem egyuttal a világ hívságán való fausti töprengés gondolata, mint a jelenetnek bár közvetett, de a művésztől célzott, tulajdonképpeni értelme. Épp így a szimbolikus költészetben is egyes költeményeket csak akkor értettem meg igazán, ha a képzeletet izgató képeken keresztül eljutottam az egésznek értelemadó, de egy magasabb, elvontabb régióba eső eszméjéhez. Egy mű jelképes értelme azonban sem a költészetben, sem a képzőművészetben nem külsőséges, laza kapcsolatú hozzátevés. Az alkotó művész intuíciójában konkrét kép és értelemadó eszme egybeesik. A szemlélő vagy olvasó is, ha egyszer felismerte a mű jelképes tartalmát, ezt együtt látja a művel s szükségszerűen belőle fakadónak érzi. Rodin *Érckorszaka* egy az álom kábultságából ébredő, meztelen ifjú alak. «E lassan ébredő ifjú alak lábai — olvassuk a mesternek a művészetről való beszélgetéseiben — még ernyedtek és majdnem bizonytalanok; azonban minél feljebb megy tekintetünk, annál feszesebb és szilárdabb tartást észlelünk ezen a testen: a bordák feszülnek a bőr alatt, a mellkas kitágul, az arc ég felé fordul s a karok nyújtózkodnak, hogy az egész test eddigi ernyedtségét teljesen legyőzzék. E szobormű tárgya tehát az átmenet az álomittaságból egy tettekre kész teremtmény eleven erő kifejtéséhez».

S a beszélgető mindjárt hozzáteszi: «Az ébredésnek e nyugodt taglejtése még sokkal fenségesebbnek tűnik föl, ha felismerjük jelképes célzatát. Mert valójában, mint a mű címe is jelzi, a még egészen ősállapotban levő emberiség tudatának első életnyilvánulását ábrázolja, az ész első győzelmét a történelem előtti korszak állatiasságán». Mint e példa is mutatja, a szimbolikus művek konkrét-érzéki valójából kisugárzó eszme nagyobb valóságkapcsolatot világít meg, mélyebb és átfogóbb «értelmet» nyilatkoztat.

A legtágabb valóságkapcsolat értelmezését a bölcselő művészetben találjuk. Oly művek, mint a *Faust* vagy *Az ember tragédiája*, az ember, illetőleg az emberiség életének egészét akarják konkrét képbe rögzíteni, még pedig úgy, hogy egyszersmind az élet célját, rendeltetését, értelmét is éreztetik. A köztudat számára talán az ilyen alkotások igazolják a legmeggyőzőbben azt a felfogást, hogy a művészet: értelmezés. Azonban, bár az élet «értelmére» való utalás ki-elégítheti a felszínes gondolkodást, a mi szempontunkból az a fontos, hogy értelmezés itt is, mint a többi esetben, lényeg-éreztetést jelent, hiszen a költő az élet célját és rendeltetését mint annak legbensőbb lényegét érzékíti meg. Az ilyen alkotások szükségszerűen szimbolikusak, mert a térben és időben határtalan, tartalmilag kimeríthetetlen élet csakis jelképben ölthet szemléletes alakot. Faust «tragédiája» az ember kebelében lakozó «két lélek» küzdelmének, a «sugalmas ösztönét» követő egyén erkölcsi felemelkedésének s lelki megtisztulásában való megváltódásának örök drámája. Ádámnak lelkesedés és kiábrándulás között való lelki hányódása az egész emberiség történetének belső ritmusa. Dante *Divina Commediája* a Pokol, Tisztítótűz és Mennysország képeiben kozmoszt tár elénk, a középkori ember erkölcsi tudatának bűn és bűnhődés, evilági élet és másvilági igazságszolgáltatás, a pokolbeli szenvedés és a mennybéli üdvösség között ívelő kozmoszát. De nemcsak a költészet, hanem a képzőművészet is képes világszemléleti kapcsolatok éreztetésére. Michel-angelónak a Sixtus-kápolnában levő freskói a maguk együtességében a keresztény ember történeti szemléletét tükröztetik: a világtörténelem a világ teremtésével kezdődik s az

első emberpár bűnbeesésén és a bibliai történetek során át halad a megváltás felé ; próféták és szibillák utalnak előre a Megváltó eljövetelére ; az utolsó ítélettel pedig lezáródik az emberiség történelme — a világtörténelem értelme beteljesedik.

Próbáljuk most a művészetről való felfogásunkat a zenére és az építészetre nézve igazolni. Ez feladatunk nehezebbik részének tetszhetik, hiszen jellemzi ezt a két művészetet, hogy nem ábrázolják a valóságot. Hogyan értelmezhetik mégis a valóságot?

Kezdjük a zenével. Sajátos birodalma a lélek belseje : a hangulatoknak, érzelmeknek, indulatoknak az érzékek számára meg nem közelíthető és épp ezért a valóság képzetivel nem is ábrázolható világa. Ez az elhatárolás két szempontból állítja a zenét szembe az ábrázoló művészetekkel. Egyrészt abban a pozitív tekintetben, hogy a zene kifejezőképességének körébe oly élménytartalmak tartoznak, amelyek kifejezésére más művészetek nem képesek. Ezzel persze nem azt akarjuk mondani, hogy az ábrázoló művészetek nem tudják az ember érzelmi életét is megszólaltatni. A festészet és szobrászat az ábrázolt mozdulatok és testtartások, a költészet a szavakhoz kapcsolódó fantáziaképek és fogalmak közvetítésével tud érzelmeket kelteni. De bármily változatos és gazdagon árnyalt is az ilykép feltáruló belső világ, vannak érzelmi életünknek oly mozzanatai, amelyek sem térbeli szemléleti képzetekkel, sem szavakkal ki nem fejezhetők. Legjobban mutatja ezt az, hogy egy fugának, vagy egy szonátatételnek, vagy bármily más abszolút zenei alkotásnak érzelmi-hangulati tartalmát lehetetlen más nyelven, például a szó nyelvén kifejezni. Hányszor próbálták szavakkal kísérni Mendelssohnnek «szavak nélküli dalait», külső történettel értelmezni a dallamokban és harmoniákban rezgő hangulatokat : a «lefordítás» sohasem volt teljesen megfelelő, a zene mindig több és más volt, mint a szó. Ami a hangulatban legsajátabb, legfinomabb, legegységibb, azt a szó nem képes visszaadni. A zenedarabok esztétikai méltatása is e mellett szól ; a tartalmi megállapítások csak általánosságok lehetnek

és legfeljebb csak halványan jelzik a konkrét tartalmat. Másrészt a fenti elhatárolás azt a negatívumot jelenti, hogy a zene kifejezőképessége nem terjed túl a belső, érzelmi életen: a külső, tárgyi világ szemléltetésére, vagy fogalmi elvonásra nem képes. Van ugyan olyan zene is, amelynek hallása valamilyen külső tárgyat vagy történést juttat eszünkbe. Áll ez első sorban a hangfestő zenére, mint amikor a vihar zúgását, a patak csobogását, a tenger hullámjátékát, a vágató ló dobogását véljük a zene hangjaiból kihallani. Azonban ez nem mond ellen annak az állításnak, hogy a zene csupán a lélek belsejének kifejezője. Mert a hangfestő zene, nem szólva arról, hogy nem tipikus, hanem inkább kivételes zenei jelenség, nem naturalisztikus utánzás, hanem csak a moduláció, dinamika vagy ritmika többé-kevésbbé távoli hasonlósága révén idézi fel a természeti jelenség képzetét; ez inkább képzettársulás, semmint elsődleges benyomás; a zenei alkotás tulajdonképpen mondanivalója bizonyos érzelmi tartalom, amelynek a természeti jelenség képzete csak határozottabb, az illető jelenség érzelmi hatására jellemző színezetet ad. De hangfestés nélkül is kelthet bennünk a zene tárgyi képzeteket. Így például Beethoven Pastorale-szimfóniájának első tétele közben napsütéses tájat vélünk látni s a programzene általában bizonyos térbeli tárgyak és folyamatok képzetait akarja felidézni. Azonban ezek a képzetek — föltéve, hogy nem az eleve megadott cím vagy «programm» hozza őket a tudatba — érzelmi asszociáción alapulnak; nem közvetlen tartalmi a zenei hangképnek; az igazi tartalom itt is az érzelem, ez idéz fel a maga természetének megfelelő tárgyi képzeteket. S hogy ezek mennyire szükségszerűség nélkül valók, kitűnik abból, hogy a különböző hallgatókban nem egyformák, sőt egészen elmaradhatnak a nélkül, hogy a zenemű érzelmi hatása csorbát szenvedne. A zenemű jelentését épp érzelmi tartalma adja meg, nem pedig a társuló tárgyi képzetek, amelyeket felidéz.

A zene tehát érzelmeket fejez ki. Mi módon fejezi ki? Erre azt szokták felelni: közvetlenül. Sok esztétikus szerint ugyanis, míg az ábrázoló művészetek tárgyi képzetek által fejeznek ki érzelmeket, addig a zenében ilyen közvetítő kép-

zetek nincsenek, hanem az érzelmi kifejezés közvetlen. Ámde ebben helytálló csak az, hogy a zenében nincsenek közvetítő tárgyi képzetek ; de azért a kifejezés itt is közvetett. Sem a művészetben, sem rajta kívül lelki tartalom nem fejezhető ki közvetlenül. A zenében a lelki tartalom hangképek — dallamok, összhangzatok — által fejeződik ki. De hogyan lehetséges ez? Milyen kapcsolat van érzelem és hangkép között? A XVIII. és XIX. század naturalisztikus elmélkedői formai hasonlóságban látták ezt a kapcsolatot. Feltették, hogy a zenei alkotás utánozza, másolja a kifejezendő érzelem természetes kifejezését s lefolyásának ritmusát és dinamikáját. Ezt a felfogást ma, miután felismerték a zenei formának százados fejlődés folyamán kialakult belső törvényszerűségét, felesleges cáfolni. Az utánzás esztétikai elmélete talán sehol sem vesztette el annyira talaját, mint épp a zenében. De ha hasonlósággal nem, akkor hogyan magyarázható meg a kapcsolat érzelem és hangkép között? Egyáltalában nem magyarázható meg. Itt oly tűnemény előtt állunk, amely a maga irracionális voltában, felfoghatatlanságában épp oly rejtélyes, mint a szellemi teremtésnek bármelyik jelensége. Nem lehet megérteni, hogy valamely érzelem miért épp ezekben a hangképekben fejeződik ki, s viszont hogy valamely zenei alkotás miért épp ezeket az érzelmeket kelti. Nem lehet megérteni, miért van az, hogy a dur-akkord felszabadító, derűs, a moll-akkord pedig borús, bánatos jellegű. Érzelem és hangkép között szintétikus viszony van : nem lehet az egyiket levezetni a másikból. A zenei hangkép nem ábrázolja, hanem szimbolizálja az érzelmet. A zenének e hangszimbolikája a legcsudálatosabb nyelvek egyike : az érzelmi élet legsejtelmesebb, legtitkosabb rezgéseit is megtudja szólaltatni, bár másfelől mindennemű képzet- és fogalomtartalom számára hozzáférhetetlen.

A kifejezés e természetes korlátai értetik meg a zenei élménynek néhány, a mi szempontunkból különösen fontos jellemvonását. Az egyik a kifejeződő érzelem határozatlansága. Hegel és Schopenhauer mutattak rá először nagy nyomtatékkal arra, hogy a zene nem képes olynemű érzelmek kifejezésére, mint aminő a barátság, szeretet, gyűlölet, félté-

kenység és mások, mert ezekhez szükségszerűen hozzátartozik annak a személynek képzete, aki iránt barátsággal viseltetünk, akit szeretünk vagy gyűlölünk, akire féltékenyek vagyunk s így tovább, már pedig ezt a képzettartalmat a zene nem adhatja vissza. A zene csak általános, nem konkretizált érzelmeket képes kifejezni, örömet, bánatot, lelkesedést, sóvárgást stb., ezeket sem mint meghatározott tárgyakhoz vagy előidéző okokhoz fűződőket — ez újra bizonyos képzettartalmat feltételezne — hanem mint általában *az* örömet, *a* bánatot, *a* lelkesedést, *a* sóvárgást. Ez a határozatlanság azonban nem jelent elvontságot, egyéni jellegnélküliséget, tartalmi ürességet. A zenei kifejezés csak a fogalom határozottságához viszonyítva határozatlan. Érzelmi tartalmát tekintve a leghatározottabb, legtelítettebb, legegységibb árnyalatú. A szóbeli kifejezhetőség szegényessége meg ne tévesszen bennünket. Beszélünk vidám, bánatos, sóvárgó zenéről; de mily sokféle hangulatot foglalunk így össze egy-egy jelzőben! A szó tehetetlen a hangulati árnyalatok kimeríthetetlen sokaságával szemben. Sóvárgó hangulatú zenét írt Mendelssohn, Schumann, Chopin, Wagner s még igen sokan mások; a nyelvnek úgyszólván csak egyetlen szava van a sok sóvárgó hangulatú mű tartalmi jelzésére; de aki fogékony a zene hatása iránt, nemcsak Chopin zenéjének sóvárgó hangulatát érzi különbözőnek attól, amely Mendelssohn, Schumann és Wagner zenéjéből árad ki, hanem Chopin különböző műveinek sóvárgó hangulatát is más- és másnak fogja érezni. A zenei hangulatnak ez az egyénített-sége nem akadályozza annak, hogy a hangulat többféle kép-zettel kapcsolódjék. Ez az alapja a zenei kifejezés sokszor hangoztatott többértelműségének. Ugyanaz a bánatos hangulat különböző hallgatókban különböző képzetekkel társul, s mindenki a maga egyéni bánatára vonatkoztathatja. Ugyanaz a dallam — bizonyos hangulatrány határain belül — többféle szövegre alkalmazható, amint például azok a dalok mutatják, amelyeknek valamennyi versszakát ugyanarra a dallamra éneklik. Ez a többértelműség is azt mutatja, hogy a zenében érzelmi életünkben az jut kifejezésre, ami benne sajátosan szubjektív, az érzelem lényege,

amelynek határozatlansága tulajdonképp pozitív értelemben vett meghatározhatóság s amely a hozzájáruló képzetek által különül konkrétabb érzelemmé.

A zenei élménynek egy másik jellegzetes vonása — s ezt a mult század idealisztikus esztétikusai közül E. v. Hartmann fejtette ki legbehatóbban — az, hogy a zenében kifejeződő érzelmek nem reálisak, hanem színlegeseek (Scheingefühle). Ez azt jelenti, hogy például az a szomorú érzés, amelyet Beethoven *Eroica*jának gyászindulója kelt bennünk, nem igazi szomorúság, nem hat ki való életünkre, nem olyan, mint az az érzelem, amelyet egy szeretett vagy nagyra tartott ember elvesztésén érzünk. A valóságos gyász hosszan üli meg a lelket, sajátosan színezi egész életünket s nem egykönnyen ad helyet másnemű hangulatnak. Ezzel szemben a zene keltette gyászos érzés nagyon is mulékony, azonnal megszűnik, mihelyt a zene más hangulatú tételbe megy át. A zenei érzelem valóság-jellege lényegileg nem más, mint egyéb esztétikai jelenségeké. Ahogyan a színpadon álgáló Hamlet nem valóságos királyfi és mélabúja sem valóságos mélabú, hanem a királyfi és egész lelkivilága csak a képzelet élményei, épp úgy a zenei hangkép és az általa keltett érzelmek is azok. Az esztétikai élmény más síkba esik, mint a gyakorlati valóság megélése. A vágyak és félelmek, amelyek a gyakorlati valóságban nyugtalanítanak, az esztétikai szemléletben elpihennek, s viszont az esztétikai szemléletben átélhetem a legkülönbözőbb tartalmakat vágyakozó és érdekeit féltő gyakorlati énemre való minden tekintet nélkül. A gyakorlati világ érdekeitől való elszakadottságában van az esztétikai élménynek Kanttól hirdetett érdek nélkülsége. A zenében kifejeződő érzelmek is kívül esnek a reális valóságon. Nem kapcsolódnak hozzá, nem folytatódnak benne, nem szenvedik el gátlásait. Épp a reális valóságtól való függetlenségüknél fogva ezek az irreális zenei érzelmek tisztábbak, töretlenebbek, mint reális életünk érzelmei, másrészt tartalmi, minőségi hasonlóságuknál fogva mégis utalnak rájuk, vonatkozásban állnak velük.

Ezzel pedig eljutottunk oda, hogy világosan felismerhesük a zenének valóságértelmező szerepét. A zene az ember

érzelmi életének legmélyebb és leghatásosabb tolmácsolója. Nem fejezi ki ezt az érzelmi életet minden mozzanatával egyetemben ; nincs eszköze, vagy csak nagyon korlátozottak az eszközei az objektív elem, a tárgy, előidéző ok, irányító cél visszaadására ; csak azt, ami szubjektív benne, a hangulati elemet, az én önmaga-érzését tudja kifejezni. De mivel mindaz, ami a reális életben az érzelem tiszta kifejlődését, maga-kiélését megzavarhatja, a hangképek eszményi világába, a művészet «érdeknélküli» birodalmába fel nem ér, azért a zenében kifejeződő érzés oly salaktalanságot, intenzitást és finom árnyalatosságot mutat, amilyennel a művészet világán kívül nem találkozhatunk. Méltán mondhatjuk, — az értelmezés mibenlétét illető felfogásunkra gondolva — hogy a zene érzelmi életünk lényegét fejezi ki. Hiszen azt szólaltatja meg, ami benne lélek, bensőség, aminek átélését becsesnek, lelki gazdagodásnak érezzük s amit semmiféle más művészettől nem kaphatunk. Hogy mennyire lényeg-érettető a zene, mutatja a költészettel való kapcsolata is. A dalban a lírai költemény érzelmi tartalmát a zene mintegy felhangosítja, szuggesztívebbé teszi ; amit a szó csak halványan jelezni képes, benne színes létté elevenül ; az öröm ujjongóbbá, a bánat borúsabbá, a titokzatos sejtelmesebbé válik általa. A zenedrámában nagystílusú érvényesül a zene jellemző, azaz lényegkiemelő ereje. A külső történést, a drámai bonyodalmat megérteti a szó ; de a «belső cselekményt», az események lelki reflexét, a feszülő indulatok és szenvedélyek hevét minden szónál jobban nyilatkoztatja a zene. Drámai személyek és helyzetek egyaránt érthetőbbekké válnak a kísérő zene által. De az abszolút zene körében maradván is, minden komolyabb zeneélvező számára a zenei alkotás valamilyen becses mondanivalónak hordozója, valamilyen lényeges tartalomé, amelynek befogadása felemel, gazdagít és értékesebbé teszi az életet. Ösztönösen is rangfokozatba állítjuk a nagy zeneköltőket, vannak mélyek és kevésbé mélyek s vannak, akiknek műveiből az egész mindenséget átfogó értékelést, a lét végső kérdéseivel való vívódást halljuk ki. Ha igaz az, hogy a művészet a valóság értelmezése, akkor a nagy művészek azok, akik mélyebb, rejtet-

tebb értelmét tárják fel a valóságnak; s ha ebből a szempontból a legnagyobbakat említjük, akkor a Michelangelók, Shakespeare-k, Goethék és Dosztojevszkijek neveivel egy sorban Bachét, Mozartét és Beethovenét is kell említenünk.

Az építészetet újabb esztétikusok szeretik párhuzamba állítani a zenével. E párhuzam alapja az a közös vonás, hogy nem ábrázolnak külvilági tárgyat, hanem érzelmet, hangulatot fejeznek ki. E hatásbeli, illetőleg tartalmi rokonságot már Goethe felismerte, s tőle ered Schopenhauer tanusága szerint az a tréfás, de a két művészet belső összetartozására nagyon jellemző szólás is, hogy az építészet megfagyott zene.¹ Nem feladatunk részletezni, mily mértékben áll fenn ez a hasonlatosság és hol vannak határai. Inkább rá akarunk mutatni egy különbségre, amely az építőművészet sajátos értelmező szerepének megértésére jelentős. Az építészetben kifejeződő érzelmek, nem oly változatosak, nem oly finoman árnyaltak, nem oly egyéniek, mint a zenei érzelmek. A hangulatnak az az erős egyénitettsége, amelyet Michelangelo építészeti alkotásai éreztetnek, kivételszámba megy s nem is tapasztalható senki másnál (Wölfflin). Általában véve az építészet formanyelve inkább azoknak az érzelmeknek, hangulatoknak kifejezésére alkalmas, amelyek egész korok lelkületét, érzésvilágát jellemzik. A mai művészettörténet a különböző korok építészeti stílusait úgy tekinti, mint e korok jellegzetes életérzésének tolmácsolóit, s a stílusváltozás jelenségét nem is tudja végelemzésben másként megérteni,

¹ Schopenhauer is felvesz bizonyos analógiát építészet és zene között. Ezzel kapcsolatban írja a *Die Welt als Wille und Vorstellung* II. kötetének 39. fejezetében (*Zur Metaphysik der Musik*): «Ennek az analógiának pusztá érzése hívta életre azt az utolsó harminc évben sokszor ismételt, hetyke élces szólást, hogy az építészet megfagyott zene. Eredete Goethére vihető vissza; ugyanis az Eckermannal való beszélgetések szerint.... a következőt mondotta: «Följegyzéseim között találtam egy lapot, ahol az építészetet megmerevedett zenének mondom s van is benne valami: az építészet keltette hangulat hasonlít a zene hatásához». Valószínűleg ezt az élces szólást sokkal előbb társalgás közben ejtette el s ismeretes, hogy mindig akadtak emberek, akik azt, amit így elejtett, felszedték, hogy azután ékeskedjenek vele».

mint akként, hogy következménye egy kor életérzése megváltozásának. Így hát az építészet remekeiben egy kor legmélyebb életértékelése, *életértelmezése* jut kifejezésre: az, hogy a kor milyennek érzi, vagy inkább, milyennek áhítja az életet, nyugalmas létnek, vagy mozgalmas küzdelemnek, harmónikus örömmek, vagy komor feladatteljesítésnek, a véggel való megelégedésnek, vagy a végtelenbe törésnek. Tekintsük például a renaissance és a barokk építészet érzelmi tartalmát. «A renaissance — mondja Wölfflin — a szép nyugalmas lét művészete. Azt a megszabadító szépséget nyújtja nekünk, amelyet általános jóérzésnek és életerőnk egyenletes fokozódásának érzünk. Legtökéletesebb alkotásai-ban nem találunk semmi olyat, ami nyomott vagy gátolt, nyugtalan vagy izgatott volna; minden forma szabad és egész s könnyed a megjelenésében; az ív a legtisztábban kerekedik, az arányok tágak és jólesőek, kielégültséget lehel minden, s azt hisszük, nem tévedünk, ha épp ebben a mennyei nyugalomban és szükségletnélküliségben ismerjük fel ama kor művészeti szellemének legfőbb kifejezését... A barokk más hatásra törekszik. Meg akar ragadni az indulat erejével, közvetlenül, leigázóan. Amit ad, nem egyenletesen éltető, hanem izgató, eksztatikus, mámorító... nem boldog lét, hanem levés, történés; nem a kielégült, hanem a kielégületlen és nyugtalan. Az ember nem érzi magát megváltva, hanem egy szenvedélyes állapot feszültségébe érzi magát belevonva.»¹ Wölfflin továbbá rámutat arra, hogy a barokk szellem egyik lényeges vonását, a fenségesnek pátozóját, egyedül a templom-építészet képes igazán kifejezni s ezzel magyarázza meg a barokk templomok roppant méreteit. «A lélek áhítózsája a végtelenben való kéjelgésre nem találhat kielégülést a határolt formában, az egyszerűben és áttekinthetőben. A félig lezárt szem nem fogékony többé a szép vonal bája iránt, az emberek erőteljesebb hatásokat kívánnak: a lenyűgöző nagyság, a tér határtalan tágsága, a fény megfoghatatlan varázsa az új művészet eszményei.»²

¹ *Renaissance und Barock*. München, 1907. 22—23.

² U. o. 65.

Nem érdektelen, hogy Wölfflin az olasz barokk építészetet összeveti a kor nagy zeneszerzőjének, Palestrinának zenéjével s egy összehasonlító stíloselemzéstől várja a kettő rokonságának kimutatását. E rokonság előfeltétele és megértetője a tartalom hasonlósága, vagyis az, hogy a kor egész lelkét színező világérzés ihleti az építést is, a zenést is. Ugyanazt az «értelmet» nyilatkoztatja mind a kettő.

Fejtegetésünkéből talán eléggé kitűnik, hogy az a vonás, amelyet a művészetre nézve jellemzőnek mondtunk, valóban lényegalkotó s így a körébe tartozó minden jelenségen föllelhető. Meghatározásunk, hogy a művészet valóságértelmezés, felette áll a stílusok és korok különbségének. Ráillik épp úgy a valósághoz hívebben ragaszkodó, egyénítő naturalizmusra, mint a valóságtól érezhetőbben távolodó, eszményítő idealizmusra; épp úgy a jelenségek körvonalait hangsúlyozó, azokat zárt elkülönültségben láttató, «linearis» ábrázolásmódra, mint a körvonalakat megbontó, a jelenségeket összefogó árnyakkal és fényekkel dolgozó, «festői» stílusra; épp úgy a forma és tartalom, szabály és intuición harmoniás kiegyenlítetttségét mutató klasszicizmusra, mint a forma és szabály béklyóit szétfeszítő, a végtelenbe sóvárgó romanticizmusra. Minden világszemléleti és formai különbözőség, sőt ellentétesség mellett abban valamennyien megegyeznek, hogy válogatnak, kiemelnek, egyszerűsítene, lényegeket éreztetnek. Felfogásunk alapján magától adódik a művészeti kritika feladata is. Szempontunkból az nem lehet más, mint a művészeti élménynek a fogalmi nyelvre való lefordítása, annak az értelemnek tudatossá tétele, amelyet a művész a műalkotással szemléltet és éreztet. A kritika persze a művészi tartalom elemzésén kívül egyebet is adhat, így történelmi és genetikai tájékoztatást s esztétikai értékelést. Azonban a történelmi és genetikai magyarázat is a mű tartalmi megértését szolgálja, az értékelés pedig már ebből folyó következmény, megállapítása annak, hogy mennyire tudta a művész megvalósítani szándékát, mennyire volt képes eredeti vízióját egységes, szerves alkotásban megtestesíteni. A kritikus mintegy újra teremti a műalkotást, újra formálja

a művészi tartalmat a gondolat körében, még pedig úgy, hogy a művészi lényeket a fogalom világosságával mennél szembeötlőbbé tegye.

Ha a művészetet a maga egészében tekintjük, egy külön világ tárul elénk, amely, bár nem érzékfeletti, mint a platonai eszmék világa, mégis önálló, öntörvényű s, mint amaz, belső vonatkozásban van a tapasztalati valósággal. Nem rejt magában a valóság jelenségeinek tökéletes ősmintáit, nem nyújtja e jelenségek tökéletesebb képmásait, hanem kifejezi értelmüket, amint alkotói egyéniségében tükröződik. Tökéletesebb világ, mint a tapasztalati valóság, oly értelemben, hogy a dolgok lényegét tisztábban mutatja, mint maguk a dolgok. Azonban a szellem működései sorában a művészet nem az egyedüli, amely értelmez. Egy másik dolgozatomban¹ a bölcséleti gondolkodás és a tudományos gondolkodás alkatelemzése alapján azt igyekeztem kimutatni hogy a kettő különböző célokat követ: a tudomány magyaráz, a bölcsélet értelmez. Ha összevetjük a bölcséleti értelmezést a művészetivel, akkor, elismerve a nagy különbséget, amely abból származik, hogy amannak eszköze az elvont fogalom, emezé a konkrét szemlélet, mégis megállapíthatjuk a kettőnek lényeges rokonságát. Ezt a rokonságot már régebben érezték többé-kevésbé világosan; nyilvánul ez többek között azokban a szellemtörténeti párhuzamokban, amelyeknek alapja az a feltevés, hogy ugyanaz a világszemléleti tartalom szólal meg egy kor művészetében és bölcséletében — mint ahogy például a renaissance-kor felfogása a test és lélek belső egységéről épp oly erőteljesen fejeződik ki Michelangelo emberábrázoló művészetében, mint Giordano Bruno és Spinoza metafizikájában. S van az ember szellemiségének egy harmadik területe, amelynek lényege az értelmezés: a vallás is a maga sajátos kifejező formáival az emberi létnek, az egész valóságnak értelmét adja. A művészet tehát lényege szerint közelebb áll a bölcsülethez és a valláshoz, mint a tudományhoz. Innen van, hogy a művészet belsőleg kap-

¹ *Tudományos gondolkodás és bölcséleti gondolkodás.* L. a Budapesti Szemle 1936. évi júniusi számában 319. és kk.

csolódhatik a bölcselettel és a vallással, de nem a tudománnyal. Van bölcséleti művészet, van vallásos művészet, de nincs tudományos művészet. Kitűnik ebből az is, hogy a világ értelmezése egyik legősibb, legmélyebben gyökerező szükséglete az emberi léleknek, amely íme a vallás, bölcsélet és művészet hármasszervével fürkészi a valóságot, hogy értelmét megfejtse. A művészet valóságértelmezése egyben szükségkép igenlő valóságértékelés. A világ értelmének szemléleti-érzelmi megélését áthatja az esztétikai öröm melegsége, minden művészi élmény mintha azt mondaná nekünk, hogy a világ szép; e szépség intenzív érzése pedig kisugárzik az egész élet- és világértékelésünkre: erősíti optimisztikus hitünket a világalap jóságában.

SZEMERE SAMU.

AZ IRODALOMTUDOMÁNY KEZDETEI.

— Első közlemény. —

A kultúra legelső nyilvánulásai közé tartozik a művészet. A műalkotás a legmélyebb emberi készségből, természetadta tehetségből, lélekbeli őforrásból fakad. A művészileg alkotó szellem önmagára eszmélését, öntudatra ébredését jelenti a tudományos megismerés. A művelt lélek elemi tulajdonságaiból, működési köréből eredő tény, hogy egyfelől művészileg alkot, másfelől — igazolva önmagát — elméletileg számbavesz.

A legmaradandóbban embert alakító művészet, az irodalom, attól fogva tudatosult, mióta műelmélete, az irodalomtudomány, eszmei magaslatra emelte.

Az irodalomtudomány létrejöttének, kibontakozásának ideje a klasszikus ókor. Az antik görögség és rómaiság kezdeményező tevékenysége e téren : 1. állandó *alakot* biztosított a nyilatkozásra kész anyagnak ; 2. megjelölte az értéket s annak *tartalmával* kitöltötte az alakot ; 3. az egységes egészet *műbölcséleti* keretbe foglalta. Ehhez mérten az ilyenirányú fennmaradt művek : 1. foglalkoznak a nyelv elemeivel (grammatika), a kifejezésmóddal (stilisztika) és versmértékkel (metrika) ; 2. tanulmányozzák a prózát (retorika) és költészetet (poetika), általában vizsgálják a kifejezett gondolatot (filológia) ; 3. az irodalmat magasabb, filozófiai szempontok szerint értékelik és bírálják, egyszóval műbölcséleti alapra helyezkednek.

Az antik irodalomtudománynak rendkívüli átfogó ereje volt : merített az irodalom történeti multjából (történettudomány), egyidejűleg elemezte a jelenvalót (leíró tudomány), végül megállapításaiból következtetéseket vont le a jövőre nézve (törvénytudomány).

I.

Kultúránk legjava, a művészetek és tudományok alapvetése, a klasszikus ókornak köszönhető. E tény időnként veszíthet meggyőző erejéből, hanyatló utókoronként, átmenetileg feledésbe merülhet, de mindig úgy, hogy még kimagaslóbb biztossággal talál önmagára: az antik szellem az emberiségben ismételten megújhodik, újjászületik. A humanizmus eszmeáramlatának elemi sodra ellenállhatatlanul ragad magával. Eszményét, az *egész ember* élethű példaképét, az antik művészet, első sorban az irodalom szolgáltatja. Az utókor határozott állásfoglalása az antik világ életeszményét hordozó görög-római irodalommal szemben azt mutatja, hogy tisztán felismerte benne az örök értékek magvát.

Nem közömbös, miként elmélkedik az ilyen példaadó kor a saját szellemi termékeiről, irodalmi alkotásairól, egy szóval milyen a klasszikus ókor művészetfilozófiája. Az antik műbölcsélet jelenti egyben az irodalomtudomány kezdeteit.

Az ókori görögségben a művészi tehetséggel együtt szinte párhuzamosan fejlődött ki a tudós hajlam is. Ezt a művelt görög emberből, a lelke mélyén rejlő valóságvágyon kívül, az őt éltető bölcséleti légkör váltotta ki első sorban. Érdeklődésének központja kezdettől fogva a létkérdés, a teremtő s fenntartó *értelem* a világmindenségben. Már az ion természetbölcsélet képviselői iparkodtak különböző úton-módon eljutni az egyetlen őselvhez. Herakleitosnak, a Kr. e. V. századbéli ephesosi bölcselőnek, sikerült először olyan alapelvet találnia, amely kiindulópontja lehetett a további rendszerezésnek.

Herakleitos szerint tudvalevőleg a *logos*, az isteni értelem a tűz őanyagán keresztül a világ alkotója s immanens mozgatója. Ez a logos örökkévaló, de közönséges halandók nem ismerik, csak a bölcs tud létezéséről.

Az isteni *értelem* hatóerejének megvalósulása az emberben a *beszéd*. Nem véletlenül jelenti mindkettőt (értelem-beszéd) ugyanegy szó: *logos*. A gondolat és szó természetes kapcsolata, az eszmetartalom és nyelvi kifejezésforma szerves egysége innen vált ismertté s lett kiindulópontjává az iro-

dalomtudomány fejlődésének. Értelemsugárzó beszéd : — ez Herakleitos műbölcséletének kitűzött céliránya.

A természetes eszmélkedést, eredeti gondolkodást többre becsülte e felfogás, mint a másoktól tanulást, elsajátító utánzást. Herakleitos az útmutatója annak az iránynak, amely a *nyelv* fejlődésének alapfeltételét a természetszerű készségben látta ; a nyelv szerinte természeti törvény szükségéből jött létre.

Komoly művészi érték csakis az lehetett, ami az őseredeti *logos* lényegének híven megfelelt. Elkeseredetten tapasztalta a «síró filozófus», hogy a tömeg még messze van az életadó igazság megismerésétől. Szigorúan elítélte a tévelygőket elvakult költő-imádatjukért : hiszen Homeros elfogult és Hesiodos tudatlanul tanít. Mindkettejük művészete kimerül a szóban (epos). A valóságok hordozója pedig sohasem a korlátozott értelmű, külsőlegesen alkalomszerű, puszta szó, hanem az értelemmel teljes, céltudatos, gondolatot mondatban kifejező ige (*logos*).

Megállapodott műbölcséleti rendszerről beszélni Herakleitosnál még nem lehet. Az ő egységes, de ellentétekben változó világképének különben sem felelt volna meg holmi lezárt alakzat. Szavainak jelentésbeli sokoldalúsága, árnyalati gazdagsága azonban mélységet fed. Az uralkodó értelem, az irodalomnak iránytadó, kifejezőképes szellemiség felismerése kétségtelenül Herakleitos érdeme. Utódai közül sokan homályosnak, érthetetlennek találták, pedig valójában a legmélyebb gondolkodók egyike volt, úgyhogy — mondhatjuk — megelőzte a maga korát is. Szerencse, hogy ilyen megbízható alapon épülhetett fel az antik műbölcsélet. Az irodalomtudomány olyan mérvű megindítójának tekinthető Herakleitos, aminő a zeneelméletben Pythagoras, a nyelvi kifejezés mód létrejöttét illetőleg egyébként Herakleitos híve. Míg Pythagoras a számtani szabályossággal körülhatárolt zenei hang felfedője, Herakleitos a nyelvileg meghatározott gondolattartalomé.

A műbölcséletben fogant irodalomtudomány kezdete egybeesik a kifejezett gondolat rögzítésének általánosulásával, az *írás* elterjedésével. Az íróknak, költőknek eleinte hall-

gató közönsége lassanként átalakult olvasótáborrá. A művek eredeti példányait megsokszorozták: létrejöttek a különböző becsű másolatok. Ám a másoló, sőt az olvasó sem elégedett meg a közlés pusztá tudomásulvételével, szívesen javított, kiegészített. Az írásmű így kiemelkedett az alkalmiság korlátai közül és azontúl öncélú, egyéni élménnyé vált a művelt ember számára.

Jóllehet mind több és több írott szöveg bukkant fel, került elő, az antik irodalomtudomány az elhangzott szóra eleve tekintettel volt. Ismeretes, hogy a görög és római írók, költők szerették írásba foglalt mondanivalóikat *élszóval* előadni, mert az elhangzott szónak a holt betűénél jelentősebb hatóerőt tulajdonítottak. Az irodalom ízét-zamatát, gyönyörködtető szépségeit első sorban a hallás útján fogták fel. Az élszó szerepe sosem szűnt meg végleg, hatalma nem egyszer újraéledt. A történetírás atyja, Herodotos, 445-ben Kr. e., Athénben, kész művéből olvas fel részleteket. Hányszor megesezt, hogy egy-egy reményteljesnek ígérkező írásmű, ilyen bemutatkozón megbukva, az ismeretlenség homályába vészett. Az irodalmi műveltséget megalapozó görögség e tekintetben rendkívüli kritikai érzékkel rendelkezett. Méltóképpen kiválasztotta a végső hagyományozásra érdemes műveket, visszaszorította a selejtest s felfedezve az igazi értéket, egyedül előtte nyitotta meg az emlékezet kapuit. A közönség tehát nemcsak nevelődött, hanem nevelt is.

Az érem egyik oldala ez: az írásművek élszóelőadásban hangzottak el, hallgatóság előtt szólaltak meg. Másfelől a következmény: az irodalomtudomány kútfeje a beszédelmélet lett.

Herakleitos lényeg-filozófiája mellett a műbölcsélet igen fontos részletkérdéseinek megoldásában vett részt az ú. n. eleai iskola (Kr. e. VI—V. század). Alapítója, Xenophanes, költő, egyszersmind író: művészi célját tudományos elmélettel igyekszik igazolni. Kedvelt műfaja éppen ezért a bölcselő tanköltemény. Úttörője annak a vallás-erkölcsi hátterű irodalomelméletnek, mely szerint az egyistent hívó lélekkel nem fér meg Homeros vagy Hesiodos hazug mythologiája és anthropomorph polytheismusa. Követője, Parme-

nides, a racionalizmust hívja létre abban a nézetében, hogy gondolkozni, illetőleg beszélni csak a létezőről lehet, mert a gondolkodás azonos a létezővel, azaz a gondolkodás folyamata és tárgya egyenlő (identitas). Az ugyane körbe tartozó Zenon bizonyítja végül a létező egységét s tagadja a nem létezőt. Tetszetős okfejtésével megalkotója lett a görög bölcsélet egyik legtermékenyebb ágának, a *dialektikának*.

A gondolkodás és beszéd egymást kiegészítő lényegének felismerését ekként csakhamar követte az egymásra utaltságuk tudatára ébredés. Az eleai mesterek már érezték, hogy eszméik érvényesítése csakis a kifejező nyelv, a gondolatot valóra váltó, életre keltő beszéd folytonossága útján lehetséges. A gondolat és nyelvi egység viszonyának állandósulása folytán jött létre a beszédfolyamatban értekező, megvitató módszer (dialektika). Ennek alkalmazása útján vált ki a jellegzetes görög irodalmi műfaj, a dialogos.

A gondolat tartalom és kifejezésforma megvilágításában jelentős szerepet játszik a csodálatos életű akragasi böles, Empedokles (Kr. e. V. század). A beszéd és elmélkedés kapcsolatára vonatkozó addigi, meglehetősen elvont megállapításokat átviszi a gyakorlat talajára. Tanköltő volt s mint kiváló szónok követendő irányt szabott a későbbi politikai szónoklatnak. A gondolatközlésben, beszédben sokkal nagyobb lehetőséget nyújtott az egyéni szabad akaratnak, önálló nyelvi tevékenységnek, mint elődei. A lényeget és fogalmat egybevető tételével megalapítója lett az ismeretelméletnek. Ilyenformán nála lehet szó először következetes eszmetartalmú beszéd tudományról; Aristoteles szerint is vele kezdődik a retorika. Ilyenirányú mű azonban nem maradt fenn tőle.

A kifejezésre méltó gondolat találó fogalmazást nyert Demokritosnál (Kr. e. V. század). Szerinte a logos a tényvalóság árnyéka: velejár a tárgyakkal s elárulja teltségük fokát. Ilyenformán a gondolkodás folyamata az érzéklést kísérő jelenség. A dolgok megfoghatók, tapasztalhatók, a logos pedig belső szemlélet által érhető el. Az érzéklés egymagában megbízhatatlan, homályos, csak a beléfonódó gondolkodás biztos, világos.

A gondolatot szinte megjeleníti az ettől fogva mind nagyobb tért hódító *grammatikai* felfogás: a betűelemekből (stoicheia = grammata) alakulnak a szótagkomplexusok s ezekből mintegy systema a nomen vagy verbum. Utóbbi viselheti a logos jellegét. A gondolatelevenítő beszéd részei, a szavak, úgy jelennek meg Demokritos elképzelésében, mint érzéki hatást keltő, hanghordozó szobrok. Demokritos megsejteti a beszéd zenei háttérét: ilyen értelemben ő az első fonologus. Jelentésüknél fogva szétválasztja a szófajokat (homonymia, polyonymia, metathesis, elleipsis). A kifejezés eszköze, a nyelv, szerinte az emberi akarat alkotása, szándékos megállapodás eredménye.

A *költészet* már az érzelmi világ hangulatától függ: forrása az átszellemültség és szent ihlet önkívületi állapota. Demokritos ezért «kizárta, mert örültek, a Helikonról a poétákat» (Horatius).

Bár e helyenként szenzualisztikus nézet gyökérszálai egészen a materializmusig nyúlnak, óriási jelentősége a műbölcsélet szempontjából az, hogy megnyitja az utat a plasztikus világszemlélet előtt. A fogalmak nem változnak többé légüres térben, sem egysíkban, hanem kezdik felölteni állandó alakjukat.

A beszédtudomány elmélete találkozik az ékesszólás gyakorlatával a sicíliai Koraxnál (Kr. e. V. század). Retorikája a meggyőzés alakító művészete — Platon szerint. Csakugyan Korax a szónoki beszédben mindenekelőtt a törvényszéki ügy eszközét (dikanikon) látta. Ennél azonban sokkal többet jelent a tétel Platon fogalmazásában. Igazolása egyrészt annak a teremtőerőnek, amellyel a bölcsélet a logost kezdettől fogva felruházta, másrészt ráeszmélés egy olyan lelki valóságra, aminő az ékesszólás meggyőző ereje (Peitho).

Korax elveit tanítványa, Teisias, foglalta rendszerbe. Teisias az *első elmélet-író*. Művében az elméleti részt gyakorlati példák egészítik ki. A szónoki beszéd tárgyalásánál a fősúlyt az anyag feltalálására és elrendezésére veti. Tekintetbe veszi a szokásjog szentesítette szabályokat, de utat enged egyénisége érvényesülésének is. Szintén a törvényszéki

beszédet műveli első sorban, még pedig azért, mert így alkalmá nyílik tágabb körben mozogni és képzeletének merész kiaknázásával szenvedélyes hangulatot kelteni.

Korax és Teisias érdeme a szónoki beszéd szerkezeti tagoltságának megállapítása (bevezetés — tárgyalás — befejezés). A gondolat kifejezések kezelésében jártasak voltak, noha minden hit, meggyőződés nélkül. Közelebb hozták az irodalomelméletet az élethez, de nem leplezték e kapcsolat anyagias vonatkozásait. Korax fizetésért oktatott, Teisias pedig megrendelésre gyártott és szállított beszédek (logographos). Róluk szól az ismert syllogizmus-példa, az első per megnyerésétől függő tiszteletdíj dilemmája. Egyformán az élet felszínén mozogtak. A végső igazság még ismeretlen volt előttük. Mindketten csupán a valószínűség (eikos) határáig jutottak. A két sicíliai rétor gyakorlatias háttérű elmélete átmenet az irodalomtudomány műbölcséleti kialakulásától ahhoz a szellemtörténeti fordulóponthoz, amelyet *szofisztikának* neveznek.

Sophistesnek, bölcselőnek először Protagoras (Kr. e. V. sz.) hívatta magát. Az embernek mindenképpen történő érvényesülését tekintette végcélul, mert minden dolog mértéke az ember. Igazság ily módon nincsen, igaz legfeljebb az, ami hasznos. A gondolkozás művészetét, a filozófiát pénzzel mérhető mesterségnek tartotta s a szónoklat tudományát eszköznek célja elérésében. Dialektikájában a szó szinte versenyre kél a gondolattal: hihetetlen tökélyre emelte a beszéd szükségszerűségéhez alkalmazkodó gondolatmenetet, a gyors kifejezőkészséget. Befelé ingadozó, a bizonyosságban hitetlenkedő természeténél és mindent leplező szónoki ügyességénél fogva bármiről kétféle, akár egymással ellentétes álláspontot tudott elfoglalni (antilogia).

Közben eléggé behatolt a *nyelv* életének titkaiba. Kereste a szabályok okait és kényszeredetten vette tudomásul, hogy kivételek is vannak. Aristoteles neki tulajdonítja a három nem (hím, nő és semleges) megkülönböztetését. Tőle ered azonkívül az ige-idők és -módok megállapítása. Különösképpen foglalkozott a nyelvhelyesség (orthoëpeia) kérdésével. Mint egész bölcséletében, nyelvelméletében is relativista volt.

A szofisztika bevallott célja a gyengébb kifejezés erejének növelése volt. Kizárólag a kifejezésmódon (lektikos topos) volt a hangsúly, a tárgyi okfejtés, tényvalóság (pragmatikos topos) háttérbe szorult. A szofisztikának kétségtelenül megvolt a maga előnyös hatása a nyelvi eszközök csiszolásában, a beszéd kifejező készségének fejlesztésében. Ámde mérhetetlen kárt idézett elő azzal, hogy a fogalomkörök határait lassanként elmosta, a gondolkodás logikai vázát épségében veszélyeztette. Jellemző, hogy Protagorasnak a beszéd külsőségeihez igazodó eszmealkotásai közül iratát az istenekről Kr. e. 411-ben az athéni piacon nyilvánosan elégették.

A szofisztika legfőbb hitvalló mestere Gorgias (Kr. e. V. sz.) volt. Bölcelete tiszta okoskodás, irodalomelmélete mindazonáltal érték. Empedokles tanítványa, továbbá az eleai Zenon követője. Világnézete a nihilizmus. E szerint : 1. létező valóság nincsen ; 2. ha van, meg nem ismerhető (tehát a létező nem azonos a gondolattal) ; 3. ha megismerhető, nem közölhető (tehát a jelölt tárgy sem azonos a jellel). Gorgias mégsem szofistának, hanem *retornak* nevezte magát. Nyilván azért, mert bölceletét maga is merő szkepszisnek tartotta s tehetségét, hivatásérzeténél fogva, az irodalomtudományban akarta maradandón gyümölesztetni.

Gorgiasra bizonyosan hatással volt, a retorikában, idősebb kortársa, Thrasymachos, aki elsőnek von válaszfalat a próza és poézis között. Ugyanő foglalkozik a hiperbolák elméletével, általában a nyelv hangulatkeltő eszközeivel s felfedi a próza ritmusát. Fő érdeme a műpróza periódikus tagozottságának megállapítása. Thrasymachos e tanai fellelhetők Gorgiasnál is. Gorgias azonban sokkal tovább megy. A beszédet, akárcsak valami testet, legapróbb részeire, ízeire bontja s úgy világosítja meg. Műelméletét sajátos stílusán keresztül érteti meg, önnön kifejezésmódjával példázza (gorgiazein). Nála tűnnek fel először az olyannyira jellegzetes, részekre szaggatott körmondatok, az ellentét, arány, rím, szókép, szójáték és archaizálás. Mindezt tanítványaival nem száraz elméleti rendszerben, hanem érdekes gyakorlati műfogások, közhelyek útján sajátíttatta el. Példaképpen maga is ápolta a szónoklatot ; kedvelt műfaja a díszbeszéd

volt (epideiktikon ; pl. a *Helena* és *Palamedes*). A dialektikát a lehető legmagasabb fokig fejlesztette, azért, hogy a beszéd az emberben mindenható, állandó készség legyen. A szónok ragyogó tulajdonságai takarták benne a felületes gondolkodót.

Gorgias célja volt : *költészet a prózában*. Vallotta, hogy a logos démoni hatalom, melynek meggyőző ereje egyedülálló. A költészet is logos — ellátva versmértékkel. A beszédművészet, irodalmi alkotás igazán varázsos, lelket bűvölő csak akkor lesz, ha költői. — Gorgias végeredményben nem csak az attikai műpróza megalapítója, hanem a görög irodalomtudomány önálló fejlődésének is megindítója.

Gorgias hatása jótékonyan mutatkozott tanítványánál, a tíz attikai szónok közül is kiváló Isokratesnél (Kr. e. V. sz.). E mesterszónok a politikai és ünnepi beszédet tartotta a legméltóbbaknak a zenében fogant költői nyelvhez és nyílt színvalláshoz. Az ilyen irányelvű íróhoz úgy mérte a törvényszéki szónokokat, mint egy Pheidiashoz a babakészítőket. Retorikai elméletét írásban is kifejtette, csakhogy ez elveszett. Főbb elvei mindazonáltal ismeretesek : a tudományok szakszerű művelése nem hasznos élethivatás ; cél nem a részletekbe hatoló tudományos megismerés, hanem többirányú képzettség, általános műveltség.

A *beszéd* szerint arra való, hogy valamely dícséretre méltó meggyőződésnek tetszetős formában kifejezést adjon. Fontos volt számára a forma. Hiszen az ő érdeme a periódusok teljes kiépítése, a tropusok beosztása, továbbá a Gorgias kissé mesterkéltné, patetikus és Lysias túlságosan egyszerű, étikus kifejezésmódja között álló stílus megteremtése. De a formát — úgymond — megfelelő tartalommal kell ellátni, sőt fennkölt, nagyszerű eszmék tárgyalása esetén a tartalomhoz kell mérni a formát. Isokrates e ponton harcolt a szofisták ellen, akik t. i. megelégedtek a külső alak látszólagos tökéletességével. Hevesen kikelt a szóbüvészek, tudományígérgető gondolatkufárok és politikai szélhámosok ellen. A beszédművészet tanítómestere eszményi célokért küzdött. Meghatározta a mester és tanítvány viszonyát s külön feladatkörét : a mesternek meg kell láttatnia az eszményképet,

sőt saját magának kell példaképül szolgálnia. A jó tanítványról feltételezte s elvárta, hogy tehetséges, tapasztalásra termett és művelt legyen. Isokrates tehát nemcsak bírált, hanem programmot is adott.

Költői természeténél fogva a poézist mindenképpől nagyszerűnek tartotta. Szerinte a szónoknak is bizonyos mértékig *poétának* kell lennie. Eszmekörének szabályozója az etika; erkölcsileg kényes, végsőkig óvja az illendőséget. A retorikát bölcsletté népszerűsítő törekvésein túl célja: nemzetnevelés által a görög egység megvalósítása.

Bárha Isokrates is jórészt a szofizmus tanain nevelődött, bíráló egyéniségén keresztül azokat alaposan átszűrte, megrostálta és irodalomelméletében csak a javának vette hasznát.

Az irodalomtudomány kezdetei láthatólag a Kr. e. V. évszázadban gyökereznek. Ekkor nőtt a tudós hajlandóság a művészi készség mellé. Az irodalom művelői kezdték lerakni a művészetük mesterévé avató tudományos rendszer alapjait. Most már átfogó egyéniségre volt szükség, hogy az a lelki valóságokat végleg tudatosítsa s ekként megteremtse a görög művészetek — köztük az irodalom — állandósuló elméletét. Ez volt *Platon* hivatása.

A *nyelv* — Platon szerint — emberi eredetű alkotás, de létrehozója a dolgok természetének megfelelően alakította a kifejezéseket. Platon így összeegyezteti a nyelvről vallott két ellentétes indíték (physis-thesis) szerepét s ezzel állást foglal mind a kynikus Antisthenes nominalizmusa, mind a szofista Protagoras relativitása ellenében. Nyelvbölcséletnek tükre a *Kratylos* című dialógus. Itt még a nyelv természetes eredetéről vallott felfogás áll előtérben. Merész etimológiái mellett hangváltozások, jelentéstani szempontok s nyelvtörténeti elvek kerülnek benne első ízben tárgyalásra. Először érint prozódiai, nyelvműködésbeli és mondattani kérdéseket. Platon később rájött arra, hogy a nyelv fejlődését az emberi ész s akarat irányítja, azaz a beszéd értelemmé csakis mondatalkítás útján válhat (*Sophistes*). Megállapítja, hogy a mondatban van névszó-alany és ige-állítmány. A névszó foglalja magába a jelölt dolog lényegét, az ige pedig állít vagy

tagad. Egyesíti Parmenides és Herakleitos nézetét : nincsen külön egység vagy többség, az általánosságot e kettő együttesen adja, vagyis egy alanyról többféle állítható. Platonnak egész vonalon egyeztető nyelvfelfogása újat abban hozott, hogy a nyelvet képzetek hangalakokban való megnyilvánulásának s a beszédet dinamikus jelenségnek tekintette. A beszédtevékenységet fűtő értelem szerepét illetőleg Herakleitos alapján állt. A logos ilyen értelemben a létező dolgok nyelvi kifejezése, gondolatadó mondat — általában műpróza. A *stílus* élethű utánzás és egyéni kifejezésmód keveréke.

A beszédművészetet, *retorikát* addigi fokán behízelt mesterkedésnek tartja s csaknem egynek tekinti a megvetett szofisztikával. Gorgiaszt kérlelhetetlenül elítéli, de a részben tőle függő Isokrates érdemeit már elismeri. *Nem a kifejezésbeli ügyességre kell vetni szerinte a súlyt, hanem a bölcséleti megalapozottságra, logikára : ebben áll a dialektika. A *philosophos rhetorike* (bölcséleti beszédtudomány) oldhat meg igazán tudományos színvonalon államalkotó, nemzetnevelő feladatokat, mert teremtetése, javító célzata van. A meggyőző ékesszólásnak joggal tulajdonít leigázó hatalmat Platon értelmezése. Az ékesszólás meggyőző erejének lelki valósága felmagasztosul, isteni eszmét ölt nála Peitho alakjában. A retorika így nem pusztán tanító eszköz, hanem az elhíttetés magasabbrendű műelmélete. Sőt gyönyörködtet is, minthogy a beszéd lélekigézés.

Míg a bölcséleti beszédtudomány által lehetségesnek tartja Platon a tökéletes műprózát, a *költészet* eszményi megvalósulásában kételkedik. Elfogadja az ihlet alkotóképeségét, de hiányolja a költőben az élményszerű tudatosságot. Az élet célja a tudás, az ehhez vezető út a bölcsélet, a költészet pedig igen messze esik a filozófiától. A költészet a nem létezőt hozza létre (*Symposion*). Keresi a hangulatot, szenvedélyességet ; az érzelemhullámmászás, szenvedély igen illik a költeményekhez. A látnokszerű költőkben isteni erő hat, de öntudatlanul : beszélnek ugyan sokat és szépet, de mitsem *tudnak* abból, amit beszélnek. Nem bölcseséggel alkotnak, hanem tehetségük önkívületében. A Múzsák érzelmi mámora

(mania) ihleti őket. A költészet olykor nem egyéb, mint hamis, kósza népbeszéd, tele hangzatos szólamokkal. Ilyesfélék a «legköltőbb» Homeros alkotásai is. A halhatatlan eszmék megtestesüléseit, az isteneket lemerítik a halandó élet porába. Hiányzik Homerosból a józan ítélőképesség, hősei is főleg érzelmi életet élő emberek. Kivétel Odysseus, aki tudással hazudik; ennyivel előbbreváló az *Odysseia* az *Ilias*nál (*Hippias elatton*). A költeményeket tolmácsoló rapszodoszok előadásában sem mutatkozik megértés, átélés, rendszerint csak külsőségekre szorítkoznak.

A költészet feladata Platon szerint az erkölcsi értékre való törekvés lehet. Megköveteli a költőktől, hogy tartsák szem előtt az igazság s erény szabályait. Eszménye a jó költő. A költői alkotás is ennek megfelelően becses vagy hitvány. A költészet felosztása: 1. elbeszélő, 2. drámai, 3. vegyes. A költészet célja nem annyira a gyönyörködtetés, mint inkább az erkölcsi javak ápolása és az ismeretek gyarapítása, egy szóval tanítás. A költők tehetségük s erkölcsi kiválóságuk birtokában művészi eszközök által az ismereteket növeljék: akkor lesznek «a bölcsesség atyái és vezérei». Az igazi költő az istenek szószólója (hermeneus): megvilágosítja azokat az örök ideákat, amelyek testet öltenek a halhatatlan istenekben.

A dualizmus határozza meg Platon műbölcséletét. Kettős világrendje: egyfelől a keletkezés s elmúlásé, másfelől a változatlan, örök létezésé. Az egyik, az érzéki világ, a szemlélet köre, a másik, az ideák világa, a gondolkodás köre. Az érzékelt dolgokról csak vélemény (doxa) alkotható, mégpedig a természetről hit (pistis), a művészetről sejtés (eikasía). Az értelemmel való helyes megismerés a tudásra (epistémé) irányul. Tudvalevőleg azért vallotta magát Platon mindig a filozófia hívének, mert a bölcsélet útján a tudást kereste.

A tudomány magáévá teszi az ideákat, a költészet csupán megközelíti az utánzás (mimesis) és hasonlítás (homoiosis) által; ezért is a műpróza öntudatosabb nyilatkozásforma a poézisnél. Gondolkodó, kifejezésre termett lény (dialektikos) az, aki az idea intuitív ismeretével rendelkezik (synopsis).

A lelki valóságok végérvényes tudatosítása a görögségben : ez Platon főérdeme. A lelki valóságokból kikristályosodott eszméket, tiszta fogalmakat végső fokon az őket híven megtestesítő istenekkel azonosította. Ezzel az addig elvont eszmetartalomnak állandó, plasztikus alakot adott. Eros áhítja Aphroditét, azaz vágyódik és vágyat kelt az örök szépség után (*Symposion, Phaidros*). Ennek az isteni szépségnek a megvalósítása az alkotás végső célja. Az eszményi szépséggel együtt jár az, hogy termékenyítőn eredeti és igaz. Az örök szépség isteni ideájának visszatükröződése a mulandó, érzéki világban a gyönyör.

A lélek kettős fogatának gyeplője tudvalevőleg a gondolkodó ész kezében van. Az irányító értelem s a nemes érzelem az ösztön ellenében is az ideák felé húznak. A halhatatlan lélek következőleg forrása mind a gondolatnak, mind az érzelemnek. Ebből a kétágú kút főből erednek az emberi alkotások. Ihlető isteneik a Múzsák, kiknek szülője az Emlékezet (Mnemosyne). Természetesen a Múzsáké mindkét világ : gondolat és érzelem. Ezért ihletői ők tudománynak és művészetnek egyaránt. Tiszta szellemiség és érzelmi mámor, Apollon és Dionysos találtak egymásra a Múzsákban. Isteni hatóerejük, hivatásuk legszebb fogalmazását adta Platon a *Törvények* 653. fejezetében : «Az istenek pedig, miután megszánták az emberiség küzdelemre született nemét, elrendelték gondjaik enyhítéséül a nekik szóló ünnepeket és a Múzsákat, a Múzsákat vezérlő Apollont és Dionysost adták egyszer-smind ünneplőkül». A Múzsák lényege az őket illető összhang : a Múzsák ősanja az isteni szépségből sarjadt Harmonia.

Platon valóban olyan bölcséleti alapokat adott az irodalomtudománynak, hogy azokra építeni részben még ma is lehet. Vele s nyomán tanult meg felfelé, az eszmék mennyei magasságába tekinteni nemcsak az antik görögség, hanem az egész művelt utókor.

Platon tanaiból szívta bár életerejét, mégis inkább a földben gyökeredzik az utód egyedülálló rendszere : Aristotelesé. Óriási munkásságából is kiemelkednek önálló jelentőségüknél fogva irodalomtudományi művei.

Előmunkálatszámba menő részletkutatásai elvesztek vagy csak elenyésző töredékekben maradtak fenn. Grammatikai tárgyú irata a homerosi kérdések körébe vágó *Aporemata Homerika* (v. ö. Rhet. III.). A tanító célzatú *Didaskaliai* tudósítások egykorú irodalmi művekről, szerzőjükről és a bemutatás körülményeiről. Az Apollon-, illetőleg Dionysos-ünnepeken aratott költői győzelmekről szóltak a *Pythónikai* és *Dionysiai*. A *Gryllos (vagy a retorikáról)* című dialogus Isokrates iránya ellen íródott. Kárhoztatta a stílus és dialektika külsőségeinek előtérbe helyezését a gondolatiság rovására. Hangoztatta, hogy a filozófiai tudással szemben a dialektika csupán kísérletezés. Poetikájában a költőkről szóló dialogusára is utal. A *nyelv* állapotát, fejlődését érintő munkái logikai vonatkozásúak. Ilyen a valószínűleg tőle származó *Peri Hermeneias* című irat, amelynek tárgya a mondat s annak részei (onoma, rhema, logos, kataphasis, apophasis). Rendkívül fontos lépést jelent a logikai kifejezésformák megalkotásának útján. A közhelyekről szól a *Topica* nyolc könyve. Szofista nyomokon haladva fejti ki benne dialektikáját; függeléke (*Sophistikos Elenchos*) az álkövetkeztetéseket tárgyalja. Logikájából kitűnik, mennyire fedte egymást nála a gondolat és kifejezés. Kategóriái (lényeg, mennyiség, minőség, viszony, hely, idő, állapot, birtok, cselekvés, szenvedés) elhatárolón irányt szabtak a nyelvműködés köre számára. Az ítélet s következtetés (syllogismus) gondolat-tartalmával egybevágó nyelvi szabatosság foglalta Aristoteles *Analitikája*. Aristoteles szerint a beszéd természet-től független jelrendszere az emberi közösségnek. Nyelv-kutató érdeme, hogy megszilárdította a beszédből kiváló mondat törvényszerűségét és elsőnek vázolta az esetben körvonalait.

A *stílus* következőképpen a megnevezés útján való fogalommegvilágítás, kifejtés (hermeneia). Ennek a prózában és költészetben egyformán hatóereje (dynamis) van. Aristoteles irodalomelmélete innen eredőleg két szakaszra különül. Az egyik a retorika, a másik a poétika.

Retorika-elmélete három könyvre terjed. Az első kettőben szóba kerül a szónoki bizonyítás, annak eszközei, a szó-

noki beszéd fajai, az érvelés és általános közhelyek (toposok). Itt nyer hatásköri megkülönböztetést az érzelmi szenvedély és megállapodott eszmeiség (pathos — ethos). A harmadik könyv anyaga felöleli a stílust és szerkezetet, a beszéd és mondat viszonyát s mindegyiknek alkotórészeit ; egyébként érintkezik a *Poétika* egyik fejezetével. A retorika Aristoteles szerint olyan hatóerő, amely nem csupán meggyőz, hanem valósággal késztet a hitelt érdemlő dolog megismerésére. Összetevő elemei a dialektikus syllogismus és ethikus pragmateia. A retorika műalkotása a beszéd (logos). Ennek tényezői: 1. a beszélő személy, a szónok, 2. amiről szól, a tárgy, 3. akihez szól, a közönség.

Aristoteles szónoki eszménye külsőségeket illetőleg a Gorgiasé és Isokratesé között foglal helyet. Bölcséleti tartalom tekintetében azonban olyan mélyen s eredetien megalapozott, hogy helyenként a Platonét is meghaladja. A szónok feladata: tanítani, megindítani és gyönyörködtetni. A beszéd tárgya műfajilag: meríthet a multból, amikor jogos igazságot igyekszik megvédeni a törvényszék előtt (dikanikon), elhangozhatik jelen ünnepi alkalmakkor (epideiktikon) s irányulhat tanácsként a jövőre (symbuleutikon). Célja lehet: rábeszélő — lebeszélő, vádló—védő, dicsérő—korholó. Érdemileg: hasznos—káros, jogos—jogtalan; szép—rút. Kifejezés-módja: leíró—elbeszélő vagy vitatkozó.

Itt jelentkezik végre pontos meghatározásban a közönség fogalma. Természetesen első sorban hallgató közönségről van szó. Ennek száma ugyanis eleinte felülmúlta az olvasókét. Sőt, később az olvasók közül is akadtak mindig olyanok, akik szívesen hallgatták meg egy-egy irodalmi mű (különösen szónoki beszéd) előadását. A közönség két rétegből állt. Egyik része pusztán műélvező volt, a másik azonban bíráló és megítélő is. Az utóbbi fejlesztette az irodalmi ízlést.

Theodekteia címmel idézi Retorikájában Aristoteles azokat az előadásait, amelyeknek összefoglaló kiadását a drámaíró és rétor Theodektesre bízta. Az Aristotelesnek tulajdonított Retorika Alexandroshoz valószínűleg a történetíró s rétor Anaximenestől ered.

Aristoteles Retorikája, mely megteremtette a hiányzó szükséges alapfogalmakat, az első ilyen tárgyú irodalomtudományi rendszerezésnek számít. Megvalósította a Platontól kitűzött eszményt: a bölcséleti beszédtudományt.

A *Poétika* nem elméleti alapvetés, rendszerezés, hanem elvek védelme, módszeres, gyakorlati útmutatás. Szerzője — megállapítván, hogy van józan és átszellemült lelkiállapot — az ihlet különös fontosságát kétségbevonja, többet vár a tehetség műelméleti képzettségétől. A költészet inkább a józan csiszoltság, mint az átszellemült extázis alkotásterülete. Belőle is ki kell csillannia az értelemnek, hiszen a poézis más szóval édes-kellemes beszéd s a vers haszna nem utolsó sorban az emlékezet edzése. A költészetet létrehozó természetes okok: utánzási ösztön és harmoniaérzék. Ezeknek a hatása gyönyörködteti a műélvezőt.

NAGY FERENC.

A HALÁL ELÉ.

Hajnaltól alkonyatig fegyverben álltunk: a súlyos és veszélyes helyzet miatt ki sem nyujthattuk zsibbadt tagjainkat. Esti hat órára aztán kiadták a jelszót:

— Észak felé!

Fölszabadult lélekkel lélekezettünk egy nagyot: végre megtudtuk hát, hogy huszonnégy órán belül nem fognak élni a sorainkból sokan, jaj, igen sokan, akik ma még örültek az őszutó hanyatlásának és a fénynek.

Kürtök recsegték végig a régi lengyel városkán: riadó volt.

A nap alig emberalacsonyan állhatott ekkor a nyugati dombok fölött s fáradt fejét e dombok megett készült pihe-nőre hajtani... Legszívesebben ágynak dőltünk volna, hogy kialudjuk magunkat egyszer, de aki legény volt akkor, csatáznia kellett lelketlenül. Mert a jelszó ez volt:

— Észak felé!

Sejtettük, hogy messzi északról ugyanígy kerekedik föl ellenünk az ellenség. De mi mégis föllélekezettünk. Mert valami bizonyosat tudtunk végre...

Tudtuk, hogy vége az örökös menetelésnek, kimerültségnek, éhségnek és kinnak... Huszonnégy órán belül verekedni fogunk. Sokan, igen sokan mennek át majd a túlvilági csataterekre, csak holttesteik maradnak vissza a nyárvégi tarlón, a kerek erdők aljában vagy a másodszor kizöldült legelőkön s hanyatt terülve, avagy arcra borulva kitért két karral fogják ölelni a hideg földet... A még élők továbbmenetelnek aztán, az elhulltak fölött pedig vadmadarak fognak keringeni. Magasan, igen magasan.

Tíz perc múlva észak felé marsolt már az ezred. Mély homokban, szinte cammogva. Még a városka főterén figyelmeztettek mindnyájunkat, hogy nagy éjszaka előtt állunk. Rengeteg erdőségeken, súlyos homokban, ingoványok szélein kell átvernünk magunkat s ráadásul meghagyták, hogy a tábori ásonak sem szabad megkoccannia a szurony tokján . . . Csöndben, halálos csendben kell mennünk és vonszolnunk magunkat a szemközti alacsony dombok irányába, amelyek távol szenderegtek, miután valószínű volt a föltevés, hogy ott leselkedik reánk az ellenség, lélekzetét visszafojtva. Ám lehetséges lehetett az is, hogy az ingerült orosz máris ráunt a várakozásra s fölkerekedvén a helyett, megindult ellenünkbe a keskeny erdei úton, hogy megöljön valamennyiünket.

Hej, Teremtőm, mi lesz itten, ha szembe találkozunk egyszer!

A nap talán ugyanebben a pillanatban állt meg egy vilanásra a messzi dombok tetején s véres szemmel nézett végig utoljára a kies lengyel tájon: a fehérfalú házacskákon, a hagymafejű tornyokon és sugarait rajtafelejtette a feledhetetlen vidéken meg a távoli Ukránián. S akkor feltűnő sebesen csúszott le a domblánc megé.

Aztán setétedni kezdett épp oly sebesen.

Odasúgtam ekkor legjobb kenyerespajtásomnak, Sima Gábor önkénteskáplárnak:

— Holnap csata lesz . . .

— Hála Istennek! — mordult föl nekikeseredve. — Lehet, hogy elpusztulok, de ez nem ejt kétségbe. Legalább nem fogok szenvedni többet.

A hadnagy, aki előttünk menetelt a század orrán, hátramordult menetközben, de nem barátságatlanul:

— Paszulyleső befogva!

Nagy hallgatásba merültünk, küzködve a homokkal, amelybe egész lábfejjel mélyedtünk el. Nagy erdők közeledtek felénk s az északi dombvonulatról, melyet nem láttunk, csak sejtettünk inkább, mintha apró fényjelek cikkantak volna meg idáig. Északnyugat felől meg fel-felzümment olykor a levegő. Gondoltuk, hogy ágyúink zúghatnak arrafelé, de a föld pereme alatt valahol.

Semmi-semmi élet nem mutatkozott közeli és távoli vidéken.

Setét volt már a világ, elértük a vadon szélének fáit s az erdei úton ödöngtünk tovább, ahol legalább a homoknak szakadt vége. Csönd volt, félelmes. És sehol egy ház, sehol egyetlen ember: csak mi mentünk nesz nélkül, ijesztő magányosságban.

Egyszer megszólalt még az egyik holtfáradt szakaszvezető:

— Én Istenem... Én Istenem...

Jószívvel volt mindnyájunk iránt a hadnagy, de hátra szólt mégis:

— Ruhe!

Senki sem felelt neki.

Sötét, nagyon sötét volt minden... Hogy mennyi ideje mentünk s milyen irányba haladtunk ennyi reménytelenséggel, fogalmunk sem volt róla többé... Fenyegető árnyak kísérték bennünket jobbról is, balról is: az erdei út két oldalán elvonuló bokrok és fák. Néha úgy tetszett, hogy nehéz homokban vonszoljuk magunkat megint, néha úgy tetszett, hogy cuppog valami a bakancsaink alatt. Ingovány vagy tocsogó szélén kellett bukdácsolnunk ilyenkor.

És mindig mars!... És mindig mars!

Az idő fogalma mintha elveszett volna előlünk véglegesen: mi csak mentünk-mentünk sajnálnivalóan és tehetetlenül a felé a domblánc felé, melynek rejtekhelyein a halál leselkedett reánk. Mi csak mentünk botladozva s olyan kínok között, hogy a kínokat nem éreztük többé, meggyötört szemek előtt fénykarikák forogtak kísérteti-sebesen s megállni és lefeküdni nem mertünk, mert nem tudtunk volna fölébredni többé, hanem ott nyúltunk volna el halálosan.

Egyszer, de igen sokára, annyit dűnnyögött maga elé Sima Gábor kebelbeli pajtásom:

— Nagy Isten, hány óra lehet?

— Éjfél elmúlhatott, — dörmögte vissza egy szánandó és álmos katona a négyezer közül.

Valaki felsuttogott meg-megremegő hangon:

— Istenem, Uram, mikor érünk ki ebből az éjszakából?

Senki-senki nem felelt rá, csak a másvilági csend sivített a füleinkben. És rejtelmesen hallgatott az erdő is. Aztán mintha megálltunk volna néhány szemhunyasra. Lábunk lefelé húzott, a puska lefelé húzott, a bornyútól remegett a hátam, de senkinek-senkinek nem jutott volna eszébe, hogy le merjen feküdni a földre . . . Majd annyit mondott valaki halkán (talán a hadnagy): forverc! Egymásba ütődünk s tovább kezdtünk dülöngélni . . . Ugyanakkor mintha azt mondta volna a hadnagy, akinek két-három lépéssel előttünk kellett kínlódnia égő talpaival:

— Egy óra lesz mindjárt . . .

— S mennyit mentünk eddig, hadnagy úr? — dünnyögtem feléje akaratlanul.

Egy másik hang dünnyögött vissza:

— Harminc kilométert legalább . . .

Rémület volt . . . Rémület volt . . .

Nagy idő után, mely örökéletűnek rémlett, fülemhez hajolt Sima Gábor önkéntespajtásom s úgy mondta:

— Fogózz belém jól s próbálj aludni keveset . . . Később én fogózom beléd s én próbálom lehúynyi a szememet . . .

Megpróbáltam hát.

S alighogy lehorgasztottam a fejemet, az álom és az éber-állapot különös játékába zuhantam bele mindenestül . . . Olykor teljesen befönt az álom s nem tudtam többé magamról sem, csak a két ladikbakancsom vitt előre . . . Olykor azt véltem, hogy a Hazám-kávéházban üldögélek hajnal felé s beszélgetek a jóbarátaimmal. Egyszerű s jóleső dolgokról beszélgetek. Majd a falu elemi iskolás nebulóit hallom, amint fejetlen kórusban húzzák valami hazafias ünnepélyen: «Tied vagyok, tied hazám» . . ., félszünetre fölmerült előttem kis menyasszonyom kedves alakja, amint leborult az asztalra, szemére tette a két keskeny tenyerét s felzokogott. Régenholt pajtásaimat láttam utána, egyetlen tömegben jöttek szemközt s jobbkezőket a fülökre csapván, mind azt fújták harsány torokkal:

Sej, idesanyám, eressen el a bálba,

Ott táncol a babám fehér selyemruhába . . .

Ugyanakkor megérintett valaki szelíden :

— Pajtás, ébredj . . .

— Minek? — riadtam fel váratlanul a mindent elnyelő
setétben.

Holtfáradtan ismételte :

— Pajtás, ébredj, mert most én szeretnék szunyókálni
valamicskét . . .

A csend visítózott . . . Zúgott a fejem, bukdácsoltunk, de
egyszer úgy rémlett mégis, hogy jobbkéz felől mintha vilá-
gosodni kezdett volna a fák ágai között.

Égő szemmel figyeltem fölfelé egy darabig : csakugyan
virradt.

Keletről világosodott a fák ághegyein túl. Alig-alig.
Mintha hideg-fehéres színbe fordult volna át az ég. Mi pedig
mentünk-mentünk mellünkre lógó fejjel, egy panasz-szó nél-
kül, álomban. Hallottam még, amint bukdácsolása közben
felmotyogott Sima Gábor pajtás : — anyám . . . anyám . . .
Talán odahaza járt, az édesanyja simogatta meg a fejét s
kávával meg fehér kaláccsal kínálgathatta e pillanatban.

Világosodni próbált felettünk. A hadnagy annyit szólt
vissza a legények felé, de mintha aludt volna :

— Eddig negyvenöt kilométer . . .

Hallgatás volt a válasz. Csak a bakancsok döngtek a
keskeny erdei úton.

Ugyanakkor vége lett a rengetegnek is.

Váratlanul, minden átmenet nélkül, kiléptünk az erdő-
ből. Előttünk, messzebb, szürkén ébredtek a budynini
dombok. Lehettek félnapi járóföldre még.

S ugyanabban a másodpercben bujt ki keleten a nap is.
Mérőföldes küllőit fölvetette a firmamentum ormáig, ahol
néhány báránypásztor állt a tűzes pírban . . .

Sima Gábor önkéntespajtásom fölébredt most s szinte
nyöszörgött az embertelen szenvedésben :

— Mi lesz hát? Istenem, csak vége lenne már!

Nem felelt rá senki. Az emberek álomban, lenyaklott
fejjel húzták magukat megint a homokban. Csak elvétve
horkant föl valaki. Így húztunk át egy mocsaras patak
fahídján, így vonszoltuk magunkat tovább a budynini dom-

boknak. Hét óra lett... kilenc óra lett... tizenegy óra lett...

És mi egyre mentünk.

És akkor, hogy tizenegy órára állt volna az idő, annyit mondott a hadnagy:

— Ötvenkét kilométert tettünk meg...

Hanem egyszer mégis csak fent voltunk a budynini dombok tetején. S pillanatra megálltunk, hogy kifújjuk magunkat keveset. És akkor szétnéztünk egy széles-széles fennsíkon, amelyen kerek zöldelő kiserdők és lehelletnyi földhullámok váltakoztak. És messze tőlünk, másfél kilométerre talán, végtelenbe nyúló pontsort láttunk: fekvő emberek fejeit...

A hadnagy kisuhintotta kardját s a feje fölé emelte magosan:

— Ellenség szemközt!... Irányzék: ezernyolcszáz!... Tüzelj!

Levágódtunk a földre s tüzeltünk...

Akkor újabb vezényszót kiáltott a hadnagy:

— Tüzet szüntess!... Előre!

Négyezer bakancs lendült neki a mezőnek: mintha földi mennydörgés indult volna meg. Négyezer bakancs rengett a széles tarlón s egyszerre zúgni kezdtek az ágyúk, de mindkét részen.

És nem volt fáradt senki többé.

KOMÁROMI JÁNOS.

SZEMLE.

Donner Ottó emlékezete.

A múlt év december 15-én volt Donner Ottó születésének százéves évfordulója. A finn tudós egyesületek elzarándokoltak a nagy ember sírjához, a Finnugor Társaság ünnepi üléssel hódolt alapítója emlékének s külön kiadvánnyal¹ idézte emlékezetbe annak alakját és alkotásait.

A Donner-család a németországi Lübeckből költözött Finnországba. Egy-két emberöltő alatt azonban teljesen beleilleszkedett a finnországi viszonyokba, s Donner Ottó édesapja már a finn közéletben is jelentős szerepet játszott. Igen jellemző különben, hogy az a Donner Ottó, akit nyelve, műveltsége és vérségi kötelékei a finnországi svédek körébe utalt, egész életében a finn gondolatnak, a finnség tudományos és politikai önállóságának lett egyik legbátrabb harcosa.

A múlt század derekán indult meg Finnországban az a nagy nemzeti megújulás, amelynek a tudományban Lönnrot, a költészetben Runeberg, a politikában Snellman volt az ébresztője. Az ifjú Donner szívét meghódította a nemzeti gondolat s már egyetemi hallgató korában tisztán állt előtte a nagy életparancs: tenni valamit nemzetéért, a finn tudományt európai színvonalra emelni s ezzel a finnséget a művelt nemzetek sorába iktatni.

Első tudományos munkájában már fel lehet ismerni későbbi tudós pályájának főbb gondolatait és irányait. Címe: *Indernas föreställningar om verldsskapelsen jemförda med finnarnes*, 1863. (Az indusok képzetei a világ teremtéséről egybevetve a finnekével.). Kiindulópontja az az alapjában helytelen feltevés volt, hogy a finnek ősei szoros kapcsolatban állottak az ó-indusokkal. A messzefekvő kapcsolatok felkutatásának, a nagy összefüggések feltárásának, Kelet és Nyugat tudományos egybefogásának szükségérzete azonban későbbi

¹ *Memoria saecularis Ottonis Donner 1935. XII. 15.* (Mémoires de la Société Finno-ougrienne LXXI.) Helsinki, 1936.

pályáján is végigkíserte és igen termékenyítőleg hatott a finn nyelvtudomány feladatainak kijelölésében.

Hat évig tartó külföldi tanulmányúton tanulmányozta a szanszkrit nyelvet és az indogermán összehasonlító nyelvtudományt. Ennek a tudománynak lett hivatalos képviselője a helsinki egyetemen. Mindez azonban csak előtanulmány volt igazi életfeladatához, a finnugor nyelvkutatáshoz, amelyre az indogermán nyelvhasznításban kialakult módszereket alkalmazta.

Finnugor körbe vágó első dolgozata külföldi tartózkodása idején Berlinben jelent meg *Das Personalpronomen in den altaischen Sprachen I. Die finnischen Sprachen* (1865) címmel. Jelentősebb műve ennél a finnugor nyelvtudomány történetének áttekintése, amelyhez az adatokat Magyarországon gyűjtötte: *Öfversikt af den finsk-ugriska språkforskningens historia* (1872.).

Legterjedelmesebb munkája a *Vergleichendes Wörterbuch der finnisch-ugrischen Sprachen*, amelynek három része jelent meg (1874, 1877, 1888). A befejezetlenül maradt mű már a maga korában is elavult irányt és elveket képviselt s korántsem mérkőzhetett tudományos érték dolgában Budenz József *Magyar-ugor összehasonlító szótárával*, amely ugyanebben az időtájban jelent meg. Donner túlságosan komolyan vette indogermanista mestereinek gyökérelméletét: megfigyeléseit, következtetéseit nem a valóban meglevő szavakra alapította, hanem ezekre a feltételezett szógyökökre. A nyelvi változásokat önkényesen felvett jelenségekkel magyarázta, a szójelentést végtelenül tágíthatónak gondolta s szófejtéseiben nem vette figyelembe azt, hogy a jövevényszavakat nem lehet ősi hagyatékként kezelni. Mindezek a hiányosságok azonban nem fosztják meg a munkát a feldolgozott anyag nagyságában s a szellemes meglátásokban rejlő értékétől.

Sokkal kiválóbb és maradandóbb, Setälä szerint a legfontosabb dolgozata Donnernek egy kisebb értekezés, az *Om finnarnes forna boningsplatser i Ryssland* (1873) című. Ebben a svéd nyelvű munkában Donner a keleti tengeri finn nyelvek, továbbá a lapp, a permi és a volgai nyelvek növény- és állatneveit vizsgálja meg s arra az eredményre jut, hogy a keleti tengeri finn nyelvek igen közeli rokonságban vannak a mordvinnal, s hogy másrésről a finnek sokkal délebből vándoroltak be Finnországba, mint ahogy akkor általában gondolták.

Hasonló módszerrel dolgozik egy későbbi finn nyelvű tanulmányában: *Suomalaisten ja mordvalaisten yhteinen sivistyskanta ennen heidän eroamistaan toisistansa*, 1882 (A finnek és a mordvinok közös

műveltségi állapota különválásuk előtt). Összeállította az anyagi és a szellemi művelődésre vonatkozó olyan kifejezéseket, amelyek a finnugorságban általában, különösképpen pedig a finn és a mordvin, illetőleg a cseremisiz nyelvben azonos eredetűek, s ezek alapján megállapítja, hogy a volgai finn-mordvin-cseremisiz nyelv egység korában a népek ősei a műveltségnek már meglehetősen magas fokán állottak s jóval meghaladták az ú. n. természeti népek műveltségi fokát.

Említést érdemel finnugor vonatkozású dolgozatai közül még legalább kettő, amelyekben a finnugorság külső és belső rokonsági viszonyait tárgyalja. Az egyik egy előadás a keleti nyelvészek firenzei nagygyűlésén 1878-ban s a címe *Die samojedischen Sprachen und die finnisch-ugrischen*. Mesteri módon vázolta itt a szamojéd nyelv alkatát, kiemelve a finnugorsággal való érintkezőpontokat, s megállapította a szamojédnak a finnugor nyelvcsaláddal való közeli rokonságát. A másik tulajdonképpen vitáirát: Budenznek egy nagyjelentőségű dolgozatára való felelet. Címe *Die gegenseitige Verwandtschaft der finnisch-ugrischen Sprachen* (1879). Ebben beható vizsgálat alá vette az egyes finnugor nyelvek egymásközi rokonsági viszonyait s szembezállt Budenznek egyetlenegy jegyre alapított felosztásával.

Beszélhetnénk még Donnernek más irányú munkáiról is, amelyek közt legjelentősebbek a népköltéssel foglalkozók. Itt csak röviden utalunk arra, hogy Donner mythologiai és történeti szempontból vizsgálta át az észtek *Kalevipöegj*-t s párhuzamba állította vele a finn *Kullervöt*; hogy érdekes magyarázatot adott a Sampo-mythosról; végül hogy maga is megpróbálkozott népi szövegek gyűjtésével s finn és német nyelven kiadta a lappok dalait.

Donner tudományos munkái — amelyek közül csak a legfőbbeket emeltük ki — széles látkörrel, nagy tárgyismeretről és szellemes meglátásokról tanúskodnak; eredményei sok esetben maradandóknak vagy legalább is termékenyítőeknek bizonyultak a tovább kutatás számára: mindamellet nem írott műveiben van igazi nagysága, hanem egyéniségének különös varázsában. Abban, hogy érdeklődése mindig felajzott volt az igazságkeresésre, hogy meglátta azokat a tennivalókat, amelyeket a finneknek kell elvégezni a tudományban, s hogy életfeladatának erkölcsi vállalását meg tudta éreztetni másokkal, el tudta hívni őket a közös munkára.

Ő vetette fel azt a gondolatot, hogy a Kalevala-énekeket az eredeti feljegyzések alakjában kellene közzétenni. A külföldi tudósok közül sokan kételkedtek a finn eposz népi származásában, valódiságában, az eredeti feljegyzések közzétételével azonban Donner felfogása szerint elejét lehetne venni minden ilyenfajta kételynek. De

volt ennél mélyebben fekvő oka is a gondolatnak: az, hogy a tudományos kutatás és összehasonlítás számára csakis az eredeti, a népekesek ajkáról közvetlenül lejegyzett énekeknek van igazi értékük. A Finn Irodalmi Társaságban Donnernek a Kalevala-változatok közzétételére vonatkozó indítványa akkor nem keltett nagyobb visszhangot. Hetven esztendőnek kellett eltelni, hogy belássák a népköltészet kutatói, mennyire igaza volt Donnernek, s épp a mai időkben fáradoznak azon a finnek nagy buzgalommal, hogy a Kalevala-változatokat hatalmas kiadványokban tegyék hozzáférhetővé a tudomány számára.

Donner másik fontos kezdeményezése néprajzi vonatkozású. Mint a viipurii bajtársi egyesület elnöke 1874-ben felszólította az egyetemi hallgatókat néprajzi tárgyak gyűjtésére. A felhívás nagyfontosságú gyűjtő munkának lett a megindítója: létrejött az egyetemi hallgatók néprajzi múzeuma, a mai Finn Nemzeti Múzeum néprajzi osztályának magva.

Donner legnagyobb életműve azonban a Finnugor Társaság életrehívása. Magyarországon jártában, 1872-ben, támadt az a gondolata, hogy az uralattáji nyelvkutatás számára, az erők összefogására, megjelent művek számontartására és megbírlására s önálló dolgozatok közlésére folyóiratot kellene alapítani, amely a dolgozatokat német, francia, angol vagy latin nyelven közölné s így összekötő kapocs gyanánt szolgálna első sorban a magyarok és a finnek közt. A gondolatot először egy Lönnrothoz írt levelében rögzítette meg. A magyar tudósok azonban, Budenz és Hunfalvy, továbbá a szentpétervári nyelvtudós, Schiefner, korainak találták a tervet, s ezen múlt, hogy annak megvalósítása egy évtizeddel kitolódott. Miután egyik eszmetársa, Aspelin, hasztalan tett indítványt a finnugor kutatások támogatására a Finn Irodalmi Társaságban, ő maga pedig a Finn Tudós Társaságban, hozzáfogott egy önálló társaság szervezéséhez. A terv életbevágó fontosságától áthatva kiváló politikai, társadalmi és tudós személyiségeket tudott megnyerni az eszmének, mindenekeelőtt pedig olyan neveket, mint Lönnrot és Topelius. Az 1888. év őszére, az alakuló gyűlés idejére, összegyűlt a munka megindításához szükséges pénz, mintegy 35 ezer finn márka.

S ezzel megindult a Finnugor Társaság messzeható, csillogó eredményekben gazdag munkálkodása — több mint negyedszázadon át Donner személyes irányítása mellett. Az ő érdeme, hogy a Társaság elő tudta teremteni a kutató utakhoz szükséges anyagi eszközöket s hogy ki tudta választani a nehéz feladatok elvégzésére alkalmas erőket. Donner kezdeményezésére indított a Társaság felfedező uta-

zásokat déli Szibériába a Jeniszei mellékére, majd északi Mongoliába az Orkhon folyóhoz az ott talált sziklafeliratok lemásolására. S ezeknek kiadása tette lehetővé a lángeszű Thomsen dán tudósnek az addig ismeretlen jelek megfejtését.

De talán még ennél is fontosabbak azok az utak, amelyeket a Társaság Donner irányításával az európai Oroszországban és Szibériában lakó rokon népek kutatására szervezett. A kiküldött kutatóktól gyűjtött nyelvi és néprajzi anyag igen nagy értékű és óriási terjedelmű. A Társaság jelenlegi elnöke, Kannisto Artúr, találóan mutat rá arra a körülményre, hogy sok mythologiai ének, áldozati imádság stb. már akkor, a gyűjtés idején ritka volt s csak az idősebb nemzedék emlékezetében élt; másfelől, hogy Szovjet-Oroszországban a világháború után a legkívülesebb népek élete is teljesen megváltozott; végül, hogy manapság külföldi tudósok elől teljesen el van zárva az út az ott lakó népekhez. Csak ha ezeket mind figyelembe vesszük, csak akkor mérhetjük fel Donner kezdeményezésének teljes tudományos értékét. S még tisztábban fog állani előttünk Donner érdeme akkor, ha a gyűjtött anyag, amelynek eddig csak igen kis hányada jelent meg, s amelynek kiadásán ma is több mint húsz tudós dolgozik, teljes egészében napvilágot fog látni.

A Finnugor Társaság, igen helyesen, Donnernek saját műveivel és kezdeményezéseivel újította most meg a nagy tudományszervező emlékezetét, amikor Emlékkönyvet adott ki tiszteletére. Közli ebben Kannisto emlékbeszédét, újból lenyomatja Donnernek legjobb dolgozatait, közzéteszi a Donner tudományszervező kezdeményezéseire vonatkozó aktákat s külön is megrajzolja a Finnugor Társaság alapításának történetét, végül nagyterjedelmű szómutatót készítettett Donner összehasonlító szótárához, amely lehetővé fogja tenni a nehezen áttekinthető nagy mű könnyebb használatát.

Egy eredményekben gazdag munkás élet képe bontakozik ki előttünk a *Memoria saecularis Ottonis Donner* olvasgatása alkalmával. S egy szakasz egy nagyrahatott nép történetéből, amely a politikai gúzsbakötöttség idején minden erejét a szellemi önállóság kivívására fordította. S a következmények igazolták Donner Ottót és társait: a «művelt» Finnország valóban a «szabad» Finnországnak egyengette az útját.

Papp István.

IRODALOM.

Budapesti egyetemünk jubileumi emlékkönyve.

*A királyi magyar Pázmány Péter Tudományegyetem alapítása 300 éves
évfordulójának jubileumi emlékkönyve.*

Az egyetemi tanács megbízásából szerkesztette Kornis Gyula, az
egyetem rektora. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest, 1936.
N. 8r. 445 l.

A 78 képpel díszített, 445 oldal terjedelmű kötet nemcsak a budapesti egyetem 300 éves évfordulója alkalmából rendezett ünnepélyekről ad képet, hanem egyszersmind az üdvözlő iratokat is közli egész terjedelmükben. A mű bevezetése, tartalma és szerkesztése magán viseli az írás mesterének, a nagy pedagógusnak és filozófusnak jellemvonását. Kornis könyve művelődéstörténelmi okmány, mely a magyar nemzet kulturális hivatásáról tesz tanúbizonyyságot.

A budapesti egyetem nem tartozik a legrégibbek közé, a 800 éves bolognai, párizsi, a 700 éves oxfordi és az idestova 600 éves prágai egyetemhez képest a fiatalabbak közé tartozik, de idősebb, mint a 100 éves berlini, s e mellett egyetlen egyetemnek sem kellett annyi nehézséggel megküzdeni, mint a Pázmány Péter alapította budapesti egyetemnek. A régebbi alapítások, a veszprémi, pécsi, pozsonyi, budai, kassai egyetemek, rövidéletűek voltak, de Pázmány egyeteme dacolt a sors viszontagságaival.

Alapításakor csak öt tanára volt s két fakultása : teológiai és bölcsészettudományi, a jogi fakultással csakhamar kiegészítést nyert, de valódi teljes egyetemmé Mária Terézia fejlesztette. Száz éven át az egyetlen magyar egyetem nevelte a nemzet kiválóságait, de még most is túlnyomó részben a budapesti egyetemen tanultak a közélet vezető emberei. Érthető, hogy a 300 éves jubileumon az ország színe-java megjelent s a külföld főiskolái is tekintélyes számban vettek részt.

Kornis beszámolója négy fejezetre oszlik : az elsőben a jubileumi ünnepélyek előkészítéséről tájékoztat, a másodikban a jubileumi törvényt, a harmadikban az ünnepélyeket ismerteti, a negyedikben pedig az ünnepélyek jelentőségét vázolja. Ebben a külföldi egyetemek

üdvözléseiből igen értékes idézeteket találunk, melyek arról a szoros kapcsolatról is bizonyítékot szolgáltatnak, amelyet a budapesti egyetem a legtöbb külföldivel évszázadokon át fenntartott és erősített.

A jubileum előkészítése már 1931-ben kezdetét vette, még pedig jubileumi bizottság megalakításával. E bizottságba minden fakultás két tagot küldött ki, elnöke négy éven át Wolkenberg Alajos volt, ki 28 ülésen elnökölt s jóformán egész munkaerejét a jubileumnak szentelte. Nem kímélte magát s egy évvel a jubileum előtt a szó szoros értelmében kidőlt. Munkájának gyümölcsében nem gyönyörködhetett, de annál többet szenvedett az előkészítést megnehezítő körülmények miatt. Pedig ő másokkal szemben elnéző, magával szemben szigorú volt. A jubileumi ünnepélyek tervezetét, melyet e sorok írója készített elő, lelkesen felkarolta, úgyszintén Balogh Ernő indítványát, hogy az oktatás és az egyetemi hallgatók érdekében tuberkulózis-osztály létesüljön, magáévá tette; de az a körülmény, hogy az egyetemi tanács a jubileumi bizottság hatáskörét kezdetben nem állapította meg szabatosan, nagyon sok késedelemre és surlódásra adott alkalmat.

Kornis könyvében e nehézségről nem találunk említést, de magam, aki lemondásomig (1934) az üléseken részt vettem, tanúbizonyságot tehetek arról, hogy Wolkenberg az egyetem jubileumának áldozata. Lemondása után a bizottság már alig tartott ülést s az intézkedéseket túlnyomó részben az egyetem akkori rektora tette meg, ki a jubileumi iroda élére Szabó József egyetemi tanár indítványára a kongresszusok rendezésében nagyon jártas dr. Sturm József egészségügyi főtanácsos, fogorvost tette.

Egészen véve azonban az eredeti tervezetet fenntartották: megalakították az egyetem barátainak szövetségét, melynek elnökévé Serédi Jusztiniánt választották meg, ügyvezető elnökévé Degré Miklóst, főtítkárrá Császár Elemért. A legkedvezőbb előjelek mellett tartott alakuló ülés óta azonban a szövetség eddig csekély munkásságot fejtett ki, remélhetően a jövőben ezt pótolni fogja. Ez annál szükségesebb, mivel a jubileumi hangulat kihasználása eredményt ígér. A társadalom áldozatkészsége eddig nem mutatkozik. Az alakuló ülésen a Székesfővárosi Községi Takarékpénztár 2000 pengős, a Magyar Földhitelintézet 1000 pengős, a Pesti Hazai Első Takarékpénztár 5000 pengős alapítványt tettek. Ez bizony még mai szegénységünkben is igen szegényes anyagi eredmény.

A jövőre azonban némi reményt nyújt a sub auspiciis regis és gubernatoris doktoroknak a szövetséghez való csatlakozása és a Szladits Károly által előterjesztett indítvány, mely szerint jubileumi

alapítványt tesznek, melynek kamatai egyetemi pályadíj, ösztöndíj vagy szorgalmi díj céljaira fognak szolgálni.

Az egyetemi tanács az egyetem történetének megíratását még 1922-ben elhatározta, 1928-ban szerkesztőbizottságot alakított, 1930-ban annak elnökévé Wolkenberg Alajost delegálta. Sajnos, ezen korai előkészítés ellenére a jubileum idejére nem készült el a monumentális mű, azóta azonban a bölcsészettudományi kar története Szentpétery Imre tollából megjelent. Nagyon kíváncsok, hogy ezen nagy gondossággal, tapasztalattal, igazságérzettel és lelkiismeretességgel készült történeti forrásmunka valamely világnyelvre is lefordítást nyerjen. Az orvosi kar története (Győry Tibor) előreláthatóan még az 1936. év folyamán megjelen. A jogi kar történetét Eckhart Ferenc, a hittudományi karét Baranyay Jusztin írja, az összefoglaló kormányzati és szellemtörténeti kötet megírására Szekfű Gyula nyert megbízást.

Balogh Ernőnek tuberkulózis-osztály létesítésére tett indítványa a megvalósulás határán van, mert a Székesfőváros 800,000 pengős kölcsönt vett fel e célra, s ennek törlesztésére s kamataira a főváros évi 34,000 pengőt, az állam ugyanannyit szán 20 éven át. A telekkérdés is szerencsés megoldást nyert a botanikus kert szomszédságában lévő terület megszerzésével. Az eredeti tervezet végrehajtásaként Pázmány-emlékérmet, Pázmány-kétpengősöket vertek, jubileumi postabélyegeket hoztak forgalomba, egyetemi kiállítást rendeztek. Sajnos, a diákház nem valósulhatott meg. Eredetileg diák kultúrház létesítését javasoltam, mely az egyetemi tanács közvetlen fennhatósága alatt álljon s melyben olvasó-, tanulószobák, zeneterem, idegen nyelvek tanulására szolgáló helyiségek stb. legyenek, melyek az egyetemi hallgatók szellemi szükségletei kiegészítésére szolgáljanak. Más oldalról azonban 600 ágyas internátus létesítésének gondolata merült fel, miáltal javaslatom háttérbe szorult. Az internátus tervezetét Wälder Gyula és Kotsis Iván nagy áldozatkészséggel elkészítették, de a megvalósulás elé nagy pénzügyi és egyéb akadályok merültek fel.

Hekler Antal a budapesti egyetemet ismertető, gazdagon illusztrált albumot készített. Tervben volt egy, az egyetemet ismertető kis füzet megírása, amire Baranyay Jusztin és Nékám Lajos nyert megbízást. Ez nem készült el, e helyett Nékám Lajos *Magyarország kultúrtörékvései 896-tól 1935-ig* címmel írt egy kisebb könyvet, mely sokezer példányban négy nyelven jelent meg s mely az egyetemi jubileumot megelőző nemzetközi dermatológiai kongresszuson nyert első ízben kiosztást.

Nem valósult meg az egyetemi templom falára tervezett emléktábla sem. A jubileum adott alkalmat az egyetemi központi épület karbahelyezésére, egyben a primási emléktábla elhelyezésére. A törvényhozás törvénybe iktatta Pázmány Péter érdemét és az egyetemnek ajándékokat, javakat adott, ezek között a csillagvizsgálóintézetet, a földrengési observatoriumot, az egyetemi épületek telkeit, melyek még nem voltak az egyetemre telekkönyvezve, s végül a báró Korányi Frigyes pénzügyminiszter által a vallás- és közoktatásügyi minisztérium rendelkezésére bocsátott dohánygyári telket, melynek feladata, hogy diákjóléti, illetőleg művelődési intézmények létesítésére szolgáljon. A képviselőházban és felsőházban tartott beszédek között kimagaslók Kornis Gyula és Nékám Lajos beszédei. Kornis könyvében a törvényhozás tárgyalásait egész terjedelmükben megtaláljuk s belőlük a jövőre nézve igen értékes tanulságokat meríthetünk. Az egyetemi tanács határozatából a jubileumi ünnepélyek két részben folytak le; 1935. május 12-én az egyetem jubiláris díszközgyűlést tartott, 1935. szept. 26—29-ig pedig nemzetközi ünnepet. Az ünnepélyeknek e kettéválasztása nem volt indokolt s nem is bizonyult célszerűnek. A szeptember 16-án tartott évnnyitó közgyűlésen Kornis Gyula székfoglaló beszédül Pázmány személyiségéről írt nagyrértékű tanulmányának egy részét olvasta fel.

A nemzetközi ünnepélyek ismerkedési esttel vették kezdetüket. Az első napon ünnepi mise, aztán a kiállítás megnyitása volt s jubileumi díszebéd. Ennek órája célszerűtlen volt, a déli idő nem lehetett alkalmas. Este az Operaház díszelőadása következett Herczeg Ferenc prologusával, utána a vallás- és közoktatásügyi miniszter fogadóestje. A tulajdonképpeni díszgyűlés az Országházban szeptember 27-én volt, ezen a Kormányzó személyesen is megjelent és olyan beszédet mondott, melyet francia szokás szerint az egész országban falragaszokon kellett volna a lakosság tudomására hozni. E beszédből közöljük a következő részt:

«Az egyetemet a magyar katolikus egyház főpapja és harcos vezére alapította. Az Alma Mater mégis mindenkor nyitva állt minden hitfelekezet fiának, hogy ott tanulva szerezze meg és ott tanítva osztogassa a tudás kincseit. Világhírű tudósokat adott az egyetem nemzetünknek s egytől sem kérdezte meg, honnét jött, népünk mely rétegéből, felekezetéből, nemzetiségéből. A magyar állampolgárt egyformán megbecsülve tett tanúságot az összefogás erejéről és nemzeti értékéről.

Az egyetemet magyar főúr, a magyar irodalmi nyelv és szónoklat nagymestere alapította; az egyetem tudósai magyar ideálok és

törekvések katonái. De az egyetem megtalálta a tudományok nemzetközi világába vezető utat is. Megalapozója és előkészítője volt a művelt nemzetek szellemi érintkezését tudatosan előmozdító modern kultúrpolitikáknak. Egyetemünknek erről a nemzetközi jelentőségéről tanúskodik az európai nemzetek és tengerentúli világrészek tudományos intézményeinek képviselőitében is megjelent tudósok díszes sora».

Délután a tüdőbeteg-pavillon alapkőletételének szimbolikus ceremóniája volt, melyen Balogh Ernő tartott költői beszédet. Aznap este a Magyar Nemzeti Diákszövetség a belügyminisztérium dísztermében rendezett estélyt. Szeptember 28-án az egyetem dísztermében az ez alkalommal választott díszdoktorok avatása volt. A hit-tudományi és bölcsészettudományi kar által kiválasztottak közül többen személyesen jelen voltak, az orvostudományi hét díszdoktor közül kettő, a jog- és államtudományi kar hét külföldi jelöltje közül egy. A távolmaradást néhánynak előhaladott kora ugyan magyarázza, de egészben véve gondolkozóba ejt, hogy vajjon a két fakultás választása e tekintetben szerencsés volt-e. Kornis Gyula már évek előtt kifejtette annak jelentőségét, hogy a tiszteletbeli doktorsággal egyrészt nagy tudományos érdemeket ismerünk el, de egyszersmind alkalmunk van barátok szerzésére. Azok, akik eljöttek, egytől-egyik barátainkká lettek.

Az avatottak nevében Innitzer Theodor bécsi bíboros herceg-érsek válaszolt, ki maga is egyetemi tanár volt. Beszédében hangsúlyozta, hogy milyen szoros kapcsolatban voltak a multban és jelenben az osztrák és magyar teológusok: «Connubio politico iam non sumus uniti, sed commercio spirituali manemus et in posterum juncti».

Az ünnepélyek alkalmából a latin nyelv gyakran volt használatban. A klasszikus műveltség ezúttal is érvényesült. Általában a nyelvtudás éppen nemzeti szempontból nagy fontosságú. Hiba volna szemet hunyni azon tény felett, hogy a román, a jugoszláv és cseh intelligencia külföldi nyelvismerete nagyobb, mint a mienk. Klebelsberg Kunónak elévülhetetlen érdeme, hogy ezen segíteni akart. Minden erőnkől törekednünk kell arra, hogy fiatalságunk pótolja az e téren mutatkozó hátrányokat. Addig is latin nyelvtudásunk jó szolgálatot fog tenni a jövőben is. A külföldi egyetemek nagy része is latinnyelvű üdvözlőtáviratot küldött. Ezek olvasásakor minden jó magyar embernek hangosan dobog a szíve, mert ezen iratokból a magyar tudományos munka megbecsülését látjuk. Az amsterdami egyetem Goldziher, Jedlik, Semmelweis, Lenhossék, Korányi, Virosil,

Pauler, Hajnik neveit mint doctores tot egregii-t említi, a dublini egyetem Fodor Józsefet és Goldziher Ignácot csodálja, a genfi egyetem Pétzeli Józsefet. A kopenhágai egyetem Budenzet, Hunfalvyt, Goldziheret és Vámbéryt. A lyoni egyetem két magyar tiszteletbeli doktoráról emlékezik meg. Az észti tartui egyetem magyarnyelvű üdvözlő iratában Kautz Gyula mondását idézi: «Egy nemzet oly magosan áll, mint egyetemei». A zürichi egyetem Schedius Lajosról, ki a zürichi Pestalozzi pedagógiai elvei mellett állást foglalt, emlékezik meg, úgyszintén Semmelweisről, kit a zürichi egyetem tanárának óhajtott megnyerni. A páviai egyetem Ferenczy István szobrászról és Markó Károly festőről szól. A párizsi Musée National d'Histoire Naturelle két élő magyar anatomus munkásságát emeli ki.

Kornis Gyula az egyetemi ünnepélyek jelentőségéről írott igen érdekes és tanulságos fejezetében jól mondja, hogy «amit a nemzeti kultúra adhat, az az emberiség közös művelődési javává szélesedik». A tudományos világ elismerését igen szépen fejezte ki Angelo Rotta apostoli nuncius a diplomáciai testületnek 1936 újévén a kormányzóhoz intézett beszédében: «Az elmúlt év Magyarországnak meghozta azt a jogos elégtételt, hogy valamennyi többi ország elismerte Magyarország kulturális életének és fejlődésének nagy értékét». A királyi magyar Pázmány Péter Tudományegyetem 300 éves jubileumi ünnepélyei ennek legfényesebb bizonyítékát nyújtották.

A külföld elismerése a magyar nemzetnek szól, melynek erejét évezredes nagy multjában nemcsak az ősi hagyomány és öröklés, hanem az asszimiláció útján nyert értékek is erősítik. Jókai *Új földesura* örökbecsű példa erre. Ez igazságot divatos jelszavak elhomályosíthatják, de e nagy erő érvényesülését nem akadályozhatják meg.

Ha egyetemünk jubileumát összehasonlítjuk a lipcsei, a berlini, a boroszlói s más egyetemek jubileumával, megnyugvásunkra szolgál, hogy Kornis Gyulának a kormány és főváros támogatásával sikerült az ilyen alkalmakkor jelentkező sok nehézséget leküzdeni s külföldi vendégeink a legjobb benyomásokkal távoztak. Kár lenne a rendezés egyes fogyatékoságain fennakadni s azoknak évekre visszamenő okait kutatni. Egyet azonban sajnálattal mégis hangsúlyoznunk kell. A külföldi egyetemeket ilyen alkalommal elhalmozta a társadalom ajándékokkal és alapítványokkal. Ennek nyomát sem látjuk. Maga az állam is a csillagvizsgáló, a földrengési obszervatórium ajándékozásával csak akkor adott ajándékot, ha karbahelyezésükre és fenntartásukra is megadja a fedezetet. Az egyetemi telkek átadása tényleges állapot elismerése. Nagy értéket képvisel azonban a dohánygyári teleknek báró Korányi Frigyes pénzügyminiszter által elő-

készített átengedése, de ez is csak akkor fog hivatásának megfelelni, ha az ifjúság kultúrháza felépül. A főváros első ízben mutat érdeklődést egyeteme iránt, de a 800,000 pengős adomány törlesztési és kamatterhének felét: 35,000 pengőt is az állam vállalta el. A tuberkulózis-pavillon, mely hivatva van, hogy az ország, de elsősorban a főváros közegészségügyének nagy szolgálatot tegyen, drága kölcsön-nel épül s fenntartásáról még nincs is gondoskodás. A fővárosnak az egyetem mérhetetlen szolgálatot tesz, hiszen klinikái a főváros lakosságának tízezreit ápolják, gyógyítják s nagy vonzóerőt gyakorolnak. Az egyetem tehát a fővárostól még többet is várhat. De hol maradt a társadalom? Az egyetem tanulmányi alapítványai elértéktelenedtek. A budapesti egyetemnek még nagyon sok hiánya van. Nem ez az alkalom azok felsorolására, de annyit mégis meg kell említenem, hogy egyetlen egyetem jubileuma sem folyt le úgy, mint a mienk, a társadalom mindenütt nagy adományokkal fejezte ki háláját és szeretetét.

Kornis Gyula könyve talán felébreszti a társadalom lelkiismeretét.

Grósz Emil.

Egy elfeledett festőművész életregénye.

Csathó Kálmán: *A Szép Juhászné*. Regény. Budapest, Singer és Wolfner, é. n. (1936) 8r. 284 l.

Bizonyára nem a regényes életrajzok divata, hanem inkább egy művészpálya rejtélye indította Csathó Kálmánt arra, hogy regényt írjon a magyar festőművészet egyik úttörőjéről, Borsos Józsefről. Tárgya nemcsak azért érdekes, mert hősének 62 évre terjedő élete a magyar történelemnek legváltozatosabb korszakába esik, hanem maga ez az élet istele van nehezen érthető s a lélekbúvár számára érdekes törésekkel. Jelentékeny sikerek után Borsos visszavonul a művészettől, «fényirdá»-t nyit s végül mint a budai Szép Juhászné vendéglőse fejezi be életét.

Keveset tudunk róla, alakja hamar feledésbe merült. Sikereit Bécsben aratta, s a bontakozó magyar művészi élet mintegy kiközösítette magából, pedig magyar lelkű ember volt s a magyar biedermeiernek egyik legjelesebb művésze. De nemcsak életét tette érdekessé szerencse és balsors, siker és letöröttség, lelkesültség és elkedvetlenedés gyakori váltakozása, hanem egyéniségében is vannak nyugtalanítóan különös vonások. Életírója, Kopp Jenő, ezt írja róla: «Érdekes művész, különös sorsú ember, kinek a kezdet sikerei után

kijutott része az élet megpróbáltatásaiból is. Szerencse és balszerencse közt dobálja a sors. Bohém természete, befolyásolhatósága anyagi ronlásba juttatja. Művészetét önmaga áldozza fel a késői józanság hivatást megtagadó végtelenségével. Lelkileg beteg, fáradt ember, kiből a jövőtől való rettegés kiölte a művészetébe vetett hitet ... (Sorsa) nagyra hivatott tehetség elkallódása a gyenge akarat, a kis koncepciójú lélek útvesztőjében ... Nem az a művész, aki a művészetért mindent feláldozni képes ... Nem tanulta meg igazán szeretni és megbecsülni a művészetet, mert alig küzdött érte. A könnyű sikerek juttatták tehetségét zsákutcába, süllyesztették hivatását mesterséggé s emelték az élet anyagiasság szempontjait művészetének céljai fölé. A művészi elhivatottság megtagadása szomorú és diszharmonikus befejezése volt művészetének». Egyébként maga Kopp is kétes sikerű vállalkozásnak mondja a rendelkezésünkre álló adatok elégtelensége miatt az áthatolást Borsos életének rejtélyén.

Erre tett kísérletet regényében Csathó Kálmán. A lélekelemzés segítségével igyekezett rávilágítani arra, amire külső adatok nem nyújtanak felvilágosítást: Borsos lelki összeomlására. Az ő leleménye szerint hősének sorsa lelkének azon a fogyatkozásán fordul meg, hogy nem képes hinni sem tehetségében, sem művészetében. Már mindjárt a regény elején, egy budai majális leírásában állhatatlanságát, csapongását, érzéki mohóságát festi. Borsos rajong a festészetért, de még ezt a nagy szerelmét is képes volna feláldozni sok szerelme közül egyikért. Ez a, Kovalszky Ida iránt érzett szerelme végzetessé válik sorsára. Mindenki lebeszéli a bizonytalan megélhetést nyújtó művészi pályáról, csak Ida biztatja, aki nemes irányba ösztönzi, mérséklőleg hat könnyelműségére s ébren tudja tartani könnyen lankadó önbizalmát is. S mikor ifjú felesége boldogságuk kellős közepén váratlanul elhal, a regény hőse életének azt a tényezőjét veszti el, ami átsegítette minden nehézségen s újabb és újabb sikerek kivívására sarkalta. Csak addig volt képes festeni, míg érezte, hogy van valaki, aki hisz az ő művészi hivatottságában, míg Ida hite világított pályájára. Abban a pillanatban, amelyben feleségét elvesztette, művésze is halálos sebet kapott: Ida elvesztése után nem volt, aki önbizalmát ébren tarthatta volna. S nemcsak művészi, hanem emberi önbizalma is összeomlik, mikor egyetlen leánya elhagyja derék férjét, s ő rádöbben arra a szörnyű föltevésre, hogy talán Ida is képes lett volna ezt megtenni övele. Erre szakít végleg a művészettel s költözik ki a városból a Szép Juhászné vendéglősnének.

Az önbizalom hiányán kívül másik nagy fogyatkozása lelkének, hogy nincs meg benne a művészetben való hit sem. Már kora ifjú-

ságában az életnek, a gazdagságnak, a színes, csillogó, pompázó jólétnek a szerelmeséül mutatkozik s nem belső szükségből fest, hanem a vagyonszerzés lebeg előtte. Anyagiassága és kishitúsége viszi arra, hogy megmaradjon a mellett, ami üzletileg kecsesetebb volt, ne térjen le arról az ösvényről, amelyen bőven termett számára «az olcsó babér és a drága arany». Ebből táplálkozott állandó félelme, hogy ki talál menni a divatból, s e miatt a sikerek és dicsőség évei is vergődéssel teljeseek voltak számára. Ezért nem volt képes megérteni a haladó, új magyar világot sem; a haladás és szabadság vágyában ő csak lázadást látott a rend, a mások jóléte, a gazdagok ellen, akikből ő élt. Így egyre jobban vesztí bátorságát s egyre gyötrelmesebben érzi, hogy az új időknek már nem az ő önbizalom híján egyre sorvadóbb művészete kell, s rálép arra az útra, melyen a mámorban keres gyógyulást, de még betegébbé lesz. S életének alkonyán megadással viseli azt a sorsot, amely életének tavaszán, egy vidám majális mámoros hangulatában, a pompázó, nagyvilági élet sóvár vágyai közepett groteszk ellenkép gyanánt meredt eléje a Szép Juhászné korcsmárosának, Borotvás uramnak, egy szilenciumos öreg ügyvédnek sorsában. «Én belehalnék, ha itt kellene élnem távol a világtól» — borzad el a fiatal Borsos. «Hja! Ehhez el kell fáradni előbb, hogy az ember idejuthasson... Elfáradni, csalódni, vagy letörni» — mondja rá az életnek öreg hajótöröttje.

Csathó Kálmán leleménye, az ihlető és ösztönző szerelemnek ilyen sorsot formáló szerepeltetése, szép, gyöngéd és művészi sorshoz nagyon illő. Kár, hogy a regény végét, amikor az érdeklődés már a külső eseményekről a belsők, a lélek felé fordul, elnagyoltnak érezzük s hogy eleven és hangulatos részletek bágyadtabb, itt-ott szinte értekezésszerű részletekkel váltakoznak. Olyan jó magyar nyelv-érzékű és tudatos stilisztától, mint Csathó Kálmán, nem szívesen olvassuk még ezt a pár germanizmust sem: munkarend, amit *be* kell *tartania*» (59. l.), «minden szabály *betartásával*» (117.), «igyekezett *hangadó* szerepet játszani» (149.).

A regény egyébként kellemes olvasmány, s hisszük, hogy szélesebb körben is érdeklődést kelt egy érdekes életű és méltatlanul elfeledett művészünknek nemcsak művészete, hanem emberi sorsa iránt is.

k. l.

Egy kis magyar történeti kézikönyvről.

Görög Ferenc dr.: *A magyar nemzet története*. II. kiadás. (Kolozsvár, Minerva műintézet nyomása, 1935. 8r. 416 l. 160 képpel. (Budapesten kapható: Studium.)

Szerény külsejű, kis magyar történeti kézikönyv fekszik előttünk. Nincs benne szó újonnan fölfedezett kútfők nagyfontosságú eredményeiről, avagy régiek bámulatbaejtő átértékeléséről. Szerzőjének neve is jóformán ismeretlen a csonka hazában. Hogy mégis foglalkozunk művével, annak oka az, hogy erdélyi ember írta, erdélyi magyarok: minden rendű, rangú és műveltségű gyermekek, ifjak és öregek számára.

Ez a körülmény szabja meg a mű keretét, tartalmát, anyagfelosztását, irányát, stílusát. Egyetlen fölösleges szó nélkül adja nemzetünk egész történetét a legrégibb időkől napjainkig. Első sorban a politikai fejlődést vázolja, de igen szerencsés érzékkel kiterjeszkedik a fontosabb katonai eseményekre, a gazdasági, közművelődési, vallási, irodalmi mozzanatokra is. Az igazat igyekszik megírni mindenkor. De ha egyfelől rámutat multunk szomorú emlékeire, a széthúzás, a belső harcok tragikus következményeire, másfelől nem mulasztja el fölidézni nemzeti létünk lélekemelő példáit, azokat a faji ere nyeinket, melyeknek Európa legveszélyesebb pontján ezeréves fennmaradásunkat köszönhetjük. Kerül minden olyan fejtegetést, amely magasabb történeti ismereteket kívánna olvasóitól. Ehhez képest előadásmódja is egyszerű, világos, nyelve pedig könnyen folyó, lendületes s tiszta magyarságában rendkívül vonzó.

A komoly felkészültséggel írt munkába néhány, a trianoni szellemi vesztegzárból eredő apróbb hiba is csúszott be, melyek újabb kiadás esetén könnyen kiküszöbölhetők. De így is elmondhatjuk róla, hogy oly mű, melyben a cél és az elért eredmény összhangban vannak egymással.

A szöveget jól összeválogatott képanyag teszi elevenebbé, bár nyomdai sokszorosítása még kívánnivalót hagy hátra.

Tudás, lélek és tapintat hatják át a kis könyv minden sorát. Megérdemelné, hogy mennél több szeretettel és elmélyedéssel olvassák kisebbségi sorsot szenvedő testvéreink.

Nagy Miklós.

PETŐFI PESSZIMIZMUSA.¹

— Első közlemény. —

I.

Petőfi világnézetének gyökerei.

Világnézet és költészet. — A pesszimizmus fajtái: érzelmi, erkölcsi, történetfilozófiai és metafizikai pesszimizmus. — Petőfi pesszimizmusának lelki forrásai.

A művészetnek, így a költészetnek is, ugyanaz a lelki forrása, mint a filozófiának és a vallásnak: az örökkévaló, az el nem múló, a végtelen után való sóvárgás. Platon ezt a sóvárgást *Eros*nak, magára az igazra, a jóra és a szépre irányuló szerelemnek nevezi. Örök értékeket hordozunk magunkban, — ez a *Symposion* lényege — melyeket a filozófiai és a művészeti *Eros* már ezen a földön megvalósítani törekszik. A filozófia a végső igazságok rendszerét, a világgeész értelmét és célját, a művészet — akár képzőművészet, akár zene, akár költészet — a szépértékeket akarja megragadni, azt, ami a dolgokban tipikus és örök. A filozófia a különöst, az egyest az általánosnak, az ész fogalmainak hálójába akarja fogni, a művészet az általánost, a mindig egyformát az egyedinek, a különösnek alakjában ábrázolja. A művészet, így a költészet is, egyedi tárgyakat konkrét szemléletességgel ábrázol ugyan, de úgy, hogy a szemléletes egyest mégis az általános, a tipikus, a tér és idő nélkül érvényes, az örökkévaló ragyogja át. Az igazi művészetben az egyedinek mindig általános jelentősége van: az egész típus képviselőjeként áll előttünk. Bármily jelentéktelen is a tárgya: egy falevél, pásztorfiú, kocsmai jelenet, patak, havasi táj, emberek kis

¹ A Petőfi-Társaság 1936. március 15-én tartott ünnepi közgyűlésén előadott tiszteleti tagsági székfoglaló.

öröme s bánata : a valódi művészet a nagyot, az egészset, az általánost a legkisebb dologban is megláttatja és megérez-teti, az örökkévalóhoz s az univerzumhoz való közvetlen viszonyunkat megéleti velünk. Az igazi művészet ezért örök jelen, mely sohasem avul el : Homeros ma is olyan fiatal, mint háromezzer évvel ezelőtt ; Lionardo da Vinci *Utolsó vacsorájának* szemlélése közben magunkat alakjainak meleg közelségében érezzük ; Shakespeare egy-egy jellemformájával az életben mindig lépten-nyomon találkozunk.

Költő és filozófus ikertestvérek : költészet és filozófia a világgal és az élettel szemben elfoglalt álláspontnak, azaz világnézetnek kifejezései, csak hogy az előbbi konkrét, szemléletes, az utóbbi elvont, fogalmilag igazolt formában. Csak az a nagy, időtálló, klasszikus költő, aki a lét és az értékek örök problémáit mélyen átéli, akinek művei egyetemes világfel-fogást is tükröznek. Vajjon a nagy görög tragikusok, Vergilius és Horatius, a középkori himnusz-költők, Dante, Shakespeare, Goethe, Byron, Shelley, Leopardi, Longfellow, Thackeray, Dickens, Tolsztoj, Carducci, Ibsen, Kipling, Tagore stb. jelentős művei, mint az egész emberiség közkinccsei, tágabb értelemben nem mind valamely világnézetnek a lelkükből önkéntelenül kisugárzó művészi kifejezései?

Petőfi is ebből a csillaghalmazból való : mint lényeglátó költő filozófus is a maga művészi módján. Nem rendszeres, hanem intuitív gondolkodó, aki megérzi a létezés és az emberi élet nagy értékkérdéseit ; elvileg, egészben is lát ; sokszor áthatja annak érzése, sőt tudata, hogy az egyes ember nem elszigetelt lény, hanem be van szöve a többi ember társadal-mába, a környező természetbe, a nagy kozmoszba, a világ-egészbe s csakis ennek szögéből lehet az élet értékéről komo-lyan ítélni. Szereti a magányban való elmélkedést az életről, a nemzetről, az emberiségről, a történetről és a természetről. Több, mint aminek először nézték, több, mint népies költő : nagy értelem is, aki állandó gondolatfájásban szenved, aki fiatal kora és hiányos iskolázása ellenére folyton töri magát, hogy szilárdabb elvi világfelfogást dolgozzon ki a maga szá-mára.

Óriási ismeretvágy feszíti hányatott, rövid életében elmé-

jét. Nem folytat rendszere's filozófiai tanulmányokat, bár beszerzés végett tőle összeírt francia és angol könyvek jegyzéke ilyen irányú komoly érdeklődésre is utal.¹ A világ és az élet elvi kérdéseire irányuló érdek a költővel veleszületett hajlam, amelyet a jómagát jelképező Bolond Istókban humorosan így jellemez :

Leáztathat rólam
Az eső minden ruhát,
De nem áztathat le egyet, a
Philosophiát.

Az már aztán a szabó,
Aki ezt a ruhát varrja ;
S milyen olcsó! ingyen kapni,
S mégis milyen kevés hordja.

Ez a veleszületett filozofáló hajlam inkább intuitív lényeglátásban, mint az ész fogalmi okoskodásában tör elő lelkéből. Habár világnézete olvasmányai alapján inkább a XVIII. századvégi francia felvilágosodás racionalista bölcsességéből táplálkozik, mégis mint költő, aki az intuiciónomályos, érzelmi mélységeiből merít, lenézi az észet, amely éppen a világ és élet legrikítóbb problémáira nézve csődöt mond :

Nyomorú ész,
Ki fénynek hirdeted magad,
Vezess, ha fény vagy,
Vezess csak egy lépésnyire!
Nem kérlek én, hogy átvilágíts
A más világnak fátyolán,
A szemfedőn.
Nem kérdem én, hogy mi legyek.
Csak azt mondd meg, hogy mi vagyok
S miért vagyok? . . . *(Világosságot !)*

¹ Azais : *Constitution de l'univers, ses consequences philosophiques.* 1838. ; Descartes : *Meditations métaphysiques* ; Herder : *Idées sur la philosophie de l'histoire de l'humanité* ; Spinoza : *Oeuvres* ; Montesquieu : *Oeuvres complètes* ; Montaigne : *Essais* ; Condorcet : *Mémoires sur la révolution fr.* stb. L. Havas Adolf : *Petőfi Sándor Összes Művei.* 1896. III. köt. 262. sk. lk.

Az ész töprengő bölcsekedése elé helyezi az élet ösztönszerű, irracionális erejét, a cselekvésnek alogikus lendületét. Hiába lengenek, — mondja — mint valami rejtelmes szellemek a filozófus virrasztó szemei előtt az ilyen kérdőjelek : Teremtett-e a világ, vagy öröktől fogva való? meg fog-e semmisülni, vagy örökké fog-e állni? Előre meg van-e a világ folyása határozva, vagy a történet gályáját a véletlen fuvalom hajtja? Egy-e a lélek és a test? Végleg elalszik-e lelkünk a sírban, vagy újra lángralobban-e másutt életünk? Csak a balgatatag világ nevezheti bölcsnek az olyan dórét, aki örökösen ezeken a kérdéseken töpreng s életét rájuk tékozolja. A költő a gyötrő filozófiával szemben az élet primátusát szegezi szembe :

Elég, hogy élsz! mi gondod rá,
Mi volt és mi következik? . . .
Legbölcsebb, sőt csak az a bölcs,
Ki soha sem bölcsekedik.

(*Bölcsekedés és bölcsesség.*)

Az életnek ezt a diadalmas himnuszát a költő Koltón írja mézesheteiben, boldogságának teljében. Az élet értékének ezzel a magasztalásával és mindenek fölé helyezésével merő ellentétben áll költeményeinek hatalmas serege, amelyekben ifjú korától élte szakadtáig jómaga örökösen bölcsekedik, a világ és az emberiség végső értelmén töpreng és gyötrődik, az életértékek tábláját keserű lemondással összetöri, a megsemmisülés után vágyik : a pesszimizmus sötétsége feketéllik sokszor világfelfogásán. Petőfinek gyakran fölvetett filozófiai kérdései nem eredetiek (hisz voltakép egy nagy filozófiai probléma sem eredeti, hanem ősrégi, örök kérdés), azonban minthogy a világnézet nagy kérdőjelei nála mind a személyes szenvedések talajából görbülnek fel, erősen élményszerűek. Petőfi sokszor bölcsekedik, mert a lelki szenvedés hajtja rá. Túlfokozott érzékenysége már eleve nem a világ sorát könnyen vevő idillikus, hanem a mindenben fennakadó, mindenből gyötrő kérdőjelet kovácsoló tragikus lélektípusba utalja. Filozofál, mert szenved. Problémái nem újak és eredetiek, de új és eredeti ezeknek változatos, érzéki, szemléletesen megjelenítő költői formájuk. Így Petőfi nemcsak a juhászok,

csikósok, vándorlegények, betyárok, cigányok, csaplárosok költője, hanem a filozófusoké is, akik elcsodálkoznak azon, hogyan egyesülhetett e fiatal lángelmében az érzelem forrgeteges erejével az értelem mélysége, az ihlet szemléletes művészi intuíciójával az egyetemes elvi lényeglátás képessége: a költészet és a filozófia. Ez már br. Eötvös Józsefnek szemébe ötlük, amikor 1847-ben csodálkozik azon, «miként vált Petőfi műsája, a piros csizmájú királyleány, német philosophussá».

Három évtizeddel később Meltzl Hugó egyenest Schopenhauert fedezi fel Petőfiben: «Petőfi valódi metaphysikai lángész a nélkül, hogy valaha csak távolról lett volna eszéágában ezen a téren abstract tanulmányozással foglalkozni; öntudatlan philosophus, kinek nem egy költeménye a Kant—Schopenhauer-féle iskolai terminusok nyelvére fordítható». (Petőfi-Könyvtár X. füzet. 160.) E szerint Petőfi a sötétlátású német filozófusnak magyar szellemi ikertestvére? Pesszimista-e az a Petőfi, aki a szerelemnek és családi életnek oly csodálatos himnuszait zengi, aki a magyar róna szépségeibe oly mámorosan mélyed bele, aki a bor és életöröm oly víg dithirambusait énekli? Pesszimista-e az a szabadságköltő, aki naív hitttel hisz az emberiségnek a forradalmak után bekövetkező paradicsomi boldogságában? akit szélső idealista világfelfogás hevít, hogy nemzetéért és az egész emberiségért ott essen el a harc mezején, hogy nemzeti szabadsággal és világszabadsággal boldogítsa őket?

És mégis, Petőfi lelke fölött minden egészséges életkedve ellenére sokszor borong a sötétlátó pesszimizmus köde. Gazdag skálájú lantján ennek valamennyi válfaja megtalálja a maga húrját.

Így az *érzelmi pesszimizmus*, amely a gyönyörök és fájdalmak mérlegét állítja föl, s minthogy a fájdalmak mennyiségét hasonlíthatatlanul nagyobbnek találja, mint az örömkét, e rettenetes passzíva alapján, úgy érzi, hogy nem érdemes élni s vágyódik a halál után. Az élet rikító diszharmóniája iránt rendkívül érzékeny költők különösen hajlamosak arra, hogy a sorstól sujtva, hamarosan készen legyenek a gyönyörök és fájdalmak egymásból való kivonásának aritmetikai feladatával: sötét megoldásuk aztán hirtelen

kerekedik ki pesszimista költeménnyé. Saját pillanatnyi fájdalmukat egykönnyen ráegyvetemesítik az egész világra : a lét és az élet velejében rossz, a nemlétezés értékesebb, mint a létezés.

A legtöbb fájdalmat a környező társadalom, az emberek okozzák, mert túlnyomóan önzők és gonoszak : ha a túlérzékenységben szenvedő költő az emberi jószág és gonoszság egyenlegét fölállítja, ijesztő deficit tárul eléje az emberi jószág rovására. Így hajlík át az érzelmi pesszimizmus az *erkölcsi pesszimizmusba*, amely az embert radikálisan rossznak tartja és semmi reményt sem táplál javulására. A környezetével meghasonlott s iránta ressentiment-t érző egyén sívár és jogtalan egyvetemesítéssel egyszer csak úgy érzi, hogy az életnek nincs olyan tartalma, amely értékessé tehetné számára : túlnyomó benne a szándékos gonoszság, a démoni elem, a gyűlölet és irigység, önszeretet és kajánság, féltékenység és örökös küzdelem, mérhetetlenül több az emberekben a bűn, mint az erény.

A *történetfilozófiai pesszimizmus* az előbbi kettőt az emberiség történetének makroszkópiájában keresztül nézi : minél inkább fejlődik a történet folyamán a kultúra, annál jobban növekszik e földön egyrészt a fájdalom és boldogtalanság, másrészt az erkölcsi rossz és emberi gonoszság. Ezért nincs az emberi történetnek magasabb benső értelme és célja : nincsen benne haladás, értékbeli fokozódás. Csak egy téren van fejlődés a történetben : a fájdalom és gonoszság növekedik. A jövőbeli javulásra semmi remény.

Végül a világ és az élet értékével szemben elfoglalt legfeketébb álláspont a *metafizikai pesszimizmus*, amely a világot mint ilyent magában véve, az ember érzelmi és erkölcsi visszahatásaitól függetlenül, rossznak bélyegzi.

Petőfi lelkét a fájdalmak iránt való nagy fogékonysága és ingerlékenysége különösen hajlamossá tette az *érzelmi pesszimizmusra*. Fokozott önérzete, tehetségének fölényes tudata, az emberek vele szemben tapintatlannak, sőt rosszindulatúnak érzett bánásmódja, bírálóinak meg nem értő, sőt gyűlölködő modora hamar behajtja az *etikai pesszimizmusba*. Ezt aztán belevetíti a történelembe is : a magyar-

ság és az emberiség multját és jelenét a képzeletétől megrajzolt ideális társadalmi állapothoz mértén merőben sívárnak látja. *Történetfilozófiai pesszimizmusa* azonban kevésbbé vonatkozik a jövőre : hisz a történeti fejlődés haladó irányában, a jövőre nézve meliorista.

A metafizikai pesszimizmusig világfelfogása sohasem sötétül el, mert ez már elvont, fogalmi rendszert kíván. Ezen a ponton szokik legjobban szemünkbe a lírai költő s a filozófus pesszimizmusának különbsége. A filozófus fogalmilag, rendszeresen iparkodik igazolni, hogy a világnak és az életnek önmagában nincs értelme és értéke. Nem érzelmeire, hangulatára hivatkozik, hanem észokokat sorakoztat fel, amelyeknek érvényét bizonyítani törekszik : vitatkozik, állít és cáfol. A költővel azonban nem szállhatunk vitába : sötétnek és értéktelennek érzi a világot s ezt szemléletesen kifejezi. Ez szubjektív tény, amelyet nem tudunk cáfolni : a költő így érez és értékel s érzelmeit meg a belőlük fakadó értékeléseit művészi kifejezésre juttatja. Persze az okoskodó, fogalmi rendszerben gondolkodó pesszimista filozófusra nézve is rendszerint kimutatható, hogy észokokra támaszkodó bölcselkedése is csak eredeti alaphangulatának logifikálása, mely érzelmi, irracionális értékélményeiből táplálkozik.

Melyek Petőfi sokszor jelentkező pesszimista hangulatának s ebből folyó világfájdalmas költeményeinek forrásai?

Kora világnézetének egyik fő jellemző vonása a pesszimizmus. A fejlődése idején uralkodó költői irányzat a romantika, amelynek hangulata természeténél fogva borongós. Petőfi lelkében sokáig kavarg a XIX. század első felének sötét romantikus korhangulata s a XVIII. századvégi felvilágosodás racionalista optimizmusa, amely szerint a világ az ész alkotása, az ész a világ veleje. A XIX. századeleji romantika azért szomorú, sőt pesszimista hangulatú, mert lelki visszahatás a XVIII. század optimizmusára, amelynek a puszta ész alapján a társadalmat történeti sarkaiból kiemelő gondolatrendszere s társadalmi álma a francia forradalomban, ebben a rémes történeti experimentumban, csődöt mondott. Petőfi, fejlődésének első szakában, Kisfaludy Károly, Vörösmarty, Bajza romantikus légkörében nő fel,

amely a multon borong, honfibút énekel, egyéni és társadalmi eszményeit nem észből rajzolja ki a jövőbe, hanem a régmultból meríti. Petőfi, mihelyt a saját lábára áll, visszafordul a XVIII. század optimista racionalizmusához, a felvilágosodás rózsaszínű eszményeihez. Byron romantikus-pesszimista hatása is elszáll később belőle; csak a görög függetlenségért vérét ontó angol költő szabadságvágya sistereg tovább Petőfi lelkében.

Pesszimizmusának legbővebb és legőszintébb ihletforrása fiatal korának hihetetlen nagy nyomorúsága, nélkülözése és szenvedése. Amikor pedig jobbra fordul anyagi sorsa, hyperaesthesia-ban szenvedő lelke rendkívül gyötrődik, mert nem bírja el a kritikát, amelynek sokszor méltatlan és meg nem értő támadásait mind szélesebb körökben gyorsan fejlődő népszerűsége és költői dicsősége sem tudja benne kiegyenlíteni. Sokszor fogja el az ember- és világgyűlölet, amely a legzordabb túlzásokban robban ki belőle.

Pesszimizmusának egyik jelentős kútfeje — bármily paradoxul hangzik is — mélygyökerű erkölcsi és társadalmi idealizmusa. Az ettől megfestett eszményi állapotnak éppen az ellenkezőjét látja megvalósulva az emberek viselkedésében s a nemzetnek elavult politikai rendszerében és társadalmi rétegződésében, elnyomatásában, demokrácia-hiányában és szegénységében. Minthogy a rideg valóság az ő eszményeivel merő ellentétben keményedik eléje, gyakran tomboló dühvel ront a valóságnak: üti, vágja, ostromozza, hogy képzelt eszményei értelmében formálja. S ha ez nem sikerül neki s a világ régi medrében folyik tovább, akkor eszményhívó lelke egy időre a pesszimizmus komor gyűlölethangulatába csap át, magányba vonul az emberek elől s az egész világot hitványnak tartja. Azért pesszimista, mert idealista.

Petőfinek gyökerében egészséges, életkedvtől duzzadó lelke azonban mégis felülkerekedik az öröm és fájdalom aritmetikai mérlegén. A pusztá egyéni és társadalmi jólét fölött érzi az erkölcsöt, a pillanatnyi érzelmektől független örök eszményt, amelybe vetett hite fenn tudja tartani lelkét a szenvedések közepett is. Bármennyit okoskodik és sóhajtozik az egyéni és a társadalmi boldogságról, lelke mélyén

mégis érzi, hogy nem pusztá élvezetre, merő boldogságra vagyunk e földön, hanem *cselekvésre*, a bennünk szunnyadó erők kifejtésére. A tettvágy ösztönös életereje, természetes expanziója több, semhogy a szenvedés mindenkorra megtörhesse: a szenvedés is csak arra való, hogy az életerő diadalmaskodjék rajta. Az életnek végül mégis több értéke van előtte, mint a pusztá hangulatnak, amelynek sötétségébe néha az egész világot belemártja. Nem a pesszimista Petőfi az igazi Petőfi: velejében nagy eszményhívó optimista. Minél megrendítőbb lelki válságok sujtják, annál szebb álmokat álmodik a jövődőről, annál erősebb hittel hisz eszményeinek megvalósulásában.

II.

Az ifjúkor pesszimizmusa.

Az ifjú Petőfi pesszimizmusa. — Romantika és pesszimizmus. — Petőfi, mint a serdülőkor lélekbúvára. — *Tündérlátom*.

Petőfi költői zsengeinek, amelyeket 16—17 éves korában ír, többnyire erősen pesszimista akusztikája van. Amikor a hűtelen Emmától búcsúzik, figyelmezteti, hogy már csak a haló porára fog lelni. (*A hűtelenhez*.) Panaszkodik, hogy «a sors iránta oly vad, oly kemény» (*Elválás*). Búban bejárja a széles világot, de nem lel sehol boldogságot. Léte árva, kietlen pusztaság. (*Bosszú*.) A *Triolett*ben a szent nyugalomú halmot kéri, hogy rejtse ölének éjjelébe. A léten és nemléten töpreng: «E kínéletnek vesződvé Lánczait mért hordozom?» Többször elfogja a melankólikus tünődés a mulandóságról, az idő futásáról, ifjúságának gyors hervadásáról. (*Tünődés*.) A mulandóság sötét gondolata ihleti arra, hogy lefordítsa Schillernek *Ifjú a pataknál* c. költeményét, mely az ifjúság gyors elvirulásáról sóhajt. Megkapja a várromoknak, mint a mulandóság jelképeinek bánatos romantikája: «Így enyész az élet dicsősége S hatalomnak álmokképzete!» (*Elégia egy várrom fölött*, Matthiison után.)

A pesszimista hangulat, amely ezekből a zsengekből kiárad, a pubertás korának vagy utókihangzásának tipikus vo-

nása. A serdülő kornak erjedő-forrongó, határozatlan, kellemetlen, feszült lelki állapotában egymással ellentétes homályos ösztönök viaskodnak. Az ifjú, aki még nem férfi, de már nem gyermek, lelki zűrzavarában nem érti magát. A lelkében dúló ellentétes törekvések öneszméletre ébresztik, önmagával sokat kezd foglalkozni. A külön egyénné válás, a saját én-nek a világgal való éles szembehelyezése, az individuáció nagy titka kínos élmény számára. A saját én-re való koncentráció természetes következménye az ifjú kérdése: miért élek? mi létemnek értelme és célja? A serdülő lelkének ösztönös műfogása, hogy az önmagával való örökös foglalkozástól szabadulni akar, mintegy menekül jómagától, aki annyi ellentétől feszül. Innen a fiatalság nagy vándorhajlama, kóborló vágya, új, változatos környezet keresése, ami megszabadítja önmagától s otthoni milieujétől, amellyel a kamasz fokozott érzékenysége miatt rendszerint hadilábon áll.

Az ifjúban a férfiválevés homályos, magatudatlan ösztöne dolgozik. Lelki állapota a feszültség, sóvárgás, várakozás, kellemetlen nyugtalanság hangulata: ez a boldogtalanságnak, a pesszimizmusnak érzelmi termőföldje. Élményeinek több a kellemetlen, mint a kellemes koeficiense. A fájdalmat a feledés általában csökkenti, a serdülőkorban fordítva: az ifjú legjobban a fájdalmakra emlékszik. A jövőre nézve viszont gyakran tele van illúzióval: szereti a magányt, ahol álmodozik. Ábrándozó sóvárgása vegyes érzelm: a gyönyör és fájdalom oszcillációja. Majd a gyönyör, majd a fájdalom kerekedik felül. Az ifjú szinte kéjeleg ebben a vegyes érzelemben, váltakozó hangulatban. Sőt egyenest erőt és akaratot érez a szenvedésre. A szenvedés mintegy tisztító hatással van reá s ezért keresi: jólesik neki. Ez az ifjúkor szentimentalizmusa. De ebből érthető egyszersmind lemondani tudása, sőt heroizmusa, eszményekért való hirtelen nagy erőfeszítése és odaadása, rajongó hangulata és tettvágya.

Petőfi zsengei az ifjúkor lelkének mindezeket a tipikus vonásait tükrözik. Hol a magányban töpreng élete céljáról s hivatásáról, hol nyugtalan vándorlásának benyomásaival ad lelkének táplálékot s szabadul önmagától. Szentimentalizmusa szinte gyönyörködik a fájdalomban:

Ily álmokat adjatok, isteneim,
 És marhat a fájdalom, a fene kín;
 És túrni fogok, — valahára talán
 Majd égi való jön az álmak után. (Álom.)

Ez a romantikus borongós érzelgősség a kínosan erjedő ifjú léleknek természetes hajlamából fakad. Ezt a tipikus hajlamot az ifjú Petőfiben azonban még csak fokozza kora költészetének romantikus iránya: a férfikorú költők is örökösen búsongnak, érzelgősen jajgatnak. A serdülő ifjú, ha lantot ragad, minden korban, amióta a világ áll, nyugtalan és sóvárgó hangulatát, érzelgős és borús diszharmóniáját önti rá a világra. A pubescens született romantikus, aki holdvilágos éjről, csillagos égről, csobogó patakról, síri esti csendről, komor alkonyatról, düledező várromokról énekel. Mindez a szentimentális költői kelléktár maradék nélkül megvan Petőfi serdülőkori verseiben is. Mindezt mint pubescens őszintén magából adja. De ha utánoz, akkor is Bajza-féle mintái ugyanarra a költői receptre utalják. A serdülőkor természetes lelki depressziója találkozik nála az uralkodó romantika mélabús fájdalom-kultuszával.

Az ifjúkor ellentétektől feszülő, homályos, magát meg nem értő, örökösen nyugtalan s ezért pesszimizmusra hajló hangulatát a tizenkilenc éves Petőfi önmegfigyelése már nagyszerű lélektani pontossággal jellemzi. Szinte az ifjúkor-nak két évtized óta annyira fellendült pszichológiájába kíváncsoznak e sorai:

Küzdő gerjedelmek ... fény ... homály ... csapongó
 Vágyak és remények tarka serege!
 Melyek majd borongva, majd derengve kelnek,
 Indulat-csatáit a zajló kebelnek
 Ah! ki festi le?

Mért e láng, e hullám dagadó eremben?
 Honnan e feszítő érzet keblemen?
 S szomjazó hevőkben a zajongó vágyak
 Lenge képzetnek karján merre szállnak,
 Merre szüntelen?

(Ideál.)

Az ifjú idealizmusa ezt a kinnal teli földi világot, «a bús valónak hervatag körét» nem érzi a maga igazi hazájának : a sóvárgott eszmény fenn, elérhetetlen égmagas tetőkön ragyog. S ha nem tudja is az ifjú elérni, elég, ha fénye szépségével összeforr lelke : eszmény nélkül az élet kín és kárhozat.

Az első szerelem a serdülés korában csak mint magatudatlan homályos gerjedelem jelentkezik : tárgyaltan érzélem és sóvárgás. Jóideig nem a sajátyszerű sexualitásra vonatkozik, hanem az örök nőire, az idealizált *Ewigweibliche*-re. Az ébredő ösztönnek a tisztalelkű ifjúnál mintegy ellensúlya az égi Eros, az ideálteremtő erő, vagy ahogyan Platon nevezi a *Symposion*-ban : Ἀφροδίτη οὐρανία a közönséges, csak nemi kielégülést kívánó szerelemmel, az Ἀφροδίτη πάνδημος-szal szemben. Az ifjúkor egyik legnagyobb lélekбúvára, Spranger Eduard (*Psychologie des Jugendalters*. 1924. 84—104. lk.) finoman megkülönbözteti a serdülőkorban a sexualitást és az erotikát. Az előbbi alapja a testi-érzéki természetű nemi gyönyör, az utóbbié elsősorban az esztétikai szükséglet. Az ifjú lelke szemléletes tárgyra vágyik, akár valóságosra, akár képzeletire, testi élvezetre való sóvárgás nélkül. Az ifjúkori erotika szeretet, beleérzés, egy más lélekkel való eggyéválás, amit a külső testi jelenség szemlélete csak közvetít. Az ártatlan erotika gyökere az az elragadtatás, amelyet a fiatal lélek az idegen test szépségén, erején és báján érez. A lényeg a testben kifejezett lélek : a pubescens szemében öntudatlanul a lélek csillan keresztül a testen s teszi ezt széppé. Az ifjúság különösen fogékony erre a szebb értelemben vett erotikára : ez a hamvas idealizmus csakis az ő kíváncsága. Az első, ú. n. tiszta szerelem magasan a durva érzékiség fölött lebeg. Az ifjú képzelete megtermékenyül egy konkrét női ideálban : két léleknek ez a vágnélküli egymásszemlélete, *unio mysticá*ja az életnek csodálatosan nagyszerű titka. A serdülő lelkében a természet még különtartja a szerelem ideális és reális oldalát, a tiszta erotikumot és az érzéki szexualitást ; akkorra hagyja a testi egyesülés vágyát a természet bámulatos célszerűsége, amikor a testi érettség bekövetkezett. Az ártatlan Eros nem a forró vérnek, a bírás ösztönének vágya, hanem az eleven szépnek szeretete, amelyben a lélek

formája tükröződik ; az ifjú lélek első megrendülése, «szent érzelme», az idealizált lényt a földről a magasba, az égbe emeli, mint Dante Beatricét.

Platon már jól látja, hogy a fiatalkori Eros lényegében alkotási vágy, a nemző-teremtő ösztön átszellemített formája, amely az ifjúságot emeli, fölfelé sarkallja, erőit tevékenységre koncentrálja. S ez a tiszta Erosnak a fejlődés éveiben igazi benső objektív jelentősége s immanens célszerűsége. Az Eros teszi lehetővé az ifjú számára, hogy megélje közvetlenül, mi az ideál, mi a nemes célokért való önzetlen küzdelem. «Az Erosban az alkotó, formáló, fölfelé törő világerő szunnyad, amely a fiatal lélekből először tör elő». Az ártatlan Eros apollói napfénye csak később süllyed a dionysosi éjbe : a tisztafényű Eros az önző sexualitásba. Az Eros az ifjú önkiegészülési ösztönének ébredése, az a gyökerében biológiai törekvése, hogy magát kiegészítse. Az ösztön először leplezett formában tör elő : mint barátság, esztétikai jellegű rajongás, lelki egybeolvadás. Innen van, hogy az Eros először egészen ártatlanul mint barátság fiúra is vonatkozhatik.

Petőfi *Tündérialom* c. költeménye az ifjúkori Erosnak, mint első szerelemnek a világirodalomban páratlanul finom pszichológiai elemzése. Csodálatba ejtő, hogyan tudja «haladokló hattyúja, a szép emlékezet», a serdülő kor lelkét s ennek lírai indítékait oly híven, elégikus merengéssel föltárni. Az ifjú lélek mélyéről mindazokat a jellemző jegyeket, örökhű vonásokat költői formában már felhozza, amelyeket a serdüléskor modern tudományos bűvárlata csak nemrég tárt föl. A legsötétebb pesszimista költeményciklusa, a *Felhők* nyomában írja 1846-ban a *Tündérialmot*. A *Felhők* komor hangulatának mintegy lelki utófodrozódása a bevezetés : a költő életének sajkáját a sors haragos dajkája szilaj kezekkel ide-oda dobálja. A költő csak hánykódik a folyó nagy árján : ki sem köthet, meg sem halhat. Egyszer csak serdülőkorának emlékei szállnak fel a multból :

Nem voltam többé gyermek, s nem valék
Még ifju. Ez az élet legszebb éve,
Mint legszebb perc, midőn a hajnalégről
Az éj kárpítja félig van levéve.

Sötétség volt még egyfelől szívemben,
 De másfelől már pirosan kelének,
 Mint a közelgő nap szemeiből
 Kilőtt sugárok, a vágys s remények.

Nyugtalan lelkét egy hű barát egészíti ki : az ilyen ifjú barát még hű és önzetlen, mert a rejtett önérdek mindent elragó hernyója ekkor még nem kelt ki a baráti hűség virágos kertjében. Nagyralátó lelke, ifjonti becsvágya lelkesen szövögeti a ragyogó életterveket, nem a pillanatnak él már, mint a gyermek, hanem érezni kezdi az idő nagy folytonosságát hátra és előre : a jövőről álmodik, életeszményét formálja. Egyszer csak hézag támad keblében, ennek legmelegebb részén : s ez az úr napról napra nőttön nő. Serdülő lelkét nyugtalan feszültség szállja meg : meghasonlik a világgal, nem érti önmagát, a magányt keresi, előtör benne az erjedő ifjúkor tipikus pesszimizmusa :

Nem kelle semmi, még a jó barát sem,
 Magam magamnak voltam terhire,
 S futottam, mint kit rémek serge üldöz,
 Az életzajtól messzi-messzire.
 Csendes magányban keresék tanyát,
 Sötét erdő völgyébe telepedtem ...
 Óh e magányban milyen alakok
 Lengtek körülöm s szálltak el fölöttem!

Forrongó lelkét elfogja az ábrándozás, képzelete felajzódik, tündéri lények lebbennek elé, szépségük megragadja, de hiába kiált rájuk, illúziói szertefoszlanak, szíve emésztőn sóvárog utánuk. A szerelem magatudatlan ébredése szomorú hangulatba kergeti és sorvasztja. Barátom

Mi lelt? kérdezte ; én nem felelék,
 Mert hisz magam sem tudtam, hogy mi lelt.
 Szomjas valék s vizet hiába ittam,
 Nem enyhíté víz a tikkadt kebelt.

A pubertás korát jellemző életúntság szállja meg : megúnja a földi életet, mely szemében elvesztette szépségét, a másvilágba készül, a legmagasabb bérce szélére hág, már-már a mélységbe ugrik, hogy szabaduljon e világból, amikor egy kéz visszarántja. Ráismer arra a leányra, akinek alakját,

mint legszebbet, idealizáló képzelete maga teremtette. A tiszta Eros, mely lelkét feszíti, esztétikai rajongással szemléli a dicső égi alakot :

Sötétkek csillag volt az ő szeme,
És szemöldöke fekete szivárvány,
S vállán úgy úsztak barna fürtei,
Miként az éj egy rózsatenger árján.

S amikor képzeletben megcsókolja, egyszerre megváltozik körülötte a világ, életkedve visszatér: kékebb az ég, sugárosabb a nap, hűvösebb az árnyék, pirosabb a rózsza, illatosabb a lég, a halálós bérc most trónussá szépül, amelyen a boldogság ifjú királyi párja ül. Aztán jó ismét a kegyetlen élet, mely szétrebbenti

Ábrándjaidnak édes üdvösségét,
Oh tündérálom, első szerelem!

Hiába utalnak az összehasonlító irodalombúvárok a *Tündérálom* egy-egy lírai indítékára, hasonlatfoszlányára, szóképére, amely Shelley *Alastor*jában, *Epipsychidion*jában, *Hymn to Intellectual Beauty*jában, Byron *Manfréd*jában s *The Dream*jében, Vörösmarty *Csongor és Tündé*jében mint «áruló nyom» hasonló: itt a serdülő kor lelkének párját ritkító, merőben eredeti és igaz jellemzése áll előttünk a leg-hívebb lírai beleélés keretében. Az első szerelem, a tiszta Eros legfinomabb lélektana ez, minden tudatos, módszereskedő, logikai-fogalmi díszlépésekben gondolkodó pszichológizálás nélkül. A költő a maga ifjúkori lelki fejlődésére visszapillantva s ezt az emlékezés elégikus hangulatán átszűrve, a serdülő lélek örök és egyetemes vonásait halhatatlan költői művészettel rajzolta meg. A szomorúan merengő költemény klasszikus értékét maga Petőfi is érezhette: *Összes költeményei* első kiadásának első darabjává avatta.

III.

Érzelmi pesszimizmus.

Petőfi lelki depressziói. — *Cipruslombok.* — A fájdalomban való kéjelgés, mint ihletpótlék: *luxury of pity.* — *Felhők.* — Petőfi és Nietzsche. — Pesszimizmus és fantázia. — Pesszimizmus és emlékezet. — Pesszimizmus és mámor. — Pesszimizmus Petőfi népdalaiban.

Petőfi *érzelmi (emocionális) pesszimizmusának* legfőbb forrása hihetetlen nagy nélkülözése és nyomorúsága: hol kegyelemkenyéren élő diák, hol nyomorgó vándorszínész, hol betegeskedő közkatona, hol meg pár krajcárért az országgyűlési tudósításokat másoló földönfutó. Örökös vándorlása és élettengetése közepett azonban világos tudatában van lángelméjének és nagy elhivatottságának. Nem csoda, ha kemény sorsának és lelkét feszítő feltétlen hivatástudatának sötét ellentéte gyakran a pesszimizmus fekete birodalmába hajtja: fájdalmai és örömei mérlegét fölállítva, az élet értékét sokszor tagadja s a halál után vágyik.

A húszéves ifjú a sír és a koporsó után sóhajt, mert a föld alatt már nincsenek érzelmei és gondolatai. Mi értelme van életének, ha eszményeit még csak meg sem tudja közelíteni? Ha semmiben sincs öröme?

Mért a vágy e lázas agyban,
Szállni csillagok fölé?
Hogyha őt a sors haragja
Földön csúszni rendelé.

(*Halálvágy.*)

Az ismeretlen színészfiú nagy jövőről álmodik: szárnyai nőnek, átröpüli a végtelent, mint költő lehozza bűvös énekével az égről a hír csillagát. De azért a «szenvédések gyermeke» marad, kit a földön az élet fájának csak kis ága tart. A rideg valóságnak ezt a sötét hangulatát is áttöri a biztos elhivatottság álma:

Anyám, az álmok nem hazudnak;
Takarjon bár a szemfödél:
Dicső neve költő fiadnak,
Anyám, soká, örökkön él.

(*Jövendölés.*)

A szülői háztól messze idegenbe szakadt nyomorgó ifjú könnyben úszó szemei elé édesanyja képe varázslódik: miért is röpítette ki őt vágyainak sólyomszárnya a szülői házból, mikor édesanyja esdeklő szóval marasztalta? Ha akkor úgy ismerte volna a világot, anyja nem marasztalta volna hiába. Reményeiben végleg csalódott, bolygó lába száz tövisre hágott. Ha anyja tudná, milyen nyomorban él fia, megrepedne a szíve szegénynek.

A sötétlátás melankóliája a költő lelkialkatának nem veleszületett sajátsága, hanem csak a sors csapásainak velejárója. Mihelyt Pesten egy kicsit jobban megy sora, már vígan humorizál szívéről, amely mellét majd meggyógyítja, majd megrepeszti: a fájdalom és az öröm közt vibrál (*Szemrehányás*).

Az örömnök ilyen hirtelen szökőárját az újabb nyomor és szenvedés csakhamar elapasztja. Hiába hangolja fel lantjának idegeit, hogy az élet kellemes oldalát is megzengje, hiába csalogatja ki belőle a dalt az élet mézével:

Mélázva örömtelen hangjaival
Mindenkor a sírban, a sírban enyész el.

A költő a közeli halál után vágyik: elbúcsúzik az égi virágtól, a szerelemtől s a föld hajnali csillagától, a dicsőségtől. (*Temetőben*).

A Debrecenben ínségeskedő, egészen csontvázvá lesóványodott ifjú magát élő halottnak érzi, aki már teljes apatiába, az érzelmi nihilizmus sáppadt egykedvűségébe merül: ege ki nem derül, ha jó a kikelet, ege be nem borul, ha látja a telet; mint őszi alkonyon a félhomályú köd, fásult egykedvűség mereng szíve fölött; nem törődik már sem ellenséggel, sem jóbaráttal, senkit sem gyűlöl, senkit sem szeret; nincs semmi öröme, nincs semmi bánata, érzelmeit s vágyait mind elaltatta. Csak egy vágya maradt: minél előbb a föld alatt aludni (*Élő halott*). Betegsége halálsejtelmét egyre elevenebbé fokozza: boldogtalan lesz koporsója zártáig, amint boldogtalan volt teljes életében. Csak az vígasztalja, hogy már nem hosszú az útja a sírig (*Boldogtalan voltam . . .*). Ha temetésre szóló éneket hall, a halottat, aki már nem

földi rab, magánál százszorta boldogabbnak érzi (*Temetésre szól az ének . . .*).

A nyomorúságokozta tompa lemondás megrázó hangja sír ki abból a legsötétebb kis költeményéből, amelyet akkor ír, amikor betegségéből fölépülve a Hegyalján keresztül gyalog vág neki a pesti útnak :

Keresztúton állok,	Akármerre megyek,
Merre tartsak?	Mindegy nekem.
Ez kelet felé visz,	Mindenütt szomorú
Az nyugatnak.	Az életem.

Mért nem tudom, hol vár
A halál rám?

Hogy egyenesen azt

Választhatnám. (*Keresztúton állok . . .*)

Halálvágyó pesszimizmusát megértjük, ha Kerényi Frigyeshez írt Úti leveleinek (XI.) idevágó sorait olvassuk : «Egyes-egyedül mentem itt a Hegyalján ; egy lélekkel, egy élő lénnel sem találkoztam. Minden ember födelet keresett, mert iszonyú idő volt. A süvöltő szél havasesőt szórt reám. Éppen szemközt jött. Arcomon megfagytak a könnyek, melyeket a zivatar hidege és a nyomorúság fakasztott . . . Egész életem sanyarúságait végig gondoltam, amint a Hegyalján jöttem. Oh az én életem dúsgazdag volt a sanyarúságban. Hat esztendeig voltam istentül, embertül elhagyott földönfutó ; hat esztendeig volt két sötét árnyékom : a nyomor és a lelki fájdalom . . . és mikor? Ifjúságom kezdetében, az élet legszebb szakában, mely csupán az örömöknek van teremtvé, tizenhatodik esztendőmtől a huszonkettedikig». De azért a szenvedés nagy kinyilatkoztatás is volt számára : az élet mélységei és magasságai megnyíltak előtte.

Amikor jobbra fordul élete sora, akkor meg az bántja, hogy szülei nyomorognak s nem tud rajtuk segíteni. István öccsének panaszkodik, hogy milyen örömet fölmentené apja agg napjait a gondoktól, ha lenne módja hozzá :

És akaratlan ilyen fekete
Lett gondolatjaimnak menete ;
S ha még tovább fonnám e fonalat,
Szívem repedne a nagy kín alatt. (*István öccséhez.*)

Petőfi költői egyéniségének egyik legvonzóbb s kora érzelmösen szenvedő lírájával szemben egészen meglepő új vonása : abszolút őszintesége. Csak úgy dalol, ahogyan érez : mindig magát adja. Csak egy kivétel van : a búbánat, amelyet gyakran lelki alkatával s igazi érzésével szemben túloz, s ezzel költészetének pesszimista zománcot ad. Csapó Etelka iránt nem érez égő, szenvedélyes indulatot : a fiatal lányka iránt való szerelme még csak rügyezőben van. Mikor a lányka hirtelen meghal, fájdalmát képzeletben úgy felfokozza, mintha minden boldogsága rombadőlt volna. A tragikumon érzett meghatottságát fantáziája utólagosan elképzelt sistergő szerelem égető fájdalmává avatja. A lélekmarcangoló gyászdalok egész koszorúját rakja Etelke sírjára (*Cipruslombok Etelke sírjáról*). Ez a túlzó fájdalom, úgy látszik, lelkének önkénytelen műfogása ; képzeletének érzelmi koefficiense, hogy a lesújtó bánatból új és erős ihletforrása fakadjon.

Ennek bevallott igazolása a XX. Cipruslomb : leveleiről szinte leolvashatjuk a költőnek a bánatra, mint szükséges dalforrásra való vágyát, hozzá való szinte mesterkélt ragaszkodását. Barátainak vigasztalása csak még jobban szomorítja, mert a bú az egyetlen kincs, amelyet a szerelemtől örökölt

S e kincset híven őrzi szívem,
(Mert e szív üresen nem állhat,
Kell, hogy mindig legyen lakója,
Akár öröm, akár búbánat).

E kincset el nem tékoznám
A föld minden gyönyöreért sem,
Minden darabja dallá olvad
Lelkemnek titkos műhelyében.

(Barátim, csak vigasztalással...)

Jellemző Petőfi feltétlen őszinteségére, hogy amikor érzelmeit szinte mesterségesen túlozza s ihletpótléket keres, ezt is nyíltan megvallja.

A *Cipruslombok*, később a *Felhők* annak tanúságai, hogy a költők lelki típusához (nemcsak a nyávogó kisméretű, hanem a legnagyobb szárnycsapású költőkéhez is) hozzátartozik a *fájdalom gyönyöre*: saját szenvedésük tetszik nekik. Ez a Herbert Spencertől *luxury of pity*nek nevezett lelki jelenség nemcsak a magaúnt, fásult, túlfinomult műveltségű egyéneknél mutatkozik, hanem, — mint Th. Ribot kimutatja (*La psychologie des sentiments*. 1908) — az egyszerű,

a hypercultura túléltségében még nem szenvedő, egészséges lelkeknél is. Nemcsak Lucretius és Seneca, hanem már Homeros is emlegeti, hogy az ember néha «a maga könnyeinek örül». Szerelmesek, költők, művészek sokszor tetszelegnek lelki fájdalomban, álmelancholiájukban, keresett szomorúságukban. Petőfi is néha szinte kéjeleg a boldogtalanságban. Még költői hivatása s az ezzel járó dicsőség is azért tetszik neki, mert sok szenvedéssel jár:

Oh szép, oh szép a hír borostyánfája,
Nem is csoda, ha hervadás nem bántja,
Hiszen tövét a meggyilkolt boldogság
Kiontott vére és könnyűi mossák. (Hír.)

Petőfi nagy művész abban, hogyan tudja pesszimizmusa a maga sötét szubjektív színébe mártani az egész *természetet*: mintha ennek minden jelensége csak arra való lenne, hogy szenvedését szimbolizálja. Ha a hegyről letekint, a völgyben tévedező lassú pataokban mindjárt fáradt életének jelképét pillantja meg. A szenvedés elfárasztotta: bánata nagy árvíz, amelyen öröme csak kis sziget. Az ősz az ő szemében a legszebb évszak: a haldokló természetet szereti, amikor tarka madár már nem füttyörész az ágon és sárgapiros levelek csörögnek a fákön. Holta után vadfa szeretne lenni az erdőben, mert ezt senki sem bántja, de még inkább tűzvész, mert akkor elégetné az egész világot, mely örökké csak bántotta. (*Hegyen ülök...*). Merengő, borongós hangulata az ősz képeiben sokszor szeret felolvadni (*Ősz elején; Őszi éj; Őszi reggel járok...*).

Kritikusainak leckéztető hangja, tehetségének félreismérése a huszonkét éves költő érzékeny lelkét a legmélyebben megsebzti. Petőfi életének olyan, igaz, hogy rövid, szakasza következik, amelyben pesszimizmusa valóságos életundorra fokozódik. Otthon, Szalk-Szentmártonon szüleivel tölti a telet s Byron és Shelley olvasása sötét hangulatának erejét és pesszimista ihletét csak növeli. Az egyik zord téli éjszaka különösen gazdag ihletforrás bánatos lelkének (*Téli éj*). Sűrű hópelyheket kerget a vad szél. De valóban hópelyhek-e ezek? Nem egy örült gondolatai-e vagy összetéptet lelkének

rongyai? — kérdi a költő. Éjfélkor három kísértet jár nála : a hit, a remény és a szeretet. Ezeket már régen meggyilkolták : csak éjfélkor szállnak ki sírjokból, mint a régi szép idők halványképei. A felhők megszakadnak, az égen sötétpirosuló csillagok láthatók, mintha vércsepp volna mindegyik.

S ki mondja meg : nem vércsepp-e a csillag?

Hisz itt a földön oly sokat gyilkolnak.

!Ábelszívek fölfreccsent vére ez,

Mit a zsvány föld csillagnak nevez.

(Téli éj.)

A szél tovább tombol s a költő hajába markol, mintha ki akarná tépni fűrtéit. Petőfi arra kéri, hogy inkább szívét tépje ki, amely keblébe mint valami koporsóba, elevenen van eltemetve. Közben a vihar elúl, béke és holdfény lebeg a vidéken. A költő haza siet lefeküdni : «mert béke és fény nem való nekem». Máskor komoran dalolja, hogy a jövőbe vetett minden reményét már elvesztette. Hisz a remény förtelmes kéjeleány, ki minden embert egyaránt ölel. Ha rá-pazaroljuk legszebb kincsünket, ifjúságunkat, akkor hagy el.

Huszonharmadik életévének küszöbén keserű mosollyal búcsúzik el ifjúságától, amely mindig csak tüskén-bokron át úszította-korbácsolta, mint kutyát az ura. Csak néha dobott oda neki egy-egy száraz csontot.

Távozzál hát, ifjúságom,

S halld hozzád végszavamat :

Vidd magaddal emléked, vagy

Vidd magaddal átkomat. (Távozol hát ifjúságom ?)

A magány zord hangulatában sebzett szívvel írja meg a *Felhők* pesszimista világnézetet lehellő gnómáit. Felhőknek nevezi maga ezeket az apró filozofáló költeményeket, mintha előre érezné, hogy ezek lelkének nem kiérlelt, szilárd világ-felfogást képviselő reflexiói, hanem csak gyorsan tovaillanó, mulékony keserű kitörései, melyeket sorsának jobbrafordulta, kedélyének újabb hullámozása csakhamar szertekerges. Sokat szenvedett fiatal szíve újabb gyötrelmeket alig tud már elbírní : innen nagy pesszimista válsága, amelyben lelke egy ideig örvénylik. Ezek a kavargó lelki hullámok azonban számos örökbecsű igazgyöngyszemet is vetnek fel, amelyek-

nek szomorúan opalizáló fényét az irodalombúvárok szeme sokszor ma sem látja meg.

Kétségkívül a világot fájdalomának homorú tükrében eltorzítva s túlkomoran látja. Azonban három szempontot kell figyelembe vennünk. Először is, hogy Petőfi még nagyon fiatal, akiből természetszerűen hiányzik a világot minden oldalról mérlegelő tapasztalt életbölcseiség vagy beható filozófiai tanulmány. Másodszor : költő, aki gondolatainak és érzelmeinek úgy ad szemléletes kifejezést, ahogy éppen a világot megéli ; nem észokokkal bölcselkedik, amelyekkel a filozófus vitába szállhat ; egyszerűen értékélményeinek, mint tényeknek ad hangot. Nem az első sorban a jelentős, vajjon objektíve igaz-e, amit mond, hanem vajjon szubjektíve igaz-e s ezt hogyan fejezi ki? Harmadszor : lelke nem a közönyös, nyugodt filiszteré, hanem a tűzhányóé, mely belsejéből mindent sokszorosítva, tömegesen dob ki : fájdalmát és örömét mindig többszörösre felfokozva érzi :

«Viseld egyformán jó s bal sorsodat!»

Így szól, kit a bolond világ bölcsnek nevez.

Az én jelszóm nem ez ;

Én örömimet és fájdalmimat

Érezni akarom ... *kettősen érzem.* (*Viseld egyformán ...*)

Épen, mert ilyen magas hőfokú érzelmekkel hat lelke mindig vissza a világ kellemetlen ingereire, nem jól érzi magát a világban, fájó életuntsággal gyakran szabadulni iparkodik belőle, főképp a magányba, a természet ölébe, ahol sötétén látó szeme éppen azokat a jelenségeket pillantja meg, amelyek hangulatának megfelelnek :

Szeretném itt hagyni a fényes világot,

Amelyen oly sok sötét foltot látok.

Szeretnék rengetegbe menni,

Ahol nem lenne senki, senki!

Ott hallgatnám a lombok suttogását,

Ott hallgatnám a patakok zúgását

És a madárnak énekét,

S nézném a felhők vándorseregét,

Nézném a nap jöttét s lementét ...

Míg végre magam is lemennék.

(*Szeretném itt hagyni ...*)

Ezt a kis pesszimista remekművet Meltzl Hugó németre fordította a hatvanas években Lipcsében Nietzsche számára, akivel együtt ült az egyetem padjain. Az akkor még Schopenhauer világfelfogásának varázskörében élő Nietzsche annyira föllelkesedett Petőfi sötéthangulatú költeményén, hogy megzenésítette; kottái a weimari Nietzsche-Archiv-ban ma is láthatók. A *Felhők*nek ez a harmadik darabja természet-szerűen ragadta meg a plasztikus, képekben csodálatosan gazdag, a gondolkodás és értékelés minden árnyalatát nagyszerűen kifejezni tudó Nietzschét, aki nemcsak erőteljes gondolkodó, hanem elsőrangú művész is volt. Későbbi heroikus optimizmusa, amelynek eszménye nem a világfutó, hanem a világot diadalmasan legyűrő emberfölötti ember (Übermensch), aligha lehetett volna összhangban Petőfi pesszimizmusáért rajongó fiatalkori lelkesedésével.

Azt az embergyűlöletet, amely a *Felhők*ből kiárad, Petőfi erkölcsi pesszimizmusának elemzése során vizsgálom. Most csak érzelmi pesszimizmusának néhány komoran gomolygó «felhőjét» veszem szemügyre, amelyeknek sötét színe az élet fájdalmának és örömének mérlegelése után a boldogság nagy deficitjéből támad. Mert hisz

A bánat? egy nagy óceán.
S az öröm?
Az óceán kis gyöngye. Talán
Mire felhozom, össze is töröm.

A Petőfi zord hangulatának ezidőtájt megfelelő életfilozófia az emberi boldogságnak igen lesújtó elmélete. Az ember vágyai olyanok, mint a futó folyam hullámai: perc hozza őket, perc ragadja el. A sors azért nem szokta teljesíteni a vágyakat, mert jól tudja, hogy ha az egyiket kielégíti, akkor az ember már régen egy másik teljesítéséért esdekel. miközben már el is felejtette, hogy az elsőt kérte (*Futó folyam hullámai . . .*). Ezért hiába lótfut az ember a boldogság után: ez soha sincs a jelenben, hanem csak vagy előttünk, vagy mögöttünk, minden bizonnyal pedig ott alattunk a sírban (*Mint lótfut a boldogság után . . .*). Ha dicsőség éri az embert, ebbe is sok fájdalom vegyül: a dicsőség csak

«tündöklő szivárvány, A napnak könnyekben megtört sugára».

Csak a boldogtalanságnak mesterkelt és túlzó költői fantáziával való elképzelése hitethette el pillanatnyilag a költővel, hogy fejében éjek éje van, tele kísértetekkel ; agyában egymást szülik a gondolatok s egymást tépik szét, mint vadállatok ; szíve vére lázasan úgy forr, mint bűvös víz a boszorkány üstjében ; fellobbanó képzelete mint meteor ragadja magával át a világon ; lakótársa a kétségbeesés, szomszédja a megőrülés (*Fejemben éj van . . .*). A *Felhők* utolsó darabja egyenest a költői paroxizmusnak kiáltó példája. A költő átkot szór a földre, ahol az a fa termett, amelyből bölcsőjét készítették ; a kézre, amely ezt a fát ültette ; az esőre és napsugárra, amely ezt a fát felnövelte. De áldást esdekel a földre, ahol az a fa termett, amelyből majd koporsója készül ; a kézre, amely ezt a fát ültette s az esőre és a napsugárra, amely ezt a fát felnövelte (*Átok és áldás*).

Ennek a kétségbeesésnek nemsokára, már a *Felhőkön* túl, maga bukkan rá mélyebb pszichológiai gyökerére, csupán szubjektív, az ő lelki alkatát jellemző természetére. Fölveti a kérdést : *Mért vagyok én még a világon ?* . . . , amikor már a szenvedések minden fajtáját átélte, amikor már mindent látott : a jónak örökös bukását, a rossznak örökös diadalját ; amikor már mindent hallott : az éhezők nyögését, a dorbézolók kurjantásait, a csalogány dalát s a rabláncok csörömpölését. Ezzel be is végezte pályáját, «mert hiszen az ember, hogy szenvedjen, csak azért született». S ekkor fölcikázik elméjében a kérdőjel, vajjon nem csupán ő látja-e szubjektíve ily sötéten a világot ? nem ő benne rejlik-e a világutáló pesszimizmus lelki forrása ?

Vagy tán valólag a világ nem ilyen?

Ily szomorúnak én látom csupán?

Én látom így csak, keresztülnézvén a

Kétségbeesésnek sötét fátyolán?

Petőfi lélekboldogsága, ösztönös pszichozófiája észreveszi, hogy a világ az ember számára olyan, amilyennek ő látja. S ez

épppen elég neki, hogy kétségbeessék, ha mindjárt valójában másmilyen is a világ. Az ő lelkét égő körmeikkel örökösen tépik-szaggatják a rossz angyalok. Nincs hát más menekvése, mint a halál: jöjjön a fergeteg, mely sírhalmát is elsöpri s szétszórja porlott csontjait s ezekkel együtt hírét-nevét, hogy senkise tudja, hogy élt valaha ilyen megátkozott teremtmény.

Ilyen sötét hangulati kitöréseinek két lelki tényezője van: az egyik a fájdalom iránt való rendkívül nagy érzékenysége, a másik pedig csodálatos képzelőereje, amelyet fájdalom aránytalanul hoz mozgásba. Az érzelem a lökő indíték, amelyet száguldó fantáziája túlzó képkombinációkban megsokszorosít: az eredeti fájdalmas emóció így a képzelet közegeén keresztül önkénytelenül hatalmas arányokban megnövekszik, s a sokkal csendesebb lelki állapot érzelmi hullámfodrozódása egyszerre csak tomboló vihar képét mutatja. A fantáziának ezt az aránytalanul megnagyító erejét ihlete folyamán maga Petőfi is megfigyeli. (*Az én képzeletem nem . . .*). Úgy érzi, hogy képzelete nem a por magzatja, hanem mennydörgés volt az apja s villámlás az anyja, csecsemőkorában sárkánytejet szopott, ifjú korában oroszlánvért ivott. Ezért nem bír vad képzeletével, amely a tenger zúgásával keveredik, majd mint üstökös, sivatag pusztákra, kék hegyek ormára nyargal, tölgyeket szaggat, sziklákat ingat.

Ez a hatalmas őserejű képzelet fokozza fel sokszor a költő komor hangulatát egyenest a legsötétebb kétségbeesés szemléletes kifejezésének fokára s avatja Petőfit (gyakran csak látszólag) a pesszimizmus zord lantosává.

A Szendrey Júlia iránt fellobbant perzselő szerelme fényénél a világot ragyogó színben kezdi látni. De nem egy csapásra. Szerelmének akadályai nyomán támadt gyötrelmei vissza-visszazökkentik régebbi sötét hangulatába: megint csak életének kevés örömét és töméntelen fájdalmát kezdi mértékre venni. Az élet pohara, amelyből örömet szűröcsölt, cseréppé törött. De az a pohár is, amelyből keserű bűt ivott, cseréppé zúzódott. A mult nagy temető, amelyben a költő mint árnyék járkál letűnt napjai sírja fölött, az emlékezet

bolygó tüzének kísérteties világánál. Hűvös fuvalom éri, mely fülébe ezt a kérdést suttogja : «Nem legjobb-e soh'sem élni?»
(*Édes öröm, ittalak már . . .*)

Az emlékezet általában optimista műfogással dolgozik : a valamikor kellemetlen érzelmektől kísért emlékeket kihul-
latja s inkább csak a kellemes emlékképeket idézi fel. A kínos
élményeknek kisebb bevéső erejük van, amit a fájdalom csök-
kentésének célszerűsége magyaráz. A fájdalmas élményeket
átlag hamarabb felejtjük el, mert felidézésükkel önkényte-
lenül az az ösztönszerű törekvés száll szembe, hogy *ne* emlé-
kezzünk rájuk. Innen érthető az emlékezet optimizmusa : az
időnek kibékítő, a lelki sebeket begyógyító, a multat ideali-
záló hatalma, «a régi jó idők» dicsérete (laudator temporis
acti). Amint a legtöbb egyén gyermekkorát tartja legboldo-
gabbnak, az emberiség kollektív emlékezete is az ősidőkbe
helyezi az «aranykort», a «paradicsomot», amely után csak
rosszabb korok következtek.

Petőfi pszichológiája nincs összhangban ezzel az átlagos
lelki törvényszerűséggel. Ifjú korában többet és mélyebben
szenvedett, semhogy az emlékezetnek a kellemetlen benyo-
másokat elhalványító ereje egészen kifakíthatta volna gyöt-
relmes emlékképeinek fekete színét. Szerelmi mámorának
tetőpontján is, amikor már gyűrűt váltott Júliával, «fényes
napvilágával», néha arca elsötétedik s kísérteties halványság
lepi el : egy vissza-visszajáró szellem martaléka, amelytől
nem tud szabadulni. Sokszor, ha már-már a kéj legédesebb
nedve érinti ajkát, ez a szellem egyszer csak megjelenik : a
költő keze ijedve megreszket s a telt poharat a földre ejti.
S ki ez a rettegett szellem?

E szellem a mult! mult időm emléke,
A legvadabb, legborzasztóbb alak,
Mit egy pokoli bor hevéül égve
A sors vizsálya kigondoltanak.

Ezen szellemnek vagyok oda vetve ;
Fel-feltör hozzám sírja mélyibül,
S míg súgja rémes ígét fülembe,
Lelkem lelketlen sziklává kövül.

Arra kéri jegyesét, hogy ilyen révedezése közben ne szóljon hozzá, mert hangját meg sem értené, hanem várja meg békében, míg a jelenésnek irtózatos órája eltelik. (*Ne bántson az meg . . .*)

Ugyanaz a Petőfi írta e sorokat, aki még néhány héttel azelőtt eljegyzése napján a boldogság mámorában a túlradó optimizmus ilyen örömkialtásába tör ki :

Én vagyok hát az az ember,
Aki annyit szenvedék?
Akinek szíven ahány nap,
Annyi átok feküvék ?

Én vagyok hát az az ember,
Ki most a legboldogabb?
Ki, míg a világ világ lesz,
Boldogságban párt nem kap.

(*Birom végre Juliskámat . . .*)

Ugyanahhoz a Petőfihez jár vissza a mult marcangoló kísértete, aki még nemrégiben utirajzában a maradéknélküli boldogságnak ilyen tomboló dithirambusát zengi: «Boldog vagyok. Mind örökre. Éj van, holdvilágos, csillagos, zajtalan éj. Semmi hang, semmi nesz . . . csak egy csalogány dalol . . . szívem. Dicső, dicső leány! téged kerestelek ifjúságom kezdete óta . . . Te vagy az édes csepp, ki meggyógyítod lelke-met, melyet méregkeverő sorsom oly sokáig öldökölt a kárhozat italával. Hála istennek, még nem jött későn az ellen-méreg . . . Nézd, megint róla írtam, és csak róla. Hiába, szívem oly tele volt, hogy ki kellett ömlenie, különben meg-repedt volna. Értesz-e valamit levelemből vagy semmit? Képzelem, mily zavart. Az öröm úgy jár keblemben és fejemben, mint a részeg ember a szobájában ; hánnya-veti a bútorokat, asztalt fordít föl, székeket tör, ablakot ver be s min-denképpen garázdálkodik. Bolond szilaj fiú az a váratlan öröm. Még fejem óráját : eszemet is majd a földhöz vágta».

(*Útirajzok*, VI. levél. Erdőd, május 26. 1847.)

A Júlia iránt érzett szerelme és házassága után Petőfi ihletének szárnycsapásait kétségkívül túlnyomóan az élet-öröm serkenti : ez a szerelem annyi boldogságot dob élete

mérlegének pozitív serpenyőjébe, hogy a fájdalom mennyiségével össze sem hasonlítható. De azért a mult gyötrő kísértete is többször csontos kezébe veszi a mérleget : ilyenkor a gyönyör a fájdalommal felváltva oszcillál. A költőnek most életvidám optimizmusába régebbi pesszimizmusának ürmecsepei vissza-visszacsorognak.

*

Petőfinek sokszor bánattól terhelt lelke orvosszert keres, s ezt a borban találja meg. Innen bordalai. Jómaga — amint barátai, Orlay és Jókai tanúsítják — nem volt borivó : soha sem látták még csak mámorosnak sem. Mégis szereti dicsőíteni a bort,

Mely keservet és bút martalékul
A felejtés örvényébe hord. *(Felköszöntés.)*

De ahogyan maga komolyan nem iszik, épp úgy a bor komolyan nem is felejteti a sorsüldözött ifjú fájdalmát. Csak mintegy játszadozik a bor búfelejtető lelki hatásával : bordalai gyakran sötét pesszimizmusban hangzanak ki. A *Felköszöntés* utolsó sorai ellentéthatással is csak fokozzák a pápai iskolának búcsút mondó diák önmarcangolását :

Éljen a szív biztató vezére,
A varázsdalt pengető remény :
Éljen a menny, a pokol és minden,
Minden éljen . . . oh csak vesszek én!

Máskor azért akar inni, hogy a búval birokra keljen : vagy a bú, vagy ő, de egyiküknek bele kell hálnia. Mert amennyi sokat rövid életében már szenvedett, az éppen elég arra, hogy kedve menjen az élettől. Ő úgysem gyökeres, virágzó fa, hanem csak letörött, fonnyadó ág. A bor sem vidámítja föl ; a halál után vágyik :

Én előttem ilyen élet nem élet,
Hol az ember de semmit sem remélhet.
Volna bár e pohár borban halálom,
Hogy lehetne bajaimtól megválnom.
(Hejh nekem hát vigasztalást mi sem ad . . .)

A bordal-műfajt maga is megsokallja. Mentegődzik, hogy a bort oly sokszor énekli meg. De kénytelen keservét a bor mámorával enyhíteni. Amikor az emberek ezeket a tréfás dalait olvassák, nem is sejtik, hogy szíve majd megszakad. Gyakran a szőlőnedv, mint jótevő orvosság, mentette meg bús életét. Nélküle már pókháló vonná be versíró tollát s teteme a föld hideg porával vegyülne :

Ne haragudjatok hát,
Leánykák, lelkeim!
Hogy oly sokszor beszélnek
A borról verseim.

(A leánykákhöz.)

*

Petőfi népdalaiban nemcsak a magyar nép ajkán született dalok egyszerű hangját, ritmusát, természeti hasonlatait, kép-ellentéteit találja el, hanem melankólikus hangulatát is, annál könnyebben, mert népdalaiba jómaga lelkének bűját is beleöntötte. Milyen remekül hallja ki a sokat szenvedő tizennyolc éves ifjú a galambok bűgásából a maga árvaságának keservét :

Csak ne volna galambok bűgása —
Ebben fakad bánatom forrása ;
Mert ha látom szép páros voltokat,
Megsiratnom kell árva magamat!

(Járnak, kelnek sokan a zöld erdőben ...)

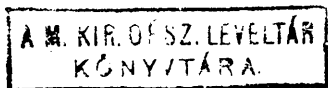
Micsoda csodálatos melankólikus hangulategység vonul végig a *Kis furulyám szomorúfűz ága* ... négy versszakán! Kis furulyáját a temetőben egy sírhalmon szomorkodó fűzről metszette : nem csoda hát, hogy oly siralmasan szól. A sírba kedves szép csillaga húnyt el, ezért oly sötét a világ körüle, hogy nincs kedve élni. Estefelé nyájával a temető felé ballag ; fölkel a hold halovány arca, megszólal furulyája epedő nótája :

Addig epeszt a bánat engemet,
Addig, addig nyögöm keservemet :
Míg egyszer a hanggal egyetemben
Lelkem is a más világba reppen.

A szomorú halálvágy erejét milyen szemléletesen tudja fokozni a népdal gondolatellentétével! Buzdítja a kikiricset, hogy csak virítson, mert ő úgyis hervad-szárad. Most a nap sugara még halovány arcára süt, de nemsokára már sírja keresztfájára (*Virít a kikirics . . .*).

Petőfi a népdalt is túlnyomóan egyéni szomorú hangulatának körébe kapcsolja s az érzelmi pesszimizmus sötét-színű zománcával vonja be.

KORNIS GYULA.

A HUSZADIK SZÁZAD SHAKESPEARE-JE.

Mit jelent Shakespeare a huszadik században és a huszadik századnak? Termékeny oltóága-e ma is a drámának? Hat-e még ma is a költőkre? Él-e még igazán, s ha él, mit jelent a mának szellemi, irodalmi és színházi síkján? Van-e a huszadik századnak saját, külön Shakespeare-je?

Ugyanezek a kérdések Dantével szemben például egyszerűbben hangzanak és nem sűrűsödnek problémává. Dante a középkori lelkiségnek páratlan és egyetlen gót katedrálisa, amelynek nagy számmal vannak bűvárai, tudósai, művészei, hívői és zarándokai. Itt biztos körvonalak és tiszta határvonalak rajzolódnak fel minden kérdés nyomán. Shakespeare egészen más jelenség. Nem katedrális, nem elefántcsonttorony, nincs elszigetelve, sem körbezárva, nem rejtett gyalogösvények visznek hozzá, hanem széles és nyílt országutak. A huszadik századnak több mint egy harmadán estünk túl, a legválságosabb emberöltőn, a legtüzesebb poklon, amely valaha rászakadt az egyetemes emberiségre, — s még a mai vonagló vagy tán vajudó időkben is Shakespeare szinte megfoghatatlanul aktuális. A régi, «klasszikai» drámairodalomból a mának színházaiban ő ügyszólva az egyetlen «aktív» tétel. *Hamlet*, jó előadásban, ma is pénztári siker, kongeniális dán királyfival főnyeremény a vállalkozónak. Londonban egy Gielgud nevű fiatal színész, aki pedig inkább neuraszténiás, mint nagyszabású, hónapok óta hetenkint nyolcszor játszta a szerepet, — zsúfolt házak előtt — ami túl a művészetén mint sportteljesítmény is díjat érdemel. Párizs az egyetlen a világvárosok között, ahol a nemzeti klasszikusok, Corneille, Racine, Molière, Musset, Victor Hugo ma is szerves alkatrészei és jövedelmező számai a játékrendnek, — de még

Párizsban is feltűnő jelenség Shakespeare színpadi térhódítása s éppen a huszadik században. Csakhogy nem azért, amit némelyek hisznek és hirdetnek, mintha a latin szellem a maga kiszabott mértékével és lefokozott arányaival idegenül, sőt értetlenül állana Shakespeare-rel szemben. Rabelais, Diderot, Victor Hugo és Balzac nemzetétől akkor sem állhat messzire Shakespeare, ha még a huszadik században is akadnak szenvedélyes eretnekek, mint George Pellissier, aki egy egész kötetten keresztül magyarázza komolyan, minő gyermekes és barbár a világ «legnagyobb» drámaköltője, sőt ha egy Jules Renard sem átallja kijelenteni Naplójában, hogy: «Shakespeare engemet nem érdekel. Mi olyan művészi tökélyre vittük, hogy minden egyébtől egyszerűen undorodom.» Itt csakugyan az a bizonyos latin lélek szűkül és dideg a shakespeare-i formátlanságok és szabadságok láttára. Viszont Gaston Baty, a rendező és író, a nagyszerű Copeautanítvány, egy karcsú füzetében — amely hitvallás Shakespeare mellett — ezt mondja: «Erzsébet kora óta egy nemzedékhez sem állott Shakespeare olyan közel, mint a miénkhez. Ő keltette föl bennünk a vágyat minden után, amit a mai drámaírás maga elé tűzött, ha nem benne találjuk is meg a követendő mintát.» S hogy ez nemcsak szórványos nézet, egyéni szólam, hang a pusztában, élénken bizonyítja, hogy a *Cahiers du Sud* pár hónapja a legelső angol és francia szakírók tollából hatalmas füzetet adott ki az Erzsébet-korabeli színpadról, amely éppen a legutolsó évtizedek alatt fokozott figyelem és érdeklődés tárgya lett az angol és francia irodalomban, s még ennél is hangosabb és hathatósabb adalék, hogy harmadéve a Comédie Française *Coriolanusszal* érte el a maximális bevételeket s bár e dráma hatását Párizsban a diktatúra vagy demokrácia erős feszültségű politikai ellentéte a fehérizzásig hevítette (pár hétre le is kellett tiltani a darabot), sikerét túlnyomó részben mégis annak kell betudnunk, hogy Shakespeare itt *Hamlet*, *Othello*, *Macbeth*, *Lear király* véseiből és válságaiból, vérengzéseiből és vízióiból szerencsésen kiszabadulva, kikerült a politikai dilemmáknak arra a síma, egyenletes porondjára, amelyet már Corneille-ből ismernek a franciák, amelyen retorika küzd retorikával,

ahol a szenvedély csattanó dialektikával ékesíti magát, s így ez a mi szemünkben már kevésbbé jelentős tragédia ünnepi találkozása lehetett Shakespeare-nek a Comédie hagyományos formanyelvével és hűségesen kitartó közönségével. S alig bonyolultabb eset, hogy Dullin, a színész és rendező, az avant-garde színházak egyik vezéralakja, egy egész évadon keresztül *III. Richárd*dal vonzotta be kicsiny színházába a nagy tömegeket. Ha *Coriolanus* a tragédiák sűrű és fojtó levegőjéből kiöregedő Shakespeare, *III. Richárd* a Marlow dörgő és szilaj jambusain, titánkodó renaissance-önérzetén felgyúladt kezdő drámaíró retorikája, tehát egyik sem a teljes és érett Shakespeare, aki *Richárd*ban még csak mellékmondatokban s egyes jelenetekben mutatkozik. Figyelemreméltóbb az *Ahogy tetszik*, amely Copeau beállításában és betanításában az 1934-i őszi évad legőszintébb és legmélyebb sikere volt. De még itt is látunk multban gyökerező előzményeket, a francia romantikát, főként pedig Musset-t, mint egyetlen Shakespeare-utánzót, aki mégis teljesen eredeti bírt maradni. A *Makrancos hölgyet* és a *Tévedések játéka*t letudva, amelyek egy tehetséges és tapogatózó drámaírónak átdolgozásai és első színpadi kísérletei, a shakespeare-i vígjáték alapjában véve nem egyéb, mint egy álomszerűen bűvös és álomszerűen igaz Théâtre d'amour — a szerelem színjátékai. Minden ilyen vígjátékának közös címet lehetne adni (amelyet a XVII. századbeli Marivaux használt egyik legbájosabb komédiájához): *Szerelem és véletlen játéka*. A franciáknak tehát nyílt és síma bejárásuk van a shakespeare-i vígjátékhoz, ami Copeau sikerét igen érthetővé teszi. Fel-tűnő csakis az, hogy ma már a francia színpad is állandóan és sűrűn adja Shakespeare-t.

A költőnek ezt a színpadi aktualitását azonban hiba volna a XX. század szempontjából túlértékelni. Shakespeare mint drámaíró nemzetközi színházi viszonylatban pontosan ugyanaz a jelenség, mint Beethoven zenei viszonylatban, azzal a naptári különbséggel, hogy Shakespeare-nek ez a színházi aktualitása ma már 330 esztendő, tehát tizenegy emberöltőn keresztül kitartott. A külföldi rádió műsorából hétről-hétre változatlanul megállapítható, hogy Beethoven

szimfóniái, szonátái és vonósnégyesei világszerte a legsűrűbben adott zeneművek. Shakespeare-nek is megvannak a maga tragikus és lírai szimfóniái, amelyek több mint 300 év óta állandóan foglalkoztatják a színházakat. Beethoven és Shakespeare saját korukon túl az egyetemes emberi lélek költői kinyilatkoztatásával úgyszólván mindennapi kenyerévé lettek a művészetre szomjas embernek. A mult időkből Michel Angelót, a modern korból Dosztojevszkijt sorolják hozzájuk, akik szintén mély emberi válságokból törtek fel a legmagasabb művészethez. Köztudomású, hogy minden nagy Shakespeare-dráma s minden nagy Beethoven-szerzemény közönség-élménnyé válik abban a pillanatban, amikor kongeniális előadás szabadítja ki őket a fekete betűk és kótafejek néma börtönéből. *Hamlet* vagy az V. szimfónia körül értékelés vagy jelentőség szempontjából már régóta nincsen vita.

A sűrűn és állandóan adott Shakespeare nem egyéni gesztiója a XX. századnak, hanem átvett hagyománya, s úgy kezeli tovább, mint élő örökséget a multból. De a század mégis tett néhány elhatározó, sőt döntő lépést a színpadi Shakespeare nehéz kérdésében. A világ színpadjain ez a század tért vissza őszintén, fenntartás nélkül s jobb tudása és belátása alapján az eredeti, csonkítatlan Shakespeare-szövegekhez, holott a XVIII., sőt kivételes próbálkozásokat, egyes kísérleteket nem számítva, a XIX. század is még csak egy reformált, jobban mondva deformált színpadi Shakespeare-t ösmert, ami ellen a kilencvenes években Bernard Shaw, a Shakespeare-eretnek tiltakozott és harcolt leghevesebben. A XVIII. század ugyanis a bevett és bevált francia drámai forma mintájára szoros keretekbe ágyazta a jelenetekben előrelendülő, epikai módon elképzelt Shakespeare-drámát, amely két, sokszor három cselekménnyel is dolgozik s ezeket csak nagy, végső együttesekben, szinte azt mondhatnók: széles *finálékban* forrasztja össze. Így például a *Velencei kalmár* két főszereplője, Shylock és Portia csakis a negyedik felvonás törvényszéki jelenetében kerülnek össze. A *Vihar* az utolsó felvonás végjelenetében egyesíti az összes szereplőket, nemkülönben a *Vízkereszt* is és a *Szeget szeggel*. Shakespeare-nek a francia dramaturgia Prokrusztész-ágyán

megszabdalt és összezsugorított formája megtagadása és meghamisítása az egész shakespeare-i szerkesztésmódnak és fölépítésnek. A XX. század, nem utolsó sorban a film erős hatása alatt, amely szintén apró jelenetekből szövődik egészzé s a folyton változó színhelyeket, sőt az epikai menetet, a sok epizódot is népszerűsítette, ezen a réven szinte magától és önkénytelenül közelebb hozta a mai nézőt a shakespeare-i elképzeléshez. Sokan hivatkoznak is erre, s húsz évvel ezelőtt — könnyebb megértés okából — magam is utaltam Shakespearenek a film-scenáriumokkal való hasonlatosságára.

Külsőleg érvényes is lehet ez az álláspont, de lényegében véve alig egyéb erős optikai csalódásnál. A XVIII. és a XIX. század kétségkívül félreismerte Shakespeare-t, amikor az Erzsébet-korabeli színpadra való tekintet nélkül a klaszszikai és társadalmi dráma arányos tagoltságához, színpadi stabilitásához, kevés díszlettel dolgozó módszeréhez, szóval szoros és zárt formájához törte. A XX. század ellenben új alakban támasztja föl a régi tévedést.

Schiller és Goethe abban a balhiedelemben olvasták Shakespeare drámáit a XVIII. századbéli javított s nem mindig megbízható kiadások szövege szerint, hogy Shakespeare-nél néha húszszor, harmincszor, sőt — *Antonius és Cleopatra* esetében — negyvenszer is változik a színhely egy darab folyamán. S minthogy szemük oda volt szögezve a saját színpadjukhoz, ahol a színhely, felvonáson belül, rendszerint csak egyszer, legföljebb kétszer változhatott, az a meggyőződés alakult ki bennök, hogy ezt a színeken és változásokon keresztül száguldó shakespeare-i drámát szorosabb keretek közé kell illeszteni. Összevontak tehát jeleneteket, egyszerűsítettek felvonásokat, ebből a kényszerűségből kifolyóan felforgatták az egész időrendi elképzelést, amiből nemcsak színpadi képtelenségek burjánzottak elő, hanem olyan lélektani és emberi valószínűtlenségek támadtak, amelyekért Shakespeare nem volt felelős. Végül is a XVII. század legnagyobb színpadi mesteréből a legügyetlenebb kontár lett a XIX. század színpadján. Melyik néző nyugodhatik bele abba a lehetetlen színpadi fordulatba, hogy a kétségbeesett Julia szobájában megjelenik Lőrinc atya, s mikor a szerelmes leány vál-

ságos helyzetében föltárja előtte szívét s életmentő tanácsot kér tőle, a barát a zsebéből veszi elő az álomitált, mintha csak előre tudta volna, mi fog történni a jelenet folyamán? Shakespeare-nél persze nem Lőrinc atya jön Júliához, hanem Júlia megy el gyónni a baráthoz, akiről mi tudjuk, hogy növényekből és virágokból szereket főz és orvosságokat, s nincs mit csodálkoznunk azon, hogy faliszekrényéből előhossa a mentő-üvegesét. A századvég utoljára is rájött a shakespeare-i drámatechnika alapvető elveire s eredményeire a XX. század értékesítette. Hogy Shakespeare-nél a színhely épp oly boszorkányos gyorsasággal változik, mint a filmdarabokban: ezt a XX. század szinte jóváhagyóan vette tudomásul s nem ütközött meg rajta, mint a régi drámaírói iskolák hívei. Könnyen barátkozott meg egy olyan fajtájú jelenetezéssel, amelyre mindennapi szórakozása szinte ránevelte, nem úgy, mint a hármas egység dogmatikusait. A forgó színpad egyfelől, a leegyszerűsített, stilizált színpad másfelől, azt is elérhetővé tette, hogy 25—30 színváltozás zökkenő nélkül peregjen le a nézők előtt s eddigelé ez a kétféle megoldás jelenti a XX. század színpadi magatartását Shakespeare-rel szemben.

Csakhogy a tények igazmondása szerint ezek is csupán fél-megoldások, ravasz kibúvók, inkább látszólagos, mint valóságos megközelítései az igazi Shakespeare-nek a színpadon, bármily nagy haladást mutatnak is a régi megoldásokkal összehasonlítva.

A XX. század az Erzsébet-korabeli színpad részletes föltárásával — ez a munka még nem is ért véget — végérvényesen rájött arra, hogy ha az eredeti Folio-kiadás szerint olvassuk Shakespeare-t, — ma már e célból kitűnő facsimilé állanak rendelkezésünkre — a különböző színhelyek alig is lépnek tudatunkba, csakis a párbeszédeken keresztül érezzük mindig, hogy hol vagyunk, a dráma költőileg sugallt, szavakkal fölidézett díszletek között halad vagy rohan, a jelenetek egymásba kapnak, egymást sűrítik és erősítik, színezik és elevenítik, legtöbbször az ellentétesség erejével s ha nincs is hármas egység, sőt Racine vagy Ibsen, Scribe vagy Dumas értelmében sem szólhatunk egységről, valami

csudálatosan élő, szervesen egybeáramló, atmoszférikusan zárt világ tárul elénk, mely egy régi hasonlattal élve, nem olyanformán egységes ugyan, mint a Parthenon, hanem úgy, mint a kölni dóm, vagy a Nôtre Dame. A Folióban ugyanis nincs megjelölve a színhely, nincs megmondva, ki jön be, ki megy ki, csakis a beálló vagy kivonuló új párok vagy csoportok jelzik a történet helyét, akárhányszor *expressis verbis*, gyakran költőileg megfestve magát a díszletet. A színhelyek Shakespeare drámáinak szövegében a XVIII. század hozzátételei és föltevésai, a színpadi alkalmazhatóság s a könnyebb megértés okából. Hogy a legtöbb képre és jelenetre aprózott *Antonius és Cleopatrát* idézzem, — ez a széles keretű dráma igazság szerint nem Rómában, nem Alexandriában, nem Syriában és nem Misenumban történik, mint a mai kiadások jelzik, hanem magán *a színpadon, amely az egész világot jelenti*, minél fogva jelentheti Rómát és Alexandriát is, mihelyt a szereplők és a párbeszédek így hozzák magukkal. Shakespeare színpadján egy bearanyozott karosszék trónteremmé varázsolta át a színpadot, abban a szempillantásban, amikor beletelepedett egy király, fénylő koronával a fején, vagy hermelinpaláستtal a vállán. A XVIII. század gyökeresen tévedett, amikor a folytonos színváltozásban a drámai egység felbomlását látta, mert Shakespeare-nél az ő saját szándéka és közönségének szemlélete szerint a színpad soha egy pillanatra sem változott át új díszletté, s így az egység fel sem bomolhatott. De téved a XX. század is, valahányszor felfedezi Shakespeare-ben a mai film-scenáriumok színpadi ősfomáját, mert hiszen a shakespeare-i darabokban csak a személyek változnak, a színhely soha, minthogy a színpad, néhány jelzést nem számítva, állandó és változatlan kerete marad az egyre változó cselekménynek.

Az Erzsébet-korabeli színpad, amelynek Shakespeare dolgozott, a középkori színpad reformálása volt a renaissance szabadságának és egy új, mesterségbeli szakszerűségnek a jegyében. A középkori színpad is egyetemes volt, világot átfogó alkotmány, mennyet, földet, poklot kapcsolt egybe, amire még a *Faust* prológja is hivatkozik. Amíg szabadban, tágas tereken folyt a játék, nagy szekerekre építették a dísz-

leteket, skatulya-rendszer szerint. De mikor ez a látványos, középkori színjáték, ez a jórészen Divina Commedia hanyatlani kezdett s hivatalos beszüntetések is kellett elszenvednie, amikor a műkedvelő városi céhek helyett hivatásos vándorszínészek, éhenkórász társulatok vették át a tömegszórakoztatás feladatát, az angliai fogadók udvarán s a főurak termeiben nem lehetett fölépíteni a díszleteket, s még ha lehetett volna is, nem volt rá pénz, mert kiapadtak a városi szubvenciók, amelyekből a középkori színházak a maguk fenntartását fedezték. A középkori díszleteket — amelyekről a renaissance vallási festményei számot adnak — az Erzsébet-korabeli színpad már csak jelezte s így kapott készen Shakespeare egy olyan színpadot, amely egyszerre volt szoros és széles, korlátolt és végtelen, változó és állandó, szilárd és folyékony. Nem véletlenség, hogy amikor Shakespeare és társai új színházat építettek: *Globenak* nevezték. Ezeken a deszkákon elfért az egész földkerekség, de már mennyország és pokol nélkül, mert a renaissance világszemléletében a pokol fölemelkedett a föld színéig, a mennyország lebecsült a földi tájra, minden az innenső parton történt s minden elfért egy kis színpadon, amely szilárd és szoros keret volt egyúttal s csakis a drámai dikción keresztül hatott mindig újnak és mindig másnak. A nézőközönség primitív hite a költő sugallatos szavában, gyermeki fantáziája, amellyel egy darab átkötözött rongyban aranyhajú bábút volt képes látni: — e színpadot a korlátlan lehetőségek egységes keresztező pontjára helyezte — s a XX. század még a maga teljesen kiforrott technikai tudásával sem bírja utólni itt a tizenhatodikot; még mindig nem tudta megszerkeszteni és megszervezni azt a színpadot, amely maradék nélkül föloldhatná a shakespeare-i drámát a maga atmoszférikus egységébe, a nélkül, hogy pillanatok alatt változó, szélsőséges ellentétei, tragikumból a humorba, a humorból a tragikumba való mérés átlendülései, hatásukat és erejüket veszítenék. A nagy lépést a csonkítatlan és csorbítatlan Shakespeare-szöveghez megtette ez a kor, de drámáinak bonyolult egységét, sűrű levegőjét nem tudja még visszaadni a színpadon. A színpadi Shakespeare kérdése tehát egyik legdöntőbb és legnehezebb

pontján ma is éppoly megoldatlan, mint volt mindenkor az angol restauráció színpadja óta. Az Erzsébet-korabeli színpadot, Shakespeare eredeti és természetes keretét nem állíthatjuk vissza mindennapi használatra, mert a mai átlagnéző nem képes a háromszáz év előtti renaissance-ember szemével látni és agyával gondolkozni. Az igazi színpadi Shakespeare tehát a XX. század számára sem teljesen megoldott feladat e pillanatban, s talán nem utolsó oka ez annak, hogy Shakespeare a mai színpadon is még aktuális erő és tényező.

Tett a XX. század e kérdésben egy másik lépést is, amely sikerességénél fogva alig mellőzhető. Ez a szabadtéri játékok Shakespeare-je. A *Szentivánéji álom* erdőkben és parkokban, a *Vízkereszt* és *Ahogy tetszik* nyírott kertekben, a *Velencei kalmár* az igazi Velence egyik terén s egyéb, hasonló teljesítmények szintén a Shakespeare-előadásokat szaporítják. Ámde ezeknek az előadásoknak elvitathatatlanul nagy pénztári sikerét magának a költőnek a szempontjából inkább gyanús szemmel, sőt talán fejesóválva kell néznünk. Az ilyen játékok, minél hatásosabbak, annál messzibbre távolodnak el egy igazi Shakespeare-előadástól. A valódi Shakespeare-előadás élménycentruma ugyanis csak a költő lehet, ezzel szemben a szabadtéri előadások élménycentruma legjobb esetben a nagy rendező, legtöbb esetben a valóságos színhely ingere vagy a nagyszerű tűzijátékokkal versengő mesterséges világítás. Nagyritkán a színész, hiszen a mesterségesen felnagyított, részben beépített, részben kivilágított szabadtéri keretben elhalkul és elsatnyul az ige, elhervad a költői szólam. Pedig a shakespeare-i dráma erősen verbális, a szóval fejez ki mindent, még a díszletet és világítást is a dikcióval sugallta a maga eredeti nézőjének. A világ drámaírói közül Shakespeare éppen azért a legösszetettebb és a legparadoxabb jelenség, mert az ő személyében a színdarabcsináló és a költő oly rendkívüli módon találkozott, amire még nem volt példa s megközelítő eset is csak kettő volt, Euripides és Calderon. Goethe tudvalevőleg kijelentette önmagáról, hogy: Ich habe gegen das Theater geschrieben.

Még egy harmadik lépésről is kell szólanom, amely a XX.

század tudatos gesztusa volt, tiltakozása a XIX. század történelemszemlélete s ezzel kapcsolatban színpadi archaeológiája ellen. Shakespeare-ről mindenki tudja, hogy darabjaiban sűrűn tenyésznek az anakronizmusok. Az ő Athénjében tizenkettőt kongat a toronyóra. Cleopatra arra kéri Charmiant, hogy lazítsa meg a derékfűzőjét stb. Shakespeare-nél az egész antik történelem vezéralakjai Erzsébet-korabeli ruhákban pompáznak, amiért igen sok megrovásban is részesült a költő a műveltek oldaláról. A XIX. század egyik nagy fölfedezése a *korhűség* volt, amelyet a színpadon a meiningeniek szinte a mániáig fejlesztettek. A XX. század arra a belátásra jutott, hogy a színpadi korhűségnek ez a lázas hajszolása művészig indokolatlan s e kor egyrészt erősen stilizált jeleneteket hozott divatba, másfelől egy skót rendezőnek, Barry Jacksonnak kezdeményezésére Shakespeare kardviselő hőseit és lovagjait frakkba és szalonkabátba kezdték öltöztetni, s végül már attól sem riadtak vissza, hogy Ofélia, a főminiszter kisasszony-lánya elszívjon egy cigarettát a színpadon. Amily igaz, hogy az archaeologiai fontosság önmagában nem érték a színpadon, mert itt maga a kor csak anyag s a korhűség merő illúzió, épp. oly ferde és fonák a szmokingos Hamlet és a csukaszürke Macbeth. Shakespeare *költői* drámákat írt, párbeszédei nagy nyelvi távlatokat nyitnak s a mai néző számára is egybehangolthatók minden oly öltönnel, amely jelmez, tehát distanciát tart, viszont tiltakoznak minden oly öltöny ellen, amely csak ruha, tehát megszüntet minden távolságot. A frakkos Hamlet csak kérészéletű divatörület lehetett s hiába próbálták azzal igazolni, hogy Shakespeare emberi mivoltát s örök modernségét a XX. század nézője előtt legmeggyőzőbben a mai ruha tárhatja fel. Ez üres szólamnak bizonyult, mert ha egy szmokingos ember kezd úgy beszélni a színpadon, mint Hamlet királyfi, az igazán őszinte néző nem tudja megmondani, szimulál-e Shakespeare hőse, vagy pedig csakugyan megőrült. A költői távolság s a ruhabeli közelség, az időtlen poézis és a köznapi valóság itt fel nem oldható ellentétek. Igaz, hogy ebben a fonák műveletben is volt egy életrevaló és egészséges vonás, — hogy szabadulni kell a hagyományos régiségtantól, a konvencio-

nálissá lett s épp ezért semmitmondó korhű jelmezektől. Csakhogy a megoldás nem lehet a mai ruha, amelyhez egészen más képzetek társulnak, hanem egyedül a darab egységes atmoszférájából megteremtett jelmez, amely a kor valódi motívumait egyrészt a költő szándékához, másrészt a mai néző szeméhez alkalmazza, amely jelmeznek tehát oly érthetőnek és oly magától értetődőnek kell lennie, mint a mai ruhának, egyszersmind azonban oly költőinek és oly elvontnak, hogy teljesen egybesimulhasson a shakespeare-i dikció egész barokk pompájával.

Shakespeare nemcsak drámaíró, hanem költő is egyúttal. Az ő nagy életműve a merő költészetté emelt dráma vagy a drámává sűrített költészet. Sajátságos módon Shakespeare előbb volt költő, mint drámaíró, *Venus* és *Adonis*, amellyel névjegyét leadta az irodalomban (a színműírást akkor még nem tekintették irodalmi működésnek), s a 28—29 éves korában írt szonettek egy ifjú költő biztos és erőteljes nyilatkozásai. *Titus Andronicus* vagy a *Tévedések játéka* ezzel szemben egy kezdő drámaíró technikai tapogatózása, sokszor ügyeskedése, a költészet legcsekélyebb nyoma nélkül. Shakespeare fejlődése rövidre fogva az, hogy mint költő egyre meglepőbbben és meggyőzőbben bontakozik ki, mint drámaíró pedig egyre bonyultabbá, mert egyre emberibbé válik. Végre a drámaíró utóléri benne a költőt, teljesen összeforr vele. Ekkor ömlenek tolla alól a nagy tragédiák, amelyek költészet és színpad misztikus eggyéválásával tündökölnek, míg utóljára a drámaíró megúnja mesterségét, a költő szabadulni akar minden kötöttségtől, színpadi követelménytől, közönség ízlésétől, teljes szuverenitását akarja elérni s ebből magyarázhatók Shakespeare regényes színjátékai, amelyek a végállomáson ragyognak elénk: *Cymbeline*, a *Téli rege* s legfőként *A vihar*, a legérettebb költői gyümölcsök. Shakespeare itt a varázsló Prosperónak érzi magát, aki nemcsak a háborgó tengert csillapítja le bűvös pálcájának egyetlen mozdulásával, hanem leküzdi az emberi lélek tragikus háborgásait a bölcsesség édes szavával, mely a tündérmesék álmodott egyen-

súlyát helyezi bele az életbe. Ezekben a színjátékokban a nyelvi kifejezés a maga diadalmas erejében és szépségében túlmegy drámán és színpadon, a vízió csillogó fátylat borít a valóságra s ez utolsó művek drámailag messze elmaradnak a nagy tragédiák mögött. A *Vihar* nem drámai remek, a *Vihar* a legköltoőbb színpadi alkotás a világirodalomban. A drámát nem az teszi költőivé, hogy az alakokat csillogó versekbe öltöztetik, a költői dráma az, ahol minden szó helyzeti energiájánál fogva költői jelentőséget nyer, mert a legmélyebb gesztusból született, vagyis lélektől-lelkezett. A Shakespeare-t utánzó irodalomnak az lett mindenütt végzete és veszte, hogy a költőiséget, mint drága, színes köntöst aggatták az alakra. Shakespeare is eleinte még költőileg ruházza személyeit, akik rímes jambusokban pergetik az ő saját, lírai érzelmeit, s csattanós dialektikájával élénkíti a kissé konvencionális alakokat, még Rómeóval és Juliával is egész szonettekét mondat, vagy a hajnali órák szokványos dalformáját adja az ajakukra. A holdfényes belmontei éjszakán, a hallgató fák árnyékában Lorenzo és Jessica szívet és verset cserélnek, de úgy, mintha tehetséges költők volnának. Később Shakespeare összezúzza a szigorú formát, amely nála folyton átalakul, színét váltja, szabálytalanná és szertelenné válik. Már nem a forma uralkodik a költőn, ez parancsol a formának, hogy olyan örvénylővé váljék, mint azok a drámai valóságok, amelyek életre akarnak kelni e versformákon keresztül. Shakespeare annyira kiélte a jambust, annyira kihasználta és kizsarolta az emberábrázolás céljaira, hogy bár ez a forma még háromszáz évig a magasabbrendű dráma nyelvi eszköze maradt, — a francia nyelvterületet kivéve — nem sok újat tudott hozni, s minthogy Shakespeare fölváltva használta a verset és prózát, bizonyos felismerhető szándékok szerint (ha pl. valaki igazán őrült nála vagy tetteti az őrülséget: rögtön prózát mond), ennélfogva nemcsak verse, hanem prózája is döntően, sok helyütt forradalmian hatott (klasszikus bizonyossága ennek Goethének prózában írt *Goetz von Berlichingen*-je).

Shakespeare-ben a költő és drámaíró viszonyát egész mélységében csak a huszadik század angol kritikai irodalma

tisztázta, viszont ez a század az, amelyben Shakespeare mint költő, sőt mint drámaíró sem kelthet már hevesebb áramlatokat, nem irányíthatja már a költészetet s nem hathat többé döntő erővel a fejlődésre. A XVIII., sőt még a XIX. században is Shakespeare — részben félreértések alapján — a legnagyobb felszabadító hatalomnak bizonyult, amely valaha parancsolt és teremtett az irodalom köztársaságában. A német és francia Shakespeare-fordítások voltak a legnehezebb és legijesztőbb ágyúk a klasszikai dráma fellegvára ellen, amely végre is rombadőlt s a romanticizmus mindenütt és minden vonalon győzött. Shakespeare költőileg és színpadilag átítatta az összes irodalmakat, a magyart, lengyelt, oroszot sem véve ki, de ha ma elkészítjük a mult kritikai mérlegét, vagyis ha a huszadik század szempontjából tekintjük Shakespeare-nek ily irányú hatását, a legkülönösebb helyzettel állunk szemközt.

Bármennyire megbukott is a klasszikus esztétika a XVIII. század második, valamint a XIX. század első felében, s a film utánzása révén jelen pillanatban bárminő szabadságokat és szertelenségeket enged is meg magának a dráma, — amit sokan Shakespeare-izálásnak éreznek — teljesen bizonyos, hogy igazi drámának ma is csak a legsűrűbb s legerősebb feszültségű színdarabokat érezzük. A modern drámák jelentékeny többsége — legföljebb az utolsó éveket nem számítva — felépítés, technika, nyelvi kifejezés dolgában közelebbi rokonságot tart a Racine—Ibsen-féle drámatípussal, semmint a shakespeare-i sokrétű jelenetezéssel. Még ahol képekre töredezve jelentkezik is a modern dráma, nem shakespeare-i párhuzamos cselekménnyel dolgozik s nem két vagy három történettel, hanem inkább filmszerűen bontja széjjel a darabot, amelynek rendszerint egy meséje van, legtöbbször egy centrális alakja. (Ezt főképp Lenormand színműveiben látni.) A Bruckner-féle *Angliai Erzsébet* is csak látszólag shakespeare-es dráma, voltaképpen egy személyről szóló krónika, szerepdarab, amely egy jellemet világít meg mindig más és más oldalról, úgyhogy egyes jelenetek inkább demonstrálásnak hatnak, mint drámának. Ami, kivált a mai történelmi színművekben, shakespeare-i hatásnak tűnhetik föl, inkább

a tragikomikus vegyítés, tragédiának és komédiának furcsa váltógazdasága, amely duzzadó életteljességét a shakespeare-i drámában mutatta ki először. Ebben a kérdésben a klasszicizmus és romanticizmus harca végleg Shakespeare javára dőlt el, annyival is inkább, mert a realiztikus dráma is a vegyítés mellett döntött, mint amely legjobban adja vissza az életet és a valóságot. A tiszta tragédia már több, mint száz évvel ezelőtt megszűnt, a mai tragédia inkább tragikomédia s nagy lépés, hogy a tragikum és komikum vegyítését illetőleg a mai drámaírónak már ismernie sem kell Shakespeare-t s mégis könnyen emlékeztethet rája.

Egyes költőket Shakespeare a huszadik században is a hatása alá ígezett, amiből könnyű s nem is kockázatos arra következtetni, hogy egyesekre mindenkor fog hatni. Itt különben megint azzal a különös jelenséggel találkozunk, hogy legtermékenyítőbben francia költőkre és írókra hatott, a mult század végétől fogva mind e mai napig. Meg kell csak nézni a neoromantikus vagy postromantikus Edmond Rostand-t, milyen különös összetételű drámaíró. Költői jelmeze, nyelvi köntöse, mesemotívumai hány különböző helyről kerültek össze! A *Ruy Blas* Don Césárja vagy D'Ennery *Don César de Bazan*ja nélkül Cyrano de Bergerac alakja szinte elképzelhetetlen volna. Nyelvéhez a XVII. század egész szókészlete és mondattana kellett. De már a 3-ik felvonás erkélyjelenetét csakis *Romeo és Julia* híres erkélyjelenete sugalmazhatta. És mégsem lehet itt egyszerű vagy közönséges utánzásról, legföljebb közvetlen hatásról beszélni, amely azonban termékenyítőleg szűrődik át a költő egész fantáziáján, amíg csak létre nem jön az új «alkotás». Mikor egy költőt érünk tetten, még ha nem is legelsőrangú költőről van szó, a végletekig óvatosnak kell lennünk. *Romeo és Juliában* az erkélyjelenet egész kiformalásának mozgó ereje az a tény volt, hogy az Erzsébet-korabeli színpadon símaképű fiúk alakították a női szerepeket, 8—10 éves koruk óta begyakorolt formás, ügyes, rugalmas és tehetséges gyerekek, akik olyan beható színészi nevelést kaptak, aminőben azóta is legföljebb a császári orosz ballet részesítette a maga növendékeit. Zenében és beszédben, énekben és táncban olyan

alapos kiképzésen mentek keresztül, hogy megbirkózhattak a legsúlyosabb színészi feladatokkal. Viszont Shakespeare ez okból nem írt igazi szerelmi jelenetet, az egy *Romeo és Julián* kívül (már *Troilus és Cressidában* sincs meg ez az áradó líra), s ez a jelenet is csak úgy vált lehetségessé, hogy Julia az emeletről beszél, Romeo pedig lent áll a parkban. Shakespeare «Théâtre d'amour»-jából kimaradt a distancia nélkül való erotika, amely a modern drámákat fűti, ahol a sex-appealnek olyan szerepe jut, hogy messze túlmegy a művészet mértékén s beárad a közönséges valóságba, holott Shakespeare-nél a szerelem a költői szférán belül lobog és lángol és a művészi illúzió sohasem merülhet el az érzéki valóságban. Rostandnál az erkélyjelenet magva és mozgatója az, hogy Christian szerelmi udvarlása a padon, amikor Roxane mellett ülhetett, gyászos kudarcba fúladt, az erkély alatt viszont Cyrano Christian fülébe súghatja az édes és cifra szöveget, amelyekkel ez magához láncolhatja a précieuse Roxane-t. Tehát itt döntő különbség, sőt egyenes ellentét is áll elő a két erkélyjelenet között, amikor a dialóg végén Christian felkúszik az erkélyre s a végérvényesen meghódított Roxane-nal egy kivételesen hosszú csókban és ölelésben forrhat össze. Ez a végakkord teljesen kizárt lett volna az Erzsébet-korabeli színpadon, amely durva volt és szabados, ahol a legkényesebb jelenetekben nevén nevezték a gyereket, s ahol a trágár kiszólásokon széles szájjal röhögtek a matrózok és a zsebmetszők, a földszinti állóhelyek e «habituéi», — de ahol a szerelem, mint tiszta és őszinte líra, mindenkor a művészet zárt korlátai között nyilatkozott. Így válik kényszerű módon eredetivé az utánzás, alkotássá a másolás, ha egy költő, bár egy nálánál sokkalta nagyobb költő igézete alá került — de mégis saját korának magatartását viszi át a kölcsönvett keretbe.

S ha tovább kopogtatunk a XX. század színdarabjain: *Hamlet* nélkül megszületett volna-e valaha is a *Sasfiók*? A reichstadti herceg csalódása édesanyjában, aki hűtlenné válik a nagyszerű apához: ez már magában véve örökkön ismétlődő vezérszólama a Hamlet-témának, de Rostand a melankólia sötétszínű köntösét az első felvonásban Hamlet királyfi válláról átlendíti a reichstadti herceg törekeny alak-

jára. Talán nem is a szavak térnek vissza, csak ugyanaz az ismerős dallam szállong a levegőben. És a haldokló Cyrano karszéke körül, a kolostor kertjében a levélhullató platánfák alatt s a reichstadti herceg csipkétől habos, selyemtől fénylő ágya mellett ugyanaz a szellő bűg és muzsikál, mint a helsingőri temetőben, ahol a dán királyfi, Yorick kiásott koponyájával a kezében, a halálról bölcselkedik Julius Caesarnak, aztán meg a koldusnak és saját magának a haláláról, amelyet épp oly közel érez magához, mint Cyrano és Napoleon fia fogják érezni — háromszáz esztendővel utóbb.

Shakespeare hatását éppen a franciákra s éppen a XX. században leginkább talán Dosztojevszkij és Ibsen hatásával lehetne összemérni. A francia világos kritikai tudattal, ritka finomsággal és fogékonysággal szívja fel magába idegen irodalmak értékeit és fölfedezéseit. Paul Fort dramatizált krónikáiban (*XI. Lajos és címborái*), Romain Rolland nagy tömegeket mozgósító forradalmi színjátékaiban már azért is jelentkezik a shakespeare-i rokonság vagy hasonlatosság, mert a tömegjelenetek (s itt bátran gondolhatunk a mi Madáchunkra is) háromszáz év óta még mindig szinte kivétel nélkül a shakespeare-i elképzelés módjára zajlanak le a drámákban, ami kissé paradox jelenség, ha meggondoljuk, hogy Shakespeare színpadján a sokaságot mindössze is pár ember jelezte, mint ahogy egy-két darab bútor jelentette a szoba teljes berendezését. A pontos igazságot talán úgy lehetne megfogalmazni, hogy Romain Rolland és Paul Fort tömegjelenetei nem pusztán Shakespeare-re utalnak vissza, hanem a shakespeare-i tömegjeleneteknek az angol és német színpadokon kifejlesztett, sőt kiteljesített formáira, tehát azokra a nagyhatású, szinte bűvészi s némiképpen öncélú mutatványokra, amelyeket a XIX. század rendezőművészete, főképpen pedig a meiningeni társulat varázsolt elő a szófukar shakespeare-i jelzésekből és utalásokból. Élénken hatott Shakespeare Maeterlinckre is, aki *Macbethet* fordította (egyéb-ként egy különös, részben szabadtéti előadás céljára), továbbá André Gide-re, aki *Antonius és Cleopatrá*t ültette át francia nyelvre egy orosz táncosnő, utóbb francia színésznő: Rubinstein Ida megrendelésére, a prózának olyan világító erejével

és ritmikai sokrétűségével, hogy ez a munkája mérföldkő a Shakespeare-fordítások változatos és viszontagságos történetében, Maeterlinck az összes drámaírók közül az egyetlen, aki a maga tragikus és lírai bábjátékaiban *Macbeth* vagy *Lear király* atmoszféráját sorsszerűen nyomasztó súlyával szinte újjáteremtette a színpadon s Octave Mirbeau annak idején ezért üdvözölhette őt, mint a «belga Shakespeare-t», ami persze manapság még erősebb, túlzásnak tűnhetik föl, mint amikor ez a nagy beharangozás megtörtént.

A mai drámaírók közt Bernard Shaw a tudatos anti-Shakespeare, bár kritikai működésével nagyban segítette az igazi Shakespeare-szövegek színpadi érvényesülését. Annál inkább hatott Shakespeare Gerhart Hauptmannra, aki különben, mint Shakespeare-kutató is föllépett igen merész Hamlet-tanulmányával. *Florian Geyerben*, amely a történelemnek új drámai szemléletét próbálta a színpadon értékesíteni, nagyon gyöngé sikerrel, nehezebben követhetők a shakespeare-i nyomok, de *Az elmerült harang* egész tündérvilágán, erdei misztikumán keresztül áttör a *Szentivánéji álom*, amely talán örök mintája lesz minden tündérvjátéknak. (*Csongor és Tünde* sem kivétel). De nemcsak Shakespeare tündérseregének, nemcsak *Macbeth* boszorkányainak s a *Vihar* fantasztikus lényei-nek van meg ez a hagyományos és állandó hatóerejük. Maga a költői dráma, amint Mirbeau kiállása Maeterlinckért is igazolta, tehát ez a sajátos, különös műfaj, amelyet eddig Shakespeare vitt el a maga legsikeresebb és legértékesebb formájához — költészetnek és drámának, irodalomnak és színpadnak ez a teljes egybeforrottsága az, amivel mindenki szembetalálja magát, aki a réalista dráma síkjairól följebb akar emelkedni, s ennyiben föltétlenül igaz Gaston Batynak idézett kijelentése a shakespeare-i dráma és a mai ember viszonyáról.

Shakespeare mai hatása a franciákra annál nevezetesebb, mert legújabbban már Shakespeare-en is túlmennek s az egész Erzsébet-korabeli drámát és színpadot fogják át történelmi és művészi érdeklődésükkel, ami szinte izgalmas látvány, ha elgondoljuk, hogy William Archer, a nemrég elhunyt nagy angol kritikus éppen a XX. században döntötte le — az egy

Shakespeare kivételével — az összes Erzsébet-korabeli drámaírókat arról a magas talapzatról, amelyre a XIX. század romantikus kritikája helyezte őket, Lamb Károlytól Swinburnig. (Munkájának címe: *The old drama and the new an essay on re-valuation*, vagyis újraértékelő tanulmány, 1923-ban, s vezérlő gondolata, hogy a XX. század angol drámairodalma művészileg és erkölcsileg magasan fölötte áll az Erzsébet-korabeli drámaírásnak, ha Shakespeare-t kivesszük onnan). Archer éles és némileg egyoldalú kritikai boncolása az egyetlen Shakespeare-t hagyta meg épen, mint kivételes és korát messze meghaladó költői lángelmét — a többieket egytől-egyig irgalmatlanul lefokozta, mint civilizálatlan, kezdetleges, sőt a mi haladott századunk szemével nézve együgyű darabírókat, akiknek semmi mondanivalójuk sem lehet a mi számunkra, s a mi korunk számára, amelyben a dráma a realitás illúziója, tehát a föltétlen valószínűség nélkül nem állhat meg. Hogy a XX. században, szemben Archer, sőt Lytton Strachey álláspontjával is, éppen latin oldalról látjuk az Erzsébet-korabeli angol drámának ez újfajta értékelését és megbecsülését, talán abból magyarázható, hogy a franciák már évtizedek óta küzdenek a saját drámájuk érlemeszesedése ellen, amelynek okát az arányosan és hatásosan szervezett és megírt daraboknak nagyon is korlátolt lehetőségeiben látják s az Erzsébet-korabeli színpad népiességében és egyetemességében, szabadságaiban, sőt összeviSSzaságaiban találják meg azt a gyógyító forrást, amelyet ő náluk a XVII. század klasszikus és dogmatikus iskolája tudatosan és erőszakosan betömött. Minthogy a romantikus dráma is csak részben segített ezen a régi bajon, ma az Erzsébet-korabeli színpadot olyan mintának ítélik, amely korszerűvé alakítható, s amely korrektívuma lehet a túlságosan megmerevedett, elgépiesedett francia színdarabnak. A Claudel-féle dráma, amelyen szintén láthatók shakespeare-i nyomok: ugyanebből a szükség-szerű visszahatásból született. Más oka alig is lehet annak, hogy a XVI. század angol színpadja oly élénken foglalkoztatja ma a franciákat.

Még egy pontra kell kitérnünk, amely talán a legfontosabb, mindenesetre a legtermékenyebb s ez a XX. század tudományos kritikájának viszonya Shakespeare-hez. A század Shakespeare-irodalma terjedelemben, szaporaságban, mélységben és alaposágban túlhalad mindent, amit az előző századok elméleti területen nyújtottak. Az angol és az amerikai kutatás, amellyel csakis a németek tudtak úgy, ahogy' lépést tartani, túlmegy minden elgondolható mértéken. Mindenekelőtt fölvizsgálat alá kerültek az összes kérdések, amelyek a legkomolyabb eredmények mellett a szatírájátékok groteszk látványával is szórakoztatják a Shakespeare iránt érdeklődő lelkeket.

A mult században még csak egy ellenszerzőt pártfogolt a Shakespeare-kritika Shakespeare ellen. Lord Bacont, aki már a XVIII. században kezdett kísérteni, de csak a XIX. században öltött határozott alakot s csak ekkor lépett föl azzal az igénnyel, hogy minden, ami Shakespeare neve alatt jelent meg, kizárólagosan az ő műve. Azóta jelentékenyen megszáporodott azok száma, akiknek nevében a drámák és költemények szerzőségét elvitatni próbálják Shakespeare-től, bár még mindig csak annak az önkényes és ingatag föltevésnek az alapján, hogy a Stratfordból Londonba származott fiatalember, aki sohasem ült egyetemi padokban, nem is lehet szerzője a neve alatt közkézen forgó műremekeknek. Az ő neve csak álnév, amely mögött meghúzódik az igazi alkotó, akit kideríteni a XX. század kritikájának feladata. A Bacon-elméletben való hitet alaposan megdöntötte az a felfedezés, hogy a Bacon-féle rejtett írás szerint (amely bizonyítéka volt az ő szerzőségének) a Bacon halála után több mint száz évvel keletkezett Pope-féle Homérosz-fordítást sem végezhetette el más, mint a híres lordkancellár. De épp ezért kellett a Baconhóbortot más nevek alatt a XX. században tovább tenyészteni. 1912-ben jelent meg Demblon brüsszeli tanár könyve s csalhatatlanul kimutatta, hogy a Shakespeare neve alatt rejtőző drámaíró Rutland 15-ik grófja, 1919-ben Abel Lefranc, a Collège de France tanára William Stanleyről, Derby hatodik grófjáról bizonyította be megcáfолhatatlanul, hogy ő a hiteles szerző s 1920-ban jött Thomas Looney azzal az ugyancsak kétségbevonhatatlan fölfedezésével, hogy a szerző nem lehet

más, mint Edward de Vere, Oxford tizenhetedik grófja. Csak pár hónappal ezelőtt hagyta el a sajtót egy könyv, amely az összes szonetteket elővarázsolja Oxford grófjának életéből, szerelméből és szenvedéséből. Hogy Shakespeare, a színész, saját megvetett mestersége fölött zokog a szonettekben, hogy szenvedni és panaszkodik megalázó helyzetét, hogy keservesen kínlódik a vidéki turnék miatt, sőt olyan tisztelettel néz föl ifjú és főrangú barátjára, amiért sokan a snobizmus vádját tették a fejére: az ilyen csekélységek nem állítják meg a keresőket, akik mindig találnak, s a kopogtatókat, akik előtt kapuk tárulnak föl, amelyekről azonban minden alap nélkül hiszik, hogy azokon a kinyílt kapukon túl az igazság mosolyog rájuk.

Van ezeknek a föltevéseknek és kombinációknak egy eléggé egyszerű lélektani megfejtésük. Kivétel nélkül abból erednek és abból táplálkoznak, hogy Shakespeare-t kettős titok gyűrűje fogja körül, amelyet szét akarnak repeszteni. Titok maga ez a génusz, amely teljesen elszakadva korának irodalmi csillagrendszerétől, mint szikrázó, magányos bolygó a maga végtelen pályáján keresztülhasít minden századot, amely utána következett, s amely még ezután fog utána következni. A másik az élete, amelynek sommája a mi számunkra kevés anekdota és még kevesebb adat. A XX. század küszöbén jelent meg Brandes György ezeregy oldalas munkája Shakespeare-ről, s az ezer és egyedik lapján tette meg Brandes azt a merész és nem éppen tudományos kijelentését: ha egy költő harminchat drámai művet hagy maga után s egész bokor lírai költeményt, nem az ő hibája, ha egyénisége és élete, tehát a költő és az ember nem tárult fel teljes mivoltában a világ előtt. Ezt a jelszót ragadta fel a XX. század, s ha már Brandes is kellő alap híján, önkényes következtetéseket vont le a drámákból Shakespeare magánéletére, a XX. század Frank Harrisa, minden elődjét lekicsinylő, fölényes és fölszínes módon vállalkozott arra a kétesértékű feladatra, hogy kiolvassa Shakespeare műveiből a valóságos embert, aki Harris irodalmi grafológiája szerint gyöngelelkű, neuraszténias költő s épp ezért minduntalan lerántja alakjairól a maszkot, hogy megmutathassa a saját szerelmes és

szenvedő arcát. Az Angelókat, Antoniusokat, Othellókat és Leareket Shakespeare-nek legegységibb s a betegességig lázas erotikája fűti. Frank Harris a drámákból egy szinte feminin Shakespeare-t hozott a fölszínre, egy végtelenül jóságos és végtelenül ingatag embert, aki ehhez képest az emberi jószág ábrázolásában a legnagyobb mester, de aki a rosszaságot, amely az ő lelkétől idegen, mindig csak konvencionálisan tudja színpadra vinni. Ennek az elméletnek az értelmében természetesen Jágót vagy Shylockot ki kell tagadni a mesteri alakok gallériájából — ami a legnagyobb rabulisztika mellett sem sikerülhet.

Másfélszázad következetesen azt vallotta Shakespeare-ről, hogy láthatatlanul vonja meg magát alakjai mögött, úgy hogy nem lehet fölismerni őt az alakok hangján és arcán keresztül. Schiller még hűvösségéről panaszkodott, s Frank Harris már csak a hevességét érzi, amellyel a költő akárhányszor önmagát leplezi le, a helyett, hogy az alakot ábrázolná.

S itt van megadva a Shakespeare-kérdésben a XX. század fő tudományos problémája. Csakhogy épp ezt a századot befolyásolja s épp ennek a kornak a látását elfátyolozza egy óriási példa, amely szívszorongatóan nehezedik rá minden kritikusra, aki a Shakespeare-problémával birkózik — és ez nem más, mint Goethe, aki tudvalevően azt vallotta, hogy minden vers alkalmi költemény, s akiről szinte naptári pontossággal tudjuk megállapítani (ő maga is gondoskodott erről), hogy minden egyes művének centruma melyik valóságos élmény. Goethe mindig az élményből alkotott, az élményt formálta lírává, epikává vagy drámává. Minthogy Goethe élete minden apró részletében föl van tárva s ő maga is — igen előrelátó bölcseséggel — az összes kulcsokat az utókorra hagyta, csak természetes, hogy minden kulcs beleillik a megfelelő zárba, s az összes zárat könnyűszerrel lehet kinyitni. Ámde ez a Goethénél oly biztos és kétségtelen módszer Shakespeare-re, sajnos, nem alkalmazható. Egyrészt azért, mert a régi mesterek, drámaírók és képzőművészek — legkivált a renaissance virágkorában — megrendelésre dolgoztak. Feladatokat kaptak, amelyeket sikeresen kellett megoldaniok. Amikor a vérbosszú és a hazajáró lélek — főképp Seneca min-

tájára — járványszerű divattá vált a londoni színpadon, Shakespeare-t megbízták vagy fölkérték a részvényes vagy osztalékos színészek, dolgozzon fel egy hasonló témát, vagy alakítson át egy régebbi, effajta drámát az ő céljukra s hasznukra, és Shakespeare ezt a feladatát úgy végezte el, hogy megírta *Hamletet*. Itt megvan a vérbosszú, megvan a szellemjárás, azonfelül a valóságos és színlelt örültség, amely akkor egészen új színpadi fölfedezés volt és mód nélkül izgatta a tömegeket. Hogy még ezen túl is, sőt megfelfejthetetlen géniuszán kívül is van *Hamletben* valami mélyen személyes tartalom, rejtett élmény, amihez csakis Shakespeare-nek van köze s nem a kornak, ezt szinte bizonyosra lehet vennünk, talán kell is — de hol a módszer, amely ezt a titkot tudományos biztossággal képes a szerves műből kiemelni vagy ki-elemezni? *Hamletet* a modern psychoanalitikai kutatás is hevesen ostromolja, hiszen a mű az ő megállapításuk szerint az Oedipus-komplexum egyik legragyogóbb irodalmi leverődése s tagadhatatlan az is, hogy a harmadik felvonás nagy jelenetében, anyjával szemben Hamlet akárhányszor inkább úgy viselkedik, mint a féltékeny szerelmes s nem mint a lelkében megbántott fiú — de miként lehessen akár ezekből a különös megnyilatkozásokból is a költő magánéletének olyan körülményeit vagy mozzanatait meghatározni, amelyekről semmiféle előzetes és biztos tudomásunk sincsen, amelyeket tehát a föltevések ingó talajából aligha ültethetünk át a tudományos igazság szilárd területére. Életrajzot kivonni vagy szerkeszteni a drámákból igen önkényes vállalkozás, legfőljebb a költő belső fejlődését, lelki arcképét lehet megrajzolni, amióta a drámák keletkezésének időrendje elég megbízhatóan van megállapítva — de még itt sem nyomozhatjuk ki végkép, milyen öröknek és élményeknek eredménye a kész dráma. Épp a XX. század elején egy Wallace nevű tanár, feleségével együtt egy millió Erzsébet-korabeli okmányt vizsgált át, hátha sikerül Shakespeare életéhez új adatokat vagy nyomokat föltárni. Az eredmény az, hogy ezt a csodát már a véletlentől is alig várhatjuk. Hat aláírás — ez minden, ami egyenesen és kétségbevonhatatlanul Shakespeare kezétől származik s ez a hat aláírás is csupa polgári okmányon látható,

végrendeletén és pörös iratain, nem drámák címlapján vagy költemények alatt. Shakespeare az ember teljesen visszahúzódott az oeuvre-je mögé s nincs az a varázsigé, amely onnan kiszólíthatná. Ebben a felfogásunkban erősít meg az a kétkötetes munka, amely 1930-ban jelent meg Oxfordban (*William Shakespeare, a study of facts and problems* by E. K. Chambers), s amelynek szerzője harminc esztendei buzgó és lelkiismeretes kutatás eredményeit foglalta össze, úgy hogy ezzel a munkával határkövet állított az egész Shakespeare-tudománynak rögzös és nehéz útján.

Shakespeare titka — ez a konok és könyörtelen titok, amelynek magvához nem tudunk hozzáférni — csak serkenti és sarkalja a kutatást. A Shakespeare-kritika a huszadik században is még fejlődő tudomány, amelynek eredményei akkor is számottevők, sőt értékesek lehetnek, ha a végső titkot, amely Shakespeare-t övezi, a Shakespeare-tudomány sohasem fogja megfejteni.

HEVESI SÁNDOR.

A KÖZÖNSÉG.

A társadalomtudomány körében már régen kísért a gondolat, hogy felkeressük a társas élet «elemi formáit». Durkheim iskolájában az volt az uralkodó gondolat : keressük azokat az ősi intézményeket, melyek a mai társadalomnak az alapjait rejtik magukban, ezek a kezdetleges és ősi életformák az «elemi» formák, és ha ezeket az elemi formákat sikerült ki-nyomoznunk, akkor ezek alapján a mai bonyolultabb élet-formákat is könnyebben meg fogjuk érteni. Az 1935-i brüsszeli nemzetközi társadalomtudományi kongresszuson is ezeknek az «elemi» formáknak a kutatása volt a központi kérdés. Duprat, a kongresszus főtitkára, a Nemzetközi Szociológiai Akadémia főtitkára, így jelölte meg a főkérdést. Ellene szó-lalt fel Sorokin, newyorki egyetemi tanár, az amerikai szo-ciológusok vezére, aki azt hangoztatta, hogy a Durkheim-féle felfogás gyökeresen téves : a kezdetleges és ősi formák nem elemiek, mert nem is egyszerűek, tehát nem állhat meg az a felfogás, mely szerint az ősi formák kutatásával közelebb fogunk jutni a mai formák megértéséhez ; akár ősi egy forma, akár mai, egyformán bonyolult. Javasolta, hogy hagyjunk fel minden kísérlettel az «elemi» formák kutatását illetőleg. E szerint a kongresszus eleve hibás útvonalon indult volna el. Duprat kérdés-feltevését mégis helyesnek kell tartanunk. Mindenekelőtt meg kell különböztetni a «kezdetleges» és az «elemi» fogalmát. Az előbbi egy fejlődést jelző, genetikus fogalom, míg az utóbbi egyszerűen viszonyt kifejező, azaz reláció-fogalom : a két fogalom tehát nem fedi egymást ; az, ami kezdetleges, lehet elemi is, és az, ami elemi, még nem szükség-képpen kezdetleges is. Azt is figyelembe kell vennünk, hogy az «elemi» nem egyszerűséget jelent, azaz nem minőséget jelző

fogalom, hanem csak viszonyt kifejező fogalom: valami «elemi» valami máshoz képest. Ha ennyi logikai felszereltséggel indulunk útnak, nyomban kiderül, hogy Sorokin óvása nem teljesen átgondolt, kutató munka igenis megindulhat azon az útvonalon, hogy keressük a «társas élet elemi formáit». Sőt nagyon is alkalmas ez a kérdésfeltevés arra, hogy kiderítsük különböző formáknak egymáshoz való viszonyát. Ámde ha viszonyról van szó, akkor arról is tudnunk kell valamit, mik a viszony tagjai: ezek lehetnek a társadalomtudomány területén teljesítmények, és lehetnek csoportok. Ez utóbbi kérdést illeti meg előbb a szó: minő csoportok vannak. És ha ezeket a csoportokat kiderítettük, akkor ezen csoportok szerepe, funkciói is kérdés tárgyává tehetők.

Ezen előzmények után fogunk feladatunkhoz: 1. megállapítjuk, hogy igenis vannak elemi formák: ilyen éppen a közönség is, ezt összehasonlítások útján fogjuk elérni. 2. Ki kell derítenünk, hogy a közönség oly szerepet játszik, oly funkciói vannak, hogy ezek más csoportokéihoz képest elemieknek tekintendők, szinte egyetemes alapjai a társas életnek. Feladatunk nem lesz egyszerű, mert a «közönség» sajátoskép máig homályban rejtőző alakulat.

I.

A tömeg életét, megjelenési formáit Tarde, Sighele, Le Bon óta immár négy évtizede behatóan vizsgálták. Annál feltűnőbb, mennyire háttérben maradt egy hasonlókép átmeneti csoportnak: a közönségnek vizsgálata, annak ellenére, hogy a köznyelv szüntelenül figyelmeztet annak meglétére, sőt kiemelkedő fontosságára. A lélektani értelemben vett tömeg a maga sajátos megjelenésében mindenesetre ritkább, de láthatóbb alakulat, mint aminő a közönség. Ez utóbbi nehezen körülhatárolható, sőt talán elvileg körülhatárolhatatlan társas egység, Két formában szerepel: mint jelenléti forma és mint szétszórta forma, s ez utóbbi esetben szinte nehezen lehet azt «csoport»-nak mondani. Egy színdarab közönsége, egy parlamenti szónok közönsége együtt van, látható egységben, de bizonyára a falakon kívül is

terjed azoknak a hatása : mindazokra, kik érdeklődéssel fogadják a színdarabot, avagy a parlamenti szónok beszédét. A rádió korában pedig a közönségnek ez a misztikus szétterjedése immár magától értetődő lett. A közönség tehát először is : érdeklődésében összehajló egész, akár együttlévő, akár szétszórt csoport. Sajátos hatásközpontja van, mely mindig az aktualitás vonalán szeret mozogni : egy-egy személy a leggyakrabban. Egy írónak megvan a «maga» közönsége, mely többé-kevésbbé állandóan figyeli, olvassa gondolatait. Sajátos az, hogy közönség-központ nemcsak a jelenben, hanem a múltban élő író is egyaránt lehet, pl. megvan a «maga» közönsége Szt. Ágostonnak, Platonnak stb. ; az ily érdeklődés állandó, századokon, sőt ezredek át tartó is lehet. Ma bizonyára nagyobb közönsége van Aristotelesnek, mint volt a maga korában, épp úgy, mint Aquinói Szt. Tamásnak is.

A közönség azonban nem pusztán irodalomszociológiai alakulat. Nemcsak egy személy köré vonzódó csoport. Lehet egy szellemi «irány»-nak is közönsége, pl. a folklóre-nak, az impresszionizmusnak, «a» klasszikus drámáknak stb. Lehet egy közönség egészen szűkkörű, alig egynéhány emberből álló, és lehet ismét csodálatosan tág. Ma már a hangszórók korában még a jelenléti közönség is lehet tízezrekből álló.

Rendkívül sajátosan vibráló csoportról van itt tehát szó, s még mindig hozzá lehet tennünk azt, hogy a közönség nemcsak térben lehet szétszórt, az lehet egy időben szétszórt csoport is : «egy» közönsége van pl. Arany Jánosnak, bárha ezek dőltek is ki az élők sorából, akik őt szeretettel olvasták. Egy csoport az, mert közös az ízlésük, közös az értékérzésük, talán a világfelfogásuk is. Természetesen nem szabad egy szűkkörű szektára gondolnunk, kiki lehet tagja egyidejűleg több közönségnek is.

Sajátos az ily élet, mely hullámszik, hol intenzív, hol extenzív, olykor csaknem megszűnő, máskor ismét viharosan megerősödő élet. Legsajátosabb ez amorfi alakulatban az, hogy a közönség témaköre semmiben sincs korlátolva ; minden egyes közönségnek mégis van valaminő megfogható, vagy kisejthető jelleme és megvan valaminő körülírható gondolatköre : egy-

valami őt «határozottan érdekli», nem épp csak ötletszerűen foglalkoztatja, hanem állandóan valaminő téma — közös téma — köti le, mint ahogy a napraforgó mindig a Nap felé szeret hajolni. Egyik közönséget a bölcelet, a másikat a gazdasági élet, a harmadikat a művészet köti le. De itt nem csupán arról van szó, hogy közönség képében pusztán egy együtt-érdeklődő csoport jelenik meg szemünk előtt : a közönségben többlet van, és ez az emberi élet valaminő feltűnőbb irány-változásával kapcsolatos érdeklődés. Minél inkább hevesek és kockázattal járók a bennünket érintő események, annál inkább megragad valami: kénytelenek vagyunk állást foglalni. Ez a lényeges ; a közönség nem előre megállapított célra törő egység, hanem első sorban a környezet, a történeti helyzet megváltozásakor megmozduló, «reaktív» csoport.

Miben áll szerepköre, mely a közönségre különösen jellemző? E téren itt csak néhány funkcióra utalunk : 1. felfigyelés környezetünk valamely mozzanatának megváltozására, melyet eléggé életbevágónak érzünk, 2. vélemények alkotása : vajjon mit jelent a felmerült változás, minő irányban keresendő annak a lényege, minő szempont alkalmazandó a lényeg kidomborítására stb., mind ez szűkebb vagy tágabb körben megbeszélés tárgyául szolgál. Erre következik 3. az, hogy értékelés indul meg valamely irányban : most már mi a teendő «belső magatartásunkat» illetőleg? Vajjon mindez végre is minő célra irányul? 4. Arra, hogy egy társas csoportnak egyáltalában legyen valaminő határozott, konkrét irányba vezető célja, hiszen azért kutatjuk egy helyzet lényegét, hogy arra a helyzetre helyesen hassunk vissza, végre is megfelelő célt tűzzünk ki, íme, a közönség érdeklődése átlagosan nem platonikus. A világ átlagosan nem elméleti emberekből áll, hanem helyzetekkel kényszerűen számoló, sokféle véleménynek helyet adó, sőt azt kikényszerítő, mérlegelő vita-fórum az. Az igazi közönség, még ha szórakozik is, akkor sem csak szórakozik, a közönség végeredményben munkaszervezet, egy szélesebb körre nézve is érvényes tájékozódás kidolgozása érdekében tudat alatt állandóan működésben van. Ezért van az, hogy a közönség körében — még a hangulati közönség körében is — sajátos logika fedezhető fel: működésének

mozzanatai nem véletlenek : elmaradhatatlanul kapcsolatosak egymással a helyzetek, a tények felfogása, az erről alkotott vélemények szembeállítása, bírálata, végül egy, irányítást, értékelést nyújtó, szűkebb vagy tágabb körű «közvélemény» kialakítása.

«Egy» közönség köre nem lehet állandó. Szűkebb körű közönség összeolvadási irányzatot mutat, mihelyt oly téma merül fel, mely szélesebb köröket érint. Nagyon tanulságos volt megfigyelni a világháború idején, hogy más központi téma alig volt lehetséges, ez a téma vonzott össze számos, partikuláris érdeklődésű közönséget, politika iránt közönyös író, tudós, művész, gazdász mind állandóan a háborúról beszélt. Viszont politikailag csendes időkben ugyanezen közönség százfelé szakadt szét. A közönség körének tágassága a témához, a szükségessé váló célformáláshoz igazodik. Közönségek összeolvadása az alkalomhoz képest, ad hoc történik meg. Természetes állapotából, a partikularizmusból azonban mindig kifelé igyekszik mozdulni, igénye van arra, hogy mások is meghallgassák. Véleményeket kifejez mások okulására, uralkodni vágyik, azaz a közönség túl akar haladni mindennemű «magánvélemény» körén, már eredetileg is az összesség álláspontját igyekszik elfoglalni ; ennyiben más mindig a közönség tagjainak a véleménye, mint a magánosoké : menekül a «különcöktől». Végre is a közönség figyelmének rezgése, témájának szüntelen változása, körének hol széles, hol szűk volta mellett a közönség mutatja az élet igazi érverését, intenzitás-fokának tüneteit, mindig egy irányban működik : az élet aktivitásának irányában. Íme, bár a közönséget reaktív csoportnak mondtuk is, nem valaminő gépies reakcióról, mintegy reflexmozdulatokról van szó, hanem csodálatosan előretörő aktivitásról : szüntelen folyik a jelen megítélése, hogy tájékozódhassunk a gyakorlatilag előttünk álló jövőt illetőleg. Minden figyelési aktus, vitatkozás, közvéleményalkotás tehát egy gyakorlatilag szükséges irány, cél kidolgozásáért van.

Ha a közönséget, mint közvéleményt alkotó, irányt mutató, célokat kialakító munkaszervezetet összehasonlítjuk a tömeggel, feltűnik ez utóbbinak programmtalansága,

szinte szórakozott és fegyelmezetlen volta ; a tömeg elnyomja az egyént, mert nincs szüksége gondolkodó egyénekre. A közönség nem nyomja el az egyént, sőt annak önálló ítéletét szolgálatába fogadja, mintegy az egyént szélesebb, kollektívabb síkra emeli. A tömeg alkalmi csoport, melyet valaminő erős, megragadó élmény mozgatott meg s terelt együvé, miközben az erős tömeghatás az egyén értelmi színvonalát gyökerében érintette, úgy hogy szinte részleges elszemélytelenedés következhetik be, az egyén akarati elhatározó képessége lecsökken, esetleg teljesen el is tűnik. Az egyes ember tömeglénnyé fakul, önellenőrző képességét is veszíti, rabja lesz a tömegben uralkodó szenvedélyeknek. A tömeglét heves reakció a pillanatra, nem néz a távoli jövő felé, programot tehát nem is dolgozhat ki magának. Ha célszerű cselekvésre ragadtatja is magát, az nem a tömeg mivoltából fakad, hanem alkalmi vezetője sugallatából. A tömeg pillanatnyilag cél nélkül tengődik, tehát «atelikus»-nak mondhatjuk. Ha tartósabb együttlét alkalmából, vezetés folytán képessé lesz logikus cselekvésekre is, akkor már észrevétlenül belső, spontán szervezetet nyert, átalakult állandóbb érdeklődésű, egyirányú (convergens) szervezetté : közönséggé.

Összehasonlítottuk a tömeget a közönséggel ; elének tártult immár az, mennyivel «komolyabb» alakulat színében jelentkezik ez az utóbbi, nem kis részben azért, mert a közönség az egyént felkarolja, hasznosítja, míg a tömeg elnyomja, egyéniségét szinte kezdetleges fokra fejleszti vissza. A közvéleményt alkotó közönségben az egyéniség állandó, lapangó, mégis aktív hatóerő. A tömeglény jellemét vesztett atomként szerepel, a tömeg természetszerűleg válik üres, átmeneti alakulattá, atelikussá. Viszont a közönség állandóbb alakulat, bizonyos szűk körben lefolyó állandó funkcióval, cél kialakítása «felé» halad, cél «előtt» van : «protelikus»-nak mondható.

Összehasonlításunkat tovább kell folytatnunk. A társadalmi egységeket, csoportokat nem lehet mind célok kialakításában vitt szerepük szerint rendszerbe foglalni. Vannak vízszintes értelemben vett, «települési csoportok», vannak függőleges értelemben vett csoportok is (osztályok, rangok) ;

bennünket ez alkalommal az összehasonlító módszer egy vonalon mozgat: a társadalmilag lehetséges és tényleges célok, eszmék terén való egységképződés vonalán.

II.

A modern társadalomban található nagyszámú kollektív egység, csoport erősen differenciált az egységek céljainak tartalma tekintetében: vannak gazdasági, politikai, vallásos, tudományos stb. célok, illetőleg szervezetek. Ezek az egységek vizsgálhatók «szerkezetük» szerint. E téren első helyen jó tekintetbe az illető szervezetek célbeli tartalma. Vizsgálat folytatható azonban a célok «fejlettsége», kialakulási színvonala tekintetében is. E téren, láttuk, a kezdő ponton van a tömeg (atelikus alakulat) és a közönség (protelikus alakulat). Vizsgálhatók továbbá a társadalmi egységek a szerint is, hogy vajjon egy vagy több célnak állnak-e a szolgálatában (a célok elágazása, sokfélesége). Végül kérdezhetjük, hogy a célok állandóak, stabilisak-e vagy pedig változékonyak. E rövid rendszertani tájékozás bizonyára elég annak bemutatására, hogy mai szociológiánk minő sokféle elemző szempontra támaszkodik.

A legtöbb, ma élénk táruló, látható társadalmi egység felülemelkedik a fejletlen célú egységeken, a célszegény, sőt célüres tömegen, viszont azt is észrevehetjük kellő elemzés árán, hogy a legtöbb mai társas egység többé-kevésbbé szoros kapcsolatba jut a cél «felé» tartó, protelikus közönségekkel, melyek szilárd kitartással haladnak «a helyzet tisztázása», a konkrét céltűzés irányában, küzdelmet folytatnak többféle lehetséges cél között. A közönségek ezért tűnnek fel oly eseményeknek; ez a tömegek legfőbb sajátossága, de látjuk, sajátossága a közönségnek is, mely az élet lüktető reaktivitását képviseli.

Jelen szempontunkból kiemelkedő fontosságot nyer kétféle csoport, melyet genetikus kapcsolatba ágyazva a most elhúnyt, nagy német szociológus, Tönnies Ferdinánd, törekedett megkülönböztetni (Gemeinschaft und Gesellschaft) a nélkül, hogy kifejezetten a céltartalomra irányozta volna

tekintetét. Tönnies a hisztorizmus századának gyermeke, aki nem tud tisztán elemzőleg járni el, hanem ez esetben is kétféle történeti stádium kidomborítását tartotta feladatának. Az előbbi alapon, a társadalom céltartalmát, telismusát tekintetbe véve, új, jelentős különbségekre mutathatunk itt rá, röviden, miután a célunk csupán a közönséggel való viszonyuk megállapítása.

Azok a társadalmi szervezetek (organizációk), melyek, mint pl. a gazdasági vállalatok, a mai társadalom legtevékenyebb szerveiként oly gyakran lépnek szemeink elé, kiválókép egy-egy szervezési aktus eredményei, tehát mesterséges társadalmi egységek. Ezeknek különleges céljuk van, még pedig előre meghatározva. Számos modern szervezet céljának szűkkörű volta egyenesen meglepő, kivált ha összehasonlítjuk őket a társadalmi fejlődés régebbi stádiumaival. A középkori céh, általában a régi testületek nem voltak soha oly speciálisak, hogy ne ölelték volna fel magukba tagjaik életének javarészét. A mai szervezetek viszont csak akkor versenyképesek, ha céljaikat szűk körre, egyetlen célnemre korlátozzák. Az ily szervezett, azaz mesterséges szervezeteknek rendszerint alapszabályuk van, mely nem utal sokféle cél követésére, sőt ellenkezőleg egyidejűleg csak egy vagy két rokon cél domborodik ki életükben, így az egyikben csak gazdasági, a másikban csak kulturális, a harmadikban csak politikai stb. cél. Az ily lezárt körben meglehetősen gépiesen mozgó szervezetek azok a mozgékony társas egységek, melyekre Tönnies F. gondolhatott «Gesellschaft» címen, de ezek nála nem egyes kisebb egységek, hanem e címen általános társadalmi állapotra utal, melyben a szerződés uralkodik (kontraktuális «fokozat»). Mi, hogy megkülönböztessük felfogásunkat az előbbitől, nem fogunk «társulatokról» beszélni. Célszerű lesz a fenti összehasonlítás igényéhez képest a fent jelzett, «egycélú» egységeket, a szorosabb értelemben vett szervezeteket «monotelikus» (egycélú vagy különleges célú) egységeknek mondanunk. Ezeknek célja állandó, erősen korlátozott és «kifejtett» cél. Sokféleségük leírásával itt nem foglalkozhatunk, csak annyit jegyzünk meg, hogy az ily «egycélú», különleges egységek sajátos módon kapcsolják össze az egyeseket.

Ezekben a szervezetekben a munkavégzés célja uralkodik, tehát jobbára csak bizonyos elvégzendő munka érdekében egyesítik az embereket, kik amaz egységeknek csak quasi-tagjai lesznek, nem pedig, miként a régies testületeknek emberei, valódi tagjai. A modern, különleges célú szervezetek nem élet-, hanem csak munka-codexet adnak. Erőösszpontosításuk csak alkalmi, avagy rövid időre szóló, mai szervezeteink nem rendelkeznek történeti távlattal. Rugalmasságuk nagy történeti válságok esetén sok kívánnivalót hagy hátra, törekenységük olykor szembeötlő.

Természetesen semmi kétség sem merül fel a tekintetben, hogy alkalmazkodóképességükre mindenkor lehet számítani. A modern kor éppen ebben tűnik ki. Ámde szilárd célokhoz való ragaszkodás is szükséges olykor a történet viharosabb évtizedeiben, és ekkor a modern különleges szervezetek nem tűnnek ki: ők a normális viszonyokra rendezkednek be. Ennél többre alig van szükség, hiszen a mai társadalom általános «mobilizmus» közepett egy kidőlt szervezet helyébe gyorsan beiktathatunk egy másik, hasonló szervezetet, mely könnyen alakítható, illetőleg «alapítható».

Az ily különleges, egycélú szervezettel szemben állnak azok a történeti egységek, minők egy görög polisz, egy nemzet, egy ország, állam stb., melyek nem jönnek létre egyetlen «alapító» aktus, szervezés útján, nem is jöhetnek létre, mert nem egyoldalú, szűk, különleges cél foglalkoztatja őket, amire nézve már eleve össze lehet keresni a megfelelő eszközöket (a szervezés tulajdonképp ezt jelenti). Az ú. n. «közösség» életében folytonos küzdelem folyik az aktuális célok, valamint az ezek megvalósítására szükséges eszközök érdekében: itt nincs szó szervezettségről, cél és eszköz eleve egyensúlyba hozataláról. Itt minden cél állandóan jelen lehet, az ily közösségek «sokcélúak», polytelikusok. Ezek természetesen tagjaikat sem egy-egy különleges teljesítmény arányában kötik le, hanem minden irányban, azaz teljes szolidaritást követelnek. Most már a tagok valódi tagok, akik ha nincsenek is teljes lekötöttségben, mégis lehető sokféle társulásban vannak, úgyhogy az egyesek csaknem maradéktalanul beleolvadni látszanak a maguk közösségébe.

A mult század végén letűnő társadalomfelfogás korában ezeket a társadalmi egységeket «társadalmi organizmusok»-nak tartották, mi megelégszünk annak a hangsúlyozásával, hogy ezeknek a régi közösségi életformáknak sokkal nagyobb a szerves jellege, mint a maiaknak, azért amazokat «organoid» jellegűeknek mondjuk: valóban csodálatosan állják a történet viharait.

Alapvető annak a felismerése, hogy a sokcélú és — most már tudjuk — szerves jellegű «közösségek» nem az egyes emberek munkáit kötik össze, nemcsak a pusztá funkciókat integrálják és illesztik előre meghatározott funkciópályákra. A technikai munkamegosztásban inkább csak a közös munka a cél, nem pedig a közös élet . . . ez utóbbi irányzat a közösségek talaján fejlődik ki. A közösségek azok, amelyek oly történeti távlatot tárnak tagjaik elé, hogy azok egész életüket több oldalról, sőt olykor csaknem minden oldalról egy közös szférába bekapcsolva látják. A közösség nemcsak egyes különleges munkákra tart igényt, hanem magára a személyiség egészére, érzelmeire, hűségére, egész erkölcsi minőségére. Sokoldalú élet-codexet csak közösségek írnak elő az egyesek számára. A történeti úton, nem pusztán szervezési tevékenységgel, kontraktuálisan létrejött «közösségek» élő szervezetként növekednek, fejlődnek, tagjaik nem beszerveztetnek vagy felvétetnek, hanem túlnyomóan beleszületnek a közösségbe, természetesen és automatikusan kapnak abban társas elhelyezkedést, megnyílik előttük a tér. Ennek folytán a társadalmi szolidaritás sem mesterséges, hanem születéstől fogva fennáll.

A sokcélú közösségek céltartalma a leggazdagabb, sokféle céljuknak állandósága kifejezetten fennáll. Bárminő sokféle is egy-egy ily természetes úton növekvő, történeti közösségnek a céltartalma, e célok fejlettségi színvonala igen különböző lehet: alig tudatos, többé-kevésbé tudatos, amikor is a lappangó célokból koronként változóan emelkednek ki konkrét-történeti, tudatos és aktuális célok.

Ha így röviden vázoltuk is fel az egy- és sokcélú társas egységek közötti alapvető különbségeket, bizonyára látható, hogy mindenik esetben extrém típusra kell gondolnunk.

A valóságos történeti élet többnyire kevert típusokat mutat fel, az elmélet számára azonban szükséges élesen megkülönböztetett, «tiszta» típusok felvétele.

Történeti sorrend szerint a sokcélú közösségek vannak első helyen, a kezdetlegesebb stádiumnak általában leginkább megfelel a differenciálatlan «közösségek» rendszere, a célok differenciálatlan sokfélesége. Viszont a modernebb időkre jellemzőbbek a konvulzívabb alakulatok, minők a tömeg és a közönség, valamint azok az észszerűen szervezett alakulatok, melyek valósággal társadalmi gépezeteknek (société-machine) tekinthetők, és amelyek gazdaságosan követik szigorúan körülírt céljaikat. Jelen esetben azonban nem a társas egységek elsőbbségének a kérdése problémánk, hanem az említett társas szerkezeteknek egymáshoz való viszonya, hogy az elemi formákat kiválaszthassuk.

III.

Áttekintettük a tömeg, a közönség, a speciális szervezetek és a közösségek lényeges vonásait, hogy azoknak egy szempontból vett fő különbségeit céljaiknak meglétében, vagy nemlétében és szerkezetükben megtaláljuk. Állandóság, célok sokfélesége és célok fejlettsége terén alapvető különbség tárult fel előttünk. Szétválasztottuk a tömeget, mely csak atelikus egység, a közönséget, mely csak protelikus egység, a különleges szervezeteket, melyek csak monotelikusak, s eljutottunk a nagy történeti közösségekhez, melyek immár polytelikus egységek. Íme egy rendszerező vezérszempont. Kérdés most már, vajjon ezek közül melyik tekinthető «elemi»-nek.

Látható a többiekkel szemben a közönség elemi volta. Megállapíthattuk ezt, miután elemeztük és összehasonlítottuk az egyes csoport-fajokat. Mindamellet nem látszik talán elég világosnak, miért mellőztük a tömeget, mint «elemi» formát.

Az eddigi tömeglélektan törekedett általában elemezni a tömeg életét és átlag helyesen állapította meg, hogy melyek a jellemző vonásai. Kevés figyelemmel volt azonban a tömeg előéletére. Ha a tömeget úgy fogjuk fel, hogy az egy sokaság átmeneti állapota két szervezeti állapot között, egyelőre cél

nélkül vergődik, bizonyos izgalomban van, szenvedélyek fűtik, a szenvedélyek szétbontják a személyiség értelmi és akarati egységét, az egyént «tömeglénnyé» értéktelenítik, akkor ebben egy előző «közönség»-nek, úgy látszik, igen csekély része van. A tömeg pillanatnyi alakulat, eddig az elemzés. Ha azonban a tömeges lét előfeltételeit genetikusan figyeljük meg, látjuk, hogy a tömegbe kerülő egyesek bizonyos mértékben elő vannak készítve a tömeglétre, pl. politikai válság, a létfenntartás kérdése izgatta a kedélyeket «általában». Ha teljesen alkalmi is a tömeg, akkor is működött valaminő szétszóró erő. Megalkotta az egyéni lét bizonytalanságának érzését, a nyugodt hétköznapi biztonságérzésével szemben «vitapontok» keletkeztek. A tömeg együtteségét megelőzően oly «általános állapot» keletkezett, melyben az emberek mintegy előtömeget képeznek. Ezen általános állapot csak úgy képzelhető el, ha feltesszük, mintha az ok a «közönség» nyugtalansága, konvulziója volna, nyugodt célkialakító munkájának megzavarása. A közönség célkialakító munkájának kiesése a tömegnek legfontosabb előfeltétele; a tömeg tehát normális alakulatnak nem tekinthető.

Az egycélú, különleges szervezetekről többen azt tartják, hogy azokat a szervezeti szabályzatok «hozzák létre». Bizonyára helyes lesz észrevennünk, hogy a szervezetet épp úgy, mint magát a szervezeti szabályt is, egy előző akarati erő hozta létre. A szervezet létesülését oly akarat idézi elő, mely megvolt mind a szervezet, mind annak szervezeti szabálya előtt — ami nem is lehet másként: a szabályzat nem létesít, hanem csak a működés módját írja körül. A szervezetet létesítő akarat lehet «elszigetelt» egyéné, de csak látszólagosan, hiszen társadalomlélektanilag elszigetelt egyének nincsenek, tökéletes elszigetelődés nem is képzelhető el. A szervezet céljának kialakulása feltételezi több «közönség» tevőleges szerepét, szükségletek megállapítását, avagy éreztetését, sőt esetleg követelését, agitációt stb.

Ime, ismételten előttünk van a közönség akciója: észrevételek, megbeszélések, vélemények szembeállítására és egyeztetésre, egyes vélemények kiselejtezése, másoknak uralkodóvá: «közvéleménnyé» magasztosítása, értéktételek, cél-

alkotás stb.: mindezek oly funkciók, melyek az életet, a küzdő ember világát minden vonalon kísérik, és íme, ezek éppen jellegzetes «közönség»-funkciók! Ahol valaki passzív, ott csak átmenetileg passzív és közönyös, végeredményben nem lehet az. «A közvélemény mindenüvé behatol, olyan, mint a levegő» (Ihering). Miként a légzésre, úgy a közvélemény tekintetbevételére is rászorul mindenki. Elmaradhatatlan reaktív tevékenység a környezet, a sors változásai alkalmával szükséges egybehangzás minden társas tevékenységben. Közvélemény formálja ki a különleges szervezetek előfeltételeit is. Midőn pedig egy különleges szervezet már munkában van, a közönség ténykedése akkor sem hiányzik: a szervezet funkcióit bírálják kívülről és bírálják, «megtárgyalják» a «belső emberek» — nem más ez, mint belső, szervezetben működő közönség — megtárgyalják mindannyiszor, valahányszor feltűnő eset merül fel. Kisebb-nagyobb «körök» figyelmes aktivitása nélkül, a célokat felülvizsgáló munkája nélkül oly elmerevedés állana elő, mely egy automatikussá váló szervezetet csak akkor tenne életképessé, ha az élet a maga egészében automatikussá volna tehető.

A közönség funkciója fenntartó funkció, már akkor is, ha csak bíráló funkció, még inkább az, ha irányító szerepű. Ily elemi funkciók nélkül társas élet nehezen képzelhető el.

A társadalom semminő egységében sem «kész». Folyton alakul; céljai «heterogonikusan» (Wundt) folyton átformálódnak. Ebben a célok kialakítása felé haladó, «protelikus» közönség funkciója állandóan felismerhető, mint alapvető «elemi» funkció, mely az élet aktivitásának szükséges minimuma.

Ugyanezt mondhatjuk azokra a sokcélú alakulatokra, — «közösségekre» — melyek a történeti életben ma a nagyformációk képében jelentkeznek: országok, nemzetek, állam-complexumok. Itt csak utalhatunk arra, hogy a közvélemény, mely spontán alakulás és szervezeti, előírt pályákra nem szorul rá, sem pedig a nagyméretű társas körzetekre, már bizonyos szervezettségre tett szert állandó «orgánumok» keretében. minők a sajtóorgánumok; de hivatalos fórumok is — ha másképp nem, félhivatalos formában — tevőleges szerepet ját-

szanak a közvélemény kialakításában. A közvélemény «köre», tágassága mindig bizonytalan. Nincs szükség arra, hogy kisebb és nagyobb kör közvéleményét különváltan tartsuk, megkülönböztetve — mint egy német szociológus teszi — a kis és a nagy közvéleményt. Bárminő szűk vagy széleskörű is a «köz»-vélemény, egy szélesebb közönséghez igyekszik kapcsolódni, annak létkérdéseit igyekszik megoldani. A nagy történeti egységek, a közösségek közvéleménye talán a legintenzívebb, miután ezeknek nemcsak áttekinthető, aktualizált, hanem át nem tekinthető, lappangó cél- és eszmeviláguk is van, és történeti sorsuk nagy problémákat hoz magával. Kifejezetten kiemelkedik itt egy széles, politikai életet is élő közösség keretében egy elemi funkció: a politikai közvélemény. Ha szokás is beszélni «a» közönségről vagy «nagyközönségről», ezen csak igen nagy számú, aktív közösségek egybehangzásáról van szó, mely sohasem szünetelhet. Mondanunk sem kell, hogy a diktatúra rendszere, mint állandósított rendszer, sohasem volt népszerű, és nem is lehet az, mert a parancsuralom nem egyéb, mint a közösségek politikai helyzeteket megbeszélő és célalkotó szerepének elvi kisajátítása, azaz az embereket passzivitásba vivő, természetellenes és csak igen átmeneti, ideig-óráig tartó rendszer, oly koncentrált felelősségvállalás, melyet csak egy-két rendkívüli eset helyezhet előtérbe, a nélkül, hogy annak állandósítása komolyan remélhető volna. Ez a közfelfogás élénk jele annak, hogy kiérzik, mennyire «elemi» élettevékenység általában a közönség bárminő funkciója.

A politikai élet állandóságának sohasem biztosítéka a közönség funkciójának kisajátítása, hanem ennek épp állandó ellentéte a biztosíték: az életet állandóan új út felé terelő, figyelő, helyzeteket elemző, revideáló, célokat újból és újból kitűző, általában aktivitást kifejtő «közönség», azaz minden ember, hiszen minden ember lehetőség szerint, potenciálisan egy, avagy bármely közönség tagjának tekinthető.

A mai, folytonosan elmozdulásra hajlamos, «mobilitás» társadalom életét megfigyelve, ezen aktivitásszüksége szembeötlő. Századok és évezredek előtti társadalmak túlmerevített rendszerében úgy tűnik fel, közönség-akció nincs. Ott csak

a hagyomány dönt. Ez optikai csalódásra vezethet. Amit egy-egy közönség életében, mint az életet folyton új alkalmazkodásra ingerlő hatalmat, sűrítve látunk, az mindenkor megvolt : közönség-akció mindenkor elemi akció, csak hogy ami ma gyors változások közepett hirtelen fordulatként jelentkezik, a közönség-akciók : bírálat, mérlegelés, célválasztás végeredményekép, az a stabilis évszázadokban végtelenül lassú, elhúzódó folyamat volt. Tehát csak az élet üteme más, de nem maga az élet, mely elemi funkciók, kritika, értékelés és cél-előkészítés nélkül, tehát közönség-akciók nélkül sohasem képzelhető el.

DÉKÁNY ISTVÁN.

AZ IRODALOMTUDOMÁNY KEZDETEI.

— Második közlemény.¹ —

Kiindulópontja : minden művészet utánzás. A költészet is arra kiválasztottak utánzó rögtönzése. Nem szolgai másolás, hanem válogatott mozzanatoknak eredeti egységbe foglalása. A költői mű akkor sikerült, ha mondanivalóit céljának megfelelően arányosította. Az egység feltételei : nagyság és rend. Az utánzás tárgya mindegyik művészetnél a cselekvés. A művészi ábrázolás a cselekvés tartalmának minősége szerint jobb vagy rosszabb az eredetinel, esetleg élethű. Élethűség tükröződik a történetírásban, mely a valósággal egybevágon megjelenít. A költészet inkább az elképzelés szerinti valószerűségnek, valószínűségnek hódol, a *lehető* legigazibb alakot igyekszik megvalósítani. Az elbeszélésénél fokozottabb méretek, sőt végletek érvényesülnek a költészet drámai műfajaiban : a tragédiában és komédiában.

A könyv fennmaradt része a hősi műfajokat (tragédia, eposz) tárgyalja. A költészet terét nem engedi át az egyéni nyilvánulásoknak, a mindennapi élet apró-cseprő vonatkozásainak, a cél szerinte «inkább egyetemes érdekű dolgokat elmondani». Jóllehet a költészet az egyéniség közvetítő hangján szólal meg, fejlődése általános célszerűségi törvényektől függ. A költészet célja hasznos gyönyörködtetés. A költő hivatása fokozottan az erkölcsi javak ápolása. Az igazi költészet mindenekfölött megtisztító hatású. Ilyen első sorban a legmerészebben utánzó költői műfaj, a tragédia. Szól eredetéről a dithyrambussal és satyrjátékkal kapcsolatban.

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1936. évi 705. számában.

Részletesen fejtegeti tárgyát, jellemzését, gondolatvilágát, stílusát, zeneiségét és ábrázolását. Legfőbbnek a tárgyat tartja, legkevésbé fontosnak a színpadi ábrázolást. Kitér a dráma meg eposz viszonyára is. Bár — elődeivel ellentétben — védi Homeros epikáját, a tragédiát elsőbrendű műfajnak tartja. Figyelmét főképpen a tragikum lényege ragadta meg. A tragédia az életet utánozza ; tényleges történés, cselekmény nélkül nincs tragédia. A cselekmény indító okai a jellemek. A tragédia érzésvilágának mozzanatai a félelem (deinotes) és részvétszenvedély (pathos). Ezeknek kihatása az a belső megrázkódtatás, amelynek nyomán azután megnyugvás támad, megtisztulás jön létre (katharsis). A tökéletességig nemes jellemű hős mindenképpen jót akar. E törekvésében valamiért elbukik, de kivívja a nézők rokonszenvét. Noha szerepjátszó egyének állnak a cselekmény központjában, főszereplő végeredményben a közönség. Hozzája szól és érdekében hangzik el az egész darab. A tragédia célja a közösség megnevelése.

Meglepő felfedezésekre jutott így Aristoteles a tragikus hős jellemében, a tragikum lélektani alkatának megglátásában. Nagyvonalú eredményességén belül is egykorú szemzőgből történt megállapításai azóta nem egy helyütt módosultak (pl. tragikus lélek-alkat).

A komikumról szóló rész, amelyre pedig utal Aristoteles, hiányzik a Poétika végéről. Annyit tudunk, hogy a komédiát a tökéletlenség sértő gúnytól ment jellemzésének tartotta.

Aristoteles műbölcsélete nem világkép, mint Platoné, hanem szerves rendszer. A substantia állandó alakjában az anyag változik, tökéletesedik. A lélek csupa önalkotó tevékenység. Ez a művészet fejlődésének a záloga. A lehetőség megvalósulása a hatóerő folytán, törekvés a kiteljesedés (entelecheia) felé olyan célként lebegett a művészlélek előtt, amelyért az mindig küzdhetett. A lelki tevékenység fokozatán az érzéklést, majd célirányos törekvést betetőzi az ész. Nélküle nincs akarat sem. Az ész mindenható uralmát jelképezi Aristoteles tudomány-felosztása is. Az ész elméleti és gyakorlati működésének megfelelőleg vannak elméleti és

gyakorlati tudományok. Az ész szabadon alkotó tevékenységének eredményei a poietikus tudományok ; ilyen például a költészet vagy zene. Az alkotó művész célja csak egy lehet : gyarapítása a széppel egyenértékű jónak, az örök, változatlan igazság szemlélete. A legmagasabbrendű művészet az örök-igaz forma, a lényeg megvalósítása.

Platont és Aristotelest a mester és tanítvány kapcsolata fűzte egymáshoz. Az akadémikus és peripatetikus műbölcselet valóban kiegészítik egymást. Platon tekintete arra irányult, ami minden művészet eszménye, az isteni szépségre. A művésszel együtt ennek megvalósítását áhította. A szép természetesen, igaz és jó is. Platon e hármas egység előfeltételét — legalább is a művészet szempontjából — a szépségben látta, annak sóvárgó szemléletébe merült el önfeledten. Aristoteles mindenekelőtt a jó megvalósulásáért küzdött. Szerinte ez a kulcsa mindennemű tökéletességnek — még a művészetben is. Nála tehát az ú. n. esztétika csak magától értetődő következménye az etikai alapkövetelménynek, tehát didaktikus célokat szolgál.

A két nagy filozófus által bebizonyult, hogy a művelt szellemiség központja az ó-kor első felében Athén volt. Platon és Aristoteles műbölcselete nemcsak tudományos rendszer, hanem önigazolás volt a görög irodalom számára. Előzmények nélkül talán nem hatolt volna ilyen mélyre az emberi megismerés. A két gondolkodóban mindenesetre kitárult a legszélesebb átfogóképesség. Kigyúlt a szellem, hogy egyszersmindenkorra világítson : görög szellem görög nyelven. A görögség felfokozott tudásvágya ezzel ki is élte magát. Ezután legfeljebb az ismeret részleteiben hozott újat.

A nagy egyéniségek termékenyítő hatása nem késett sokáig. Aristoteles irodalomtudományi rendszerét építette ki egyik ágán tanítványa, Theophrastos. Irodalomelméleti főműve a *kifejezésmódról* (lexis) szólt. A stílus-fajokat, jellegzetes kifejezésformákat állapította meg benne. A kifejezés-módnak három jellemvonását különböztette meg. Ezek : az erőteljesen nehéz (hadron), a kimérten közepszerű (meson) és szárazságig egyszerű (ischnon) stílus. Mindegyik fajtának

megvannak a maga ismertetőjegyei, amelyeknek alapján az írók valamelyik osztályba besorolhatók. A kifejezésmódnak ezenkívül vannak olyan jellegzetességei, amelyeknek együttes megléte különösképpen emelkedett színvonalat biztosít számára. A stílusnak ilyen előnyös érdemei: a görögösség (hellenismos), világos érthetőség (sapheneia), szabatos illem (prepon) és rendszeres váz (kataskeue).

Theophrastos stílus-követelményei alapjaivá lettek a stilisztika tudományelméletének és egész fejlődésére kihatással voltak.

A vezéregyéniségek követői csakhamar nem tudtak mit hozzáadni mestereik széles látkörű, bölseleti irányelveihez. Ezért, mint kiaknázatlan feladatkört, a történetsszemléletet választották. Így lettek az irodalomtörténet előfutárai. Megalapították a *biográfiát*, az életrajz-műfajt (Aristoxenos, Dikaiarchos, Satyros) s hozzáfogtak az irodalmi adattár sejtrendszerének kiépítéséhez (Dikaiarchos, Chamaileon). A divatos biográfia egyik művelője, Klearchos, létesítette ezenfelül Herakleióban az első nyilvános közkönyvtárat.

A jövő fejlődés kereteit azonban a IV. század fordulóján már nem az igazi görögség szolgáltatta. A görög szellem kivirágzása egyszeri volt. A műveltség kapuit új eszmeáramlat döngette: a *hellenizmus*. A makedonnal ölelkező, Kelettel beoltott görögség világa volt ez. Görögország szíve, Athén, megszűnt szellemi központ lenni. Az új birodalom szervezetiileg decentralizálódott. Kívül az anyaország határain különféle szellemiségeket kisugárzó gócpontok lettek a műveltség letéteményes hordozói. (Pergamon Kisáziában, Alexandria Afrikában és Rhodos szigete.) Mindegyik értéket képviselt, mert nélkülözhetetlen irányelvet vallott magáénak: az elemző módszerét. Segítségével megoldódtak az irodalomtudomány legfontosabb részletkérdései. Mégis hiányzott valami a külön-külön irányvonalakra beállitottságból: az összefüggéseket tartalmazó egység. A színgörög szellemiséget felváltó hellenizmussal együtt járt az attikait háttérbe szorító nyelváramlat, az ú. n. *asianismus*.

Az Akadémia és peripatetikusok után az irodalomtudomány legjelesebb művelői a *stoikusok*. A Stoa műből-

cselete ugyancsak a logos alapján állt. Ez az értelem áthatja a mindenséget ; működése mindig céltudatos és jelentéseteljes. Itt rejlik a gondolat kifejezéstanának semasiológiai kiinduláspontja. A gondolat úgyszólván egyeduralkodó : legyőz mindennemű szenvedélyt. A beszéd kölcsönös megértését elősegítik azok a közös fogalmak, amelyeknek emléképe mindenkién azonos. A két őselv, a mozgató erő (poiun = activum) és mozgatott anyag (paschon = passivum) egyszerűsmindenkorra meghatározták a történet kifejezésének, az igének kettős (cselekvő-szenvedő) szerepkörét. Innen már csak egy lépés volt az ige transitív-intransitív elkülönülésének a megállapítása.

Az iskola alapítójának, a kitioni Zenonnak (Kr. e. IV. sz.) célkitűzése a helyes logos. Eleitől fogva homlokterbe helyezte a Stoa erkölcsi oldalát. Főleg tanítványa, Ariston (Kr. e. III. sz.) állította az erkölcsi igazságokat alapkövetelményekül ; műbölcséleti értékelése tisztán etikai. A grammatika szerinte olyan tudomány, amely az írók megértésére szolgál s a kifejezésformát a megszokáson alapuló gondolkozásmód felé irányítja. A stílus szerkezetét a jóhangzás alapján ítélte meg. A logikát és dialektikát lenézte meg nem alkuvó hódolójaként az erénynek. E felfogás szerint az ismeretet eredményező belátás az erény lényege és a retorika a jó, vagyis igaz beszéd tana. Noha hívei a poézist ettől a ritmikus kifejezésmód alapján választották el, a ritmus és szerkezet tulajdonságaival általában nem voltak tisztában. A Stoa legfőbb irodalmi képviselőjének, Chrysipposnak (Kr. e. III. sz.) költői eszménye a tanult és tanító íróművész ; ilyen értelemben egyedül a bölcs lehet költő. Kutatásának tárgyai : a beszédrészek, esetalakok és kifejezésformák. Kereste a szavak etimológiáját is. A nyelvet az anomalia termékének tekintette : beszéddé alakulásának állomásai ekként a természetes thesis és művészi klisis. Őt beszédrész volt Chrysipposnál : tulajdonnév (!), névszó, ige, kötőszó és névmás. Ezekhez fűzte az iskola első korszakát berekesztő Antipatrosz (Kr. e. II. sz.) az igenevet.

A kifejezésmód Theophrastostól megállapított négy érdemét (hellenismos, sapheneia, prepon, kataskeue) a baby-

loni Diogenes (Kr. e. II. sz.) egészítette ki még eggyel; ez a szükséges rövidség (*syntomia*). Ugyanő vizsgálta a beszédhangot, mint a nyelvműködés eszközét s igyekezett körvonalazni a köznyelv (*synetheia*) fogalmát. Diogenes ilyenirányú munkáit támadta hasonló tárgyú műveiben az epikureista Philodemos, ki a költészetéről szóló könyvében mások költészettanát bírálta.

Epikuros bölcselete egyáltalán vitatta az irodalomelmélet, kivált a retorika fontosságát. Poétikával sem foglalkoztak az epikureusok, mert a költészet, szerintük, a zavartalan lelki nyugalmat meghazudtoló szenvedélyesség fellekvára.

A stoikus iskola hatolt be először mélyebben a nyelv elemeibe. Magatartására legjellemzőbb a *logos* megbecsülése, szeretete. Ez a korszak a mindenkori *philologia* termőtalaja. A stoikusok az elemeken keresztül törtek utat maguknak a végső értelemhez. Elemző módszerük miatt illette őket a *grammatikos* elnevezés. Irányuk mégis szigorúan műbölcséleti: grammatikai működésük bölcséleti alapokon nyugodott. Azonkívül erkölcsi meggondolás alapján állottak; a költészetben nevelő erőt láttak. Végül határozottan állást tudtak foglalni minden őket érdeklő kérdésben — fejlett ítélőképességük révén. Ezért a stoikusok számitanak az első *kritikusoknak*.

A Stoa irodalomtudományi iskolájának székhelye a kisázsiai Pergamon volt. E város az irodalomnak nemcsak új tartalmat, hanem más külsőt is adott. Íráshoz ugyanis az addig használt papyrus helyett a róla elnevezett pergamentet alkalmazta. Virágkorában legfőbb alakja, Krates (Kr. e. II. sz.) lendítette fel a pergamoni könyvtárat. Krates főként a homerosi szövegek helyreállításával és magyarázatával foglalkozott. Egyoldalúan, saját világnézete alapján próbálta Homerost értelmezni. Szerzője egy, az attikai dialektusról szóló glossographiai műnek is. Nyelvelméletileg az *anomalía* híve volt. A műkritikát fölébe helyezte a grammatikának s minden gondolati tudomány próbakövének tartotta. Szerinte a kritikus építő-művész, míg a grammatikus csupán alárendelt segítőerő.

Az elemző irodalomtudomány a Stoa pergamoni iskolájával párhuzamosan más irányban is fejlődött. Ennek a grammatikai iránynak a központja Alexandria volt. Első képviselői közé tartozott a Kr. e. III. században az alexandriai könyvtár élén álló Zenodotos. Eredményes kutatásokat végzett azon a területen, amelyen Theagenes (Kr. e. VI. sz.), Antimachos és Stesimbrotos (Kr. e. V. sz.) kísérleteztek először. Homeros első szövegkritikai kiadása és jegyzetei fűződnek Zenodotos nevéhez. Kézirati összehasonlításokon alapuló szövegkritikai eljárása radikális volt. Magyarázataiból kiviláglik, mit kívánt a költőtől: szabatos világosságot, hatásos erőt, ellentmondásnélküli értelmet és erkölcsi megbízhatóságot. Az alexandriai könyvtár katalógusát állította össze 120 kötetben a neves elégiaköltő, Kallimachos (Kr. e. III. sz.). Tanítványa és utódja, Eratosthenes (Kr. e. III. sz.), a stoikus Ariston tanítását is hallgatta. Izig-vérig tudományszerető ember volt; philologosnak nevezte magát. Magyarázatokot írt Platonhoz (Platonikos). Említésreméltók az ó-komédiáról szóló művének töredékei. Jelentősége az, hogy Chronographiáival új műfajt létesített.

Sokirányú munkásságával tűnt ki a bizánci Aristophanes (Kr. e. III. sz.). Szövegkritikai kiadásokat állított össze Homerosból és Hesiodosból, továbbá Pindarosból és a drámaírókból. Rendezte Platon műveit. Bevezetéseket (hypotheses) írt a drámaírók darabjaihoz. A lírikusokat költeményeik szerkezeti beosztása alapján adta ki. Megállapította az írásjeleket, foglalkozott jelentéstanal és dialektológiával. Működött a lexikographia terén: szócsoporthoz, fogalomkörök meghatározója (álarcokról, közmondások stb.). Végeredményben az irodalom mindennemű kérdéseivel foglalkozott. A nyelvet — ellentétben a Stoa felfogásával — az analogia, azaz szabályszerű alakulás eredményének tekintette. A bizánci Aristophanes tanítványa, majd utódja a könyvtár vezetésében, az alexandriai iskola főalakja, Aristarchos (Kr. e. II. sz.). A nyelvről ugyanazt az analogikus nézetet vallotta, mint mestere. Kritikai jelekkel ellátott, javított szövegeket adott ki Homeros, Hesiodos, Archilochos, Alkaios, Anakreon, Pindaros, Aischylos, Sophokles és Herodotos műveiből. Szöveg-

kritikája a haladó konzervatizmus jegyében történt. Rendkívül fejlett ítélőképességénél fogva merészen, de sohasem önkényesen, csakis az egész műalkotás szelleméhez illően változtatott a szövegen. Magyarázataiban kizárólag a szerzőt óhajtotta szóhoz juttatni. Nagyszámú kommentárjai (syngrammata) főleg polemikus jellegűek. Művészileg legtökéletesebb költőnek Homerost tartotta. Ezért szentelt legtöbb figyelmet az ő tolmácsolásának. Ellenfele volt a homerosi szövegkritika és magyarázat terén az ugyancsak alexandriai Kallistratos.

Az alexandriai iskola utolsó hívei közé számít Didymos (Kr. e. I. sz.). Munkássága összefoglaló; tehetségénél nagyobb szorgalommal halmozta műveit egymásra. Tanulmányai szóltak a helyesírásról, kifejezésmódról, közmondásokról. Költők működését áttekinthető jegyzékbe foglalta és magyarázta. Elsőnek használta a líra szót mai, költői műfaj értelmében.

Alexandriában jelentkező műfajok képviselői: Ammonios (Platon homerosi átvételeiről), Dionysodoros (bírálat a tragikusok hibáiról), Menekrates (az Ilias és Odysseia egybevetése), Ptolemaios Pindarion (Homeros stílusjellegéről), Tyrannion (összehasonlító irodalomtudomány: újabb költők viszonya Homeroshoz) és Aretades (a plágiumról).

Közben akadtak olyanok is, akik Pergamon és Alexandria középútján jártak. Így Hermippos, ki bölcselők, szónokok és költők életrajzát írta meg, stoikus létére Kallimachos tanítványa volt. Apollodoros hasonlóképpen tanítványa volt Aristarchosnak, de Diogenesnek is: módszere egyeztető. A történeti filológiát művelte. Monográfiát írt a homerosi hajókatologusról, Sophronról és Epicharmosról. Az *istenekről* szóló mythologiai munkájában többek közt etimologikus szófejtésekkel szolgál. Verses *Chronicája* Eratosthenes chronologiai művének hatása alatt készült. Ebben a művelődéstörténeti eseményeket a trójai háborútól Kr. e. 144-ig rendszerezi; kitér az irodalmi jelenségekre is. Nyelvfelfogásában az analogia híve volt. A szónoki beszédnek négy részét különböztette meg (bevezetés, kifejtés, bizonyítás, befejezés). Elmélete szabályokhoz ragaszkodó, merevségig abszolutista volt.

Míg a Stoa irodalomelmélete belé tartozott egy átfogó műbölcséletbe, az alexandriai iskola öncélúan művelte az irodalomtudományt. Eltérő nyelvfelfogásukon (anomalía — analogia) felül egész irodalomszemléletük ellentétes volt. A stoikusok Pergamonban mindent allegorikusan értelmeztek — saját bölcséletük szempontjából. Az alexandriai iskola hívei ragaszkodtak a tények erejéhez s nem engedték ki lábuk alól a szövegek szilárd talaját. Egyik irány nélkül se lenne elképzelhető a tudományszak továbbfejlődése. Alexandria az irodalomtudománynak olyan iskolája, ahol minden, az irodalom létkörébe vágó tan elsajátítható volt. Szöveg helyreállítás, kiadás, magyarázat, rendszerezés, egybevetés, jegyzék, könyvtár — egytől-egyig elengedhetetlen kellékei az irodalmi színvonal kialakulásának. Kitzúzott főcél a helyes beszéd és írás elsajátítása volt. Elszántan küzdöttek az idegenszerűségek (soloikismos, barbarismos) ellen. E téren leghasznosabban munkálkodott az askaloni Ptolemaios. A marandó, hagyományozásra szánt műveket jegyzékekbe foglalták. Kánonok állapították meg egy-egy irodalmi műfaj leg-hivatottabb, iránytadó képviselőinek a névsorát (pl. a 10 attikai szónok, 9 lírikus). Innen eredtek az irodalmi műfajok mintakép-csoportjai: a tragikus triász (Aischylos, Sophokles, Euripides), a komikus triászok (ó-attikai vígjáték: Kratinos, Eupolis, Aristophanes; új-attikai vígjáték: Menandros, Philemon, Diphilon).

Pergamon és Alexandria fénykorának halványulásával új szellemi központ vette át az irányító szerepet a görög világban: Rhodos. Itt Poseidonios (Kr. e. II. század) alapított iskolát; az ő bölcséletének éltető légkörében nőtt is nagyra. A nemes és igaz ápolása vált az irodalom megvalósítandó feladatává. Részletkidolgozás, kidomborító érzékeltetés lettek a keresett előnyök. Az irodalom klasszikus alapjait bizonyos barokk szellem kezdte áthatni. Poseidonios tanait hívei úgy szívták magukba, mint a levegőt: öntudatlanul. Mikor azután azt hitték, hogy megvannak nélküle is, midőn megtagadták a filozófiát és pusztán technikusokká váltak, egyszeriben letűntek. Akármilyen rövidéletű volt is a rhodosi iskola, méltán kiegészíti a Stoa és Alexandria

hatását. Virágkorában mesterszónokai Apollonius és Molon, «grammatikus rétor» Aristodemos, költészettan-írója Aristokles és biográfusa Hieronymos.

Rhodos szigetén működött az alexandriai Aristarchos tanítványa, az első rendszeres nyelvten-író, Dionysios Thrax (Kr. e. II. sz.). Grammatikájának alapja a legtöbbet olvasott költők s írók munkássága volt. Nyelvelméletének fejezetei: a helyes olvasás és írás, tárgyi magyarázat, nyelvi és történeti adalékok, etimológia, analógia-ismeret, költemények megítélése. A költészetnek hősi (heroikus) és mindennapi életből eredő (biotikus) ágait különböztette meg. A próza szerinte öncélú eszmét megvilágító szintézis. Beszédrészei: a névszó, névmás, ige, névelő, igenév, elüljáró, határozó és kötőszó. Dionysios Thrax nyelvtana ugyan csupán a hang- és alaktant foglalja magába, mégis igen nagy jelentőségű és hatása minden európai nyelvtenon érezhető.

Az irodalomtudományi iskolák megszabott irányelvei mellett egyéni kiválóságával érvényesült a rétor Hermagoras (Kr. e. I. sz.). Aristoteles bölcsellete hatott rá főleg és a Stoa fogalomköre. A retorika szerinte a politikai kérdések elmélete. Tárgyai lehetnek határozottak (hypotheseis) és meghatározatlanul általánosak (theseis). Műfajilag gondolati (logikon) vagy törvényszerű (nomikon). Mindegyiknek van négy körülménye: célzás, meghatározás, minőség és változás. A beszéd feltétlen alkotó tényezői a feltalálás (heuresis) és szerkezet (oikonomia). Hermagoras rendszerének eredeti megállapításai az egész későbbkori retorikára igen nagy hatással voltak.

Csakis olyan előzmények nyomán, mint az Akadémia, peripatetikusok, Pergamon, Alexandria és Rhodos tanítása, juthatott el a görögség egységes műbölcséleten alapuló olyan irodalomtudományhoz, amely nemcsak egyöntetűen megállapít, hanem kiemelve részletez is. Ennek a kísérleti megindulását jelenti Caecilius (Kr. e. I. sz.) munkássága.

Caecilius sokágú irodalomelméleti működést fejtett ki. Általában Aristoteles műbölcsellete alapján állott. Az attikai stílus védelmében hevesen kikelt az asianismus ellen (kata Phrygon). Kutatta, miben tér el az attikai irány az ázsiaiától.

Az eredményt az atticizmus javára írta. Stílus-lexikont szerkesztett betűrendben. Retorikájában behatóan foglalkozik az alakzatokkal — főként Poseidonios hatása alatt. Külön tanulmányt írt Lysiasról és egybevetéseket (synkrisis) Demosthenes és Aischines, illetőleg Cicero között. Leghíresebb irata a fenségről szól. Ez indította a halikarnassosi Dionysios hasonló tárgyú művének írására.

A görög tudós készség Kr. sz. körül ért el ahhoz a pont-hoz, ahonnan tovább fejlődni önmagában már nem tudott. Fordulópont ez az antik szellemtudományok életében: az érett görögség ölelkezik az ifjan életerős rómaisággal. Az irodalomtudomány főképviselőjének, a halikarnassosi Dionysiosnak görög szelleme is a római világban lelt érvényesülést, jutott kifejezésre.

A halikarnassosi Dionysios — saját közlése szerint — a polgárháború befejezése után (Kr. e. 30) érkezett Rómába. Elsajátítván a latin nyelvet, állandó érintkezést talált a művelt római körökkel. Arisztokrata szellem volt, egyszerűsmind Augustus császár híve. *Római Archaeológiáján* kívül munkássága retorikai irányú. Történeti művét a Rómába érkezésétől számított huszonkét év alatt, tehát Kr. e. 8-ban fejezte be. Dionysios azonban tulajdonképpen rétor volt, úgy, hogy a vérbeli íróban egyidejűleg irodalomtudományi elméletek forrtak. Ilytárgyú könyveinek a megírására került sor a *Római Archaeologia* után.

Dionysios a bölcséletileg megalapozott, erkölcsileg nemes beszédtudományt helyezi előtérbe. Retorikai műveiben Demosthenes a rétor-mintakép. Nem híve az egyszerű eszközökkel élő régi szónokok attikai iskolájának, őszintébben csodálja Demosthenes stílusának félelmetes erejét, kiválóságát. Védi Demosthenest a peripatetikusoknak azon vádjá ellen, hogy érdemei Aristotelest illetik, sőt szerinte Aristoteles Retorikája készült inkább Demosthenes beszédei alapján (*Levél Ammaioshoz*). Irányító, sugalmazó szellemalakja Platon. Az ő filozófiájából táplálkozik Dionysios egész irodalomelmélete. Eszményképei azonkívül a költészetben Pindaros és a történetírásban Thukydides. A kidolgozottabb kifejezésformát költőinek érzi; ugyanakkor megbecsüli a valósághoz

közelebb álló prózai nyilatkozást. Elismeri Thukydides különleges érdemeit (Thuk. karakteréről), de nehézkességét és kicsinyes tárgyválasztását hibáztatja (Levél Pomp. Geminushoz). Az utánzásról (mimesis) szóló három könyvének célja a híres költők, filozófusok, történetírók és szónokok műveiből kialakuló, utánzásra legméltóbb stílusfaj megállapítása. Retorikai elmélete (techne rhetorike) nem rendszer, hanem értekezések sorozata. Tárgyalja az ünnepi beszéd (panegyrikos) topikáját, a beszédszínlelést (logos eschematismenos), végül a kifejezésmód hibáit (plemmelemata) és bírálatát (krisis).

Legjelentősebb irodalomtudományi munkája az emberi nyelv harmoniájáról, a *Szók Synthesiséről* szól. Dionysios ugyanis különbséget tett az írói tevékenység kiválasztó (ekloge) és egybefűző (synthesis) részei között; itt az utóbbit fejtegeti részletesen. A kiszemelés az anyag feltalálásával kezdődik, az egység-alkotás előfeltétele pedig a gazdaságos beosztás. Tárgyalásra kerül a három fő, egymástól eltérő stílusfaj: a sötéten komoly (austera), a virágos, de üres (anthera, glaphyra) és e kettő sajátságait közösen (koine) egyesítő kifejezésmód. Elkülöníti egymástól az elbeszélő (eiromene) és vitatkozó (estrammene) stílust. Mindegyik osztályba sorol írókat, akiknek stílusa a megállapított jellegzetességeket tükrözi; a szükséges karakterhez járulhatnak még külön érdemek. Synthesis-elméletét a politikai beszéd alapjául, azaz gyakorlatilag hasznosnak szánta. A rétorral szemben támasztott követelményei: természeti alkatnál fogva jeles tehetség, lelkiismeretes tanulás és fáradhatatlan gyakorlat. Elve, hogy a legjobb retorikai alkotás költői, a legszebb költészet meg retorikus legyen. Az igazi műalkotás tiszta, illően tetszetős és rövid, de világos.

A halikarnassosi Dionysiosnak tulajdonítható az az irodalomtudományi műremek, amely a kifejezésmód *fénségéről* szól. Írására tényleges indítékul Caecilius hasonló tárgyú kis irata szolgált: ennek hézagosan felszínes, gyakorlatilag használhatatlan volta késztette a szerzőt komoly átértékelésre, mély alapvetésre. Észrevehetően mutatkoznak művében Poseidonios, illetőleg a Stoa, az alexandriai Ammonios és a szabad megnyilatkozás elvét valló gadarai Theodoros tanítá-

sának nyomai, azonkívül Aristoteles és Theophrastos hatása. A legerősebb szálak mégis első sorban Platonhoz fűzik : Platon eszmekörében él. E tekintetben legmélyebb értelmű s jelentőségű az ember természeti rendeltetésére vonatkozó része : «A természet leküzdhetetlen vágyat (Erost) oltott a lelkünkbe minden iránt mindig, ami nagy és hozzánk viszonyítva istenibb.» E szerint a rendkívüli, a nagyság, a szépség az, amiért születünk, ezeknek a megvalósítása életcélunk. A szerző az érzéki világ határain túli, örök ideák után sóvárog. Hirdeti, hogy a szépséges és igaz fenség minden körülmények között tetszik, mégpedig mindenkinek. A művész végcélja : fenség, magasztosság a műalkotásban. A sorok mögül előtűnik a platonai világkép : a teremtető erő alkotásvágya az örök szépet keresi és halhatatlanná teszi a lelket azáltal, hogy új embert hoz létre s a holt anyagba is életet lehel. A Fenségről szóló mű gyújtópontjában álló Eros — platonai mintára — áhítja a fenséget, amely a fennkölt lélek szózatának, a szellemi nagyság nyilatkozásának visszhangja és az írásművészet koronája.

A platonai Eros előtt lebegő szépség-idea — ma már tudjuk — Aphrodite. Aphrodite világának lelki valósága Platonnál ideává tudatosult, Dionysiosnál pedig irodalomtudományi értékelés alapjává lett. Aphrodite mellett jelennek meg hasonló értelemben kísérői, az örömfakasztó Charisok és az ékesszólás meggyőző ereje, Peitho. Ebből a szépségkörből emelkedik ki a fenség ideája. Általa Aphrodite körének azok az alakjai is előtérbe kerülnek, akiknek művészi, különösen irodalmi jelentőségére csak most eszmélünk. Ezek Aphrodite fiai : Deimos és Phobos, a megrendülésszerű félelem kifejezői. Az Aphroditével járó istenalakok valamennyien más és más oldaláról világítják meg az istennő középponti alakját, mint szépség-ideát. A látszólagos ellentétek áthidalója, kiegyensúlyozója az ugyancsak isteni szépségből sarjadt Harmonia.

Aphrodite világköre nemcsak a Fenséget tárgyaló műből, hanem Dionysios többi munkáiból is kitűnik. A synthesis-könyv gyújtópontjában — akárcsak a Fenséget tárgyaló műben — a platonai Eros áll : tökéletes synthesis csak Eros

által lehetséges. Eros a synthesis útján is életre kelti Aphroditét és körét. Aphrodite, Charisok, Hórák és Peitho irodalmi jelentésben használt szakkifejezéseként (termini technici) ismételten előfordulnak Dionysios retorikai munkáiban. A synthesis egyes részei között pedig mindvégig összhangot kelt Harmonia ; voltaképpen maga a synthesis is harmonia.

Ugyane korszakból (Kr. u. I. sz.) származik a tévesen phaleroni Demetrios neve alatt hagyományozott irat a *Kifejezésmódról* (peri hermeneias). Szerzője ismeretlen. Mindenesetre belétartozik abba a körbe, amely az irodalomtudományt műbölcséleti alapon újjáélesztette. Platoni filozófiában gyökerező, peripatetikus tanokon nevelkedett egyéniség. Az ékesszólás keretein belül behatóan értekezik a szónoki kifejezésmódról, periodusokról, hiatusról, alakzatokról és stílusfajokról. Az előadás neme lehet szerinte történeti (historike), értekező (dialogike) vagy szónoki (rhetorike). A beszéd érdemeinek tárgyalásánál elegyíti Theophrastos és a stoikusok elgondolását. A beszédnek előnyére válnak szerinte esetenként a következő jellegek : az egyszerű (ischnos), a diszes (glaphyros), a nagyszerű (megaloprepes) és a félelmetes (deinos). A beszéd kiegyensúlyozott körmondatait szemléltetően az építmény boltíveihez hasonlítja. Általában — Dionysioshoz hasonlóan — él az új terminológiával, sőt helyenként újabb értelmezést ad hozzá (pl. charis = komikum).

A görög irodalomtudomány ekkortájt ért fejlődése tetőfokára. Egy sugárkérében vetítette ki magából az örökölt szellemiséget s az önerejéből termelt műelméletet. A műbölcséletben kiteljesedett irodalomtudomány a történetbölcselő Plutarchost is büvkörébe vonta. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a vendég, ha otthonosan is mozgott, megállapodottságot mutatott volna e téren.

Plutarchos (Kr. u. I. sz.) tarka munkásságának egyik töredéke irodalomtudományi. Magyarázta Hesiodost és Aratost, foglalkozott Homerossal. Írt Herodotos megbízhatatlanságáról, egybevetette Aristophanest és Menandrost s összefüggő tanulmányt dolgozott ki a musicáról. Mindebben újat alig nyújtott s noha hatással volt az újkorra is, szempontjai, nézetei elfogultak. Értéke legfeljebb érdekességé-

ben rejlik. Ezt szolgálják egyénies megállapításai is. A költészetet nem sokra becsülte. A költők akarva-akaratlanul sokat összehazudnak, nincsen költészet mesés hazugságok nélkül. Gyönyörködtetésen kívüli hasznát erkölcsileg javító célzatában látta. Az ifjaknak is csak ezért engedte költemények meghallgatását — filozófiai előtanulmányul. Egyik vitáirátában mondja a stoikusokról, hogy még a költőkénél is hihetlenebb dolgokat beszélnek. A retorikát — ugyancsak etikai-lag — a meggyőzés eszközének tekintette. Őszintén csodálta a stílust, azt, hogy oly rövid lélekzetű kifejezésben is annyi értelem rejtőzhet.

Rendkívüli áttekintő képességű rendszerező elme volt Hermogenes (Kr. u. II. sz.). Elméletíró a szó szoros értelmében: elképzelt, kigondolt, nem egy helyütt mesterkéltnélméletéről nyerte a *technikos* nevet. Retorikai tanításának bevezető gyakorlataiul szolgáltak a *progymnasmata*. Szónoki elméletének részei szólnak az ügy állásáról, a feltalálásról, a stílus megjelenési formáiról, végül a félelmetesség alkalmazásáról. Hermogenes elkülöníti egymástól a prózai beszéd ünnepi-dícsérő és politikai vonatkozású ágait. Ezeknek képviselői szerint Platon, illetőleg Demosthenes s mindkettejük ősforrása Homeros. Eszményképe Demosthenes; az ő stílusát elemezve állapítja meg annak fogalmakká tökéletesedett jegyeit. Ilyenek a világosság (*sapheneia*), nagyság (*megethos*), dallamosság (*epimeleia*), szépség (*kallos*), megejtés (*gorgotes*), lelkiismeret (*ethos*) és igazság (*aletheia*). A különlegesen meg-
rázó, félelmetes erő összetevő elemei: magasztosság (*seminotes*), vadon-nyers erő (*trachytes*), hevedesség (*sphodrotes*), ragyogás (*lamprotes*), érettség (*akme*) és kerekesség (*peribole*). Jóllehet Hermogenes tehetsége csak ifjúkorának éveit virágozott, sokáig nélkülözhetetlen művet sikerült alkotnia.

Az alexandriai grammatikusok közt Apollonios Dyskolos a görög nyelvtan Dionysios Thraxtól kezdett rendszerének betetőzője. Foglalkozott a határozószóval, névelővel és kötőszóval. Első öntudatos híve és gyakorlati megvalósítója annak a felfogásnak, hogy a grammatika nem tapasztalati tudomány, hanem elméleti tan. *Syntaxisa* alapvetése a mondat-tannak. Történeti szempontjainál fogva ma is számbavehető

helyet érdemel. Sőt, szinte előfutára annak a nyelvészeti iránynak, amely legújabbán mondat és mondatban helyett syntagmáról és syntaxisról tanít.

Fia és tanítványa volt Apollonios Dyskolosnak Herodianos, a görög prosodia legjelesebb szakértője. Egyetemes prosodiájának keretein belül vizsgálta a hangsúlyt, hehezetet és quantitást, de kitért helyesírási kérdésekre is. Különösképpen foglalkozott a homerosi és attikai prosodiával. Egészben fennmaradt műve a különleges kifejezőmódról szólt. Mind ebben, mind töredékeiben bizonyosfokú képzettsége mellett is kezdetleges nyelvésznek bizonyul.

Kész nyelvtani rendszer állt most már az irodalomtudomány rendelkezésére: hangtan (Herodianos), alaktan (Dionysios Thrax) és mondatban (Apollonios Dyskolos). Közben a fejlődés a részletekre is kiterjedt: az alexandriai Philoxenos (Kr. e. I. sz.) pl. a római dialektusról értekezett.

Nagyrészt a Kr. u. II. században érik el tökéletesedésük tetőfokát azok az elméleti ágak, amelyek segítőkként az irodalomtudomány végső kialakulásához járultak hozzá. Az e téren munkálkodók, régen túl a kezdeti nehézségeken, még ha nem nyújtottak is eredetit, hanem csak gyűjtöttek, egybefoglaltak, akkor is használható művekkel szolgáltak.

A *lexikographia* az alexandriai iskola nyomán vált önállóan művelt elméletté. A szokásostól eltérő nyelv és stílus sajátságainak megállapítása volt eredetileg a célja. Később szótárba foglalt gyűjtését jelentette bármely, egy és ugyanazon fogalomkörbe tartozó dolgoknak. A római korszak elején például az attikai stílusról készítettek ilyen műveket az ú. n. atticisták (Aelius Dionysios, Pausanias, Moiris, Phrynichos). Ebben a műfajban dolgozott Harpokration (Kr. u. II. sz.). Fontos adalékokkal szolgál a tíz szónokról írt tanulmánya, különösen a törvénykezés nyelvét, szakkifejezéseit illetőleg. Egybegyűjtötte azonkívül a virágos (anthera) kifejezőmód sajátságait is. Idevágó munka a Polydeukes (Pollux) Onomastikonja. A törvényszéki élet kifejezésein kívül részletes tárgyi magyarázatokat fűz tudományhoz és művészethez, színházhoz és zenéhez.

Közmondások gyűjtése és magyarázása (paroimiogra-

phia) szintén az irodalomtudomány feladatkörébe tartozott. A görögség igen sok közmondással élt, főleg a verses alakúakat kedvelte. Már Aristoteles, majd Chrysippos különös figyelmet fordítottak a néphagyomány őrizte közmondásokra. Később Didymos foglalkozott velük kiváltképpen. A Kr. u. II. században foglalta az addig legismertebb közmondásokat gyűjteménybe (epitome) Zenobios.

A *verstan* a zeneelméletből nőtt külön tudományággá: a peripatetikus Aristoxenos vetette meg alapjait. Szakszerűen fejlesztette tovább Heliodoros, Aristophanes kolometriájának szerkesztője. A legkiválóbb metrikus a Kr. u. II. század folyamán Hephaistion. Hatalmas, 48 könyvből álló *verstanából* csak kivonat és a hozzáfűződő magyarázat maradt ránk.

Az irodalomtudomány természetszerűleg együtt fejlődött az írásbeliséggel. Érdekes, hogy a *könyvrrel* törődő tudományág mégis csak akkor jött létre, mikor a görög szellemiség már túljutott önmagán s kezdett elmerülni a részletekbe. A bibliográfia bölcsője Alexandria. Az írásmű anyaga, belső tartalma ekkor került először szerves egységbe annak térbeli, külső megjelenésformájával. Intézményes önállósulását ünnepelte a könyv. Létrejött az új műfaj: könyv a könyvről. Ilyen irányú útmutató munka volt Artemoné (Kr. e. I. sz.) a könyvek hasznosságáról, Herennius Philoé a könyvek szerzőmódjáról s kiválasztásáról, továbbá Nikanor Stigmatiosé és Telephosé. Figyelemreméltó az a tény, hogy már a császárkorban akadt ember a grammatikus Damophilos személyében, aki mintegy módszertani s kritikai szemlét tartott az addigi könyvvállomány felett. Közérdekű iratának címe: *A könyvbarát, avagy a megszerzésre érdemes könyvekről.*

Az utolsó önálló görög irodalomtudósnak számít a Kr. u. III. században Longinos. Philologosnak nevezték. Meg is felelt e névnek teljes mértékben: valóságos élő könyvtár és járókelő múzeum volt. Tudós készsége mellett a legbírálóbb egyéniség. Grammatikai, retorikai és általános műbölcséleti tárgyú műveiből csak elenyésző töredékek maradtak fenn. Retorikájának egyik része Apsines nevű kortársáéba keveredett bele.

A görög irodalomtudomány végső jelenségei a Kr. u. IV—V. század folyamán az ú. n. «négyes kommentár» (Didymos-Aristonikos-Nikanor, Herodianos), Theodosios bevezető nyelvszabályai a névszó- és igeragozáshoz, Aphthonios rétorikai gyakorlatai, Ammonios synonym lexikona, Orion Ety-mologikája és Stobaios Anthológiája.

Az irodalomtudomány valóban a görög szellemiség talajából nőtt ki. A legelvontabb műbölcslelettől a puszta adathalmazásig mindenféle irodalomelmélet alapjait lerakta a görögség. Közben akadtak olyanok is, akik merőben jelentéktelen kérdések megoldásán fáradoztak. Egy részükről tudjuk, hogy írtak bizonyos szakmunkát, de az elveszett és hatása se mutatható ki kézzelfoghatólag. Ezek említésre sem voltak méltók. Mások, viszont nem tarthattak számot külön tárgyalásra azért, mert említésre érdemeseknek inkább ott látszottak, ahol termékeny kibontakozást segítettek elő. Az irodalomtudomány lendületének nem is jelentéktelen kis mesteremberek voltak a megindítói, hanem mélyen gondolkozó nagy művészek, mindenekfölött Platon és Aristoteles. Igazi görög eszmeviláguk, szellemgazdagságuk fényében ragyogtatta a maga sajátosságait az egész hellenisztikus irodalomtudomány.

NAGY FERENC.

VIHAR.

Hirtelen elszédül minden és mozdulatlaná lesz.

A havas készül a viharra.

A hegyek megdermednek, gerincük feldudorodik, a szakadékok szemlátomást tágulnak.

A fák megvetik lábukat, ágaik görcsösen egymásba fonódnak.

A füvek még jobban a földbe kapaszkodnak.

A kemény cserfák odaszólnak egymásnak: — «Az Isten legyen velünk!»

A vadméhek, bogarak fejvesztetten menekülnek.

A megbojdult hangyák mentik, ami menthető.

Az egerek ki- és befutnak likaikon és egymást szidják.

A vakond megtapogatja, hogy elég szilárd-e fölötte a föld.

A halak az iszapba süllyednek.

Az anyamadár ijedten huzigálja csőrével kicsinyei fölé a faleveleket.

A mezőről hazafutó elkésett mogyorótyúk minden pillanatban megáll és sírni kezd.

A bagoly morcosan szidja a fákat: — «Miért nem költöttetek fel... Most ki vezet haza?»

A seregélyek izgatottan csárognak, mint a cigányok.

A nyúlak holtta tétetik magukat.

Az őzek azt sem tudják, hová legyenek.

A mókus saját farkával kötözi magát a faághoz és szédülve eltakarja szemeit.

A róka kárörvendve kiszimatol zeg-zugos likából: — «Lesz itt világ mindjárt!»

A farkas ledobja nehéz zsákmányát és úgy menekül.

Az anyamedve összeszeszi kicsinyei kezét : — «Imádkozatok szépen, hogy a Jóisten fordítsa el tőlünk haragját».

A csorda dübörögve száguld le a hegyoldalon. Szarvak csattognak, vér futja alá a szemeket és tompán bögve gázolja a bokrokat. Nincs hatalom, mely meg bírná állítani. Csak a kormos fehér bika nem mozdul a tetőn. Szembe mered a készülő viharral, kurta bömböléssel rázza szarvait és a véres indulattól arasznyit súlyed a földre. A pásztor nem meri bántani és rekedten, idétlenül a csorda után futva elkalimpál mellette.

Hideg szél lehel át az erdőn. Éppen csak megmozdítja, nyugtalanítja a faleveleket. A felhők futása megáll. Aztán csend. Rettentő csend. Egy pillanatig. Mindössze annyi ideig, míg a haragvó Isten végignéz a világ fölött. Háta mögött a veszedelem és vak, baljós, villámtalan moraj.

A gombák kalapjaikat jóerősen a fejükbe húzzák.

A vadmacska borzongva köp szembe az éggel.

Az odukból ijedten lesnek ki a kísértetek.

Csak a kövek bíznak magukban.

Hirtelen nagyot dördül, mintha az Isten ökle zuhant volna rá a legmagasabb szikla fejére.

— Jól bevágá Szenpéter a kaput! — aszondja a székel, ki szénát hoz le a havasból két remegő, rongyos tehénnel.

Alig ér le azonban az aljba, a súlyos felhők ráomlanak a havasra. A hegyek eltűnnek, mintha elsodorták volna. Vak nyugtalan és pusztító éjszaka lesz.

A szél előrohan.

A sziklák jajgatni kezdenek, az oduk füttyülnek, a fák egymást csapkodják.

A sas, mely a veszedelem szépségétől megigézve élvezte a vihar készülődését, háromszor próbál felválni a magasba, de a vihar háromszor csapja vissza a földre.

Villám cikázik végig az égen és a fényénél látni lehet, hogy a szénás szekér feldőlt, a gazdája pedig átkozódva rázza fel a háromágú vasvillát az égre.

A sas borzadva fordítja félre a fejét.

Megint az ember miatt!

Minden baj a világon az ember miatt van. Jól tudja.

Gyors, szaggatott csattanások rázzák meg a mindenséget, mintha Isten szólott volna :

— Hát — ezért — teremtettelek! . . . Rajta! — és felbödül a vihar.

Megzendül az ég, megrendül a föld. Sűrű villámok járkák keresztül-kasul és szüntelen a dörgés. Az eső omlik. Lélekzetet se vesz a vihar, csak ontja a tüzet, vizet, tarol, zúz, füstöl, nyög és sivít. Recseg, ropog a föld, mintha fellázadt holtak vernék a halál koponyáját az örök éjszakában. Sudár-magas fenyőszálak fordulnak ki tövestül, vagy a lábukon törnek darabokra, becsapó villámtól lángralobbannak és szurokszagú fényüktől piros lesz a vihar hasa. Az égő erdőre vörös vízfonalak hullanak, mint a vér, a kínosra torzult, szörnyalakú felhőkből, mintha a magánosan a tetőn rekedt bika az ördög belét ontotta volna ki és ez most ráhörögné szennyes lelkét a világra.

Szenved és retteg minden élő.

A medveanya reszketve kiáltja ki a komor, szörnyű világba :

— Uram irgalmazz nekünk!
Krisztus kegyelmezz nekünk!
Mennybéli Atyaisten! . . .
Megváltó Fiúisten! . . .
Szentlélek Úristen! . . .»

Kicsinyei hozzásimulva nyögik :

— Irgalmazz minekünk!

Az apamedve lemondóan legyint és magába mélyül, mintha a végrendeletén gondolkodnék.

Nincs kegyelem, nincs megállás és reménység semmi. Szüntelen és kifogyhatatlan a vihar.

Rettenetes, mikor az élettelenek élni kezdenek. A megszaggatott föld omlik, a kövek robajlanak le a szakadékokba, szennyes vizek zúgnak, a rejtekről felragadott állatkák feje szétloccsan a fatörzseken, a szél a fészkestől felragadott csóré madárfiókákat a felhők közé vágja.

Tombol, rombol az égiháború és nincs határa és nincs idő, és nincsen gondolat és nincs világ és nincs semmi, csak

bénult félelem, rettegés, halálvárás, tobzódó sötétség, mintha a semmi megőrült volna.

A farkas megőszül a borzalomtól, majd dühében kivicsorítja fogait :

— Az ember miatt van! Az ember miatt! . . .

A hiúz fogaival is kapaszkodik az ágba, csakhogy megmaradjon.

A sas némán ráhorgasztja fejét a pusztuló világra :

— Ha meg kell halnunk, haljunk meg férfiasan, büszkén!

Hiábavaló minden. Akkora a vihar dühe, hogy még az elköltöző lélek is visszahull az égből. Elviselhetetlen ez a szörnyűség. Minden élő felfohászkodik, könyörög a maga nyelvéen :

— Fáradj ki vihar, könyörülj Isten!

A vérszomjas ragadozók földhöz vert homlokkal fogadkoznak :

— Nem, nem, soha többé!

De még sötétebb, még borzasztóbb az örök-harag napja.

— Csak egy kicsi világosságot! — szomjúhozza minden.

Legalább annyit, amennyit egy bogárka szeme elnyelni képes.

Csak egy kicsi reménységet, hogy vége lesz e rettenetnek!

Reménységet, ha csak addig tart is, míg a halott tátott száját kivilágítja a villám-fény!

Az általános kétségbeesésben csak a földhöz nyomott, remegő, finom, kicsi őzek nyugodtak és — ki hitte volna? — nem magukat, hanem ezt a nyomorult világot siratják.

De mi az a pár könnycsepp a vízzuhatagok közt, melyek szennyes áradattá növe tombolnak és háznagyságú sziklákat görgetnek?

Már-már beletompul minden elkerülhetetlen végzetébe és kábultan már-már belenyugszik, mikor a vihar utolsó dühkitörése még rettentőbbé fokozódik és még egyszer egymáshoz veri a hegyek fejét. Recseg, ropog az egész föld eresztékeiben. Már nem bírhatja sokáig. Bódultan szédül és vész el a végtelen sötétségben. Csak ez a sötétség ne volna, mely semmivé súlyeszt mindent, mintha minden fény el-

pusztult volna, minden szem lezárult volna és nincs többé semmi, ami újra bevilágítsa a mindenséget. Önmagát se látja semmi és csak a rettegésünkből tudjuk, hogy még vagyunk és a folyton cikázó villámok tartanak életben, melyek sűrűn átszövik az eget. Olyanok, mint felrobbant arany-kígyók, melyek tüzet sziszegnek rá a világra.

Ez már a vég, de hát mindegy. Úgyis már csak élet-telen, pusztá testeket kínozt a vihar. Mindössze pár pillanat és minden megsemmisül . . .

És ekkor jött a szabadulás. Váratlanul, amikor már alig volt, aki higgyen benne.

Még egy utolsót csattan és a vihar ahogy jött, olyan gyorsan el is vonul.

Az égő erdőrézlet még egyszer fellobban. Pillanatokig úgy látszott vörös fényében az eső, mintha vér hullana rá, aztán kilobbant, elaludt a tűz is.

Lassan derengeni kezd. Beteg, szürke kis világosság támad, de végre világosság, mely alig észrevehetően erősödik.

Minden megkönnyebbülten sóhajtott fel:

— Fény, világosság, újra éledt!

Elsőnek a tetőn a furcsa, tejszínű ködlésben hatalmassá nőtt bika tetszik fel benne, ahogy leszegett fővel mozdulatlanul áll, míg a terhes felhők zúgva elmorajlanak fölötte. Aztán lassan felemeli fejét és a felhők után néz, de csak villámoktól véres hátuk látszik, ahogy a láthatár mögé torlódnak folyton gyengülő, de szüntelen dörgés közben, míg az is lassan elhal és a világ végre megnyugszik.

Nem mer azonban semmi mozdulni, csak a bika rázza meg bömbölve vizes szarvait és körülnéz a tájon.

Csend, némaság.

Hiába süt ki újra a nap.

Elsőnek a barna medve lép ki barlangjából. Vésztjósóló, haragos. Látszik rajta, hogy nagy elhatározás támadt benne és Isten legyen irgalmas annak, ki ma vele találkozik.

— Az ember miatt volt! — dörmögi maga elé.

Az ember miatt, ki felrázta vasvilláját az égre a feldőlt szénás szekér miatt.

Most leszámol vele a sok rettegésért, veszedelemért,

mit a havasra hozott. Nem lesz addig békessége az erdőknek, míg ember fertőzi meg.

Amerre megy, megrendülve látja a pusztulást.

A hegyek már csak sírhalmok a világ fölött.

A víztől csurgó sziklák agyonverve fekszenek, mint meztelen óriások, kiken még rajta van a halálverejték.

Elalélt minden.

Ezek a megkínzott fák talán már nem is élnek. Törötten, zúzottan, csonkán merednek fel a törzsek, vagy tövestől kitépve, messzi dobva hevernek szétszórta és egész erdő-részeket égetett fel, vagy tarolt le a vihar. Még azok is földig csüngő ágakkal erőtlenséggel egymásra borulva hallgatnak, melyeket megkímélt Isten ítélete.

A füvek, virágok vízbe, iszapba fulladtak. Az epermező véres seb, a hangyák földönfutó koldusokká lettek és zűrzavar az egész havas. A villámok korma bemocskolt mindent.

Megölt, ázott állatok düledt szemei ijesztik lépten-nyomon. Holt madárcsák fekszenek hanyatt és hidegre dermedt vékony cérna-lábacskaikat meresztik az ég felé. Megrendítő, ahogy haját tépve futkos, keres a rigó a bokrok közt és félőrülten kiáltoz:

— Nem láttatok a gyermekeimet? . . .

A medve fogcsikorgatva megy tovább.

— Az ember miatt! . . . No megállj! . . .

A halak még most is némák és hidegek az ijedtségtől, mint a háromnapos halott.

A rákok, ezek az őslények, alig bírják vonszolni kövektől összevert, dagadt ollóikat.

A szerencsétlen kicsi gombák is kitört nyakkal hevernek, mintha a szél fejestől elfújta volna kalapjukat.

— No megállj, ember!

Szinte kővé mered a medve azonban, mikor kilép az utolsó bokrok közül és látja, hogy hült helye van embernek, szekérnek. Csak a letaszított, ázott széna hever az út-parton.

— Megmenekült! — lihegi sötéten.

Nem akarja elhinni, hogy mégis megmenekült az ember. Bután pislog a távolba, hol még nyúlánk, fehér ködök állnak,

a szakadékok fölött, mint egy szál ingben kimenekült síró asszonyok, és összeráncolt homlokkal dörgi:

— Nincs igazság a földön! — és mérgesen visszafordul.

Az őzek éppen akkor jöttek elő szerényen a bokrok sátra alól, mintha szégyelnék, hogy életben maradtak.

A hangyák újra építeni kezdik összerombolt palotájukat.

A mogyorótyúk odakottyant valakinek: — «Hiába! Élni kell, komámasszony!» — és visszafut a mezőre.

A levegő ismét zengeni kezd a méhektől, bogaraktól.

A nyúl vizes ülepét szárítja a napon.

A róka oldalt pillant és mohón ráugrik az első állathullára.

A farkas elővakodik és új ölésre feszíti izmait.

A hiúz ragyogó bundában újra kifesti leshelyére, a faágra.

A bika a tetőn megadással lehajtja fejét és békésen legelni kezd.

A medvében felforr az indulat, az undor és sötéten, megvetéssel, káromkodva tántorog vissza barlangjába.

Az élet újra megindult.

A sas sietve felnyílal a magasba és megkezdi őrállítását a világ fölött.

NYÍRŐ JÓZSEF.

KÖLTEMÉNYEK.

Gyulai Pál hátrahagyott költeményeiből.

I.

Egy rossz órában.

Mért lángolsz, szív, ádáz gyűlöletben,
Ajkamon miért e szörnyü átok?
Miért lőn az ég oly sötét fölöttem,
Hogy egy halvány csillagot sem látok?

Csillapulj le szívem lázadt vére,
Minden kincsed örvényekre jut :
A gyűlölet sötét bűnök bére,
S átkozódni minden gyáva tud.

(1851—1852.)

Gyulai költeményét «Gyulai Pál» aláírással a Fővárosi Lapoknak 1868. évi 276. (nov. 29-i) száma hozta. Így joggal kereshetnők benne azoknak a komor hangulatoknak költői kifejezését, melyek Gyulai lelkét feleségének 1866. szept. 10-én bekövetkezett halála után özvegységének első éveiben oly gyakran szállották meg. Mint-hogy azonban ez a vers már Gyulainak költői vázlatkönyvében is előfordul, melynek tartalma leginkább a gernyeszegi tartózkodás idejéből, az 1851. és 1852. évekből származik, benne jóval előbbi kor hangulata tükröződik vissza. A költő talán éppen a világfájdalmas hang miatt nem adott neki helyet a gyűjteményes kiadásokban.

II.

Gondolni rád.

Gondolni rád, csak egy rövidke percig,
Öröm, mi hosszú évekkal fölér ;
Álmodni rólad édesebb mindennél,
Mit a való a szívtől visszakér.

És látni téged, veled együtt lenni
És érezni, e nő engem szeret :
A boldogság és büszkeség oly titka,
Mit bírni üdv s elbírní nem lehet.

Mint számlálom az óra lassu percit,
Mint hallgatom : nem suhog-e ruhád,
Nem dobban-e meg félénk, könnyü lépted?
Csak annyiban élek, hogy várok rád.
S tán meghalnék, ha nem hinném, hogy ott jössz ;
Egy pillanat — s itt nyugszol keblemen,
Nem érzeném a lég zajában hangod,
Nem játszanék a képzelet velem!

Jövel! az éj sötétebb bánatomtól,
S az áruló szemektől védni fog,
S gyúljon ki bár a hajnal örömtől,
Az csak szemedben, csak nekem ragyog.
Csak nekem szól a megzendült pacsirta,
Az édes hang, mely reszket ajkadon,
Csak lelkemen derül egy új világ föl,
Az éjben csak nekem jó fel napom.

Egy boldog élet hosszú folyamából
Mit bírhatunk, ez egy pár pillanat,
Üldözve és sebezve a világtól,
Ó Istenem, még sírnunk sem szabad!
Bár titkunkat úgy hordjuk lelkeinken,
Mint szárnya közt madár a nyílveesszőt,
Mert szerelmünk, mivel Isten áldott meg,
Tán gyalázat az emberek előtt.

De mit nekünk a kín, mit a gyalázat,
Ha más névvel bár, mindez szerelem?
Ha e gyalázat legbüszkébb erényünk,
Ha örömünk csak kínokban terem.
Egy ölelés, s a szív mindent feledvén,
Azt tudja csak, hogy boldog és szeret,
Hogy sebei egy gyönyörre hegedtek,
Hogy haldokolva újjá született.

Jövel, jövel! már haldokló szívünknek,
 Nem érzed-e — végső sohaja kér,
 Egy órát kér veszendő életéből,
 Egy órát, melybe örök élet fér.
 Nem hallod-e a fel-felbúgó átkot,
 Mely a sors ellen ajkain lebeg . . .
 Jövel, jövel! hadd váljék egy imává,
 Egy imává, mely sorsunk áldja meg.

(1853.)

E költemény «Gyulai» aláírással a Divatcsarnok 1853. évi folyamának 71. (dec. 4-i) számában jelent meg s Gyulai 1853. évi pesti élményeinek költői emléke. Gyulai ekkor búcsúzott több költeményében Pataki Emilia iránt érzett szerelmének emlékeitől; ekkor feledtette vele rövid időre ábrándos érzelmeit az az izgató viszony is, melyet *Gondolni rád* című költeményében rajzolt. Idővel a művészi lírai rajz sokat veszített szemében értékeiből s ezért maradt ki Gyulai költeményeinek gyűjteményéből.

III.

A dési ezredévi emlékoszlopra.

Hazánkat nem sors szeszélye,
 Hős ereje, bölcs eszélye
 Tartotta meg ezer évig,
 Tartsa is meg örökkétig.

(1896.)

Az emlékoszlopot, mely 1896 óta Dész főterét ékesítette, 1896. nov. 12-én avatták fel. Az emlékoszlop keleti feliratát Gyulai Pál írta. Ezt bizonyítja *Szolnok-Doboka vármegye monographiája* III. kötetében (1900) a 175. lapon a kötet szerzője, Kádár József. Gyulai az ezredévi ünnep táján többször megfordult Désen, hol Antónia húgának leánya, Földesi Ida, Vásárhelyi Boldizsár ref. lelkész felesége volt. Az ezredévi ünnepen is az emlékbeszédet Vásárhelyi Boldizsár ref. lelkész mondotta.

IV.

Kevés az, amit én kívánok.

Kevés az, amit én kívánok,
Csak mosolygásod és szavad :
Egy hóban egyszer látni, hallni
Ó légyen nékem is szabad!

(1900. febr. 20.)

Ezek a költői sorok Gyulai kezeírásában a keltezéssel együtt Gyulai Pál névjegyén Bánffy Györgyné báróné, Bethlen Margit grófnő hátrahagyott levelei között maradtak fenn. Gyulai nagy tisztelője volt a széplelkű bárónénak, a báróné viszont sokszor halmozta el az öreg költőt rokonérzésének jeleivel. Bánffy báróné többször meglátogatta Gyulai Pált Leányfalván s szívesen látta vendégül Budán Városmajor-utcai villájában, valamint a geryeszegi kastélyban is. Az együtt eltöltött, szép órákra céloz Gyulai verse is.

V.

Margit napjára.

Derüljön napfény névnapodra,
Viruljon élted rózsabokra,
Szeretteid sok éven át
Élvezzék színét, illatát!

(Egy 1900-as év nyarán.)

A névnap-i köszöntőt egy Leányfalván Bánffy Györgyné báróné címére feladott 19—. évi távirat őrizte meg. A vers után Gyulai szerzőségét a «Gy. P.» betűk jelzik, majd Voinovich Géza így küldi üdvözlését: «A grófnő tiszteletére e napot együtt töltöttük s egészségére ittunk Celná óborából. V. G.» A küldöncdíjból következő, a távirat Maros-Torda megyébe, Sáromberkére érkezett, honnan Gernyeszegre továbbították. A geryeszegi kastélyban szokta Bánffy Györgyné báróné július első felében Margit napját megülni. Bánffy báróné többször küldött Gyulainak néhány üveg celnai bort. Ezért említi a leányfalvi távirat is Celná óborát.

A gyűjteményt összeállította és jegyzetekkel kísérte

PAPP FERENC.

SZEMLE.

Népszövetségi «Entretien» Budapesten.

Nehéz pár szóval nevén nevezni azt az összejövetelt, amelyet június elején rendezett Budapesten a Nemzetek Szövetségének állandó irodalmi és művészeti bizottsága. A magyarországi szervezők — gr. Teleki Pál, Praznovszky Iván, Balogh József — ízléses programfüzetet adtak ki, amely ezt a fölírást viseli címlapján: *S. D. N. Entretien de Budapest*. A Société des Nations, amely a beavatottak előtt szereti magát nevének kezdőbetűivel jelezni, minden évben rendez egy ilyen «Entretien»-t, «megbeszélést» valamely — látszólag — eszmei téma fölött. A tavalyi összejövetel Nizzában volt és a «modern ember kialakulása» témáját adta föl önmagának. A nizzai megbeszélésekhez kapcsolódik szervesen a budapesti értekezlet: a téma a modern ember kialakulása maradt, azzal a szűkítéssel, hogy a *humanitás* szerepét kellett mai szellemi és politikai életünkkel kapcsolatban megvilágítani. «Humanitás»: megint egy nehezen fordítható és nehezen definiálható fogalom. A tájékoztató kérdőívek szerint a *humanitás*, a *humanizmus*, a klasszikus műveltség, és a természettudományokkal, technikai civilizációval szembeállított úgynevezett *humaniorák* (emberi, szellemi tudományok) tartoznak a *humanitás* fogalma alá. Ilyen előjelekkel az Entretien nem is ígérkezett másnak, mint a széplelkek találkozójának, akik valami eszmei kerekasztal körül platói dialógusokat folytatnak egymás és a bámuló hallgatóság gyönyörűségére...

Külsőleg az összejövetel nem is volt más, mint társadalmi esemény, amelyen Budapest szalonjában találkoztak két világrész szellemi képviselői. A «symposion» mindenekelőtt igazi lakon akból állott: miniszteri és városi ebédek s a magyar arisztokrácia fogadásai, amelyek számára a kereteket gr. Teleki Pál és Zichy-Pallavicini Edina grófnő palotái adták. A megbeszélések a Parlament bizottsági termeiben folytak le: a hatalmas épület mintha szimbolizálná, hogy a trianoni határoknál szélesebb földterületek befogadására készült... Európa nyelvi életének figyelemmel kísérői ez alkalommal is megállapíthatták, hogy a francia nyelv fölünyesen és megközelíthetetlenül

uralkodik nemcsak az olasz, hanem az angol kárára is, és hogy a német nyelv — nekünk bármennyire kedves és első kultúrnyelvünk — valahogy a nagyvilágon kívül esik és fordításra szorul. Aki nem franciául szólalt föl, vagy nem olyan franciasággal, amely le tudná kötni az európai összejövelek stílusához szokott résztvevők figyelmét: azt alig hallgatták. (Ebből is az a tanulság, hogy külpolitikai érdekből szüksége volna Magyarországnak egy olyan élite-csoport fölnevelésére, amelynek a középiskolától kezdve második anyanyelve a francia. Az oláhok ezt már régen fölismerték, mi a némettel és olaszszal kísérletezünk, sajnos, reménytelenül.) Természetesen a humanizmusról tárgyaló összejövétel nem múlhatott el a nélkül, hogy a tudós latin nyelv is ne követelje meg a maga jogait. A több ízben fölszólaló, korát fürgeségével megcáfoló Vincenzo Ussani és az elegáns Ojetti, a tökéletes «irodalmi gentleman»: virtuóz latin röppentyűkkel variálták a különböző nemzetiségű francia szónoklatokat, a lengyel Oscar Haleczki pedig — kipróbált klasszika-filológusokat és az egyházi nyelv hivatott képviselőit bámulatba ejtve — negyedórás latin oratiót tartott a humanizmus és vallás kapcsolatairól. (Haleczki érdekes típusa a népszövetségi Európának. Apja osztrák katonatiszt volt, ezredparancsnok Szegeden, de a közös hadseregbeli sors Eszékre vezényelte, ahol horvát feleségétől a későbbi varsói professzor született, aki a Népszövetségnél évekig a kooperációs osztályt igazgatta és Lengyelországban a nemzeti-katolikus vezető-osztály tagja lehetett, miután három anyanyelve is van: a szláv, a francia és a hamisítatlan bécsi dialektus... Ő volt az egyetlen, aki fölszólalásaiban Magyarországra is lényegesebben kitért: rámutatva arra a nekünk igen hízelgő tényre, hogy a renaissance és humanizmus magyar közvetítéssel került Lengyelországba.)

A résztvevők közül legérdekesebb minden kétségen kívül Paul Valéry, az értekezlet elnöke volt. Első látásra a szürke, franciásan gondozatlan kishivatalnok benyomását teszi (messzire jutottunk az ancien régime korszakától, amikor az európai férfieleganciát a franciák képviselték) és szónoki szempontból is a halkszavú, befelé élő emberek típusába tartozik, de mondatainak eleganciájában, egy-egy megjegyzésében, szemének fölcillanásában meg kellett éreznie mindenkinek az *Eupalinos* halhatatlan dialógusainak ötvösmesterét.

Mikor az egyik díszes vacsora után George Duhamel, a *Confession de minuit* szerzője és a cseh Capek társaságában elbeszélgettünk, csupán az ellenmondás kedvéért, megkockáztattam azt a véleményt, hogy Valéry annyira túlfinomult, arisztokratikus irodalmi kultúrát képvisel és mondanivalójának különállóságával, stílusának

lehelletszerű szépségeivel sohasem lesz az ország egészének, vagy pláne az emberiségnek nagy írója, — Duhamel azt a feleletet adta, amelyet örömmel vártam, hogy Valéry valóban különleges jelenség, de egy olyan irodalom, amelynek volt már Racine-ja, Victor Hugo-ja, Balzac-ja, Verlaine-je, megengedheti magának azt a fényűzést, hogy legyen Valéryja is a klasszikusok között. És azzal a lelkesültséggel, amellyel a franciák verset élvezni tudnak, elszavalta Paul Valéry két sorát a délvidéki tengerről. Ha egy írótól megmarad egy versszak, az már nagy szó, — tette hozzá, majd Capek felé fordult, azzal kedveskedve a *RUR* szerzőjének, hogy drámája a francia nyelvet egy új szóval gazdagította: a *robot* szóval. Ezt a szót a magyar paraszt is megérti, — tettem hozzá és így került sor, nyelvi témák fölvetése kapcsán, a Duhamel-család germán eredetének tárgyalására... Az ábrándos szemű szelíd Duhamelről, ha már róla van szó, annyit még mondhatunk, hogy van benne valami hősenek, Salavinnek rezignált mozdulataiból és életbölcseiségéből és hogy azon ritka franciák közé tartozik, akiknek Párizsban palotájuk és pincéjük van, nyolevanteféle különböző fajtájú borokkal... (A magyar író sorsa jutott eszembe, aki huszadannyi közönségnek ír, mint francia kollégája és aki, ha némi anyagi sikert remél az élettől, jobban teszi, ha nem hagyja abba egyetemi tanulmányait és igyekszik bejutni élete végére a hatodik fizetési osztályba.) A francia írók fölényes anyagi helyzetéről is beszélgettünk Duhamellel, aki rögtön Kosztolányi után érdeklődött. Meg is látogatta a beteg költőt.

Thomas Mann a maga tipikus germán fajiságával valóban tragikus jelenséggént hatott ezen a nemzetközi összejövetelen, amelyen Németország — nem lévén tagja a Népszövetségnek — tüntetőleg nem vett részt. A mai Németország lelkisége, amely a kíméletlen nemzeti öncélúságot és a «Kraft durch Freude» jelszavát, a népi akciót írta zászlajára, nem is mutogathatná magát a kozmopolitaraffinált kultúrájú, patricius-kapitalista polgári író alakjában. Thomas Mann végképpen a baloldalra került, baloldalra még a jobboldaliségével is: dekadens-arisztokratikus témáival, «politikátlan» élet-szemléletével, Isar-melletti villájával, selyemkabátjával és házi escarpinjével. Közönségét elvették, elidegenítették tőle, könyveit számúzték saját hazájából. Látszott rajta, hogy fölfrissül régi irodalmi sikereinek országában és abban a rokonszenves légkörben, mely a népszövetségi intellektuellek részéről körülvette. Síri csönd fogadta fölszólalását, mindenki érezte, hogy politikai hitvallást tesz és amikor kimondta, hogy Németország nevében beszél, de annak a Németországnak nevében, amely a kereszténységhez és a latin-

mediterrán kultúrához tartozónak érzi magát — első pillanatra ijedten néztek össze a rendezők : mi lesz, ha ez a szókimondó mondat belekerül a világsajtóba? Th. Mann tulajdonképpen hadüzenetet jelentett be, mikor azt követelte, hogy a humanizmus ne maradjon a széplelkek játéka, hanem férfias legyen, segítő és cselekvő . . .

A Thomas Mann-idézte mediterrán-latin szellemet a spanyol Salvador de Madariaga képviselte. Ő volt igazi lelke a vitának : a népszövetségi tisztviselő, oxfordi egyetemi tanár, nagykövet, népszövetségi elnök, író, tudós, újságíró — valamennyi attribútuma közreműködött, hogy sokszor szemfényvesztő elmemutatványokkal gyönyörködtesse a «humánus» szépségek iránt nem érzéketlen hallgatóságot. Fölényben érezhette magát, mert sohasem haragudott ; fölényben különösen az olaszok fölött, akik nehézkes franciaságukkal (a két nyelv, úgylátszik, kizárja egymást) és politikai dogmatizmusokkal a vitát nem egyszer humoros vágányra terelték.

*

A téma a humanitás szerepe lett volna, de természetesen az egész értekezlet szinte egyértelműleg odafejlődött, hogy tüntetett a humanitás mellett. Hogy mi az igazi «emberiesség» és fontosak-e a látszólag «érdektelen» emberi tudományok, arra nézve mindenki egyetértett (hiába akart a rendezőség a vita élénkítésére, sebtiben mű-ellenzékot szervezni): az emberiség eszménye nem a tömegproduktum, hanem a független, érdektelen és eszményi célokat követő, egyéni ember. Körülbelül így lehetne meghatározni azt az egységes meggyőződést, amely mindvégig lelket és értelmet adott az értekezletnek. Míg egyrészt az individualizmusnak apológiája odáig ment, hogy például Ojetti a humanizmus állapotát a lelki epikureistával azonosította, Alphons Dopsch pedig, a bécsi történész-professzor, szinte már az eszmék világába menekült («das Ewig-Menschliche»), — másrészt a kollektivizmusról több-kevesebb szenvedélyességgel megállapították a felszólalók, hogy örök ellensége az emberi jogoknak, az ember méltóságának, a szabadságnak, vagyis mindannak, amit az *emberiesség*, a humanizmus jelent. Duhamel kérdése, amelyet nem minden malicia nélkül terjesztett az Entretien elé, hogy vajjon a humanizmus összefér-e a kollektivizmussal: önmagában hordozta a tagadó választ és vitára sem szorult. A bolsevizmus és mindenfajta etatizmus, államszocializmus elítélésében összetalálkoztak a régifajta liberális-demokrata-radikális individualisták és a katolikus-konzervatív szellemek. Mialatt az egyik oldalon a rejtélyesen mosolygó, megingathatatlan Madariaga választékos és

könnyed körmondatokban ostromolta a gépesített társadalmat, amely nem ad helyet a haszon nélküli eszmének, elnyomja az egyént, az emberi értékek egyedüli hordozóját, és a klasszikusokra utalt, a szellemi szabadság megtestesítőire, robbanékony, göndörhajú és tüzes honfitársa, Juan Estelrich pedig a humanizmus történetében a szabadság sorsát mutogatta és vádolta a német intellektuelleket, akik (egy «dicső példa», Th. Mann kivételével) nem tudtak ellenállni a diktatúrának: — addig a másik oldalon Hildebrand, a *Der christliche Standestaat* szerkesztője, a katolikus Ausztria egyik szellemi pillére, a bolsevizmus és nemzeti szocializmus kiátkozását harsogta, az egyéniség elnyomóit, a szellemiség diszkreditálóit pellengérezte ki és az emberi jogokat idézte. (Emberi Jogok Ligája és katolikus politika egy gyékényen.) Aztán egy Grillparzer-mondattal fejezte be szavait, amely (állítólag *ipsissimis verbis*) úgy szól, hogy a humanizmustól a nacionalizmuson keresztül a bestializmushoz jutunk... A hollandus Huizinga, a középkor szellemtörténésze nem tartózkodott kimondani, összegezõ és lapidaris, de egyébként szelid modorban, hogy (*sit venia verbo*): korunk csapása (*le fléau de notre temps*) a nacionalizmus! A megtámadott nacionalizmus védelmére egy oláh delegátus, Oprescu sietett. — Ne túlozzunk, — mondotta a balkáni embernek veleszületett taktikai érzékével — elégedjünk meg a sovinizmus megbélyegzésével és annak a veszedelemnek fölismerésével, amely az Embert a diktatúrák részéről fenyegeti...

A kényes témához többé senki sem mert hozzányúlni, de az Entretien ellentmondó definíciói is mutatják, mennyire összekeveredtek a fogalmak a legújabb Európában. A schopenhaueri és nietzschei antiintellektualizmushoz visszatérõ, a szellem magasabbrendűségével szemben a fizikai munkát és a sportot hangsúlyozó Németország, amely ellen — be nem vallottan és magas eszmei síkon, de annál bensõbb gyûlölettel — állást foglalt a demokrata-liberális-konzervatív-konstruktív-keresztény-humanista gyûlekezet: destruktívnak tarthatja a népszövetségi ábrándozók társaságát, mint ahogy félretolt eddig is mindent, ami renaissance-latin szellemet akart, multban és jelenben, belevinni a germán életbe. (A germán középkorra nézve is több fölszólaló utalt a legújabb kutatásokra, amelyek szerint a latin műveltség és a renaissance között nem vízválasztó, hanem összekötõ híd a középkor...) Akármelyik ponton nézünk bele az Entretien témáiba: az 1936-ik év emberiségének szellemi és politikai csõdjét dokumentálja, örökké aktuális madáchi pesszimizmussal.

Mi lesz az eszme, amely az emberiséget megváltja? Ez a kér-

dés állandóan ott lebegett az Entretien fölött. Kollektivizmus vagy individualista demokrácia? Ősi alkotmányosság vagy erőből duzzadó ifjú diktatúrák? Nemzeti öncélúság vagy egyetemes összefogás? Mi a végcél? Történt utalás az emberiség «humánus» egyesüléseire: a Pax Romana, a Civitas Dei eszméje, a német-római imperium... Mindezeket Madariaga szellemes formulával túlkorai kísérleteknek minősítette. De milyen formában fog mégis bekövetkezni az egy akol és egy pásztor világa? Huizinga azt a szubjektív vallomást fűzte mindehhez, hogy minél jobban öregszünk, annál humanistábbak leszünk. Vajjon az emberiség is? Ha igen, akkor van még remény...

*

Látható zavar környékezte az olasz delegátusokat. A totális államra hulló pergőtűz közepett egyszerre lenni fasisztának és humanistának: nem volt könnyű. Miképpen lehet százszázalékosan humanista a Mussolini-állam híve, ha folyton azt hallja, hogy a tekintély-állam letiporja az emberi méltóságot, és hogy az emberiség értékei csak az egyéneken nyilvánulnak? Ojetti úgy próbálta eloszlatni a fellegeket, hogy Macchiavelliről beszélt, aki az állam mindenekfölöttiségét hirdette, miközben maga is nagy humanista volt. Érthető, hogy az olaszok a humanizmus esztétikai oldalát igyekeztek kidomborítani és az örök szépségekről szavaltak, sűrűn emlegetve Rómát, mindnyájunk humánus lelkének szülőanyját...

Róma és a humanizmus összekapcsolása alkalmat adott Oprescunak, hogy a saját római mivoltát dokumentálja azzal, hogy «félig-római»-nak nevezte önmagát és utalt a görög-bizánci hagyományok szerepére a humanizmus történetében. (E sorok írója azt a tételt igyekezett bizonyítani fölszólalásában, hogy civilizációnk története folyamán minden korszak szükségét érezte annak, hogy az antik világban elmélyedjen és erről a világról képet rajzoljon a saját képére és hasonlatosságára: minden korszak önmagát, a maga irányának igazolását keresi a klasszikus ókorban és ilyenformán a klasszikus világ állandóan részt vesz a mindenkori modern ember kialakításában. Természetesen nem fejezhettem be a görögség-portrék történeti áttekintését másképpen, mint azzal a képpel, amelyet Paul Valéry ad Görögországról, a geometriai tökéletességek és az intellektuális szemlélődés dialógusainak irreális-harmonikus világáról.)

Fölmerült az a kérdés is a megbeszélések folyamán, hogy a keleti kultúrák bevezethetők-e a humanizmus kereteibe. Az olasz delegátusok, a «római» civilizáció védelmében, határozott tagadással válaszoltak.

Az úgynevezett természettudományok képviselői igen lojálisan viselkedtek és nem sokat kellemetlenkedtek a kongresszusnak. Gr. Teleki Pál azt fejtegette, hogy a földrajz maga is ember-tudománnyá lett, tehát részben már a humaniorákhoz tartozik. Rohn, svájci mérnök, a technikát is a humanizmus fogalma alá sorolta, mert konstrukciói — a hidak, vastraverzek, az átkozott gépek — a szép eszméjét valósítják meg, tehát hozzájárulnak az ember «humanus» formálásához. Imre József a természettudományok védelmében szólalt föl, mondván, hogy az elmélet nem felelős a fölfedezések barbár alkalmazásaiért, amint a kereszténység eszméjét sem lehet vádolni az eretnek-égetések miatt. Szentgyörgyi Albert szegedi professzor írásbafoglalt contributionja nem kis feltűnést keltett azzal a kihívó tételével, hogy a természettudományok az «istenit», a világegyetem szellemét kutatják, míg a humanisták csupán az emberi dolgokra korlátozódnak. *Scientia* és humanizmus ugyanannak a körnek kerületén fekszenek és harmonikus szintézisbe olvadnak...

Annyi bizonyos, hogy Európa szellemi élite-jének, amely repülőgépen vagy sleeping-car rugózátán érkezett és a «szellemiség» viláгурalmának érdekében a modern orvostudomány és technika összes vívmányait fölhasználja: a legkevesebb oka lehet a «motorizált» emberiségre, az anyagelvűekre, a gyakorlatiasságra haragudni. Piaget svájci pedagógus hozzászólása és Gilbert Murray írásban közölt tanulmánya új fejezetet nyit meg, ha a vitának lett volna ideje elkalandozni: annak megállapításával, hogy egész tudományunk — algebra, medicina, csillagászat stb. — a «humanista» ókorra megy vissza, amit megerősíteni látszott Vacarescu Helén költői kijelentése a szellem elsődlegességéről: az emberi lélek hamarabb repült, mint a gép... Egy pillanatra kiderült az ég a humanizmus sorsán elkomoruló lelkek fölött, mikor Vacarescu asszony ki merte mondani a királyi ígét: a költészet örökké a humanitások eszköze lesz... Vajjon igaza volt-e? Julien Benda könyve jut eszembe: *Az írástudók árulása*. Hol vagyunk ma már ettől!

*

Mindent összevéve, az Entretien — a formaszerinti megegyezések és a sorok között elsimuló ellentétek mellett is — a mai világkép teljes chaoszát mutatta. Századunk hőse nem a klasszikusdiszciplinált Magányos, nem is a romantizmus Korlátaltalanja, hanem az egymással szembenálló tömegek, pártok, államok közkatónája. A modern platonikusok nem idillikus eszményi térben, hanem vulkáni talajon beszélgetnek és a kép háttérét forradalmak vörös fényei

adják. A cél nem is lehetett az, hogy valami határozattal, közös nevezőre hozott formulával pecsételjék meg a szabad véleménynyilvánítások négynapos tanácskozását, amint némely aktivista-pozitív és politikus lélek szeretne volna. Ez ellenkezett volna a Népszövetség szellemével, a Szellemi Együttműködés liberalizmusával és magával a humanizmus eszméjével is, amely a dialektikát öncélként műveli és a lelkek öneszmélését többre tartja a cselekvésnél... A «beszélgetés» célja nem lehetett más, mint maga a beszélgetés, de ha az elhangzott felszólalások és írásbeli hozzászólások egy hatalmas kötetben összegyűjtve megjelennek, a budapesti «iskola» megörökítést nyer és az írók, szobatudósok platói dialógusai mégsem múlnak el nyomtalanul. Ezért is diplomáciai sikernek kell elkönyvelnünk, hogy a «Szümpozion» Budapesten folyt le és a magyar főváros keretül szolgálhatott egy olyan nemzetközi összejövetelnek, amelyben a mai Európa leghivatottabb szellemi képviselői tartottak konziliumot a lelki harmóniájából kifordult világ fölött.

Zolnai Béla.

IRODALOM.

II. Rákóczi Ferenc felségárulási pöre.

Archivum Rákóczianum. II. Rákóczi Ferenc levéltára. Első osztály : Had- és belügy. XI—XII. köt. II. R. F. felségárulási perének története és okirattára. Közzétette, történeti bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta dr. Lukinich Imre. Bpest (M. T. Akadémia), 1935. 8r. 486 és 640 l.

Aki történettudományunk félszázados fejlődését óhajtja tanulmányozni, az keresve sem találhatna az összehasonlításra alkalmasabb anyagot az *Archivum Rákóczianum* 50—60 évvel ezelőtt megjelent első tíz és a nemrégiben napvilágot látott utolsó két köteténél. Amazok még csupán forrásgyűjtemények, az előszóban ezek sorsának ismertetésével; emezekben már az új, első ízben közölt forrásanyagot a vonatkozó irodalmat is gondosan feldolgozó, nagyszabású kritikai bevezető tanulmány előzi meg s viszi közelebb a forrásokkal behatóan foglalkozni nem kívánó olvasóhoz is. E megállapításunk távolról sem akarja csökkenteni Thaly Kálmánnak, a Rákóczi-kor lelkes kutatójának nagy érdemeit a kútfők összegyűjtése és kiadása körül, mellyel a kötetek egész sorára rugó gazdag anyagot bocsátott történetíróink rendelkezésére, már csak azért sem, mert ilyenformán készült akkoriban majd minden forráskiadványunk. Igaz ugyan, hogy egy, alapjában elhibázott bevezetés esetleg több kárt okoz, mint hasznot a tudomány szempontjából, de azért általában a kutatót és gyűjtőt illeti az első szó, aki elvileg a leghivatottabb arra, hogy új adatairól elsőnek nyújtson tájékoztatást.

Ilyen avatott és szorgalmas kutató, de egyszersmind gyűjtésének hivatott ismertetője Lukinich Imre, ki legutóbb közreadott két kötetében Rákóczi életének fontossága ellenére is eddig meglehetősen homályos szakaszát, nevezetesen felségárulási pörét helyezi teljes megvilágításba azoknak a hiteles iratmásolatoknak alapján, melyeknek egy részét Baranyai Béla egyetemi tanár találta meg és bocsátotta nemes önzetlenséggel Lukinich rendelkezésére, másik részére pedig maga Lukinich bukkant az Akadémia kéziratárában

őrzött Podhraczkgyűjteményben, mikor a hatalmas másolati anyagot nagy fáradsággal újra rendezte.

Közismert Ruzzininak, a velencei köztársaság bécsi követének, sokszor idézett jelentése 1699-ből kormányához Magyarországról, mely szerint «könnyen loboghat ott újból a lázadás lángja, csak találkozzék ügyes kéz, amely azt élessze». A két évvel azelőtt kitört toka-j-hegyaljai zendülés óta jól tudták ezt Bécsben is s a maguk módja szerint készültek a leszámolásra. Egyfelől megrakták az országot idegen katonasággal, másfelől következetesen elkövettek mindent, hogy a nagynevű apai és anyai ősök sarját, a leggazdagabb magyar főurat: II. Rákóczi Ferencet, kiből jezsuitáktól vezetett neveltetése és a zendülés alkalmával tanúsított császárhű magatartása ellenére is csak a született forradalmárt látták, közeledési kísérleteinek elutasításával, valami oly meggondolatlan lépésre készítsék, amely megadja a lehetőséget, hogy a nemzetet törvényes formák között megfosszák hivatott vezérétől. Hiába törekszik tehát Rákóczi Bécs bizalmának megnyerésére. Az udvar épp oly merev és megalázó bánásmódban részesíti a rangja, mint a házassága ügyében, sőt állandó megfigyelés alá is helyezteti.

Így jut válaszütra a 20 éves Rákóczi, akinek csakhamar észre kellett vennie, hogy nemes és jobbágy, katolikus és protestáns egyaránt tőle várja helyzetének javulását. E tapasztalatai, megismerkedése Bercsényivel s a spanyol trón örökségének kérdésében várható európai bonyodalmak végleg eldöntik magatartását és jövőjét. Szerencsétlenségére, csak fiatalságával menthető gyöngé emberismerettel, miként felesége, úgy maga is megajándékozta bizalmával a jómegjelenésű, művelt, lotharingiai császári kapitányt, Longuevalt. Utóbbiról ugyan Lukinich szerint nem igazolható, hogy egyenesen a kémkedés és a velejáró jutalom reményében mutattatta be magát Rákóczinak és feleségének. Magunk azonban abból a tényből, hogy Longueval rendes följegyzéseket készített Rákóczival folytatott beszélgetéseiről, annak a francia típusnak egyik képviselőjét látjuk benne, amely Mirabeau, Talleyrand, vagy az utolsó évtizedek egyik-másik politikusa, avagy közírója példájára szívesen fizettette meg magát.

A Longuevallal kötött ismeretség adja meg az alkalmat Rákóczinak arra, hogy megkezdje történeti szereplését. 1700. nov. 1-én írja meg a császári kapitány által fogalmazott levelét XIV. Lajoshoz és Barbesieux hadügyminiszterhez, mely levelek hiteles szövegét itt olvassuk először. Mai szemmel nézve mindkettő kimeríti a felségárulás tényálladékát egy törvényes uralkodó ellen. Rákóczi azonban,

aki magát «Erdély szabad fejedelmei örökösé»-nek tekintette, nemzeti kötelességének teljesítéseként fogta fel és e véleményében osztozott utóbb csaknem az egész ország. Annál fontosabb e — tartalmukban elég naiv — levelek pontos közreadása, mert ezek alapján végleg megdőlt az a feltevés, melynek majd valamennyi nagyobb történeti munkánkkal ellentétben Szekfű Gyula adott legutóbb kifejezést, hogy t. i. «XIV. Lajos a diplomácia lelketlenségével nyúlt a régi recepthoz, hogy a Habsburgok háta mögött fölkelést okozzon». (*Magyar történet*. I. kiad. VI. köt. 47. l.) Azt csak mellékesen említjük meg, hogy Rákóczi, nevének lengyeles hangzást adva, magát *prince de Ragotsky*-nak írja. Valójában XIV. Lajos ezúttal I. Lipóttal szemben teljesen korrekt magatartást tanúsított.

Lukinich nagyértékű történeti bevezetése részletesen feltárja Rákóczi leveleinek sorsát, a kézbesítésükkel megbízott Longueval árulását, Rákóczinak és társainak fogságba vetését, az ellenük megindított felségárulási pört, Rákóczi regénybe illő szökését, a szöktetésében részt vett Lehmann kapitány ellen indított eljárást és kivégeztetését, a Lengyelországba menekült Bercsényi ellen elkövetett merénylet-kísérleteket, végül a felségárulási per többi szereplőjének, köztük Longuevalnak későbbi pályafutását.

Maga az okirattár az I. kötetben 73, a II-ikban pedig 100 iratot s a Rákóczi és Károlyi Sándor közt folyt levelezésnek 200 darabját foglalja magában. Az első irat, melyben Rákóczi a brandenburgi választófejedelem közbenjárását kéri a bécsi udvartól el nem ismert hercegi címe és rangja ügyében, 1694. okt. 10-én kelt, az utolsó Rákóczi nővérének tiltakozása az ecsedi uradalom elidegenítése ellen 1703 júliusában. Az okirattár négy főcsoportra oszlik: 1. a felségárulási per iratai; 2. a Rákóczi és a francia udvar diplomáciai összeköttetésére vonatkozó akták 1701. május 26—1703. aug. 2. közti időből; 3. a Lehmann kapitány felségárulási perének iratai és 4. a felségárulási perrel kapcsolatos birtokelkobzásokat illető iratok. Történetírásunkra vár a feladat, hogy ezt az igen becses anyagot részletesen feldolgozza. Nemcsak a politikai történetíró talál benne figyelemre méltó, újabb adatokat és szempontokat, így főleg a diplomáciai levelezésben, hanem a gazdaság- és jogtörténeti író is. Amaz kivált a sárospataki, tokaji és regéci uradalmakról készült összeírásokban és az összes elkobzott birtokok kezelésével megbízott báró Thavonat szepesi kamarai elnöknek az uradalmak vezetésére, jövedelmezőbbé tételére, a jobbágyszolgáltatásokra stb. vonatkozó terveiben akad értékes forrásokra, emez a felségárulási per aktái alapján tanulmányozhatja a Rákóczival és társaival szemben alkalmazott büntető-

jogi eljárást és az ebben kifejezésre jutó elveket. De a Rákóczi nemes egyéniségének rajzához is nem egy finom vonás megállapítására nyújtanak az iratok alkalmat. Érdekes és jellemző Rákóczi műveltségére azoknak a könyveknek jegyzéke, melyeket magával vitt börtönébe, amint a korra jellemző ruhadarabjainak leltára.

E rövid és éppen nem kimerítő felsorolásból is fogalmat alkothat magának az olvasó a kötetek tartalmának gazdagságáról.

Az iratok kiadásában Lukinich a legnagyobb gonddal és körültekintéssel járt el. Regesztái és jegyzetei mintaszerűek.

Méltóbban és maradandóbb formában az Akadémia sem ünnepelhette volna meg a legeszményibb lelkű magyar szabadsághős halálának kétszáz, éves fordulóját, mint e két kötetnek kiadásával

Nagy Miklós.

A halhatatlan ókor.

Wiseman: *Fabiola* vagy a katakombák egyháza. Átdolgozta Haudek Ágoston. Szent István-Társulat kiadása. — Robert Graves: *Claudius az isten és felesége Messalina*. Tiberius Claudius Caesar római császár vészterhes uralkodásának története, írta maga Claudius; beszámoló arról, mint gyilkolta őt meg a hírhedt Agrippina (Nero anyja) s miképpen avatták istenné. Fordította Pálóczi Horváth György. Athenaeum kiadása. — Nemes Vazul: *Tertullianus görög műveltsége*. Pannonhalmi Füzetek, 16. — Révész László: *Latin nyelv- és stílusgyakorlatok*. Veszprém, Egyházmegyei könyvnyomda.

A diadalmas gép nem tudta legyőzni a lelket: ebben a gépkorszakban az emberi szellem valami leküzdhetetlen vágyakozással szüntelenül vissza-visszatér egész mai műveltségünk kiapadhatatlan ősi forrásához, az ókorhoz. A napjainkban régi fényben feltámadó római imperium újra becsületet szerez az egy darabig elhanyagolt, megmosolygott vagy lenézett ókornak s egyre keményebben és öntudatosabban hangsúlyozza az egész mai műveltség szoros kapcsolatait a régi Róma termékenyítő szellemével és alkotásaival. A közönség érdeklődése egészen új és eleven lendülettel fordul az ókornak magánélete felé is: nemrégiben Julius Caesarról jelent meg terjedelmes regény, mostanában a császárkor első századának kimagasló alakjairól írnak regényeket vagy regényes életrajzokat s, ami igazán az idők jele és csalihatatlan fokmérője az érdeklődésnek, a film egyre gyakrabban meríti tárgyát az ókorból (Ben Hur, Quo vadis, Ave Caesar, Pompeji pusztulása). Az ókor elevenebben él, mint valaha.

Nicholas Wiseman westminsteri bíboros-érsek regényes kor-

rajza, a *Fabiola*, gyermekkorunk felejthetetlen olvasmánya, az első kísérlet, amely élményszerűen akarja feltámasztani az első keresztények életét és küzdelmeit. A bíboros szerző tagadhatatlanul ügyesen állítja össze egységes képpé a Diocletianus alatti vértanú-történeteket, a megtérések, hithagyások és vértanúságok forró napjainak izgalmaival. Korrajzának hatását még az sem rontja le, hogy túlságosan eszményíti szereplőit és szinte minden hétköznapi vonástól megfosztja őket; mintha ezeknek a hitvallóknak nem is volna mindennapi foglalkozásuk, mintha légüres térben élnének, szüntelenül valami átszellemült rajongás fűti őket. Ez nem baj, mert a szerző így teremti meg azt a túlfűtött légkört, amelyben az emberfeletti hősiességek ezek a példái érthetőkké válnak. Nem zavarnak túlságosan a nyilvánvaló naivitások sem; tudjuk, hogy a keleti rabszolgaleány aligha idézhette Horatiust s aligha bölcselkedhetett a kereszténységről Szent Ágoston stílusában, viszont az is bizonyos, hogy Diocletianus korában pogány filozófus nem mondhatott el komolyan olyan gallimathiast, amilyent Calpurnius fecseg itt össze a kereszténység eredetéről. Ezek a naiv kisiklások megbocsáthatók ebben a nagy kor- és tárgyismerettel írt, stilizált korrajzban, amely még hozzá úttörő is volt a maga idejében.

Helyeseljük, hogy a Szent István-Társulat ezt a szíveket-mozdító könyvet nem engedi feledésbe merülni s újabb és újabb kiadásokban juttatja el a magyar közönséghez s első sorban az ifjúsághoz. De ideje volna a nagyszerű könyvnek új fordításáról gondoskodni; Haudek Ágoston fordításának hangja és nyelve elavult és a kiadónak sem érdeke, hogy a fordítás tévedései és sajtóhibái nemzedékről-nemzedékre áthagyományozódjanak. Az új fordítás kiküszöbölne a nyelvi és tárgyi hibákat, kijavíthatná az eredetinek néhány elavult megállapítását is s mindennekfelett új hangot adna Wiseman könyvének.

Futtában csak néhány kirívó hibára akarunk rámutatni: az idegen neveket ne írjuk megcsonkítva, tehát nem Cassián, Vespasián, Márk, Valerián, hanem Cassianus, Vespasianus, Marcus, Valerianus; a declamatio nem szavalat, hanem szónoki verseny; a praetoriumnak nem «elnöke» volt, hanem parancsnoka; Szent Ágnest nem nevezheti senki «asszonyom»-nak, hiszen leány volt; sabini dombok helyett sabinumi-t kell írni; albán dombok nincsenek, csak albai dombok; antonini fürdő vagy Antonin-féle fürdő rossz, Caracalla-fürdő a neve; Arminius honfitársa nem dák vitéz volt, hanem germán vitéz; a germán abban az időben nem ferdíthette Corvinus nevét Herr Kornweiner-re; az ilyesmit ki kell gyomlálni, enyhíteni, ha benne

van is az eredetiben; ugyanilyen gyenge és korszerűtlen humor a »Herr Krummbeiner« is; mamertini börtön helyett Carcer Mamertinus irandó; a középpontot egy férfiú képezte; mit értesz most?; auréliai út, helyesen Via Aurelia; »a tizenkettedik nap február hó kalendái előtt«, helyesen: január 21.; a római császár adománylevele nem készült címeres rajzokkal; zavaró sajtóhiba, hogy csak a két legnagyobbat említsem: garatiosus e h. gratiosus és chirothea e h. chirotheca.

Várjuk és kérjük a Fabiola új, mai fordítását.

Graves Claudius-regényének első kötetéről részletesen beszámoltam Szemlénk hasábjain. Most itt a második kötet magyar fordítása, rémregényre emlékeztető vásári címével, amely pontosan jellemzi a szerző írói színvonalát.

A szerző módszere itt is olyan, mint az első kötetben: anyagát Suetonius, Tacitus, Strabo, Plutarchos, Cassius Dio könyveiből veszi, de az a baja, hogy összehord mindent, ami némi kis erőszak árán valamiképpen kapcsolatba hozható a szerencsétlen Claudiuszal. Így dagadt a mű két kötetre; ha csak a szorosan Claudius életrajzához tartozó adatokat dolgozta volna fel, akkor egy kötetben a mostaninál bizonyosan művészebb munkát alkothatt volna. Már korszerűség szempontjából is helyesebb lett volna a rövidebb fogalmazás, mert egyáltalán nem valószínű, hogy Claudius önéletrajza ilyen terjedelmű volt. Hogy ez a felduzzasztás szándékos, azt élénken bizonyítja, hogy hajánál fogva belegyömöszöl a regénybe sok mindent, ami egyáltalán nem tartozik a lényeghez. Valósággal kirí a regényből Herodes, Mithridates és a zsidók hosszú lére őrészett története, a triumphus, a jóslatok, a misztériumok, a százados játékok lexikon-szerű magyarázó leírása. Ugyanezt a rosszhiszemű anyagduzzasztást szolgálják az Augustus, Tiberius, Caligula életrajzából a regénybe gyúrt részletek, Caesar hadjáratainak leírása és az a sok érdekes tudnivaló, amit a belgákról, britannusokról, gallusokról és főképpen a druidákról Caesar könyveiből kivonatol, vagyis inkább felhígít. Ismételten belekezd Jézus és az őskereszténység történetének elbeszélésébe; ez azonban balul üt ki: mindaz, amit erről a tárgyról összehord, itt alaptalan és történelmileg indokolatlan; a kereszténységet mai szemmel nézi s ezért amit Jézusról és az akkori egyházzól mond, nem egyéb, mint rosszul sikerült vaticinium ex eventu. Mindez a rengeteg töltelék valósággal elmosza Claudius alakját, pedig ez a méltatlanul megvetett császár érdekes ember volt, különös egyéniség, regényhősnek csakugyan alkalmas, csak éppen az író nem volt alkalmas arra, hogy az embert és a kort megformálja és megelevenítse.

Az ő Claudiusa belefűlad a szerző kifogyhatatlan fecsegésének és gyogyíthatatlan bőbeszédűségének zavaros áradatába.

Másik, kevésbbé rossz tulajdonsága az, hogy az antik intézményeket, hivatalokat és hivatalnokokat mai néven nevezi. Itt csak az a baj, hogy túlzásokba téved. Ha azt mondja: ezredes, tábornok, hadosztály, ezred, zászlóalj, az még rendben van; de túlzás felelős minisztérium kinevezéséről beszélni és a mai értelemben vett tárcákat osztogatgatni Claudiuszal; túlzás és anachronizmus vazallusról, hűberről, jobbágyról beszélni, amint túlzás a tisztikaszinó emlegetése is.

Már a tárgyi tévedések csoportjába tartozik az az állítása, hogy Jézus szerette a görög filozófiát, aminthogy egészen naiv és történelmietlen, apokrif és romantikus az elgondolása Jézus fellépéséről és egyéniségéről; nem lehet beszélni Claudius korában a keresztények letartóztatásáról és kiutasításáról. Feltétlenül anachronizmusnak kell bélyegeznünk a mai helynevek használatát az ókori nevek helyett; legalább is furcsa Claudius önéletrajzában ilyeneket olvasni: Richborough, Brentwood, Cattigers, Lyon, Krim, Autun, Weser, Kent, Sandwich, holland tavak, brémai templom, Lombardia (mikor még nincsenek longobardok), de a legfurcsább Claudius szájából a Szent Bernát hágó! Érdekes, hogy ezek mellett néha bizonyos helyeket ókori nevükön nevez: Nuaesium, Melocavus, Caractacus, Londinium, sőt Tanarus germán istent sem nevezi Donarnak; a helynevek írásában egyébként sok a hiba.

A második kötet fordítása épp oly lelkiismeretlen, mint az első volt. Hadd közöljek itt minden magyarázat nélkül néhány, olvasás közben sebtiben összeszedett furcsaságot, amelyek kellőképpen megvilágítják a fordító hiányos tárgyismeretét és fordítói készségét:

Julianus épület, Julianus bazilika, e helyett: Basilica Julia; parthusbeliek, e h. parthusok; tripod, e h. tripus; Misenium, eleusiniai, samniaiak, szidoniaiak (Misenum, eleusisi, samniumiak, sidoniak); Polybius megnyugtatója (a P.-hoz írt vigasztalás); Parthusba (Parthiába); Drájád (dryas); Io Diadal (Io Triumphe, vagy Hejhaj, diadal!); spinthriánusok (spinthria); 10,000 százalékos pontossággal (öt tizedes p.); nemesi családok kadétjai; paprikaszóró, szent paprikapor, indiai paprika; négylovas versenypálya; furcsa, hogy a római bikának angol neve van (Rusky); ép ilyen furcsa, hogy Claudius folyton magázza olvasóit, ez korszerűtlen és egyúttal következtelenség a fordítótól, aki a párbeszédekben mindenütt használja a tegezést; Aristonfi Tiberius, Potamonfi Passion; töretlen lándsa (a hasta pura nem töretlen, hanem hegyetlen); rampart korona (ez a corona vallaris, az ostromért kapott katonai koszorú magyar

fordítása!); szandálfa; jellemző szokása a fordítónak, hogy étel helyett igen sokszor eleséget ír, vízvezeték helyett csatornát, kerüli az ikes ragozást (találkozzon, esne, igyon), henye toldalékhangzókat alkalmaz (költekezőek, vendégszeretőek) és az «azonban» kötőszót rendszerint a mondat végére veti; a bizonyára szó helyesírása kivétel nélkül «bizonyyára»; sikeres ügyvéd; Telegonius jogi intézete bezárt; minden jól ment nekem és Rómának; megcsinálták a szerencsájüket; legtisztább latint ő beszéli; betartod a törvényt; útítást behoztam; angyali öreg fák; angyali város Róma; hogy egyik ügyét levezesse; hogy vezessem le a házasságot; megszándéksom nősülni; átkelhetetlen iszapsivatagok; elővonulás; gyönyörű nőt fest és halfarkban végződötteti; halála után halotti maszkját nem viselheti a diadalmi tógában; tartsd a szád; meg hagyjuk magunkat vesztegetni; a Vitruvius által lefektetett törvények szerint; családotban minden jól megy; Ostiába eljövök; vadállatvadászatok (viadalok); fele olyan jó sem; egészen téves a római tisztviselők ilyen elnevezgetése: első-, másod-, harmadosztályú (rangú, rendű) előljáró, mert minden tisztviselői rangfokozatnak megvolt a maga neve; a cserép mindig megtalálja a maga növényét (zsák a foltját); megtámadta a brit csatorna vizeit; érdekelt modelt ülni; megtaláltam az elveszett állatot istállómban vagy szűrőmben (talán «csűrőmben?»); úgy oldották meg a szegyeteljesen rabszolgáltatásznú karjuk, nyakuk és arcuk által keltett benyomás nehézségeit; napbarnított divat; a dióolaj kedvenc toalettvíz lett; olajoszorú (olajfakoszorú); a templomot önmagának ajánlatta; osztrigatojás; biborkabát; életfontosságú ügy; adógazdálkodó; a sérelmek az orvoslás útjára jutottak; megvetően viseltessenek más fajok vallási hitével szemben; csirkefogós öreg játszótársad; Galbának rossz szerencséjére; Messalina rossz szerencséjére; Augustus nem szerette a front mögül újra megküzdeni azokat a csatákat; az aratás gyengén eredményezett; legyetek jóba velem; a vice az volt, hogy kiderült; megrabolta önmagát önmagától; elterjedhető járvány; kihangsúlyoz; ötölés hatolás; nem tudunk semmit csinálni (tehetetlenek vagyunk); egy sereg technikai köznapiság; két hattyú volt, tudtam, hogy ezek Castor és Pollux álöltözetben.

Ennyi szemelvény bizonyára tulságosan bizonyítja a fordító hiányos nyelvérzékét és fordítói gyakorlatlanságát. Mikor jön el az idő, amikor kiadóink meg fogják követelni a kifogástalan fordítást?

Csak röviden említem, hogy Graves ennek a kötetnek végén szemelvényeket közöl néhány forrásából. A Suetonius, Tacitus és Cassius Dio idézetekről most nem szólok, de szóvá kell tennem Seneca *Apocolocyntosis*ának a kötet végéhez csatolt fordítását. Ez a szelle-

mes és pezsgő szatira Graves átírásában és fordítónk fordításában minden szellemességét és frissességét elveszti. A fordítás talán a regény szövegének fordításánál is pongyolább, mert pongyola a szöveg is, amelyet Graves ad; versek, mondatok maradnak ki, a versfordítások önkényesek, kihagyások, betoldások, ízetlenségek éktelenítik el Seneca szövegét («Aelia öreg skatulya»). A fordítót ezen a ponton nem érheti különösebb szemrehányás: az eredeti szöveg félreértésének és gyalázatos eltorzításának minden bűne Gravest terheli.

Tertullianus, akiről Nemes Vazul doktori értekezését írta, egyike a fiatal kereszténység legérdekesebb, legegényibb hőseinek s nem csupán a kereszténység hőse, hanem századában a legkitűnőbb latin író is, mestere a nyelvnek, a stílusnak, műfajalkotó, mintegy megszemélyesítője a nagy pogány-keresztény összezsapás alaktalan chaosának. Filológus alig találhat izgatóbb feladatot, mint megérteni ezt a monumentális embert, megrajzolni és a kor tragikus képébe beleilleszteni emberfeletti alakját. Nemes Vazul csak egyik vonását ragadta ki ennek az arcképnek: azt a feladatot tűzte maga elé, hogy képet ad ennek a nagy szellemnek legnagyobb erejéről: görög műveltségéről. Nemes Vazul becsületes munkát végzett, szorgalmasan összegyűjtötte Tertullianus munkáinak minden adatát, amely görög írókra, költőkre, történetírókra és bölcselőkre utal, gondosan összeállította Tertullianus és az illető görög író párhuzamos helyeit, szóval elvégezte azt a nem kicsinylendő munkát, amelyet «philologische Kleinarbeit»-nak szoktak nevezni a mindent rendszerező németek. Munkája egészen külsőleges; együtt vannak a megfelelő párhuzamos helyek, megtudjuk, kiket emleget Tertullianus, kiktől vett át gondolatokat vagy megállapításokat, de a szerző mindebből elmulasztja levonni a következtetéseket. Jó volna, ha túllátott volna az adatokon s legalább megsejtetné az író és az embert, a szenvedélyes harcos magányos és titkos vergődéseit, amint a pogányság fegyvereivel s gyakran vérző pusztá ököllel verdesi a hatalom és az értetlenség durva és hideg szikláit. Tertullianus oly gazdag egyéniség, hogy erre a «kisebb szintézisre» a fiatal filológus erejéből is telt volna.

Rendkívül fontos lett volna a görög apologia fegyvertárának alapos ismertetése, mert kiderült volna, hogy Tertullianus és a görög egyházatyák módszere közt nincs ellentét, hiszen ma már alapvető tétele a patrisztikának, hogy a nyugati apologéták a görög atyák fegyvereivel hadakoznak. Nem utolsó volt ezek között a görög filozófia; Minucius Felix, de maga Tertullianus is, nyíltan kimondja, hogy a pogányokat a tulajdon fegyvereikkel akarják levetni. Éppen ezért nem ártott

volna részletesebben ismertetni (a nagyon bő és nem okvetlenül nélkülözhetetlen szövegidézések helyett) a görög apologéták mód-szereit és alapelveit. Hiba az is, hogy Tertullianusnak mindössze három művét említi bevezetésében ; így megközelítőleg sem hű az a kép, amelyet munkásságáról ad.

Olyan korban, mikor a latin tudományok klasszikus földjén, Magyarországon, a latin kultúra egyre jobban hanyatlik, az új nemzedék latin-tudása egyre fogyatékosabb, nem árt figyelmet fordítani az olyan munkára, mint Révész László piarista tanár kis könyve. Ez a könyv különleges célokat szolgál : a papnövendékek latin nyelvi képzését akarja előmozdítani, s ennek megfelelőleg szövegei és példái is nagyjából az egyháziak szükségleteit tartják szem előtt (éppen ezért aligha volt szükség közölni benne a matematikai alapfogalmak latin neveit, 150—154. l.). Kellő vezetés mellett Révész László könyve az egyetemeken is jó szolgálatot tehet. A könyv szavakat, szólásokat, kifejezéseket, közmondásokat és összefüggő szövegeket közöl, minden nyelvtani magyarázat nélkül, de a szakember észreveszi a puszta szövegek egymásutániségén is a módszeres felépítést. Nyilvánvaló, hogy ezek a kategóriák munka közben keletkeztek és épültek fel, a gyakorlat tüzeiben csiszolódtak és kíváncsi volna, hogy minél több főiskolai és egyetemi tanár kezében megállják az élet próbáját. Az összefüggő szövegek a magyarról latinra fordítás céljait szolgálják, míg a példák, közmondások, szólások mellett mindenütt ott van a megfelelő jó magyar szöveg ; Révész László különösen a közmondásokat adja jó magyarsággal.

Révay József.

Válaszom a Magyar Történet dolgában.

Az az érzésem, hogy a tudományos kritika hazánkban nem nagyon foglalkozott azzal a négy kötettel, melyben történetünk újabb korszakait próbáltam a legutóbbi években megrajzolni. Hivatalos történettudományi folyóiratunk sem ismertette mai napig mindegyik kötetét, amikor pedig doktori értekezések szorgalmas és hosszú ismertetésekre találnak benne. De azok a bírálatok, melyek első köteteimmel foglalkoztak, csakhamar meggyőztek arról, hogy sok tanulságot a kritikákból nem fogok meríthetni, mivel velem egykorú, vagy nálam idősebb kutatóink erősen ragaszkodnak a nálunk évtizedek óta meggyökerezett felfogásokhoz, s így párbeszéd közöttük és közötttem majdnem annyira lehetetlen, mint két különböző nyelvet beszélő ember között. Az egyedülvalóság nyomasztó érzetét csak az a

tudat enyhítette, hogy fiatalabb kutatóinknak nagyrésze már sokban ugyanazon olvasmányokon nőtt fel, mint én, módszerük is ennél-fogva hasonló az enyénihez, munkáikban igen sokszor indulnak ki megállapításaimból, s így tőlük várhatom azt a helyeslést és azon korrektúrát, melyre, még pedig mindkettőre, bizonyos mértékig szüksége van minden írónak, aki nem akar végkép befelé fordulni és az élettől elszakadni.

Ezen fiatalabb pályatársak közt termékeny bírálatot és néze-teim továbbfejlesztését — őszintén bevallom ezt — első sorban Mályusz Elemér kollégámtól vártam, aki tanulmányai következtében ugyanazt a nyelvet beszéli, mint én, s akinek tanítási iránya és törekvései az enyéimekkel az egyetemen sok tekintetben meg-egyeznek. Több mellékes bíráló, megjegyzése után e folyóirat négy számában¹ végre módszer és tartalom dolgában is vizsgálat alá veszi könyvem néhány lényeges részét. Korunk bármennyit fecseg is kollektivitásról, bizony sok egyéni van bennünk, Mályusz Elemér-ben is, bennem is, s bár az ő egyénisége jelen bírálatában és korábbi cikkeiben is gyakorta ellenségesen áll velem szemben, — amit eléggé sajnálok — most egyelőre lefosztva egyéni kifejezéseit, tárgyalom bírálatának főbb kérdéseit.

1. Először egy módszerbeli megállapítást, mely abban foglal-ható össze, hogy ha egy kutató a nemzeti élet bizonyos korszakát valamely vezető réteg gondolkodása, kulturális foka, berendezettsége alapján jellemezte, akkor más korszakot nem szabad más rétegek tekintetbevételével jellemeznie, hanem csak ugyanazon társadalmi réteg által, amelyet már korábban döntőnek ismert fel. Szerinte tehát nem fogadható el a «vizsgálódási szempontok önkényes felcserélése», azaz, az én esetemre alkalmazva, helytelen az, hogy «a renaissance magyar jellegét a legelőkelőbb körökre gyakorolt hatás alapján állapítsuk meg, ellenben a barokkét már a köznemességre vonatkoz-tatva» (179. l.). Mályusz ezt lényeges pontnak tartja, mert lapokon át oktató módon magyarázza, sőt a végén arra is kioktat, hogy a történetíráshoz judicium és logika is kell, s ezek kívánják fenti meg-állapítását.

Nem keresem, honnan vette e módszertani alapelvét. Elfogad-nom teljességgel lehetetlen. Nemcsak a magyar, hanem az európai történet is egész más «logika» szerint folyik, amit Mályusz maga is bizonyára jól tud. Ő maga leírja, hogy Szent István korában a keresz-

¹ Budapesti Szemle 1936. május—augusztus: *Magyar renais-sance, magyar barokk* címmel.

ténység eleinte csak a legelőkelőbbekre korlátozódott, onnan terjedt el lassan a nép széles tömegeire. Ugyanez történik századok folyamán, azzal a különbséggel, hogy ez az úttörő, vezető, kultúrát teremtő réteg mindinkább bővül. Csak mellékesen mutatok rá az írástudás és írásbeliség folyton bővülő szociológiai köreire vagy arra, hogy a nemzeti irodalom alkotóinak köre is folyvást szélesebb társadalmi osztályokra megy át. Mátyás korában az előkelőbből állt az a réteg, mely kultúrájával az egész nemzeti létnek irányt szabott, — a XVIII. századra, igen sok különböző okból, melyek könyvemben megtalálhatók, az élet meghatározásába már a rendi nemzet, a köznemesség is beleszól, aminthogy a XIX. század közepétől kezdve a polgárság szellemi mozgalmai is a nemzeti processzust meghatározók, s ma éppen abban az átmeneti időben vagyunk, amikor nemzeti létünkre már a mezőgazdasági és ipari alsóbb rétegeknek is befolyást kellene gyakorolniuk, mert az ő passzivitásuk mellett életünk kezd végkép elégtelenné válni nemzeti feladatainkra. Mályusz szerint, miután én Mátyás korában a főurak és főpapok gondolkodása szerint jellemeztem a nemzeti létet, ugyanezt kellene tennem ma is és a mai Zichyek, Festeticsek, Károlyiak gondolkodásából állapítanom meg a mai korszak jellegét. Sokszor vádol azzal, hogy Prokrusztés-ágyba teszem a nemzeti történetet, — bocsásson meg, hogy *ebbe* a Prokrusztés-ágyba nem vagyok hajlandó beletenni. El sem tudom képzelni azt a magyar történetet, melyet Mályusz fenti követelménye alapján írna meg valaki.

2. Szerinte Mátyás korszakát magyar renaissance-nak jellemezve, a renaissance-fogaltnak közül a «legkopottabb, leghétköznapiabb, sőt legprimitívabb» felfogást alkalmazom (296. l.), koncepcióm «elavult közhelyeken» épül fel, sőt előadásomnak «ez a része, elavult felfogást képviselve, a megvitatásra eleve alkalmatlan» (300. l.). Szerinte ezt az ócskaságot én oly fölénnyel képviselem, mely a «nyugati történetírásban valóban szokatlan jelenség», s ő csak azért foglalozik vele, nehogy én fölénnyemmel elriasszak más, helyes irányú kutatókat. Nézetem a «multszázadvégi dillettánsoké», akik Burkhartdtól átvették a renaissance-ember kliséjét, pedig ez a klisé ma már végkép tudománytalan. Bizonyítja ezt Huizinga egy megjegyzésével, aki szerint helytelen általánosítás tette az individualizmust a renaissance magyarázó principiumává, pedig az csak egy vonás a sok között, melyet ellenkező vonások kereszteznek.

Mályusz más helyütt is feltétlenül hódol Huizinga tekintélyének. Talán helytelennek találja, ha nem követem ebben; Huizinga kitűnő historikus, de több okból nem jósolok neki oly szerepet, mintha az

európai történetírást átalakítaná. A *Herbst des Mittelalters* ragyogását az tudja igazán élvezni, aki maga is látta azt az eredeti pompát, mely az egykorú burgundi krónikákban él, s amelyet kitűnő érzékkel használt fel könyvében Huizinga. Tételei különben szellemesek és szellemesen bizonyítja őket, — néhol kevesebb szellemességgel több pozitívumot hozhatna. Annyi bizonyos, hogy Mályusztól elem tartott nézete nem kizárólagos, nem uralkodó, sőt inkább a mai történet-tudományi felfogás periferiájáról való. Burkhardt renaissance-fogalma ma kétségtelenül sokban elavult: a műtörténet elhaladt az ő renaissance-barokk értékelése mellett, s főként Burdach óta a renaissance eredetét is másutt látjuk, mint az olasz városállamokban. Ha azonban Mályusz azt akarja mondani, hogy a renaissance-kutatás egyértelműleg elhagyta az individualizmust, mint jellemvonását e kultúrának, akkor nagyon téved. Burdach maga 1934-ben úgy látta, mintha húszéves renaissance-kutatásának eredményeit nem vennék többé tekintetbe, s egy csomó német tudóst sorolt fel, akik főként Brandi és Joachimsen hatása alatt sorban ragaszkodnak a Burkhardt-koncepcióhoz.¹ Nem szólva az esztétikékről, mindazok, akik a renaissance-ot mint a történeti élet egy jelenségét nézik, körülbelül ugyanoly állásponton vannak, mint amelyet én Mátyás rajzában kifejeztem. A Burdach-féle megállapítások a renaissance esztétikéjének kezdeteire kétségtelenül érvényesek, de a kezdeteknél, bár ott volt Dante és franciszkuszi gondolatok, a kifejtett történeti képződményre az elvilágiasodott Egyéniség a jellemző. Troeltsch Burdach-hal szemben is ragaszkodott a szekularizáció ismertetőjegyéhez. Maga Burdach írta (kénytelen vagyok eredeti szövegben idézni): «Humanismus und Renaissance, aristokratische Bewegungen, ziehen ihrer eigentlichen Tendenz nach auf die innere Welt des Individuums, auf die geistige Erhebung des einzelnen Menschen».² Brandi szerint jellemző a polgári közösségből kinövő tyrannis, a condottiere uralma, ami tiszta Burkhardt-gondolat, aminthogy ő több munkájába szinte szó szerint átveszi Burkhardt renaissance-emberét, amit Mályusz ma már annyira elhagyott.³ A középkortól elfordulás, szenvedélyes reformvágy, s mindez egyéni kezdeményre: a modern renaissance.

¹ Konrad Burdach: *Die seelischen u. geistigen Quellen des Renaissancebewegung*. Hist. Zeitschrift 149. kötet.

² Burdach: *Reformation, Renaissance, Humanismus*, 1926, 140. l.

³ Karl Brandi: *Das Werden der Renaissance*, Göttingen, 1908., beszéd, 1910 és Propyläen-Weltgeschichte IV. kötet.

fogalomnak is ismertetői, még a legelvontabb szellemtörténészeknél is, akik közül csak Schallert idézem: «*Natürlichkeit, Sensitivität und Leidenschaftlichkeit, der Individualismus und Universalismus und das gesteigerte Selbstbewusstsein sind die wichtigsten Züge des neuen Menschen*».¹ Bár ez a munka könyvem után jelent meg, meghatározásának szinte minden vonása megtalálható Mátyás-rajzomban, hiszen mind e vonások hozzátartoznak a mai renaissance-fogalomhoz.

Kétségtelen, hogy a mai német szellemtörténet minden megállapítása nem található meg könyvemben, ami természetes is. Nekem egy nemzet és állama történetét kellett megírnom, s abban nem követhettem oly eszmetörténeti gondolatmeneteket, melyek szerint az Ackermann in Böhmen, vagy pedig Giordano Bruno és Montaigne a renaissance kiteljesedései. Államkormányzás, közjog, hadügy, külpolitika, társadalmi osztályok anyagi élete is beletartozik a történeti képbe, nemcsak az ideák fejlődése, s aki érdemesnek látja majd egyszer közelebbről megvizsgálni munkámat, abban alkotmány-, gazdaság-, társadalomtörténeti folyamatok rajzára is talál, amilyenek előtttem nem voltak ismeretesek. Ezek a szükségletek sokkal pozitívabb renaissance-felfogás alkalmazását sürgetik, mint amire pl. Huizingának szellemtörténeti eszmefuttatásainál és antithesisekben bővelkedő dialektikájánál szüksége volt. Ugyanily szükséglete volt a kitűnő francia történésznek, Funck-Brentanónak, amikor pl. Lorenzo il Magnificóról megállapítja: «*il représente pour l'historien le type le plus brillant des grands tyrans de la Renaissance, homme de gouvernement, humanistes et protecteurs des arts*».² Ugyancsak lényegesnek tartja a Brandi-féle koncepció szerint a renaissance-embertípust von Martin, akinél persze, olasz viszonyok alapján, a tyrannis a polgárságból nő ki,³ — nálam viszont, a magyar társadalom osztályállapotát tekintetbe véve, a nemesi, rendi társadalomból kellett kiemelnem Mátyás renaissance-alakját és udvarát. De hogy a történeti anyag minő erővel kényszeríti a szerzőket bizonyos szemléletekre, arra jellemző, hogy Mátyusz egy kis németnyelvű Mátyás-rajzban virtù-ról, Machiavelliről, fölényes államművészetről szólva, alig ad egyebet, mint Burkhardt első fejezetének (*Der Staat als Kunstwerk*) illusztrálását.⁴

¹ Heinrich Schaller: *Die Renaissance*, 1935, 19. l.

² Funck-Brentano: *La Renaissance*, 1935, 41—42, 46—47. ll.

³ Alfred v. Martin: *Soziologie der Renaissance*, 1932.

⁴ Mátyusz: *Matthias Corvinus, a Menschen, die Geschichte machten* c. munkából.

Talán nem szükséges több adatot felsorolnom arra nézve, mennyire különös tehát Mályusz állítása, mely szerint én koncepciómat «Burkhardt előadásának azon elemeire építettem fel, amelyeket ma már nem szokás a renaissance jellemző jegyei közé számlálni» (298. l.). Amikor a lényeg és a tények interpretálásának elvei közül ily eltérések vannak köztünk, nehéz, de egyúttal hiábavaló is Mályusz mellékesebb szemrehányásaira válaszolnom. Elmélkedéseiből, melyeket renaissance-képemhez fűz, nintha arra is lehetne következtetni, hogy ő a renaissance-fogalom korhatározó szerepét — Huizingával együtt — általában hibásnak tartja; ha ezt helyesen értem ki előadásából, akkor annál csodálatosabb, hogy egyrészt a középkort illetőleg követeli a renaissance-nál sokkal kevésbbé pregnáns értelmű magyar gótika és magyar romantika korhatározást és elnevezést, másrészt számon kéri tőlem, hogy ha már a renaissance-ot és barokkot felveszem, miért nem a közbeeső XVI. és XVII. századot nevezem renaissance-nak és barokknak. Másik csoportja panaszaival, hogy a renaissance mellett gótikus építkezés és egyéb, nem renaissance-jellegű kultúrjelenségek is vannak, amiket elmellőzök; hogy a kultúrjelenségek vegyesen is előfordulnak, az természetes, nemcsak nálunk; pl. az olasz kora-renaissance is vegyítve van gótikus elemekkel,¹ de azért mégis lehetséges, sőt kell is korbeli elhatárolás. Itt jegyzem meg, hogy könyvemben Mályusz fentemlített Mátyás-rajzára kitértem jegyzeteim közt s egyedül azon nézetét nem fogadtam el, hogy Mátyás a török elleni küzdelem, tehát más középkori keresztény univerzalisztikus eszme érdekében törekedett volna a császári trónra; szerintem az ő renaissance-egyéniességéből már hiányzott az ily gondolat. Mályusz egy szóval sem tér ki e részletre, mely pedig mégis csak összefügg a magyar renaissance-szal.

3. Szemrehányást kapok azért, hogy nem használtam fel Mályusznak a lovagkort illető megállapításait, melyeket ő a Toldimondával kapcsolatban tett 1934-ben. Először is valószínű, hogy ez a tanulmánya kötetemmel egyidejűleg, vagy utána jelent meg. Másodszor a szemrehányás Hóman Bálintot illeti, mivel Mályusz adatai oly korokra vonatkoznak, melyeket a Magyar Történetben ő dolgozott fel. Készségesen elismerem, hogy a lovagiség eszmevilágának magyar vonatkozásaival magam sem vagyok tisztában, sem Erdélyi Lászlónak a lovagorról szóló kötete, sem Hóman munkái, sem Mályusz értekezése után. Maga Mályusz mondja: «Mindaz, amit a

¹ Heinr. Schaller: *Die Welt des Barock*, 1936, 9. l.

Toldi-monda keletkezésére vonatkozólag előadtunk, éppen úgy feltevés, mint az összes eddigi magyarázatok.¹ Talán mégis kissé türelmetlen az a követelés, mely hipotézisek továbbfejlesztését kéri tőlem számon, a helyett, hogy azok feltalálója maga dolgozná ki a témát. Ha Mályusz megírta volna külön kötetben a magyar lovagkort s abban Mátyás uralkodására is kiterjedt volna, meg lehet győződve, hogy adatai szerint alakítottam volna témámat, amint hogy a Mátyás és Jagelló-korbeli szociális fejtegetéseit mindenkor felhasználtam és érdemeit kiemeltam. Meg nem írt munkákat még én se tudok felhasználni.

4. Némi időrendbeli tévedésben van Mályusz akkor, amikor a barokkal kapcsolatban szegez mellennnek igen szigorú követeléseket. Magyar renaissance-ról és magyar barokkról én adtam először körképet, amelyet, mint már céloztam erre, idősebb kutatóink közül többen, hallgatólag, nem fogadnak el. Mályusz ráhelyezkedik az én alapomra, jól áttanulmányozza mindazt, ami túlnyomó részben az én saját munkám eredménye, s minden további nélkül azt követeli tőlem, hogy Mátyás kora helyett a XVI. századot nevezzem renaissance-nak, a XVIII. helyett a XVII.-et barokknak és a XVIII.-at magyar rokokónak. S mivel én ezekre az utánam kihozott nézeteire előzőleg nem voltam tekintettel, ezért fel van indulva s engem oly invektívákkal halmoz el, aminőkből néhányat cikkem végén fogok idézni. Maradjunk a chronológiánál! Mályusz joggal fel lehetne háborodva, ha ő az én könyvem előtt írt volna legalább is három könyvet: *A magyar renaissance*-ot a XVI. századról, a *Magyar barokkot* a XVII. századról és a *Magyar rokokót*, s ha én e könyveit tekintetbe nem véve, írom meg munkámat úgy, ahogy megírtam. Így azután, az időrendet tekintetbe véve, amint az illik is egy historikushoz, ő alapjában véve kiegészítő adalékokat szolgáltat munkámhoz, elismerem, főként a középfokú tanügyre vonatkozólag igen szorgalmas pótlékokat, melyeket alkalminlag szívesen felhasználok, de amelyekkel nincs arányban azon módszerbeli kioktatás, melyben állandóan részesít.

Bármily hasznosak is adalékai, melyeket gyakran iskolai értesítőkből merít (bevallom, ezeket én kissé elhanyagoltam), nagyobb perspektívában alig tudom nézeteit felfogni, annál kevésbbé, mert

¹ Bécsi Tört. Intézet Évkönyve 1934, 145. l. V. ö. az Egy. Phil. K. ismertetését (1935, 211. l.), ahol szintén több tény ismeretét látják szükségesnek.

nézetei magukban is változnak. A barokról írt korábbi tanulmányában¹ még úgy találta, hogy a XVII. századnak protestáns anti-habsburg, bizonyos mértékben demokratikus fejlődéseként virágzott ki a magyar barokk fénypontja, a Rákóczi-kor, ebben Rákóczi udvara, melyet XIV. Lajoséhoz hasonlít, rajza rubensi képek emlékét ébreszti fel benne, és szó szerint: «szembetűnő Rákóczi udvarának barokk jellege, a nyugattal való korszerű megegyezése», e korban «a barokk életstílus magyarországi megnyilatkozásait» látja (48, 49. l.) és írja le, s a leglényegesebbnek azt tartja, hogy pontosan 1638-tól kezdve terjed nálunk a puritanizmussal kapcsolatban a tolerancia, s ez utóbbi jut uralomra Rákóczi vallásügyi törvényhozásában. Ami pedig a szatmári béke után jött, az bécsi, habsburgi elnyomás és idegen kultúra. Ez a tanulmánya nem volt másképp érthető, mint hogy a XVII. század 1711-ig a magyar barokk korszak, melyet anti-habsburg érzés és vallási tolerancia jellemez. Felfogásának a toleranciára vonatkozó részét megvizsgáltam egy cikkemben,² s az egykorú nyomtatványok alapján (melyeket Mályusz mindezen kérdéseknél következetesen elmellőz, miből következik szerény véleményem szerint az, hogy nincs elég friss kapcsolatban a történeti kútfőanyaggal) kimutattam (ami nem is volt kétséges), hogy a puritanista törekvések nem hoztak be hozzánk toleranciát. Mályusz most, e folyóirat hasábjain foglalkozik cikkemmel, — egy mondatban épp az ellenkezőjét mondja annak, amit állított: «Az egy vallás igazságát vitató felfogás uralkodik nálunk is a magyar barokk évszázadában, éppen ezért nem lehet korszerűtlennek mondani hegemoniáját»,³ azaz számára a XVII. század lévén a barokk, most már nem beszél e korban toleranciáról. De a puritanizmust továbbra is jelentősnek tartja, engem azzal vádol, hogy a puritanizmust és presbyterianizmust összekeverem, s mikor azt mondtam, hogy toleranciát nem hozott a puritanizmus, csak liturgikus vitákat, a liturgia fontosságáról oktat ki, jellemző módon a *Handwörterbuch der Soziologie*t véve kezébe.

De annyi hatást mégis kell tulajdonítanom cikkemnek, hogy újabb tanulmányában, mellyel most tulajdonképp foglalkozom, már nem azt keresi a magyar barokk — XVII. század — ismertetőjele

¹ *A Rákóczi-kor társadalma*, a Lukinich Imrétől szerk. Rákóczi-Emlékkönyvben, II. kötet.

² *Theologia*, 1935. évfolyam.

³ Budapesti Szemle 1936. jún. 99. l.

gyanánt, hogy mennyiben hozott toleranciát, hanem teljesen ráhelyezkedik az én szemléletemre, s a jezsuita iskolázás adatait állítja össze, tehát épp az ellenzett elv, az intolerancia bizonyítékait arra a kedvelt thesisére, hogy mégis csak a XVII. század a magyar barokk. Persze a jezsuiták XVII. századi működését én sem hallgattam el, de kapcsolatba hoztam XVIII. századi még nagyobbkörű működésükkel; Mályusz azonban csak 1700-ig vizsgálja a jezsuita hatás alatti életet, ez elég neki arra, hogy a XVII. századot barokknak minősítse, — hogy aztán a következő században ugyanez az élet még intenzívebb lett (mint én már megírtam), az nem érdekli.¹ De az alapot, hogy a jezsuita-szellemnek nevezett gondolkodás (egyebek között) jellemzi a barokk századot s nem a vallási türelem, most már annyira elfogadja, hogy a Rákóczi-kort már nem a kiteljesedés, hanem a változás és a barokk halála korszakának tartja. Szerinte a barokk jogosultsága megszűnt abban a pillanatban, mikor Rákóczi behozta a toleranciát: a Rákóczi-kor hét évtizeddel megelőzte II. József türelmi rendeletét, s így «a történeti fordulattal — Rákóczi korával — befejezettnek tekinthetjük a magyar barokk életét», utána csak a XVII. század műveltségének megmerevedése, elmeszesedése tölti ki e szegény hét évtized magyarjainak életét (júl. 102. l.).

Egyik felfogását sem tudom elfogadni. A Rákóczi-kor toleranciájára idéz ugyan egy készülő és még meg nem jelent aktakiadást, de elhallgatja azt a nagyterjedelmű munkát, mely súlyos adatokat hoz a Rákóczi-korbeli türelmetlenség történetéhez.² Egyébként is, miként Mályusz az ő mindenároni tolerancia-keresésétől függetlenül jól tudja, a barokk fogalma ellentétje a toleranciának. Nekem nincs semmi személyes érdekem abban, hogy a XVIII. századot, ne pedig I. Lipót korát fogadjam el magyar barokknak, de ha a toleranciától eltekintünk (későbbi szemlélő csodálkozni fog, hogyan került ez épp a barokról szóló vitába) s a hazai történet tényleges lefolyását nézzük, mégis csak a XVIII. század mellett kell döntenem. Mályusz nevezheti megmerevedett, elmeszesedő kornak azt, amikor az ország újraépült, amikor a barokk városok előállottak, a falvak benépesedtek, a rendiség új életre kapott, a török kor népesedési és gazdasági

¹ V. ö. legújabban Nyers Lajos tanulmányát a kecskeméti piarista gimnázium befolyásáról, ami szintén csak XVIII. századi jelenség (Kecskeméti Kegyesr. r. kath. gimnázium Értesítője, 1936.).

² Meszlényi Antal: *II. Rákóczi Ferenc felkelésének vallás-politikája és a jezsuiták*, a Regnum egyháztörténeti évkönyvben, 1936.

kárait kipótolni kezdték, amikor a magyar politika kezébe vette a régi, másfél-száz év óta elveszett területeket, újra megindult ennek az országnak vérkeringése, s mindez egy tipikusan barokk — tudom és magam állapítottam meg: türelmetlen, s e mellett kétségtelenül magyar vezetés alatt, amikor ez a belső magyar országvezetés a Lipót alatti abszolutizmus miatt tudvalevőleg teljesen hiányzott. Mályusz mindezt nem tekinti, ő tisztára szellemtörténeti, részben neveléstörténeti széljegyzetekből készít egy konstrukciót, melyet persze lehetetlenség a tényleg lefolyt közjogi, kormányzati, gazdasági, társadalmi folyamatra alkalmazni. A magyar történet robusztus valóság, más, mint teóriák és követelések.

5. Még egyet Lipót és Rákóczi-korával kapcsolatban. Mályusz rossz néven veszi nekem, hogy a Rákóczi-társadalmat illető fejtegetéseiben a «nagyurak elleni, mondhatni ahistorikus antipátiát» láttam, mint a reformkorszakot illető tanulmányában is.¹ Semmiképp sem akartam személyeskedni, csak ugyanazon szerző több tanulmányában egykép jelentkező ugyanazon szellemet jelöltem meg e kifejezéssel. Mályusz egy tanulmányában a reformkorszak érdemét nem Széchenyinek és a vele együtt működő nagyuraknak, gazdag középnemeseknek, hanem a korszaktól (szerinte) vezetett kis, bocsorós nemeseknek tulajdonította, nézetem szerint hibásan. Utóbb Rákóczi-korbeli tanulmányában azt állította, hogy a főurak a Rákóczi-kort megelőzőleg elhagyták váraikat, birtokaikat, beköltöztek bécsi palotákba, s ezen egyre huzamosabb külföldi tartózkodásuk következményeként a vidéki nemesség kultúrközpontjai, aminők a nagyúri várak voltak, nem funkcionáltak többé, azaz a nagyúr elárulta a magyar népet Bécs, a Habsburgok kedvéért. Bármennyire népszerű lehet is ez a felfogás, ha elterjed, nyugodtan tévesnek minősíthető. Először is a főúri vár független élete már akkor megsérült, mikor a Wesselényi-összeesküvés leverésével császári hadat helyeztek majdnem mindegyikbe. Másodszor a magánvár, mint egy egész vidék nemességének, sőt alacsonyabb lakosságának is kultúrközpontja (amit részletesen leírtam *Magyar Történetemben*), csak addig állhatott fenn, amíg megvolt létalapja: katonai rendeltetése. A felszabadító háborúk kezdetével a nagyúri vár szinte tárgyalanná lett: nem volt többé feladata a török ellen védeni a vidéket, a harcvonaltól mindinkább eltávolodott tőle, s egyébként sem tudta többé magát megvédeni

² Magyar történet, II. kiadás, VI. kötet, 607. 1.

az új hadviselés korában, amikor nagy hadseregek sok ágyúval szerepeltek. A magánvárak elpusztultak, birtokosaik leköltöztek a völgybe s ott építették békés barokk kastélyaikat. Egyébként a vidéki nemesség is megúnta a nagyúri várbeli szolgálatot, erről már Zrinyi Miklós is panaszkodik, miként ezt is megemlítettem könyvemben. Másrészt Esterházy Pál bécsi házából és templomából még nem lehet általánosságban az arisztokrácia expatriálására következtetni a Rákóczi-kor előtt, bécsi háza már Nádasdy Tamásnak is volt, mégis jó magyar volt. Mikor Mályusz mindezzel egyenesen megterheli a magyar főnemességet, akkor könnyen gondolhat az ember nagyürelles antipátiára! *Theologiabeli* cikkemben említettem különben, hogy Mályusz barokkelméletéről a tolerancián kívül külön is fogok írni, s ott akartam ezeket és azt is előadni, miért tartom a Rákóczi-féle törvényhozásban megnyilatkozó kétségtelen toleranciát Rákóczi személyes befolyásának. Bár e tanulmányt eddig nem tudtam megírni, Mályusznak mégsem kellene nézetem egyszerű említését valami kevélység jelének minősíteni.

6. Minden írói munka mögött van egy egyéniség, s ezen egyéniség közelebbi megtekintése nem személyeskedés, hanem irodalmi vagy tudományos feladat. Ezt a munkát a jelen esetben is el kell végezni, hiszen az ellenmondások, szokatlan állítások, melyeket a fentiekben jeleztem, egyenesen ujjal mutatnak az egyéniségre, mely mögöttük áll.

Mályusz Elemér nagymérvű bizalmatlansággal van eltelve irántam és tudományos munkásságom iránt. Ez utóbbiban nem bízik, nem tartja elfogulatlannak, s némi szégyenkezéssel (őmiatta) bevallom, hogy könyveimet valami Habsburg-párti, legitimista, katolikus, jezsuita vitairatnak nézi, mely elé én nagy ügyességgel építek tudományos kulisszát. Ez tudományalatti rétegekben tényleg így van elterjedve, s nem kell mondanom, mennyire sajnálom, hogy Mályusz fordulataiból is ez a, mondjuk, babiloni kép tűnik elő tudományos munkámról. Védekezni vagy vitatkoznom nem kell, nem is szabad ellene. De Mályusz más szempontból is bizalmatlan irányomban. Azt hiszi, hogy munkáimban az ő tudományos működését személyes ellenszenvvel nézem, és hogy nézetei érvényesülésének megakadályozására valóságos szövetséget hoztam létre, legalább is tűröm, hogy túlzó híveim folyvást támadják őt az én védelmemben. (Egyenesen meg akar menteni «fanatikus» híveimtől, máj. 160. l.) Ebből következik, hogy egyes munkákat úgy bírál, mintha én volnék a sugalmazójuk, s mindent, ami a barokkal némiképp is az én

hatásom alatt foglalkozik, az én számlámra ír. Egész alaptalanul, hiszen pl. azon Kőszegről szóló munkával, melyet most is szememre vet, semmi kapcsolatban nem voltam, s szerzője, kit nem is ismertem, bizonyára helyteleníti, hogy érte engem tett Mályusz egy haragos bírálatban felelőssé. Hasonlóképpen fantasztikus az ő részéről azon disszertációnak szememre vetése (*Protestáns Szemle*, 1936. július), illetőleg az én irányomnak vele megterhelése, amely disszertációt igaz, hogy én is elfogadtam, de ő is a doktori vizsga alapjául, s amely disszertációról, ha elolvasta volna hivatalos bírálatomat, megtudta volna, hogy körülbelül ugyanazt írtam, mint ő bírálatát. Ez az eset mindennél világosabban mutatja be azon akár védekező, akár támadó álláspontot, melyet velem szemben szükségesnek tart.

Ez a mély bizalmatlanság magyarázza cikkének agresszív részleteit s ugyanez ment fel engemet, hogy vitatkozva foglalkozzam velük, ami nem lenne nehéz. Bár mindenütt kiemeli, hogy «nem akar bírálatot gyakorolni», «nem lévén bírálat a célunk», nemcsak hogy egész dolgozatában nem másról, mint az én renaissance- és barokk-konceptiómról szól (Hóman renaissance-át meg sem említi, Horváthét is melleleg), hanem barátságtalan kifejezéseket is alkalmaz. A «félreértést» velem kapcsolatban idézőjelbe teszi a gyöngébbek kedvéért, a «nyugati történetirodalom» kifejezést hasonlókép, beszél továbbá «irigylésreméltó önbizalmamról», beszél a «fatalisztikus felfogású történetíróról», a magyarság szellemi mozgalmain nem gondolkozik, s ha sokan (az az én) beérik is ezzel, ily «igénytelenség» nem lehet akadály, hogy ő a felszín alá is hatoljon (júl. 97. l.). Másutt hosszadalmasan s valóságos nemzeti aggódásban óv, hogy ne kompromitáljam történetírásunkat hibás konstrukcióim idegen nyelvre fordításával. Munkám ugyan több helyütt bocsánatot nyer nála azzal, hogy csak népszerűsítő mű, amire szükség van, s így nem lehet tudományos követelményeket állítani elé, de alapjában véve igen alacsony, elfogult terméknek nézi, mellyel szemben ő írja a nemzeti történetet. Így mondja, hogy ő ugyan «teljes megértéssel viseltetik a politikai-hatalmi és felekezeti érdekek szerinti történetvizsgálat irányában, de a maga számára azt az «engedélyt» kéri, hogy a kort a «magyarság érdekeinek szempontjából figyelje meg» (júl. 103. l.). E papirosízú mondatokban az «engedély»-nek mély ironikus jelentősége van. Mályusznak ugyanis az a nézete, hogy én vad brutalitással megtorlom mindazt a szót, amit bárki is emelni mer konstrukcióim ellen, annyira, hogy terrort gyakorlok, s ennek hatása alatt tényleg nem mernek bírálni a szakemberek. Szerinte «kockázatos vállalkozás»

ellenem írni, s ő maga korábban (s azt hiszi, hogy most is) a legszigorúbban tartózkodott halvány célzást is tenni Szekfű korábbi állításaira, sőt még annak megjelölésétől is, hogy itt vagy amott eltér felfogásom az övétől» (máj. 163. l.). Mert aki mégis megtámadott, azt «rövidesen elérte a büntetés egy-egy rosszaló megjegyzés formájában» (máj. 159. l.). Különös ugyan, hogy még rosszaló megjegyzést sem engedélyez számomra megtámadtatásom esetén; a valóságban én mindenkor különbséget tettem támadás és kritika között, s tudományos köreinkben talán eléggé ismeretes két tény: 1. semminemű befolyásom és hatalmam nincs arra, hogy terrort gyakoroljak, s így ha nézeteimet különböző helyeken elfogadják, ez nem személyi nyomásomnak, hanem munkám belső tartalmának és meggyőző erejének köszönhető; 2. tárgyi bírálatokért egy pillanatig sem neheztelek, amire tanú lehet a *Magyar Történet* Századok-beli és Történelmi Szemle-beli bírálója, mindkettő régi barátom ma is. Mályusz tehát alaptalanul félti tőlem, mint egy mumustól, a tudós világot; — elhiheti, őrá sem fogok neheztelni még azért sem, hogy azt is felhányja, ha valahol Taine és Michelet-vel hoznak kapcsolatba (az nem fáj neki, hogy mások meg az utca sarában hurcoltak meg és hurcolnak ma is, sem pedig azért, hogy burkoltan bár, de azzal is megvádol, hogy új kiadásom polemikus részeit a kiadói reklám céljaira írtam (máj. 64. l.). Aki annyira érzékeny, mint Mályusz, rendesen kevésbé törődik mások érzékenységével, sőt becsületével sem.

Végő fokon idézhetném Babits Mihály válaszát az őt támadó fiataloknak és mondhatnám, hogy miután mi, mai ötvenévesek elvégeztük az előttünk járóktól elhanyagolt munkát és a magunkét is, miután nyeregbe segítettük az utánunk jövőket, ezeknek idegei nem bírják tovább, hogy még mindig itt vagyunk, sem azt, hogy egyebet nem tehetnek, mint a mi alapjainkon tovább építeni. De ezt éppen Mályuszzsal szemben nem akarom mondani. Nekem az volt a reménységem, hogy ő nemcsak a felsőoktatásban, hanem a nemzeti tudomány terén is idővel átveszi a szerepet, melyet nekem viselnem kell, bár elég nehéz az és nincs benne közvetlen öröm. A történetírás szaktudomány is, de nemzeti disciplina is, s akinek megadatott, hogy hangját a szakkörökön túl szélesebb rétegek is meghallják, annak kötelességei is vannak. Többek között nálunk, történetünkkel és nemzeti jellegünkkel kapcsolatban, minden népszerűtlenség kimondása. Én eleget gyakoroltam benne magamat; Mályusz eddig inkább az ellenkezőben. Mostani támadása s főként annak hangja is alkalmas arra, hogy némely körökben népszerűséget szerezzen.

neki. Pedig nem ez a nemzeti történetíró útja, amire pedig Mályusznak látköre van és szaktudománya. Az sem az útja, hogy a német szellemtörténet egy-egy megállapításából hipotéziseket készítsen, minő a charizmatikus királyság fogalma, melyek egyik napról a másikra élnek, vagy hogy elégtelen alapokon gyors szintézist írjon, mint német nyelven az ő polgárság-története. A dolgokkal közelebbről és nem személyi alkalomból, nem polemikus élel kell foglalkozni, s a «grosser Wurf» csak akkor sikerül, hatot csak akkor vethetünk, ha a témát önmagáért szeretjük. Ilyen tárgyi szeretettel írta Mályusz az ő Sándor Lipót főhercegről szóló szép munkáját. Magyar gótika, Magyar lovagkor, Magyar renaissance, Magyar barokk, Magyar rokokó vagy Erdélyi barokk (amit Mályusz szintén kilátásba helyez) kitűnő könyvcímek és még szép könyvek is lehetnek, ha Mályusz megírja őket, s kívánom neki, hogy munkájában ne zavarja és ne térítse ki abból az iránytam való bizalmatlanság, mellyel egyszer mégis le kellett számolnom és kísérletet kellett tennem eloszlatására. Munkáit mindenkor szívesen olvasom; eddigiekhez hasonló támadásaira, ha még jönnének ilyenek, nem fogok többet válaszolni.

Szekfű Gyula.

